ISSN 0131-256

ВІТЧИЗНА

6

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'90

ОЙ РОДЕ НАШ КРАСНИЙ, РОДЕ НАШ ПРЕКРАСНИЙ
НЕ ЦУРАЙМОСЯ, ПРИЗНАВАЙМОСЯ
БО БАГАТО НАС Є!

О. Пасіка. Різьблення по дереву

вітчизна 6

червень 1990

літературно-художній та громадсько-політичний
місячник спілки письменників україни
• київ • видавництво «радянський письменник» видається з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Минуть.
Уже потроху і минають
Дні беззаконня і зла.
Т. Шевченко

На авторському вечорі Івана Світличного, який відбувся в київському Будинку вчителя другого березня цього року, я ніяк не міг зосередитися, щоб послухати, про що мовиться зі сцени. А мовилося про людину, яку я добре знаю й глибоко шаную.

Перед моїми очима раз у раз спливав інший вечір — далекий, 25-літньої давності. Тоді теж ішлося про Івана Світличного, але і слова, і тон розмови були прямо протилежні нинішнім. У Спілці письменників України виступав представник органів державної безпеки й розтлумачував літераторам, за що арештовано молодого, але вже широкознаного критика й літературознавця Івана Олексійовича Світличного. У гнітючій тиші важким камінням падали на голови присутніх слова про злочини, які нібито скоїв арештант: були тут і «антирадянська агітація й пропаганда», і «поширення самвидавської літератури», і «націоналістичні збочення», і багато чого подібного, що тепер називають «білими плямами», літературою із шухляди, порушенням прав людини.

Оплесків не було. Тільки раз вони, щоправда, не гучні, спалахнули, коли на трибуну вийшла Ліна Костенко й сказала, що Іван Світличний і його товариші по ув'язненню ніякі не злочинці, а чесні й порядні люди, яким не байдужа доля України, рідного народу. Вона спробувала було достукатися до совісті своїх колег, нагадавши їм, як чинили в аналогічних ситуаціях справжні письменники-гуманісти В. Короленко, Е. Золя...

Але то був саме той «голос», який називають «волаючим у пустелі». Ніхто більше не піднявся на трибуну, ніхто не сказав, що на наших очах діється беззаконня, упосліджуються елементарні права громадян, вся вина яких полягала в тому, що вони думають не так, як думають можновладці. «Інженерам людських душ» звично заціпило.

Реанімація сталінщини закономірно призвела до репресій. Переслідування за вільнодумство, врешти, вигнання за межі країни — таким знову постало повсякденне життя «будівників комунізму». А ми всі, за малим винятком, на все це «дивились і мовчали»... — і далі за текстом поета: «німі, подлі раби».

Через наше рабське мовчання в країні ще двадцять років панували страх і свавілля.

Іван Світличний після першого арешту в 1965 р., відбувши кілька місяців в ізоляторі КДБ, вийшов на волю — коли, звісно, можна назвати волею ту задушливу атмосферу, в якій ми жили за брежнєвського «розвинутого соціалізму». А в 1972 році його разом з Василем Стусом, Євгеном Сверстюком, В'ячеславом Чорноволом, братами Горинями та іншими мужніми борцями проти тоталітарного режиму запроторили вже не довгі роки у пермські немилосердні табори. Не повернулися звідти живими поети В. Стус і Ю. Литвин, публіцисти В. Марченко й О. Тихий. Іван Світличний повернувся тяжкохворий.

...На тому авторському вечорі в Будинку вчителя автора не було: прикутий до ліжка, він не зміг побути на святі своєї перемоги — перемоги над жорстокою державою, над людською ницістю, над самою долею.

Він усе витримав. Як пише Іван Дзюба, каторга вбила його тіло, але розкрила нові можливості душі. Душа ця не знала спочину: з першого ув'язнення Іван Олексійович вийшов перекладачем (інтерпретував українською мовою чимало віршів Беранже), а з другого, довголітнього,— оригінальним поетом.

І нехай іноді його поезії в чомусь, може, недовершені, не відшліфовані, та коли я їх читаю і на якихось рядках «стилістично спотикаюся»,— мені здається, що саме тут, на цих рядках, зупинялося Іванове серце: такі вони зболені, такі пекучі і такі безмежно людні. Воістину своє життя він писав одразу на білий аркуш, без чернеток.

Лагідний, приязний, мовби освітлений своїм прізвищем, Іван Світличний явив себе світові людиною у всіх вимірах героїчною.

Скарги — жанр соплянок! Не люблю
ридань.
Шлях тернистий? Добре. Хрест?
І слава Богу!
Я з своїх плечей на ваші не віддам.

Він несе свій хрест з тихою мужністю. І я благаю Бога: дай цьому чоловікові здоров'я, продовж його дні — нехай він побачить, що посіяне ним добро зійшло, росте й розростається.

АНАТОЛІЙ ШЕВЧЕНКО

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

Жити без чернеток

ЗАВІЯ

Мело, мело по всей земле,
во все пределы.
Б. Пастернак

Не сніг — суха сипуча потерть.
Пвде розгойданий квскад
Із висі, рине низом, потім
Стовпом розвихреним назад,

У вись, у вирн-коловерті...
Все зрушилося. Сто стихій
Без суходолу. Світ без тверді.
Сипкв безодня — й ти у ній.

Підвішений і неввгомій...
А може, все те тільки сон?
І десь є сонце, зелень, гомін?
Грозою скресвний озон?

Немвє! В безмірі космічнім
Нерозмежоввно злились
Земля із небом, день із ніччю,
Безодній низ, розверзлв вись.

А ЩО, КОЛИ Б...

А що, коли б ту мертву зону,
Що ділить всіх нв двв світи,
Нв зал і сцену,— перейти
І рух сценічного звкону

Нв вулицю перенести?
Коли б тн знав, як титлу й кому,
Коли яку чіплять ікону,
Кого кохвти, з ким іти

До шлюбу, де й колн помреш ти.
А що, як вищезлн б до решти
Стихійний ритм серцебиття,

Рвптові зустрічі і втрвти,—
Чи вн б схотіли, друзі, грвти
Зрежисуровані життя?

ДУШЕВНИЙ СОНЕТ

Душа до вічності п'ялася.
І серце билось в унісон
Із правдою. І снився сон
Про те, як злидня-свинопаса

Коронуватимуть на трон.
І бидло стане паном. Маса
Наїсться хліба, сала й м'яса.
І буде правда і закон.

І сталося. На скором ласа,
Душа наїлась, напилася.
І... рохкає. І в лад, і в тон.

І з апетитом (мало! мало!)
Їй сниться сало. Сало з салом.
І на похмілля — самогон.

ПОЕЗІЯ

Поезія — свобода серця.
Вона ламає скова і стрим —
Канони ритмів, пута рим,
На простір слова-волі рветься;

Затята, пройде Крим і Рим
І мідні труби — й не здається,
А б'ється, б'ється, б'ється, б'ється
Без валідолів і перин.

Найдеспотичніший володар —
Поезія, твоя свобода.
Де ж визволення? Спокій де?

Нема й не буде. Дурень розум
Ще гне в спасенно-тиху прозу.
А ти ідеш, ідеш, ідеш.

Душа розпластана на пласі,
Душа зневажена й душа
В сліпучім золоті пошан —
Ще не пропащі. В свинопасів

І мудрих мужів рівний шанс:
Поласитись на свинства ласі
І скапцаніти, горопасі,
Чи дати свинству одкоша.

О душе! Хто тебе обставив
Презумпціями злих обставин?
Безчестю алібі нема.

Де є у світі суд, щоб правив
З тобою, душе, гру без правил.
Як поза грою ти сама?

ІНТРОДУКЦІЯ

Не для людей тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші складаю я.
Для себе, братіє моя.

Т. Шевченко

Ганебний зек, державний злодій
І волею богів естет...
Живцем вмурований у склеп,
Я влип по вуха. Годі! Годі!

Але в мені ожив естет.
Забаг евфоній і мелодій.
І компоную, хоч не в моді,
Тепер гратований сонет.

Кому? Для чого? Що це — хобі?
Пожива для тубільних снобів?
Чи для судових експертиз?

...І чому він не мелодійний,
Незграбний мій, негречний мій
Благонадійний естетизм?

В. СИМОНЕНКОВІ

На тебе теж відкрнлн спраау.
Тн не уннк саого хреста.
Терпкі, згорьоаані уста
Не слннили капраау спраау

Для асеаказіаного перста.
Щодня конаоєм на криааау
Безлюдну юднну розпраау
Іде мужича праада-мста.

Щодня таарує — дітнсь ніде! —
Жерціа осліплої Фемідн
Таїй гніа, таїй суд, таоє ім'я.

Тн — тут? Я стукаю. Ні зауку.
Тн — тут? Хіба не чуєш стуку?
...Самотня камера твоя...

ВЕРЛІБР

Надеюсь, верую! Вовеки не придет
Ко мне позорное благоразумье.
В. Маяковский

Нуртують прнстрасті без ладу —
І рнтм тріщнть. Як не було
Гораціїа і Буало.
Стнхія слів днктує владу.

Шумнть кастальське джерело.
Канонн днхають на ладан.
На зло Афінам і Палладам
Розмнло, залнло, змело

Всі рнмн, рнтмн, цнклн, строфн.
Парнас на грані катастрофн,
Стихія ж не таерéзіє.

Нуртує анр, натхненний, п'янний.
Верлібрн! Вільні громадянн
Республікн Поезія!

СТАТИСТИ

Статисти числяться в артистах,
А ролей в них нема... Вони
Аксесуар для подобизни,
Для бутафорії. Ні пристрасть,

Ні біль трагічної вини,
Ні подвиги не для статистів.
Перед людьми і Богом чисті,
Глухі тетері, мовчуни,

Недвиги, риби — ні заплачуть,
Ні засміються всмак. Одначе
Живеться, що б там не було,

Статистам легко, сито, славно.
Статистам гроші платять справно
За пристрасті, за гру, за тло.

СВОБОДА СНУ

Якщо тобі, бува, присниться
Якась смішна гала-бала:
Скажімо, море все дотла
Спалила глібовська синиця,

Чи до халепи довела
Тебе сусідська молодиця,
Чи анекдотом спокуситься
Язик твій, довший помела,

У сні — свобода: без цензури,
Без кодексу й прокуратури
Твори, мели, варнякай все.

Що хочеш... Поки твій сусіда
Про ту крамолу не провідав,
А там... Макар телят пасе!

РОЛЬ

Усе розписане зарані.
В. М

Усе розписане, як ноти:
Коли і як повинен ти
На сцену вийти, в роль ввійти
І де сказати «за», де «проти».

Як домагатися мети,
Які зигзаги й повороти
Сліпої долі побороти,
Зі сцени як і де зійти.

Де сядь, де ляж, де стань до бою —
Все визначене не тобою,
А щось не те, а щось не так

(Неточне слово, жест, манера) —
І к чорту роль, прощай кар'єра,
З тобою зіграний спектакль.

ЕПІТАФІЯ

Минули захват і завзяття,
Натхнення, самозабуття,
І грім не вдарив до пуття,
А на ганьбовище-розп'яття

Ти кинула своє життя.
І душу гвалтом рвуть на шмаття
Самопокаянні прокляття,
Самопрокльонні каяття.

Але минає все. Осяде
І вщухне пристрасть і досада,
Образа й гнів, розпука й лють.

Та тільки не воскресне впала
Душа: ти в неї наплювала,
А інші звикли й теж плюють.

●

Ти всім, чим лиш могла, була мені:
Була великоднем і буднем,
Гарантом «будем-перебудем»,
Була росиною на камені

І каменем — твердим корундом.
А руки, тугою заламані,—
Немов чаїні два крила мені
Над дуроломом вселюдним.

Була зигзицею і ладою,
Живицею на рану, владою —
Єдиною на вся і все.

І ким Тобі — не знаю! — бути ще,
Коли круте житейське нуртище
Нас чорторями несе.

●

Дрімають задумані фрески,
Ікони в німім мовчанні,

Каплиця вкрилася мохом,
Ніде ніяких прочанів.
Тиша — до самого неба!
Канула в ніч свіча.

Мури чорніють, ніби
Важку повинність несуть.
Блякне стертими німбами
Вчорашня велич в осмуті.
Тінями посмутнілими
Мріє сьогоднішня сутінь.

А хрест благословляє
Хмарку наївну, знічену,
Богові дивуватися
Ні з чого аже, та й нічого.
Святощі-бо справуються
Силами демонічними.

ПОЗАЯК

Позаяк світає, позаяк весна вже
І перуни ходять в молодих громах,
Позаяк струмить озон і хміль иасиажень,
Грає посполите рушення сурма,—

Геть оспалу лінь і аинещену схиму,
Логіку залізну і чавунний глузд!
Геть пиху індичу, святобожність стриму,
Гамлетизм рефлексій і драглі медуз!

Геть хандру гугняву і бадьор остеклий,
Диктатуру страху і страхи тривог!
Дихати — так легко! Видно — так далеко.
День дзвенить, мов арфа. Хто ти — смертний? Бог?

Сей головокрут! Круте шаленство нервів!
Дикий вибрик серця і кроаі азарт!
Оргія єства, де балом правлять перві...
Все — в екстазі вибуху. Мить — і гримне старт.

Мить прекрасна, боже. Встань, воскресни, Фаусте.
Мить — висоководьтний спалах. Мить — снага.
Хай вона сяятиться, хай розбризне парості
І богує вічністю. Вічність — їй слуга.

Звідки він, цей безум? Цей телячий захват?
Але, може, можна й так? І — треба так?
Це життя взахлин, життя на повал, запах,
Цей язичний одур, божевілля всмак!

Може, це тому, що Ти приснилась знову?
Як колись — хмелеино, явно — як давно.
І летять шкереберть світ і всі основи...
Може... Але, може, Ти і Світ — одно?

Значить, це було вже? То з якої ж речі
Невтоленний подив, оглашенний сміх?
Доля? Що за групство, химородства втечі.
Доля? Хай... Та ми її вибрали самі.

Доля — не прокляття і не милість божа.
Доля — ми самі у високосний час.
І буває ж так: моя — на Тебе схожа.
Викапана Ти. У профіль та й у фас.

Не казав: богиня. Не скажу: царівна.
Що словесна патока? Досить і того:
Ти світилась чисто. Ти горіла рівно,
Не чадів домашнім вогнищем вогонь.

Шлях — крутий, грудастий, та — не на Голгофу,
Скарги — жанр сопливих. Не люблю ридань.
Шлях — тернистий? Добре! Хрест? І — слава богу!
Я з своїх плечей на ваші не віддам.

Жити не для свята і помпез параду,
У мільйонних митях жити, як в одній.
Пити, як бальзам, терпку, первинну правду
І зростати цупко в сухожилля днів.

Будні — високосні. Кожен день — великдень.
Все життя — кантата, все — органний Бах.
Хай зануда скиглить, квилить злидень —
Їм верховна музика сфер не по зубах.

Жити без чернеток, первозданням проби,
Осянням криці, вглибленої в гарт.
Жити часом трудно, але як же добре!
Жити — я скажу вам достеменно — варт.

Жити безоглядно: хто де, що де ска:
Жити у нестямі максим — і тоді...
Доля? Хай і доля. Та коли така вже...
Ти готова? Браво! Я — також. Ходім.

Підем разом двоє. Навіть як немає
Поруч ні душі. А як впаде один,
Ти не зупиняйся. Шлях кінця не має.
Доки ноги носять, Ти за двох іди.

19—23.2.1978

МЕФІСТО-ФАУСТ

Нові варіації на стару тему

Миколі Лукашеві — українському інтерпретаторові Гетевого «Фауста»

I. РЕФЛЕКСІЇ
Монолог Фауста

Мов злодій кару, відбуваєш
Життя земного тужний бран
В тенетах марнв і оман.
Достоту баки забиваєш

Собі самому. Цар і пан!
Алхімік! Можеш! Вмієш! Знаєш!
З нічого твориш! І... збуваєш
На спорт, на мізер свій талан.

Гвалтуєш мозок живосилом,
А вмреш — і генієм, світилом
Порозкошують черв'яки.

Нуждения роль в чужім спектаклі!
Чи варт? Коли мізерні краплі
Цикути... звільнять на віки.

II. ФАУСТ-ПРОГРЕСИСТ

А на чолі прогресу... Хто там?
Мефісто? Фауст? Все одно.
Нуртує збурена давно
Арійська кров у жилах гота.

Наркотик влади — як вино:
Чим більше п'єш, тим більш охота.
У світі — рейвах: є робота!
Саму історію дано

Переінакшить. Воля лева.
Рука, як булава сталева,
Державно спружена в кулак,

В серцях нових порядок кріпить,
Весь світ збере під мудрий скіпетр.
Важливо що. Байдуже як.

III. ФАУСТ МНОЖИННИЙ

Вожді, і фюрери, і дуче,
І ветхі деньми королі,
І кормчі людства, вчителі
Всеможні, мудрі, всевидющі

(Повпреди Бога на землі!),
По душах потоптом ідучі,
Мільйони чвалять і чавучать.
Пищать піддослідні кролі

В передчутті святого раю.
А дослідам немає краю!
Під страхом щастя світ закляк.

Кораном, сонцем, заповітом
Горить карбоване над світом:
«Важливо що, байдуже як».

IV. ФАУСТ ПОКАЯННИЙ

Монолог Фауста

І знов рефлексії! Та цур їм!
Се панський спорт.
І. Франко

Хіба не можна без Вандеї?
Щоб трупом слався шлях в Едем?
У рай, як на Голгофу, йдем.
Розперезались Асмодеї,

В Едемі розвели гарем,
У храмах — корчми та бурдеї.
А ми за привиди-ідеї
Офірні голови кладем.

Допоки дарма люд губити?
Себе дурити? Честь ганьбити
Причетністю до злодіяк?

Усе в крові. Кудн не ступиш,
За смертю смерть і труп за трупом.
Важлнао що? А як? А як?

V. МЕФІСТОФЕЛЬ

Перетасовує, моа карти,
Безчестя й честь, добро і зло,
Святе натхнення й ремесло,
В очах рябіє аід азарту,

Кому сьогодні повезло.
А на кону — життя, і варто
Схнбнути хід і вже — не жартн.
Все нрвхом, шкереберть пішло.

Віки, ідеї, люди — всує
На кін! Мечтує і тасує
В азарті п'яному маньяк

Все — ні зв понюх, ні за позір
Всі карти б'є немудрий кознр:
«Важлнао що, байдуже як».

ОСІНЬ У ПУЩІ-ВОДИЦІ

Князіаська багряниця Пущі.
Черленв з синім акварель.
Богує буйний Рвфаель!
Вітри, варяги неаситущі,

Гойдають ліс, мов корабель.
А соснн чисті, запахущі
Бринять, моа щогли. А владущі
Моиврхи київських земель —

Дуби стоять державно-чинні,
Статечно-апеанені, мужчнині,
Вкорінені — не збнти з ніг.

У мандри, ирій невеселнй
Пливуть пухнасті карааели
В небесній синій голизні.

ВОЛОДИМИР БАЗИЛЕВСЬКИЙ

Сльозою, відчаєм, протестом...

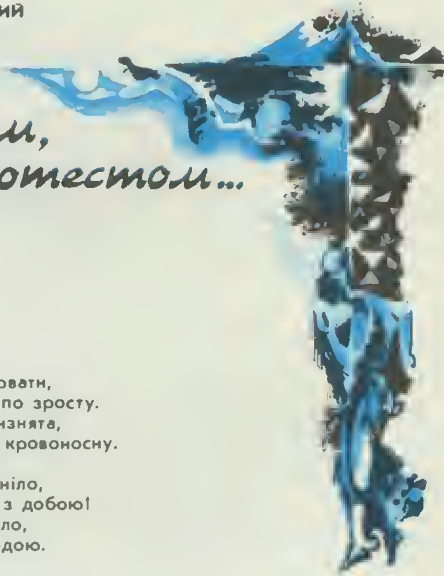

✦

Я часу манаття намислив зірвати,
щоб вибрати вік, як одежу по зросту.
Та доля і час — сіамські близнята,
я рвав не лахміття, а плоть кровоносну.

З усіх капілярів життя цебеніло,
волало життя — примирися з добою!
Стояло у часі знеможене тіло,
укрилося часом, як риба водою.

І тільки душа — несмиренна ромашка —
безкровними й досі ворушить губами,
та брязка кайданням, та гупає тяжко
сліпма, наче в'язень в зачинені брами.

✦

Горда правда — в наложницях ворона,
віра — плугом страшним переорана,
в інквізитори вийшли святі...

Дожили до великого сорому,
жалюгідні в своїй наготі.

Золотими життями заплачено,
золотими сльозами заплачемо,
як наляжуть вони на плече.
Слава богу, не все іще втрачено —
кров діймає і сором пече.

✦

Їх рай примарний пеклом стане,
як заспівають безголосі.
Несли божків на п'єдестали
завзяті, темні, голі й босі.

Останній акт цієї вистави
ще не завершився і досі.

Куди ж ішли вони, стражденні,
з осатанілим ворожбитом,

що й нинішньому Авіценні
їх не піднять, не звеселити?

Німі сидять на авансцені
біля розбитого корита.

ОЗБРОЄНЕ НЕБО

Озброїлось небо — не спить, не дріма.
Для жаху досяжне, глухе для псалма,
всю землю воно під прицілом трима.

Це ж хто розіграв цей немислимий фарс
й безтямно виводить смертельний романс?

Невже ти, всевишній, також проти нас?

Знамення зійшло на небес палімпсест,
в озброєнім небі зайнявсь маніфест:
— ДЕРЖИ, ВОЛОДИМИРЕ, ЯДЕРНИЙ ХРЕСТ!

Від Босха до Брейгеля Старшого шлях мій проліг.
Від Брейгеля Старшого шлях простелився до Гойї.
Усе, що надбав я на стрілах і в петлях доріг,
вузлом зав'язав божевільний, затурканий Гоголь.

Я нить світлову відшукав, та була мені вість,
що стане вольфрамом вона у руді вольфраміту.
О де ж той творець, що про мене мені розповість
до того, як видме життя з нас чорнобильський вітер?

Торкнешся міфа, а розбудиш страх:
якщо Земля стоїть на трьох китах
і в спразі смерті кинеться на твердь
останній кит — накриє Землю смерть

Останні вісті — двох уже нема.
Останній кит планету цю трима.
Симетрія порушена в державні.
Хитає Землю. Не вмирай, останній!

Нехай тебе не влучить гарпунер,
хай благостиня всерожденних сфер
тебе осяє, щоб відвагу жити
не втратив ти і нас не дав убити!

Жаль світла й музики.
І трохи
себе з жорстоким віком в парі.
Украла молодість епоха,
як злодій гроші на базарі.

Навчала райдужних реєстрів,
правдиво й голосно брехати.

І під засліплення оркестрів
страшний вертеп не помічати.

Опам'яталася на старість
і хоче визволить від гніту,
але усохла ніжна парость,
нема ні зав'язі, ні цвіту.

Вот они, мои вертепы...
В. Ходасевич

Ось вони — мої вертепи,
де мордуюся щоденно.
Що зробили ви з цим степом,
нелюди й олігофрени?

Погуляли славно, люто,
почоріло там, де біло.
Що сподіяли ви з людом,
супостати і дебіли?

Гей ти, горе наше, бідо,
та невже ми вовкулаки?
Син на батька, внук на діда
шкірять зуби, як собаки.

СТІНА

Це морочить тебе сатана.
Світло й просторо в божому храмі,
але випростай душу — стіна,
ти статист, що зачинений в драмі.

Озовись до сусіда — стіна,
натикаються пальці на камінь.
Кинься в небо — та що за мана? —
Й там стіна, не підважиш руками.

Муку випустиш — вклякне вона,
а-а-а — озоветься луною.
Ані ляльки живої. Стіна.
Розженися — і в мур головою!

ПСИХІАТРІЯ

Запевняв їх — не ілюзіон:
йшов по небу і лиха не відав.
Озирнувся — ява, а не сон —
вовча пара летіла по сліду.

Запалив серед неба вогонь,
в пащу кинув ошкіреній злобі.
І жахнувся — це ж діти його,
син і донька у вовчій подобі!

Так він твердив, нарешті умовк,
а коли ухопили за руки,
то завив одчайдушно, як вовк,
від жалю і великої муки.

Нудьга історії, повтори
того, що є й було учора —
убивства, війни та розор.
Що в пам'яті з того розору?
Якийсь Навуходоносор.

Химери царств на мертвій мапі,
Саргони, закони Хаммурапі,
руїни, відблиски пожеж,
владар, який назвався богом,
чиїсь поразки й перемоги,—
одне і те ж, одне і те ж.

Це все і потім повторилось,
тисячократно кров'ю вмилось
у доблестях нових владців.
Але в анналах не відбилось
сльозою на людській щоці.

Сльозою, відчаєм, протестом,
ненавистю, смертельним жестом
не проорало в слові слід.
Як ширмою, прикрившись текстом,
мовчить новітній Фукідід.

З давніх-давен, від епохи санскриту,
спільне коріння, та різне насіння.
Темному світ — тільки хлів і корито,
світлому — храм та одвічне томління.

Сплять на землі, але різне їм сниться,
доля одна, але все ж не єдина.
Темного віра — у жмені синиця,
світлого — в небі печаль журавлина.

Темного світлий щиро жаліє,
темний над світлим завше кепкує.

Світлий літає — жити не вміє,
повзає темний — бога не чує.

ЧУМАЦЬКЕ ВІДЛУННЯ

— Де твої волики, пане отамане,
де твої муругі ремигають?
Де твій півник, пане отамане,
чом він удосвіта не будить?

— А мої волики, панове молодці,
ремигають у харциза в полоні.
А мого півника, панове молодці,
душогуби зварили та з'їли.

— А де ж ти сам, пане отамане,
де твоє тіло веселе?

— А там, де й ваше, панове молодці,
серед степу у байраці-ярузі.

...Вітер гуляє, виє завірюха,
ворон у байраці ночує.
Триста років сердиться, затуляє вуха,
чумацьку розмовоньку чує:

— Де твої волики...
— Де твій півник...
— Де ти сам, пане отамане...

Життя тут чадить і незримо за лікті
кусає себе, втрачаючи грим.
Тут мертві з живими катаються в ліфті,
лякають і горблять поставу живим.

Тут біль інваліда осиплеться матом,
хрипким і натужним, крізь тишу тяжку.
Тут видно лежачим — спішить патанатом
на службу свою по мазутнім сніжку.

І ти, генерале, отак гонорово
стрілу не неси на брові-тятиві.
Побудеш в їх шкурі — збагнеш, генерале:
тут всі генерали і всі рядові.

Гординя мирська ні копійки не варта,
як зв'язані руки в мольби й боротьби.
Тут тільки й турботи: не витягли б карти —
трефової дами з колоди судьби.

Бард хрипить, розпинаючи ноту,
рок-ансамблі трясуть зодіак.
Відпустіть мене в еру фокстроту,
я на вашому святі чужак.

Від сомнамбул, похмільного трансу
трясунів і гучних істерій
дайте візу в епоху романсу,
в райські кущі піднесених мрій.

Сниться й досі околиця, саду
чар вечірній, оркестру журба.
О циганський мотив Сарасате!
Звуки вальсу — літання й плавба!

Побувати б іще у тім літі,
Зазирнути б в сади передмість.
Я живу не в своєму столітті,
я між вами непроханий гість.

І коли ваша зірка голосить,
оркестрантів свистять батоги,—
світла хвиля життя моє зносить
на зелені оті береги.

✦

Непотрібне життя мерехтить і засліплює пір'ям,
а потрібне в розгубі стоїть перед вічним безмір'ям.

Непотрібне шипучкою грає, катається цугом,
а потрібне, як віл, надривається в полі за плугом.

Непотрібне життя проліта на стрімкій каруселі,
а потрібне життя витіка на смертельній постелі.

І лежить воно й дума: кому виставляти рахунок
за тяжку свою кривду, за цей безсоромний грабунок?

І кусає синющі вуста, і здається на милість
переможця глухого, шепочучи про справедливість.

✦

Лісостепе, ти б не кликав
під свої шумливі шати.
Насолода невелика —
страшно ягоду зірвати.

Обіцяєш чар блакиту,
пісню вітру, сміх ромашки?
Але ж воду страшно пити!
Шампіньйон підняти страшно!

Що ж ти зманюєш синочка
блиском плеса антираю?
У замуленім ставочку
рибку смерті він піймає.

✦

Такою кропило водою,
так профіль різьбило і фас,
що й класик епохи застою
навряд чи розкаже про нас.

Фальшивила, жебрала муза,
небесну втрачаючи твердь.
А десь там законники
Стуса
етапом погнали на смерть.

Пробач мені, часе, слаботу,
ще вирветься з горла, як плач:
де твій Росинант, Дон Кіхоте?
Де сам ти, зухвалий блукач?

За власну і вашу провину,
за наші ганебу і гріх,—
несу я свою домовину
натужно попереду всіх.

Минуле іде за труною,
скрипить під ногами жорства.
І поряд з вчорашнім зі мною
лежать мої мертві слова.

смт Глеваха
Київської обл.

I

— Ходімо,— каже батько, кутаючи Тетянку в лихеньку смугасту рядинну.

Сестра сумно посміхається. В сливових очах, під густими, довгими віями — сльози. Я одвертаюсь, не можу дивитись на них — серце падає кудись у глибину. Тетянці чотири роки, та вона зовсім доросла — розуміє свою непоправну біду. Два роки тому зім'яло її младенчеське. Так усі кажуть — младенчеське. Невстрійлива, з бешкетливими іскорками в очах смаглявочка, що ледве зіп'ялась на ноги і вже вимовляла всі слова, як стара, ні з сього ні з того раптом спаленіла. Цілий тиждень жаром пашіла, марніла, а коли полум'я те пригасло, пропала і жвавість. А ліва ніжка стала зовсім нечутливою, безвільною, як батіжок.

— Младенчеське-е! — затужила мати, і всі в хаті заплакали. — Дитинонько моя рідна! Красунечко моя!

Місцевий медик назвав хворобу нікому не зрозумілим словом і направив батька та матір з Тетянкою до лисичанської лікарні. Звідти до Харкова, а з Харкова... Півтора року возили сестричку від зцілителя до зцілителя, і все даремно. Тепер ось приписано нагрітий сонцем пісок. Тож і ходимо щодня, коли сонячно, на Єрик.

Батько бере Тетянку на руки.

— Ходімо,— ще раз каже.

Виходимо за двір. Дощані ворота і така ж, тільки вужча, хвіртка нові. Хата теж нова. Хоч і під соломою, але висока, з широкими, веселими вікнами, жовтою призьбою та білим околом — аж нібн посміхається. Ми в ній ще й не обжилися. У минулому квітні ось виділено нас з величенької сім'ї: восьмеро нас та ще там семеро лишилося. Поставили хату неподалік од старого дворища, а навпроти, он через дорогу, порожня місцина — теж

город Мовчунів. Туди належить виділяти середульшого з трьох братів — дядька Тимоху. Хоча зараз ідуть балачки про інше: найменший, дядько Парфил, який щойно повернувся з Червоної Армії,— в кавалерії служив,— не хоче залишатися в селі.

— Не можу дивитись на цю розруху,— каже,— піду за Донець.

Ну, а коли піде, в старій хаті залишиться сім'я дядька Тимохи. Порішили так, а хто його знає, як далі буде — події тіснять одна одну. Вже ось за ці два місяці сталися великі зміни. Дядько Тимоха, якому при дільбі припали сірі воли, одвів їх до колгоспу і сам записався. У дядька Парфила кінь, як і в нас. Після жнив збирається продавати і виїжджати. Нам припала ще корова, Калина, німецької породи, в червоно-білих латках.

Сьогодні мати з Петром поїхали в поле, за Гадючий яр, полоти кукурудзу. Ми з батьком на хазяйстві.

...Переходимо широку вулицю, минаємо високу дерев'яну будку знаменитого слободівського артезіана — смачна, холодна, аж зуби ломить, вода самопливом іде, скільки й пам'ятаю, з білої труби, утворюючи посеред вулиці струмок, що влітку вузенькою смужкою жебонить аж туди он, на луки, де впадає в Єрик, а взимку розгортається полієм на всю широчінь вулиці та вистеляється льодом під ноги ковзанярам таким, як я.

Далі повертаємо праворуч, у Мерзляківський провулок, простуємо поміж городами.

— Поглянь, поглянь, Тетянко,— соняхи! — не можу стриматись. Учора їх ще не було, а сьогодні аж пашать.

Тетянка й собі займається короткою радістю:

— Гарні, як сонечко...

— Жнива скоро,— думає вголос про своє батько.

Сонце підіймається над прибережними вербами, струшує стрілами промснів блакитну пелену туману — ранок парує після вчорашнього дощика, що зволожив землю, і ніби падає сонцю під ноги. Над нами несусвітний гамір: бджоли, горобці, ластівки, щурі, канарейчки, а в садку чиємусь горличка... Здається, не йдеш, а пливеш у тому гаморі.

Дорога круто спускається в Єрик. Це вона лише влітку тут, дорога. Взимку провулок забивається снігом — не пройти, не те щоб проїхати. Моста через річку нема. Для чого він? Води — горобцю по коліна, і дно піщане, туге, як гумове,— який вантаж не клади на воза, тільки вгинається.

Перебродимо. Прохолодна вода лоскоче литки:

— А-ай!

Тетянка білозубо сміється, дивлячись, як я скривився та задрібушив ногами.

Лівий берег — висока сіра круча з щурячими норами, правий плеский, з білим дрібнозерним піском. Зупиняємось на постійному нашому місці, збиваючи сіру намітку з піску, розстеляємо рядняну.

— Обідати принесу,— каже батько. — Та в яму не лізь,— це вже, трішки хмурячись, до мене, ніби не знає, що я вже вмію плавати.

Яма та он під кручею перед нами, на закруті річища. Таких багато вимиває весняна повінь, і вони служать купальнями на ціле літо. Сюди в обідню пору, а в неділю й на цілий день сходяться старі й малі, наповнюючи веселим гамором та переплесками навколишні сади й городи.

Для мене ж вона пам'ятна особливо з минулого року. Назнали ми її з Андрієм, Іваном та Ягором першими, як тільки крига зійшла.

— Купатись рано,— сказав наймудріший з нас Андрій.

— Плавати не вмієш, то й... — зневажливо буркнув Іван, старший від нас з Андрієм на рік, а від Ягорика на два, і шубовснув у воду, аж хвиля на берег виплеснулась.

Я теж плавати не вмів, та тут наче вогнем опекли мене ті зневажливі слова. Миттю скидаю штанці, сорочечку, і в чому мати народила,— трусиків на селі тоді ще не знали,— кидаюсь услід за Іваном. Тільки ж Іван поплив саженками, як дорослий, а я пішов попід водою. За мить

опинився під кручею, де й дорослому з головою. Дихання сперло в грудях,— поки випірнув, захлинувся. Переляк скував руки й ноги — знову йду на дно. Ніхто з хлопців того не помічає, а в мене спрацював інстинкт самопорятунку. Ожили руки-ноги. Затріпотів ними й за мить опинився на мілкому. В грудях і в животі повно води. Кашляю, блюю, падаючи долілиць на пісок...

Коли прочумався — довкола тиша, як під водою. Хлопці перелякано пороззявляли наді мною роти. Потім Іван, коли побачив, що я ожив, запитав:

— Як же це ти, га?

Він скромний, сумирний хлопець і вже злякався, щоб його не звинуватили в підюджуванні, мовляв, звабив. Мудрий Андрій міг піднести подію ту дорослим саме так. Та в мені вже ні краплини переляку. В усьому єстві гордовита свідомість чогось нового, незбагненного. Попервах навіть сам не розумію, що воно, та тут же прозріваю: я вмію плавати! Адже ж виплив з такої глибини! Зненацька підхоплююсь — і знову в яму. Хлопці тільки ахнули.

— Іване! Подивись, Іване, я плавати вмію!

І пливу через всю яму саженками, намагаючись тримати спину на поверхні води, як він.

...Батько, звичайно, того не знає, тож і застерігає, хоч, мабуть, не впевнений, що послухаю. Стоїть якусь хвилину, пересипає в долонях, пробує пісок.

— Ще прохолодний... Трохи обутріє — нагріється... — Пісок перламутрово переливається в долонях, шелестно падає під ноги: с-с-с-с... — Ну, я пішов...

І він іде, залишаючи за собою розпливчасті сліди. На ходу звично здвигує широкими косарськими плечима — чув я від людей, що батько перший косар на нашій Сьомій сотні. Плечима взагалі часто здвигує, так наче за комір щось потрапило. «Від мух одбивається»,— жартує іноді мати. Постава у батька висока, по-селянськи сухорлява, хода сягниста, тверда. Ми з Тетянкою милуємось ним, поки аж зникає в провулку, за соняшниками.

— О-он, уже й не видно,— каже Тетянка і тут же до мене: — Купатись будеш?

Питає, а насправді повторює батькове застереження — боїться, хоч я і вчора, і позавчора плавав при ній.

Я обмірковую сімейні наші справи. Клопотів хоч одбавляй. Мати з маленькою Віронькою та Петром щодня в полі, кукурудзу, просо прополюють. Ми ось тут з Тетянкою. Удома з батьком ще Поля і Ксанка. Полі шість років, Ксанці два.

У батька повні руки роботи: діжки клепає для огірків, помідорів, кавунів на зиму — він бондар, внутрішні вікна в хату робить — він і столяр, смухи чинить — він і чинбар. Багато чого треба для такого численного та ще й малолітнього сімейства. Я все те добре розумію і намагаюсь допомагати — адже не маленький: восени до другого класу піду.

На запитання Тетянчине відповідаю після тривалої мовчанки:

— Буду... Я ж умію плавати...

У нас дружба з Тетянкою — розуміємо одне одного з півслова.

— Гаразд, Никифорику, я батькові не скажу.

— От і добре, Тетянко, от і добре.

Сонце поклало ранок собі під ноги до завтра. Висвітлилось на всю силу, припікає, аж щурі поховалися в нори. Я згрібаю зверху вже гарячі зернятка піску, вгортаю ними хвору, а потім і здорову Тетянчину ногу.

— О-ой, як гарно! — рум'яніє Тетянка, і в сумних очах зблискують іскорки.

Переміни в настрої сестрички я завжди ловлю заздалегідь. Ось вони, іскорки, зненацька гаснуть, личко хмарніє — щось неприємне згадує.

— А Макар сюди ие прийде? — ні з сього ні з того.

Я сам боюсь того Макара, та аже ж дорослкй і зкаю, що йому тут, иа річці, робкти кічого.

— Не бійся, Тетяико, ие прийде...

Макар Кочур иаш слобідськкй. Жкае ка Четаертій соткі а облуплекій, з обідраною стріхою мазакці з братом Іваком та старою матір'ю, яку асі зауть чомусь москоакою. Миниулого Першого травия, коли ми проходклк там з прапорами, Андрій показуааа. Він і про те знає, що стара Кочурихв з'яаклась у кашій слободі ще дівчипою, пвсла худобу в папській екоиомії, тут скніа нажила, хоч ие була заміжиьою, тут і залишилась довіковувати. Біля хати кі кола кі двора, иіякої городпии...

Макар — голоаа кашої сільрадк. Предсідатель... І иайгарячіший агітатор за колгосп. Сусідка каша, горбата баба Уляка імеиує його посвоєму: присідатель і теліпатор. Пркcідатель — бо любить пркciсти до чарки, і теліпатор — язккoм уміє теліпатк.

З кипішкьої аеспи, як тількп увійшли а иову хату, Макар зачастив до кас. Пркходить, залвзпть за стіл під образп, всідається ка лааі, розкркввє пузатого чорного портфеля, аптягає звідти загальиий зшиток, хімічккй оліаець — і до бвтька:

— Н-ку, то як, Трохпмовичу?

Я заздро поглядвю з лежанки иа той зшиток і иа оліаець — мені б такі! І разом з тим дквуюсь: як він ухктряється поміститись за столом, вдже ледае пролазкть у каші двері: аажкоплечкй, шкрокий, короткокогкй, облкччя пласке і бруиатие, иіби та цегла, з якої иашу піч аккладалк. А голос як з бочкк: бу-бу-бу.

— Н-ку, то як, Трохимоаичу, иадумав? — повторює, акаодячп батька з моачанки.

Від голосу того, здається, образи підстрибують і двері хлипають. Батько скупий иа слово, ие дуже розбалакається:

— Т-та, зкаєш, Наумовичу, ще...

І предстаапкка аладк гківитк боїться, і матір жаліє. Нетямкться мати і ке саоїм голосом волає про порятукок прк одиік згадці, прк одкому катяку ка те, що треба вступати до колгоспу. Зараз аока пркслухається в хатикі до розмоаи, а ми, п'ятеро дітлахіа, ккшккемо ка лежакці, як мишеиятв.

— Ну-ку,— ие терпкться гостю.

— Та що ж — ку...

І тут з'являється а проймі даерей матк. Круглоакде, чориоброве обличчя, зааждк таке пркквітие й аеселе, зараз перехкяблене гніаом і переляком — ке дай бог батькоаі погодкткся.

— Геть ідк, Макаре... Іди геть, бо рогача аізьму. Скількк разіа розбігаася уже твій колгосп? І ще розбіжиться, якщо з голоду ке аимре. Сусідські діти вже пухлі ои... — Це вока про моїх товаркшів, Івака та Ягора. — Проживемо без таого колгосу,— карочито вперто перекручує кепаакске слоао, а а карих очах така кедобрість, вж кам, дітям, лячио.

— Ти, Лвриаонівио, помоач... Хто тут хазяїн? — гримає Макар — шкбки дзаекять і лампадка у пього кад головою хклитається.

— Я хазяйка,— підступає до столу мати. — У мепе дітей купа, і ие піду я з ккми під таоє обчеське одіяло, до общої мискк...

Я вже бігаа подкактксь ка те одіяло, ка ту мкску. Це кедалеко, ка Кочерзі — так казкаається західиа околиця села. Там, ка Садоаккіаському даоркщі, колгосп імені Восьмого березкя. Хазяїа, Свдовипкіа, давио уже аиселили ка ярки, мати каже, лише зв те, що хвта під залізккм дахом, а а тій хаті тепер колгоспка коктора. На подаір'ї щорапку поапо людей. Гейкають на худобу, сперечаються і лаються — иа асю слободу чутк. А потім розходяться, роз'їжджаються до иаступпого ракку. Все те я чуа зблизька, бачив иа власкі очі, а миски та одіялв так і ие помітив. Та коли заікиуася про те якось у мириі хвилики за вечерею, мати та брат Петро так акчкталк мекі, що тепер боюсь і парк з ауст пусткtк, коли заходкть розмова про колгосп.

І Макара боюсь не менше за Тетянку. Ось він супиться, надимає товсті губи; під вогнистою кучмою волосся, як під стріхою, плаское цегляне облнччя аж пашить:

— Тн ж, Мовчун, грамотний... Статтю Сталіна читаа? Про запаморочеиия від успіхів? Про перекручення?

— Та чув...

— Чу-уа,— перекривляє. — Ось иа почитай... Не будемо усуспільнювать ні коріа, ні птнцю. — Подає батькоаі газету.

Батько иехотя бере. Мати вихоплює її з батькових рук, тицяє Макарові під носа́:

— Чнтай сам... Не треба мені...

Непроханнй гість раучко підхоплюється, жужмом бгає газету і зшиток до портфеля:

— Н-иу, Маріє, на ярках опинншся з кагалою саоєю... — Зизом озирає иас. — Запомин моє слоао.

Батька він нібнто поаажає, та аидно: нс пожаліє, не зупиниться ні перед чим. Повільио підаоднться, гнітнть непокірну матір аажучнм поглядом, голосно сопе.

— Кудн ж тн, Наумоанчу? — не атрачає авічлнаості батько. — Може, по чарці?

— А є? — В цегляній непроаиді з'яаляються саітлі тони.

— Та є... Дааай, жінко...

Матері хоч і ие подобається те, все ж змиряється — жевріє, мабуть, надія умаслитн начвльстао. Готує закуску, аноснть пляшку білоголової казьонки — так иазнвається горілка. Батько голосним хлопком хвацько розкоркоаує, налнаає а алюмінієаі кухлики — буль-буль-буль, чемно підиосить гостеаі:

— Не будемо сваритись, Наумоаичу... Може, якось...

Той одиим кидком вннліскує до широкого рота з кухлика, глиг — і нема. Не закусює, жадлнво дианться на батькоаі руки. Батько відстааляє свою иедопнту, налнає гостеаі ще. Зноау глиг — і нема. Тільки після цієї попннається до наїдків, чавкає солоиим огірком, зажоаує хлібом і — ні дякую, ні спаснбі — вилазить, аажко ступає до дверей. Та вже аж з потойбіч порога коротко кидає:

— Думайте, Мовчуни! — Злості в голосі нс менше, ніж до аипитого було.

— Ти з ним легше,— умоаляє батько матір, коли важкі крокн прогупотіли й згасли за хвірткою.

— Чого з ним церемониться? П'яиюга, бандит... Кудн та аласть дивиться? Худобу садовинківську пожерли... А костюм на иьому чий, тн бачив?

— Чий?

— Льовки Садовника... Обібрали й голого з дітьми на ярки виаезли...

Батько здивовано крутить русою головою:

— Все аи знаєте, баби...

Боїмось ми з Тетянкою Кочура, та я намагаюсь не подавати знаку, заспокоюю:

— Не прийде, Тетянко, чого йому тут...

— А щоб нв яркн... — І тут же: — Тн буа у колгосі? — Запам'ятала материну покруч.

— Буа...

— Одіяло бачив?

— Ні...

— Заховали?

— Може... Там людей багато...

— Лаються?

— Лаються...

— Наш батько лаятися не аміє, тому й до колгосу ие хоче.

То правда, лаятись бтько не вміє. Навіть тоді, коли мати, буває,

допече несусвітними бабськими плітками про колгосп або постійними сімейними нестатками, струсне звично плечима, хмикне і скаже:

— Геть, не гвздись...

Ото вся балачка, вся сварка.

Поки ми отак перемиваємо кісточки Макарові Кочуру та колгоспові, день підіймається на повен зріст. Уже кілька разів замінено пісок на Тетянчиних ногах. Можна б і скупатись. Коли це від ями:

— Никифоре! — Андрій.

— Біжу! Біжу! — І я вже там.

Андрій з Ягориком стефанівським. Голодують Стефани. Іван колгоспну худобу пасе з батьком — там кунтуються, а Ягорик живе лише тим, що вони від своїх ротів одірвуть. Корови нема. Усуспільнена пропала минулої зими з голоду. Ягорик кволий, навіть купатись не хоче. А ми, хоч іноді бідкаємось на словах, до серця глибоко не можемо взяти його біду, бо самі такого ще не пережили. Хлюпочемось у воді, граємось у нирця — це коли один пірнає, а другий ловить під водою,— і не помічаємо, як на сході починають купчитися хмари.

— Никифорику,— кличе Тетянка,— дощ буде!

Справді, хмари, спочатку як невагомі тіні, підіймаються десь там, аж над Чалівкою, куди я недавно водив у нічне Воронька, потім наближаються, наближаються, важчають. Ось вони вже над вербами. Переливаються, перекочуються срібло-біло-синьо-зеленим клубоччям, намагаючись догнати й поглинути сонце.

Андрій збирається похапцем — і навтіки. Ягорик дибає услід за ним. Як нам з Андрієм до Ягорикової біди, так їм удвох зараз до наших з Тетянкою клопотів байдуже.

Війнуло прохолодою над Єриком. День половиниться: зі сходу й півночі темінь, а з півдня й заходу незаймана яснота. Прокидається вітер. Гонить темінь на ясноту, чи навпаки — темінь поглинає ясноту наперекір вітрові. Озвався грім і покотився понад прибережними садками.

— Я боюся,— не витримує Тетянка.

— Потерпи трішки, батько прийде ось,— заспокоюю, хоч і сам лячно поглядаю на небо.

Батька немає. А я ще ж сам не пробував носити сестричку — всі вважають, що заважка для мене. Видивляємося в провулок за соняшники. Батька немає. Смугаста хмара поглинає сонце і стає настільки низькою, здається, от-от упаде.

— Ходімо, Никифорику,— трясеться Тетянка.

— Ану, бернсь за шию,— присідаю.

Вона обіймає тремтячими ручками тонку мою шию. З натугою підіймаюсь, переступаю раз-два. Нічого, помаленьку можна рухатись.

— А як же рядинна? — оглядається Тетянка.

— Нехай...

Ноги втопають у прохолодному піску по щиколотки. Важкувато, але йду, впевнений уже: з відпочинком донесу. Бреду через Єрик. Вода аж гаряча. Це тому, що в повітрі стає студено. Вітер воду збрижив, і дна не видно. Підіймаємось у провулок. Соняхи так голосно шелестять шорстким листом, наче тривогу б'ють. Шия затерпла, ноги підкошуються — тримаюсь з усіх сил... Та вже он батько — підбігцем назустріч. Підхоплює Тетянку:

— Не діждались? Поки се та те... Нічого... Дощик — це нічого. Може, хоч кукурудзу та просо попідправляє...

Дощ справді лише вчора за всю весну зросив землю, тому й радіє батько сьогоднішньому, іще не передчуваючи, як і ми, що несе він для нашої сім'ї.

— Я за рядниною, тату,— радію своїй полегкості й, не чекаючи дозволу, мчу назад через Єрик.

Попереду метушиться вітер, прискає піском в очі, жахно спалахує блискавка, і в її відсвітах різномаста хмара здається ще страшнішою. Та ось вітер спіткнувся і впав. Принишкли соняхи, завмерло село. Нечуваної

сили грім приглушив усе иввколишнє. В землю гаіздками ап'ялись перші вагоаиті краплі.

Поки добіг до хати — ні рубця сухого. Злива шумує, як аесияна поаінь на Єрику. Грім перекочується з одиого кінця слободи а інший, наче гармаиить по току.

Сестри сидять уже на полику, скучкуааашись, як перепелята. Батько порається по хазяйству.

— Намок? — зустрічає мене. — Ну, сідай поки що до дівчат, а я знайду сухе...

Та так і не астиг знайти.

Той грім, здалось мені, розаалив нашу хату. Голоау стисло тупими обценьками. Ів хвильку побачив, як по світлиці плине — поаільно пливе! — важенний клубок жару. І все. Ми з сестрами поглухли й посліпли... Через багато років уже прочитаа про кульову блискааку, а тоді... Не можу сказати, скільки часу триавла млість. Опам'ятаася, коли батько голосно покликав: — Ходімо... — Твк, наче на Єрик ото: ходімо.

На руках у нього Тетянка. Полю і Ксвнку він, виявляється, уже аиніс. Хатні й сінешні даері навстіж. Нв горищі гоготить полум'я.

— Горить, тату? — запитую кволим голосом, хоч сам бачу.

— Горить, синку...

Садовить нвс посеред двору на якусь лахманину,— аже й підстелити встиг,— і лише тоді кидається на горище рятуаати збіжжя. Та аже пізно — все в полум'ї. Навіжений дощ не гасить аогню, а, здається, ще більше підсилює його. Іскри тріскотять і прискають з даху, ивче ними хто анстрілює.

Збігаються люди. Гомін, крик, безпорадна метушня. Придибала сільрадіаська пожежка на криаоногій конящі. Злазить з передка п'яний дядько, репетує:

— Чого стоїте, так вашу?.. Дааай аоду!

Води близько немає. До артезіана півгону, до Єрика — двоє. Та люди ствють ланцюгом, подають з рук у руки аідра, та хіба ж тим загасиш. Лають п'яного пожежника за те, що а пожежці коротка кишка й коняка кривонога.

— Геть, переставньте,— комусь наказує батько, і я не розумію, до чого те стосується: до мвриої подачі води чи до тої пустопорожньої пожежки.

Грім поаолі агамоаується, даленіє, хоча злива не ащухає. Сестри, й досі приглухлі, застигло дивляться на аогонь, на метушню, не аідчуваючи ні зливи, ні мокречі під собою. У мене дзвенить у вухах, чую погано, але зором абираю все наакопишнє до найменших подробиць. Ніби фотографую якось безсторонньо, не аідчуааючи серцем поаної глибини трагедії. Схлюпнулась аона в мені лише тоді, коли почуа розпачлиаий голос матері:

— Дітоньки мої! Живі? — обмацує неаидющо кожного з нас, а потім до батька: — Антоне, голубчику, живий? — І заходиться таким болючим плвчем, що, слухаючи його, камінне серце затріпотіло б.

Петро уже на горищі серед вогняних язикіа. Вергає додолу обгорілі шматки дерева з такою силою, аж людям зааидно:

— Гляди, не спечись, Петь!

— По вінцю, по аінцю ступай!

А хтось тихіше, з недобринкою а голосі:

— Ти диви, яке беручке...

В словах тих, крім недобринки, подиа і ніяковість, бо лише тепер схвменулись: чому ж ніхто не здогадаася залізти туди, поки Петра не було, адже він рятує від вогню горище, намагається хоч клітку хати зберегти. Дехто поліз нарешті допомагати.

А тут хтось, зовсім байдужий, чіпає аже й родослоану:

— З породи Зврвйських, збіяка...

Зовсім недоречно, але й не зле сказано: забіяка. Серед ровесників, та й серед старших товаришіа нема нікого, хто б поборов Петра. Я бачиа ті

змагання серед пастухів. Невисокий зростом, але з широкими, як у батька, плечима та змашними кулаками, він легко, наче граючись, кладе на лопатки зовні наче дебеліших суперників. Ну, і в бійках, звичайно, нікому не поступається. Батько та мати частенько картають його за гулі та синці, з якими приходить додому, адже в колективних колотнечах дістається не лише переможеним, а й переможцям.

Що ж до Зарвійських, то це родичі по материній лінії. Жили донедавна в сусідньому селі, Гаврилівці. Заповзятливими господарями були, а тепер повтікали за Донець від розкуркулювання. До речі, в наших краях, коли хтось порива з рідним гніздом, чи то добровільно, чи з якогось примусу, як мої родичі Зарвійські, та йде на завод чи на шахту, кажуть просто: пішов за Донець. Точніше, на правий берег Дінця, за дванадцять кілометрів від нашого Піщаного.

На мене теж, між іншим, кажуть, що вдався в діда Ларку Зарвійського, материного батька, якого я зовсім не пам'ятаю. Тільки тут уже не про силу та спритність, а про словотворчість чи, як наш дядько Тимоха каже, про словоблудство йдеться. Примовку, яку приписують дідові Ларці: колективи-союзи, розбіжитесь ви, як дикі кози,— знає у нашому селі старе й мале. Мати каже, що він прорік її перед самою смертю.

А в мені ота словесна легкість живе, мабуть, з пелюшок і не завжди дешево мені обходиться. Одного разу, коли ще дід Трохим Мовчун був живий, скоїлась подія за обідом. Дід прийшов звідкись з гостей і переказує численній сім'ї тамішню розмову. Слово «мабуть» у нього паразит — надто часто вкрапляється в речення. І вимовляє його дід не повністю, а якось ніби скорочено: ма'ать... Я слухав, слухав та й випалив знечацька: «Ма'вть, мать, туди твою...» Доказати не встиг — батько дерев'яною ложкою по лобі лусь! Аж каганці в очах засвітилися. Я в сльози. Дядьки, Тимоха та Парфил, звіржали, як баскі коні, а після того заповажали мене й боронили від будь-якого лиха. Батько ж, хоч і з усмішкою, але завжди був насторожі при моїх балачках і насварювався, застерігаючи.

...Люди тихо перемовляються біля обвугленої, вже безверхої, такої незнайомої для мене тепер хати. Іноді хтось брязне порожнім відром, озветься тихо, печально. Тільки мати ніяк не може вгамувати себе. По-свійному звискуючи, прибирає в конюшні та корівнику: вигрібає гнояку, настилає з'їдів замість постелі й переносить туди дівчаток.

Я стою посеред двору, дивуюсь сам собі, чому знову жаль пропав. Безсторонньо слухаю, як мати плаче, дивлюсь на поникглого батька, на обгорілу хату, на Петра, що внизу вже пригортає землею обгорілі дрючки. Шукаю в собі причини того неприродного стану, й не знаходжу. Тільки підсвідомо десь відчуваю, що за сьогодні подорослів на роки.

Дощ нарешті вщухає. Скрушно хитаючи головами, наче самі а чомусь винні, люди розходяться по домівках. Від'їжджає п'яний дядько непотрібною пожежкою. З'являється біла кобила в одномісних дрожках. Легенькі дрожки, красиві, в спадок від економа колишнього лишилися, від когось я чув. Макар Кочур на них як гора.

— Ну, що? — замість привітання і співчуття дивиться на батька докірливо.

Запитання багатозначне. Мовляв, якби послухав мене, то й біди б такої не сталося, а коли й сталася б, колгоспом би ставили хату.

Батько мовчить, мати важко схлипує.

— Тепер самому доведеться,— продовжує докоряти гість.

Воронько, що досі стояв у запрягу, побачив кістляву кобилу, звіржав, затупотів ногами, привернувши до себе увагу Макара.

— А-ай кінь у тебе, Трохимовичу!

— Випряжи... — батько до Петра.

— Такого б нам замість оцієї шкапи. — Непроникні білясті очі гостя загоряються, ніби магнітом припнуті до коня.

Кінь і справді у нас іноходець, красень на всю слободу. Наввипередки

ніхто не переже не. Я уже навчився їздити верхи. Він смирний, Воронько. І розумний — сам не терпить, коли хтось попереду. Недавно вперше ходив у нічне, коли Петро був чимось зайнятий. Старші підшкилювали на змагання, щоб помилуватись його ходою, так легенько всіх обігнав, навіть не підганяв, тільки повідки попустив.

Кочур очей не зводить з Воронька.

Батькові, бачу, не подобається той погляд, боязно за свого улюбленця. Що йому, Макару-беззаконнику, візьме от зараз, перепряже в дрожки — і поминай як звали. І не відпросиш, не відмолиш, і нікому не поскаржишся. Петро тим часом розпріг і став біля кошеля, не поступлюсь, мовляв, ніякому зловмисникові.

Дядьки Тимоха, Парфил, Кирик, що тільки й лишилися від недавнього багатолюддя, мовчки спостерігають, пройняті вже цією нашою сімейною тривогою, бо добре розуміють її.

Макар відриває нарешті погляд від Воронька.

— Ну, то як, може, хоч тепер надумав? — знову до батька.

— Як тобі не соромно? — не витримує мати. — Таке горе, а ти... Якраз нам тепер до твого колгосу...

— Були б у ньому, хата стояла б через місяць, а так...

— Через місяць? — не вірить мати. — Заглянь он до сусідів,— показує на стефанівський двір,— покотом голодні діти лежать. Не до нашої хати вам.

— Ну, ти ж і штучна,— докірливо хитає важною головою Кочур. — Недарма брати твої та племінники за Донець чкурнули...

— Вони передовики на шахті,— ще дужче розпалюється мати.

Не знали тоді ще, не лише безжальний Кочур, а й ми, що минулої ночі якраз сім'ї Зарайських спіткала біда не легша за нашу: в глибині шахти ОДПУ загинули два материні небожі, мої двоюрідні брати.

Батько зупиняє матір:

— Геть, не галдись...

— Ну, ще зустрінемось... — Кочур зненацька стьобає кобилу батурою, вона снидається гострянуватим задом і ліниво трюхикає по розквашеному супіску,— моква чавкотить під копитами та під колесами.

— Так от, сурло-мирло,— сутулячись, каже дядько Кирило, ніби ні до кого, та всі розуміють, що то і про Макара-присідателя, і про пожежу, і про колгосп, і про голодну стефанівську сім'ю.

Іде череда. Ревуть корови, нажахані громовою зливою. Навпроти нас зупиняються, сопляться якусь мить до згарища і втікають підбігцем. Наша квіткаста Калина підняла голову на з'їдене вогнем чорне горище і перелякано заревла:

— Му-у-у!

— Калинка, Калинка,— пішла назустріч мати. — Не впізнаєш? — Худобина і від неї сахається. — Чого ж ти, дурненька...

Упіймала нарешті за рога, підвела до кошеля, де Воронько спокійно вже хрумкотить пахучою степовою травою. Вони дружать між собою, Калина і Воронько.

Призахідне сонце, що ледве вилупилось із-за хмар, спиває сріблясті крапельки вологи з червоних та білих латок Калини, з розкішної воронястої гриви коня.

Чоловіки починають нарешті радитись, як бути з хатою.

— Доведеться переносити на твою пайку,— каже батько, показуючи на протилежний бік вулиці, де між двома дворищами величенька прогалина.

— Це ж важко, Антоне... Давай просто замінимо обгорілі балки, поставимо крокви... — Дядько Тимоха, високий, чорнявий красень, звичайно, не за пайною тією жалкує, йому важно з роботи колгоспної вирватись, щоб допомагати.

— Не можна будуватись знову на тому місці, куди блискавка вдарила,— підтримує батька дядько Парфил. — Знову спалить...

Всім те добре впомку з досвіду стражденного. І я про те від людей чув. А про громовідвід ив селі ще не знають.

Дядько Кирило мовчить. Сумніву в тому, щоб допомагати, не має, а про місце для хати нехай вирішують рідні брати.

Нарешті всі погоджуються — переносити. І розходяться. Залишаємось ми самі.

— Дітей влаштувала? — батько до матері.

— Влаштувала. Голодні полягали. А завтра ж як? — Мати знову починає голосити, та батько бере за руку:

— Годі... Хати назад не відплачеш. Будемо думати про завтра.

— Голод завтра. А до нового ще місяць.

— Кирило принесе вранці... Пообіцяв.

— У нього ж залізна мітла все підібрала,— вкидає слово Петро. Оце сьогодні я вперше побачив, що він уже дорослий. Крупне вилицювате обличчя, густо всіяне вуграми, хрящуватий, нагорбуватий ніс, як у дядька Кирила, товста, жилава шия, граблисті п'ястуки — все свідчить про змужнілу чоловічу силу. Така буває лише в юнаків, що змалку пізнали грубу селянську працю.

— Не все,— заперечує батько Петрові, і ми, троє, розуміємо, що він знає не відоме нам.

Потім уже пізніше таємниця та відкрилася. Минулої осені допоміг дядькові Кирилові знайти у Діброві потаємний куточок і прикопати кілька лантухів пшениці... Вона й допомогла нам того літа дожити до нового врожаю.

Мати нарешті помітила мене — стою мовчазний, мов стовпець, тільки вуха нашорошені на тиху, печальну розмову рідних:

— Іди лягай, сину, біля дівчат.

Іду слухняно, як заведений, у пропахлий кінським та коров'ячим кізяком сарай, влаштовуюсь на нашій з Тетянкою рядниині. Гостряки з'їдів муляють боки, та я притихаю. Вуха мої там, за стінами — чую все.

— Як же ми будемо, Антоне, голубчику? — знову мати.

— Не галдись, я вже сказав. Люди ж як?

— Піду на «Донсоду»,— озивається Петро. — Там пайок...

«Донсода» — содовий завод у Третій Роті.

Батькові не подобається те:

— Нікуди не підеш, поки хату не поставимо.

— А жити чим?

— Я сказав уже...

Воля батькова в сім'ї — закон. Хоч мати й піджартовує частенько над його мовчазливістю, перечити, крім хіба отого вступу до колгоспу, не наважується. Петро теж не наполягає на своєму, а батько по паузі додає до сказаного:

— Під осінь управимось з хатою, тоді й...

Далі я несподівано для себе засинаю...

II

Мені вже доводилось бачити людей, які просять на погоріле. Віками, кажуть, так було: згоріла хата — грім, діти, зловмисники винні,— хазяїн сім'ю на воза, в коли воза немає, сумки на плечі — й по сусідніх селах. На погоріле. Жалюгідне видовище. Не вбрання на тих прохачах, а дрантя, обличчя замурзані, а в покірливих очах така туга, хоч падай перед ними на коліна. Люди, звичайно, жаліють, подають хто що може: гарець чи, може, просто й пригірщ якогось збіжжя, окравець хліба, одежину... Та в тій жалості завжди є і крапля презирства.

Тож коли наступного ранку насходились сусіди та почали радити:

— Проїдь, Антоне, по Черенківці, Пурдівці, Киселівці, там тебе знають,— худорляве, тонкої різьби обличчя батькове болісно скривилось:

— Лучче смерть...

Він гордий, наш батько. Принижуватись ні перед ким не дозволить собі. Петро був заїкнувся про те, щоб проїхати, та мати рішуче стала на сторону батька:

— Ми не старці, слава богу...

А тут якраз приїхав сірими волами дядько Кирик. Привіз клунок горновки — крупна, як горох. Воли у дядька величезні, з гофрованими довгими рогами, загнутими аж на спини. Статечно ступають, безсторонньо сприймаючи все довколишнє,— куди нам поспішати, мовляв. Дядько Кирик теж неспішного характеру чоловік. Про нього кажуть: твердий горішок. Не розкусити здря. Люди поодводили до колгоспу, хитріші продали своїх волів, а він досі гордиться сірими. Колгоспники й індивідуали заздрять:

— Як же це ти зумів досі втримати їх?

— А я їх,— каже,— сурло-мирло, в погребі тримаю... Макар у погреби поки що не дістає... — І кривить в хитрій усмішці тонкі свої недовірливі вуста.

Прибули також дядьки Тимоха і Парфил буланим конем. Найменший з братів Парфил на батька схожий, тільки приземкуватіший і ноги калачиком. Дядько Кирик зустрів його усміхливо:

— Ти, Парфиле, вроджений кавалерист,— натякає не лише на його кавалерійську статуру, а ще й на те, що при сімейній дільбі зажадав коня замість волів, хоч воли й дорожчі по базарній ціні.

— На твоїх поміняю буланого,— вгадує той зміст іронії дядько Парфил, піддаючи батькові з кошеля теж добрячий клумак.

Мати повеселіла, почала ліпити пічку просто неба на городі, а мене приставила до ступи:

— Товчи, воно сухе,— пробує горновку на зуб.

Я знаю вже: якв б воно сухе не було, на плитці підсмажувати треба, бо лише розплющується під товкачем, а муки зовсім не дає. Та де ж її візьмеш, плитку? Та, що в хаті, розкисла вчора, а цю ще поки мати зліпить та поки підсохне, голодні сестри підіймуть гвалт.

Лаштую свого допотопного млина, підстилаю рушничка, щоб не розсипалось зерно по долівці, старанно витираю білою ганчірочкою охайне дупло в грубій поліняці й товкача.

Досі ще не було нагоди сказати про те, що ні двох водяних млинків на Єрику з розкішними ставками, ні чотирьох вітряків на вигоні немає давно. Зруйнували їх Макар Кочур і Захар Чухман. Пообіцяли електрику,— ліктричество, каже Макар,— та вальцьову техніку. А поки що люди взялись за ступи та ручні жорна. Причому ступи дозволяються, а жорна — тільки підпільно. Коли натрапляє у когось Макар, трощить дощенту, а хазяїв тягне до холодної за антидержавну діяльність.

У нас добряча дубова ступа із замашним, ледве по силі мені, товкачем, облямованим знизу прорешітченою жерстю — винахід батька: збіжжя краще розтирається, ніж під голим бовдуром. Щоб натовкти харчу сім'ї на день, треба попогупати. Мозолі на долонях як горіхи. До вчорашнього дня товкачем орудували більше дорослі, а тепер, бачу, обов'язок той повністю ляже на мене.

Мати ліпить пічку, я товчу, чоловіки радяться, з чого розпочинати. Мені чути уривки їхньої розмови. Дядько Тимоха знову наполягає не переносити хату. Він у колгоспі солідну посаду займає — завгосп. Роботою завантажений по саме нікуди.

— На день сьогодні відпустив Драгин, а там не знаю...

Драгин — голова колгоспу. Клопітливий, кажуть, і справедливий. За громадське добро болів по-хазяйськи, тільки не дають йому господарювати: у минулому році районне начальство примусило вивезти до заготпункту весь урожай до зернини. А тепер люди живуть лише тим, що з району привезуть. Драгин, як і Кочур, дуже хоче залучити до колгоспу батька, але не силою,— як теслю і столяра поважає.

— Як хочете, брати,— каже батько,— а я перекосити буду.

— Треба,— підтримує, як і вчора, дядько Парфил.

— Я готовий,— каже дядько Кирик, стаючи на батькову сторону.

Дядько Тимоха знову здається.

Затим пішла розмова про ліс. Де брати? Щоб його виписати, треба йти до голови сільради. А Макар скаже — це всім відомо:

— Заяву до колгоспу подаси — випишу, не подаси — дзуськи.

Сага з вільховими та березовими гаями у віданні сільради. Макар тут повний хазяїн.

— Поїдемо в казьонне,— вирішує батько.

Казьонне — державне лісництво. Діброва. Дуб, сосна, береза, липа... Словом, усе, що потрібно.

— Головному лісникові я дві діжки склепав,— після паузи продовжує батько, щоб упевнити співрозмовників у своїй правоті. — Треба тільки — в казьонне. Без нього, бісового, нам не обійтись. Ану, Петре, змотайся... Неси, Маріє, касу.

— Та там же за образами... У мене руки,— мати розводить заквацьованими в глині руками.

На мить я побачив, як батько з матір'ю зустрілись поглядами, розгублено, злякано. Обоє, як і я, мабуть, подумали про те, що вчора та каса могла ж згоріти разом з хатою.

— Там і каси тієї — на два рази в казьонне з'їздити,— каже мати дядькам, коли за батьком зачинилися сінешні двері.

Та ось він виходить, розмотуючи на ходу білу ганчірочку, відраховує потерті карбованці та троячки, віддає Петрові:

— Накинь, а потім доженеш нас... Дорогу знаєш.

Ганчірочку згортає, суне до кишені,— в лісництві платити доведеться. Допомагає запрягти Воронька, любовно розчісує йому буйну гриву, вигладжує долонею лискучу спину. Чоловіки поблажливо посміхаються тій ніжності. А я пригадую материні слова:

— Ніколи ти, Антоне, жодної худобки не любив так, як Воронька.

Батько не заперечив, хоч сам про те говорити не любить.

Дядьки тим часом скидають кошелі, лаштують у дорогу вози — в лісі кошелі ні до чого, треба буде розводити ресори.

Ліс потрібен частково на стояки, на балки та на крокви. Клітка з відбірного дуба рублена, підвалини суцільні — тільки розбирати та перекосити. І все ж це не так просто.

Коли двір спорожнів, мати, доліплюючи пічку, думає вголос:

— Де грошей брати? Прийдеться машинку продавати...

Швейна машинка «Зінгер» — найцінніше в нашому хатньому скарбі. Ще торік, коли зневірились у Тетянчиному видужанні, купили: підростатиме — вчитиметься шити, ручки ж, слава богу, здорові. Юхимівка он без обох рук, а кравчиня на всю Третю Роту. Юхимівка — якась далека родичка, її у нас часто згадують, а я ще не бачив ніколи.

— Полотно доведеться продавати, смушки, слава богу, вціліли... Не буде тобі, сину, нового кожушка, в старому ще зиму перебудеш.

Смухи батько нещодавно вичинив. Планував на два кожушки — Петрові й мені. Що ж, переб'юсь і в старому — тільки б хату поставили до зими.

Прокинулись дівчатка. Чую, вовтузяться на своїй незвичній постелі, сміються — поводяться так, ніби нічого й не сталося вчора. І я знову дивуюсь, чому в мені немає смутку.

Заплакала Віра.

— Дитятко моє,— скинулась мати. Миє руки у відрі, поспішає до конюшні. — Зараз, зараз...

Почала відлучати Віру від груді, а та капризує.

Очі в матері припухли від сліз, пригасли в них золотаві блискітки. І хоча в мені не відтає ота здерев'яніла безжальність, байдужість до того, що скоїлось, хочеться погладити її по каштановій, з легенькою проск-

аінню, яку аперше помічаю, голоаі, сказвти щось хороше, заспокійливе, і не смію. Не прийнята а нашому роду показоаа ніжність.

Сонце підбирає під себе ранок, розпрозорює над землею блвкнть. Волого дихає земля. На Єрик, мабуть, не підемо сьогодні з Тетянкою — сиро. А завтра...

— Заатра нам з тобою на базар, сину,— каже мати, бгвючи Вірі до ротика ганчір'яну соску. — Треба ж добаалятн до того, що дядьки прнаезли...

«Обоа'язки прибааляються»,— думаю по-дорослому. Носити Тетянку на Єрик, добуаатн борошно, ходити з матір'ю колн не щотижня, то через тиждень на базар... А твм жниаа, а там... Не противлюсь тим обов'язкам, тільки констатую: нікуди не подінешся.

Наступного досаітку, який ще й досвітком не назвеш, бо поночі, анрушаємо з матір'ю до Третьої Роти. У мене через плече в мішку даа бідони з молоком, у матері теж. Калинка,наша породиста короаа, виручатиме.

Виходимо за Сьому сотню між піщані кучугури. В темряаі мені здається, що то аелетні лежать горілиць, анстаанаши зорям бороди, хоч і знаю, що то не бороди, а шелюга, з якої мітли а'яжуть. Дорога піщана, йдеш як по подушці. Лоскоче щиколотки, муляє а підошаи — адже йдемо босі. Ось озеро Переїзне — закрайком виходить під саму дорогу. Споліскую в парній аоді на обмілині ноги. Тепло струмом проходить по тілу — аж ніби полегшвло. А поаітря тут густе, не продихнеш. Гірчвк, рогоза. мочак, осока... У кожної стеблини саій запах, а вкупі — цілющий дух. За озером починається сходження на Дяків шпиль — найвищий кучугур на асю околицю. Зв ним аільхові та березоаі гаї з озерами й непролазними хащами — славнозаісне Галапердне, яким у нас дітей лякають. Коли яке забешкетує чи плачем зайдеться, одразу йому: «Ану, цить, бо Галапердиному аіднесу»... І агамовується непокірне, хоч і не знає, що це аоно таке — Галапердне.

Поки здерлись на шпиль, по спині попоазли краплі поту. Зупиняємось біля неаеличкого гурту людей, що сидять, перемоаляються стиха. Присідаємо й ми. Будемо чекати, поки набереться більше базарників — так уже поаелося,— бо далі йти не лише поодинці, а й малими групами небезпечно: бандити. Споконаіку тут, кажуть, кочкувались розбійники — недарма ж увійшло страхом а життя мирних поселян. А це ось другий рік взагалі проходу нема. Зустрічають, оббирають, роздягають людину догола — нічим не гребують.

Міліція з ніг збилася — нічого адіяти не може. Поаесні, праада, апіймали чотирьох. Судили у нас на площі біля розааленої церкаи. Ми з Андрієм з уроку атекли, щоб послухати та побачити, які ж аони, ті бандити. І яке ж було здивування, коли уздріли замість бандитіа саоїх же таки парубкіа. Хіба ж це бандити? Крейда Тимоха, що з Петром нашим дружна. До нас приходиа і а мене асе анпитуваа, скільки буде, як два перемножити на даа, а три на три. Нагорбуватий, щупленький, шапкий, як заєць, Шурка Чумак... Зизоокий, пикатий, спрааді розбишакуаатий. Одначе які ж аони бандити, коли свої. Два інших з сусіднього села, Боріаського. Зоасім на наших схожі, й такі ж, видно, голодні, бо все ротами зіпають та глигають худими горлянками, ніби прокоатують щось глеаке.

Недорікий, шепелявий, хоч, видно, й незлий чолоаік, суддя запитує Чумака:

— Как зе ан доєлі до такой зізні?

— Голод не тітка,— криао посміхається той.

Обличчя у Шурки розплинвчате, бліде, як у мерця.

— В тюрязі не нв сонці,— резюмує Андрій, і я не розумію, чи аін анпраадоаує, чи засуджує хлопціа. А мені їх жалко.

Тимоха ще дрібнішим стаа після відсилки і заріс рудою щетиною — бріа не аидно. Раз по раз антирає сльози. За ним неподалік на лааці

мати — баба Кулина. Важко схлипує, шморкає зморщеним носиком в краєчок вовняної хустки.

— Ну, а ви, Крейдо, сто скажете?

— А що сказати? — нехотя підводиться Тимохв. — В тюрмі хоч хліба глевкого шматок дають. — Затим повертається раптом до людей: — Простіть, люди добрі... — Падає на лавицю і ридає утробно.

Дали тим бандитам по п'ятнадцять років, а Галапердне кишить такими все одно. Не жаліють ні малого, ні старого.

Тож і чекаємо. Люди все підходять, підходять... Он Сидір Петрович. Вищий од усіх на цілу голову. Иде — голова не схитнеться. Про таких кажуть: «Хоч стакан з водою на голову став — не розхлюпається». А коли іронічно: «Наче аршин проковтнув».

Я знаю Сидора Петровича давно — батьків товариш, паровик був у нього з молотаркою. По людських токах двома парами волів тягали їх у жнива. Чорний паровик з височенною трубою та величезним маховим колесом як розхитається, коли в глибокій пащеці згорить копиця соломи, як мотоне широченним кирзовим пасом, що на маховику й на приводі молотарки, аж земля двигтить. Барабан у молотарці вие несамовито сердито: джі-і-і-у-у! Джі-ж-і-у-у! Снопів просить — не настачиш. А Сидір Петрович коло них наче казковий ворожій, глипе-погляне на тремтливі стрілки в мідній оправі, вставлені зверху в спину паровика, підкрутить якесь коліщатко, гукне весело до того, що солому в ненажерну пащеку бгає:

— Пошевелись!

І той, сім потів проливаючи, аж нетямиться, щоб догодити Сидору Петровичу та людям біля молотарки, що метушаться в пилюзі, наче тіні, лише по голосах і можна розпізнати, хто є хто.

А ще коли Сидір Петрович розійдеться з приспівками та примовками своїми — слухав би не переслухав.

— Ех, машина-шина-шина, де снопи по два аршина? Барабанщики, ворушись, подавай, не лінись!

Це я запам'ятав, коли у нас, іще на старому подвір'ї, молотили позаминулого року.

Тепер у Сидора Петровича нема того паровика з молотаркою. Усуспільнили, поставили на колгоспний тік, а дядько при них. Індивідуалам не дають.

Дядько підходить до нас і в напівтемряві пізнає матір.

— Здорові були Антони! — нас по-вуличному Антонами звуть. — Х-х-у-у... Поки зійдеш на цю гірку, аж в душі гірко. — Кладе біля нас напівпорожню торбинку свою. — Як там у вас? А я на полі був і не знав...

— Не допоміг би, Петровичу,— озивається журно мати. — В понюшні ночували.

— Та то так,— витирає замасленою ситцевою кепчиною спітніле чоло.

— Пу-гу! Пу-гу! Ха-ха-ха! — рвонув застояне повітря пугач-лісовик — вісник недоброго.

Луна сокоче гаями, а мороз поза шкірою.

— Так от, стерв'яка, лякає,— крутить лисою головою дядько. — Тут без тебе тошно.

Починає жевріти схід, темрява розріджується.

— У мене оце ноги,— Сидір Петрович підіймає праву холошу,— мов колодки, поналивалися, стерв'яка, ходити не хочуть.

— Та вам же дають на роботі... — Мати не каже, чого дають, адже це й так зрозуміло — хліба.

— Давало б їх, не переставало. У мене ж удома п'ятеро, як і в тебе... Корівку ще взимку з'їли... Е-ех! Ми в калюжі живемо, хліб-макуху жуємо, заїдаєм рогозою, запиваємо сльозою! — Речитатив на повний голос.

Луна шугає в гаї, а звідти:

— Пу-гу! Пу-гу! Ха-ха-ха!

— Поймає, стерв'яка,— крутить головою дядько.

— Ти б стримувався, Петровичу,— врезонює мати. — Не дай бог чого...

— А ти чула, що Крейда на суді казав? «Там хоч хліба шматок»... Це він про в'язницю. — А затим іще голосніше: — Сідіт Сталін на бєрьозє, а Молотов на єлі, слава богу, понємногу всю Рассєю пропілі...

У гурті засміялись невесело, а хтось з жалем-докором:

— Перестань, бога ради... Не знаєш хіба...

«При чому тут Рассєя, адже ми на Вкраїні живемо»,— думаю я собі.

— Несу оце сувійчик полотна... Останній... А тоді зубк на полицю,— скаржиться тим часом дядько матері притишено, нібн й не він ото репетував щойно. — Сталін-батько нагодує... — В голосі гірка зневіра.

Я ще не маю своєї думки про Сталіна. Від людей різне чую. Хто лає, хто молиться на нього, та й на портретах же кібн гарний чоловік, усміхливий. Тільки жовті очі з першого разу налякали чомусь мене. Здавалося б, ну, що в тому дивного чи ткм більше страшного? У мене сірі, у батька та матері карі, у Тетянкк слкові очі, і ніхто не дивується тому. З якими хто народився. Так ні... Засіли вони в моїй уяві якось неприємно і не можу відкараскатись. А тепер ще врізалася в пам'ять дядькова Сидорова Рассєя. «В Украйну ідіть, діти, в нашу Україну»,— знаю напам'ять з «Кобзаря», що дядько Тимоха на базарі купив. То ж він, мабуть, з Росії писав, Шевченко? Перекочую все те в незрілій пам'яті, не можучи дістатись до суті.

— Пошевелись! — уже командує, як там ото, біля паровика, Сидір Петрович.

Базарники — їх уже набралося з півсотні — поволі піднімаються, беруть клумаки на плечі. Идемо... Раз по раз перекладаю ношу з плеча на плече — важко. Гаї дихають росяною прохолодою. Озвалися соловей, горлкчка. Затріпотіло повітря голосамк інших лісових мешканців. То їх побудкло сонце, що вклуплюється за гаями десь там, де наше Піщане. Ранок стелиться людям під ноги.

— Давай допоможу, Антоновичу,— пропонує Сидір Петрович, бачачи, як мені важко.

Мовчки відсторонююсь, хоч і справді втомився. Дядько хіба не втомився? У нього ж ноги он пухлі. Иде вже — не скажеш: аршин проковтнув,— плечі видаються далеко-далеко попереду ніг.

Мати запитально дивиться на мене, я відмагаюсь:

— Нічого... Не треба...

— Ну, що ж, була б примова — не страшна відмова,— не губить гумору дядько.

...Коли перейти по лихенькому дерев'яному мосту на правий берег Дінця, зліва буде «Донсода». Велкчезні залізно-камінні споруди пересновані рейками та дротами, замуровані в цеглу. Височезні труби кіптюжать чорним димом у високе небо, за цегляною огорожею на заводському дворищі брязкіт і гуркіт — аж вухам болісно.

Нас зустрічає гудок.

Гу-у-у-у! — луна клекотить по ріці. — У-у-у-у...

Здається, їй ні кінця ні краю нема.

Іноді в такі от вологі ранки чути його, цей гудок, аж у нашому Піщаному.

Праворуч залізнична станція з такою назвою, як наше озеро — Переїзна. Далі, коли йти понад коліями, буде вулиця Красна. А там уже й базар.

Макуху та хліб вимінюємо швидко. Паляниці сухі, хоч об дорогу бий — не розіб'єш. Та ми раді з матір'ю — аж п'ять штук. І три макушини. Мати з трудом одламує кусень:

— Утомився? Їж...

Я з такою жадобою накидаюсь на хліб, наче ніколи нічого смачнішого в роті не мав.

Потім чекаємо за мостом односельців. Повільно сходяться, мовчазні, але з усмішками на брезклих і небрезклих обличчях. Кожному вдалося

роздобути щось їстівне — на день, на два одволікти голод. Ось і дядько Сидір з легенькою сумкою за плечима.

Коли рушили, намагаюсь іти поруч — послухати примовок. Та він мовчить. Сіре, кутксасте обличчя з бульбуватим носом похмуре, вирячкуваті очі сумні.

— Поміняв полотно? — питає мати.

— Оце ж, бачиш,— пометляв перед нами півпорожньою торбинкою. — Дві буханочки-запіканочки...

— Наступного разу і ми принесемо полотно,— каже до мене мати. — Грошенят би треба... Чим будемо платити будівельникам?

Додому приходимо засвіт. Утомлені, мовчазні, з набряклими, як і в Сидора Петровича, ногами.

Падаю на свою ряднинку і вже нічого довкола себе не чую.

Вранці прокидаюсь з наміром одразу ж заходжуватись біля ступи. Сестри вже сидять на сонечку, мати порається біля нової плитки.

— Підемо на Єрик? — питає Тетянка.

— Підете, підете,— почула мати. — Никифорик от стовче трішки зерничка та макухи — макушничків спечемо...

Макушники нам уже відомі — смачні, олійні, куди тим пряникам. Лаштую млинове своє знаряддя. Мати, чую, бідкається:

— Людей насходилось, а що ж я дам їм на обід?

Бачу на плитці відерний чавун з картоплею,— вона вже виросла з куряче яйце. «Ого,— думаю,— картопля, молоко, хліба ж учора принесли, чого ще...»

Люди на тому місці, де буде хата, риють ями, ріжуть дуби на стояни, а тут ось розбирають хатню клітку. Батько мітить крейдиною деревини, щоб не плутати при складанні. Біля нього Сидір Петрович — він у батька, я так розумію, сьогодні перший помічник, бо теж майстер на всі руки. Чую, скаржиться:

— Машина з паровиком готова, хоч сьогодні в роботу, а не відпускає, стерво-бригадир... Так я плюнув та й пішов... Як же, кажу, хіба можна, щоб Антонові не допомогти? Наче на прив'язі живемо. Добре, що ти оце не вступив ще в ту калюжу...

Коли сказати правду, я не розумію його скарг, хоч і ловлю кожне слово. Так само, як не розумію материної відрази до того колгоспу, як вона каже. Між людьми завжди веселіше, ніж самому. Та й дядько ж любить компанію. Ніколи не забуду, як весело командував: «Пошевелись!» — коли ото в нас молотили.

Тепер, бач, незадоволений. Думаю так, а сам боюсь, щоб мати вгадіть думки тої не почула. Батька не боюсь, батько в душі за колектив, а матері боюсь.

— Ну, чого це у вас голод, Петровичу? Минулого року врожай був дай бог,— допитується батько.

— Так вивезли до зернини... А тепер привозять, що крізь пальці протече...

— Нинішня пашня і подавно не прогодує...

— Так і це заберуть... — Кутксасте обличчя Петровича з важкими, синюватими пухлинами попід очима болісно скривилось.

А я хоч і поважаю цього чоловіка, чомусь не вірю йому. Як це заберуть? Хіба немає ніякого закону? Не дозволить такого Сталін. Він вождь усього пролетаріату і не дасть рідному народові помирати з голоду. І Макара Кочура приборкає. То дядько Сидір помиляється... Взяв би та й написав товаришеві Сталіну. Я от, коли підучусь, обов'язково напишу.

III

До жнив хату перенесли, виставили крокви, обшалювали — тільки покрівлю наслати.

Вистигло на городі жито — наш порятунок. Укосили кілька снопиків, праником обмолотили, підсмажую, товчу, мати пече маторженики. Пухкі та смачні — без кінця їв би. Та мати по багато не дає — з молодого жита печиво небезпечне: набухає в животі, кишки розриває. Щодня тільки й чути — хтось десь не вберігся, помер.

Ягорик та Іван стефанівські пожвавішали. Тільки Іван тепер уже до школи не буде ходити і до ями не ходить — пасе колгоспну худобу. Зі мною тільки Ягорик та Андрій, коли приношу на Єрик Тетянку. Бігаємо красти горох, вишні, яблука на городи та в садки над кручею. Співаємо з Андрієм: «С нами Ворошилов, наш красный офицер». Тільки тягне Андрій не туди.

— Йому віл на вухо наступив,— сказав якось дядько Кирило, коли я поскаржився.

А я думав — і справді, та все допитуюсь в Андрія:

— На вухо наступив, а голови не роздавив... Як же це?

Андрій тільки сміється та крутить біля скроні пальцем: недоумок ти, Никифоре.

Тоді я до батька:

— Правда, що віл на вухо наступив?

— Та геть, не галдись... Просто він тупий на вухо...

І знову — тупий. Як це — тупий на вухо? Караюсь тими запитаннями, поки кінець кінцем відмовляюся співати з ним. Пробуємо з Тетянкою:

— Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить...

Виходить краще, хоч і голосок у сестри слабенький.

Та співочі дні випадають рідко тепер. Скосивши на вгороді жито, наші перейшли жнивувати в поле — роботи біля хати завмерли. Щодосвітку батько, мати і Петро вирушають на ниву. Я вдома за хазяїна. Треба наготувати муки та напекти маторжеників — навчився за літо, приглядати за сестрами, особливо за Вірунькою, нарвати кілька разів зілля та насипати поросятам, що кувікають у сажі,— купив батько на мою голову, припнути в садку теля і поглядати, щоб не зірвалось з прикорня й не витоптало сусідських городів, а ввечері не виссало корови... Цілими днями не присідаєш, як заведений.

Коли ж усі пайки скосили, батько знову заходився біля хати, а в мене з'явились нові обов'язки: возити з Петром до току врожай та гарманити. Поки навчився укладати на гарбі снопи, одержав немало стусанів од брата, який чомусь зовсім не вважає мене за хлібороба:

— Тобі, як ото Макару Кочуру, тільки з портфелем ходити б...

Та навчився-таки. Возимо і складаємо в полукіпки біля току. Гарно їхати на гарбі зі снопами. Ляжеш горілиць, обіймеш рубель і спостерігаєш за довколишнім. Дале-еко видно. Все село як на долоні, простяглось по берегах Єрика та попід кучугурами піщаними. Від того, мабуть, і називається Піщаним. Проїжджаємо Короткий байрак, повний гамору пташиного, Селезияків одруб — тепер уже на тому подвір'ї з розкішним вишневим садком колгоспна бригада. Он під кручею криниця, облямована дерев'яним зрубом,— залишки селезияківського клопоту, а їх вивезли навіть не на ярки, бо і так же на ярку жили, а туди, кажуть, де Макар і телят не пас. Ідеться, мабуть, не про нашого Макара — цей телят не пасе. Од криниці чималенький прозорий потічок, що називається Чалівським ярком. Він поспішає до Єрика, досита напуваючи обабіч себе широченну улоговину з мочаком, гірчаком, гусячими лапками, кульбабками, петровим батогом та багатьма іншими зелами. Дивлюсь на той барвистий килим, і так хочеться побігти по ньому до джерела, пополоскати ноги, та Петро не дозволить — не до того.

Коли снопи звезено, починаємо гарманити. На току — величеньке коло біля клуні, утрамбоване глиною впереміщку з соломою,— розстилаємо снопи колосками всередину, запрягаємо Воронька в коток — шестиреберник з каменю-піщаника, вправлений в раму, до якої чіпляється барок,— і я берусь за віжки. Воронько розумний, діло своє добре знає,— підтюпцем починає кружляти по снопах. Зерно прискає з-під котка

іскрами, пилюка забиває легені, пітна сорочка прилипає до спини, а надвечір уже ніг під собою не чуєш. Їсти не хочеться з утоми.

Почуваюсь зовсім дорослим, і Петро з батьком уже не криються від мене із своїми секретами. Зовні понад погрібною лазовною потайки вночі виривaємо криівну, обкладаємо околотом і зариваємо два вкажених лантухи пшениці. Утрамбовуємо, засипаємо різним непотребом, завалюємо хмизом. На наше щастя, Макара з Захаром поки що не чути — видно, жнивують теж у колгоспі. Восени з'являться обов'язково з своїм недоброї слави щупом — шукачем таких ось схованок. Гострякувата залізна палиця з дупельцем над гостряком. Загородить її Макар в землю чи в запічок,— оно в нього набите на цьому ділі,— а потім витягає і ревізує дупельце, чи не попалась там зернина. Частенько, кажуть, допинається свого, ну, а коли вже доп'явся — нещасливому хазяїнові тюрма. Небезпечна то справа — криївна, та іншого виходу немає — восени залізна мітла все змете з горища...

Та цур йому, тому Макарові, тій мітлі, головне — що я дорослий. Вдень біля ступи, з Тетяною на Єрику, на току, а ввечері, коли немає нагальної роботи для Воронька,— в нічне. То для мене як казка. Небагато на нашій Сотні лишилось індивідуалів з кіньми, та ще є. Щовечора кілька вершників зупиняється біля нашої хати:

— Гей, Никифоре, чекати?

Коли їхати, то я вже й сам чекаю. Батько ретельно зчистив дрібнозубою залізною щітною грубі патьоки поту з боків та крупа коня, шерсть аж виблискує, як матерія плисова осінька, розчесав пишну гриву, послав попонку замість сідла, бо хто його знає на селі, що воно таке — сідло.

— Сідай,— закидає поводок на шию Воронькові.

Не підсаджує — не маленький уже. Піднімаю ліву ногу на повідок, а праву закидаю на вгинисту, як подушка, спину. Воронько не ворухнеться — пильним коричневим оком стежить, поки й не всядусь.

— Хлопців не слухай — не гони,— попереджає батько.

Всім подобається, як Воронько красиво бігає, тож і набиваються хлопці — наввипередки. А коли я легко опиняюсь попереду, милуються іноходцем.

— Не буду, тату...

Та хіба ж утерпиш? Попервах їдемо підтюпцем, поки за село, а там... За якісь хвилини опиняємось на Селезняковому. Довкола тут луки колгоспні, а саме урочище з величеньким озером та отою знаменитою криницею обчеське — громадське, його завжди, скільки й знаю, залишали для випасу худоби. Біля криниці ми і таборимось. Хлопці своїх коней путають, а я ні. Лише вузду скидаю. Слухняний Воронько. Досить голос подати — і він тут як тут. Путаю лише тоді, коли в табуні є кобила.

Коли розташувалися, розмова починається з місцевих новин. Тут завжди дізнаєшся, кого Макар сьогодні потяг до холодної, кого запроторив до районної тюрми, хто помер, кого бандити обібрали в Галапердиному. Затим пісня. Тут уже починають з мене:

— Ану давай, Никифоре, «Ой гиля, гусоньки...»

Я заспівую, бо ніхто краще за мене слів не знає. Та й голос, кажуть, є. Хлопці підхоплюють. Попервах невлад, та поступово ті, кому віл на вухо наступив, відсіюються, і хор дружнішає. Я й сам добре не знаю, звідки вони в мені — стільки пісень: «Ой у лузі, та ще й при березі», «По Дону гуляет», «Над озером чаєчка в'ється», «Закувала зозуленька», «Копав, копав криниченьку»... Поки всі переспіваємо, втомлюємось. Затим ідуть казки — слухаємо старших. А тиша — чути, як зорі перешіптуються. Можливо, це лише тоді, коли ти в нічному, але я справді чув, як вони перемовляються, та ще й підморгують одна одній. Так і хочеться втрутитись у ту розмову.

Тиша... Лиш коні голосно траву скубуть та кулик іноді скрикне:

— Коли б! Коли б!

А що — коли б! — не каже. Сам іноді здогадуюсь: коли б йому орлині крила, не сидів би на болоті. Це вже, звичайно, з моїх, так би мовити,

особистих, внутрішніх розумуаань, заглибитись у які хлопці не дають. Знову співаємо, борюкаємось, аж поки небесний віз не поверне зіркове аійя на південь. Тоді падаємо, де хто стояв — уже й передсаіту не бачимо.

...А того дня раюванню нашому поклав кінець всюдисущий Макар Кочур. Ледве приїхали та обсілись біля криниці, як з шляху горлаті голоси і кінський тупіт.

— Лови! Загнуздуй індусіа!

Хлопці, як горобці, спурхнули — і до коней.

— Воронько! — зарепетував я, зіп'явшись на ноги.

І Воронько — біля мене.

— Лови Мовчуна! Заходь справа! — Макарів басюра.

Та куди там. Накидаю оборотьку й за мить уже лечу такою риссю,— куди там артільним шкапам.

— Що з тобою? — стривожився батько, що при зорях ще порався на току.

— Макар... — тільки й видихнув я.

— Мабуть, і Селезняковае прирізали вже до колгоспу...

Враиці спраоді сказали сусіди:

— Обчеське Селезнякове відійшло до колгоспного масиву.

Тим-то й запам'яталося останнє в моєму житті нічне.

А назавтра надвечір прибігла до нас переполохана дядькова Парфилова дружина — теж, як і моя мати, Марія:

— Ой, божечку! Що ж мені робити? Спасай, Антоне!

Висока, довгонога тітка Марія, з широкими, смоляного кольору бровами, вважає мою матір не зоацею, а нібито рідною матір'ю, а батька чомусь прибоюється.

— Та кажи, кажи, що там? — кинулась мати.

— Парфила орипстували...

— Хто! — це вже батько.

— Кочур скажений...

— Так от стерво, — зібрав зморшки на високому брунатному чолі. — За аіщо?

— Везли ми оствині снопи з-за Гадючого... Коли це перестріває Макар. «Де азяв?» — до Парфила. «На своїй пайці». — «Де? Завертай до артільного току, там розберемося...»

Дядько Парфил бачить — розмова марна, а чолоаік аін рішучий і не марнослов:

— Ну що ж, на тік, то й на тік... Ми його тут ось і влаштуємо. — Миттю підвернув коня, підстааив плече під полудрабок, гарба беркиць на дорогу. — Забирай...

Макар кинувся до нього, та дядько прудкіший. Скочив на гарбу:

— Сідай, Маріє! — І погнав буланого до села. Та доїхати не встиг. Макар покликав на допомогу активістів, догнали.

`— Що ж робити, Антоне? — голосить безпорадна молодиця.

— Ще не смерть, не галдись... Найди, Маріє, десятку. А ти йди додому та збирай пожитки. Давно треба було виїхати, коли вже намірились...

Мати принесла гроші.

— Антоне, голубчику, ти ж там обережніше...

— Не галдись... — І пішов могоричити Кочура.

Могорич — нвйвірніший спосіб порозумітися з господарем села.

Тітка теж поспішила додому. Ми з матір'ю не лягаємо спати — чекаємо. Батько з'явився аж десь опівночі, похмурий, сумний.

— Ну? — кинулась мати назустріч.

— Та що ж — ну... Парфила викупив за дві півлітри... Випроааднв од гріха...

— Поїхали? За Донець?

— А куди ж... Нехай...

— Де ж там притуляться?

— Панкратову адресу дав. — Це материн небіж з роду Зарайських. — Коня продасть, у шахту підє... Тут інше...

— Що інше?

— Сидора взяли...

— Хто?

— Страшніші за Макара... Язика вчасно не прикусив... — Батько значуще поглядає в мій бік. — За трикдички та примовки... Ти мені теж гляди, Никифоре...

Якби ж я так умів, як дядько Сидір. Та мовчу покірно. Тільки батька жаль: бачу, як йому не по собі.

Удосвіта прибігла тітка Гапка — дружина Сидора Петровича. Маленька, метушлива, переликана, як миценя:

— Не бійся, Антоне, я городами, щоб ніхто не бачив... Погнали мого... Руки назад — і погнали два верхівці. Ой дітки ж, мої дітки!.. У Черенківці, кажуть, чотирьох отак взяли. На прощання шепнув: «Піди до Антона, хай скаргу до якогось там генеральногo прокурора напише...»

Батько закінчив колись двокласну церковнопарафіяльну школу. Був писарем у партизанському загоні. Тож вважається на селі грамотієм.

Бачу, як тітчин біль коробить його. Мені теж здавило горлянку плачем. Тримаюсь з усіх сил.

— Підеш, Никифоре, до лавки, чорнильницю, ручку та зшитків купиш...

А про це я і сам уже подумав, та не смів у матері грошей просити. Скоро ж уже й до школи.

...Потім батько всю ніч сидів при каганці в конюшні над тою скаргою, а вкинув конверта в поштову скриньку аж на Черенківці, бо у нас, кажуть, Макар пошту ревізує. Та все марно. Дядько Сидір так і не повернувся, а тітка Гапка з дітьми померли від голоду на початку наступної весни.

Закінчували роботи біля хати. До своєї житньої соломи додали позичену та прикуплену в людей, наслали покрівлю — батько те вміє, склали пічку,— теж сам. Навозили глини, об'явили толоку. Людей насходилось, кого й не кликали. Гарна та традиція — толока. Мені й досі уявляється отаким: гамір, пісні, двійки, як ото на садовниківському подвір'ї, одначе ж завжди весело.

Гуртом, кажуть, і батька легше бити. Хоча яке ж тут биття. Працюється в гурті легше.

Спостерігаю за метушнею біля хати, і серце радується. Одні в замісах по коліна, інші горище накладають, калінлюють вальки на дранковані стіни, Петро запріг Воронька у водовозку, мотається раз по раз до артезіана... А гамору скільки! А жартів! А пісень! Ось красуня жінка, безрука Юхимівна, заводить: «По Дону гуляет...» Всі підхоплюють, і так стрійно виходить — куди тим артистам, про яких я тоді лише від людей чув. Юхимівна схожа на нашу тітку Марію, а ще більше на одну зі святих жінок, яку я в церкві бачив на картині. Їй, кажуть, ще маленькій поїздом руки відрізало на станції Переїзній. Як те скоїлось, досі не знаю, а всі дивуються, як вона все робить куцаками, роздвоєними вище зап'ясть, як ракові клешні. Кравцює, ножем, ложкою, виделкою орудує не гірше рукатих, доньку виглядiла — чоловік загинув у шахті. А що вже співає — ніколи не чув голосу такого. Та пісні ж які! «Повій, вітре, на Вкраїну», «Прошу тебе, мене забудь», «Кругом, кругом лампадочки»... Слухаєш, і серце завмирає.

Мені здається, що Юхимівна з іншого світу. Прикипаю до неї очима — аж дядько Тимоха, що й сам з неї погляду не зводить, помітив те:

— Влюбився, Никифоре?

— Т-та... Співає...

— Співа... І гарна, бісова... — прицмокує соковитими губами, а намагнетизовані очі наче медом змазані.

...Роботу закінчили рано по обіді. Купатись до ями йшли з піснею, звідти з піснею. Я назирці. Та все за тою жінкою. А коли за обідом по чарці випили — і долівка під ногами закушпелила. Тут уже й без мене не обійшлось.

— Ану, шукай, Никифоре, музику! — гукнув дядько Тимоха, сп'янілий, видно, не стільки від горілки, скільки від милування тою жінкою.

Я миттю змотався в конюшню — саморобна балалайка у мене, подарована дядьком Парфилом після отого мого першого поетичного виступу за вечерею,— і вшкварив польочку: «Ах ти, полька-щебетуха, нема хліба, ні макухи...» І тут вона перша, моя неждана-негадана любов. Крутонула, мотонула широкою спідницею — приємний холодок обвіяв обличчя моє, затріпотіла-заблискотіла перкалевими колінькми — в очах зарябіло. За нею дядько Тимоха, а за ним... Ніколи не забуду того дня тої жінки, що сколихнула в мені перші недитячі почуття: увагу до чар жіночого тіла, жагу неземної любові.

Затим пішли знову будні. Та ми щасливі. Стіни, горище, піч з грубою підсохли, батько вікна, двері повставляв... Коли ж переселились нарешті, мати з радості плакала. А я збігав аж у діброву, приніс ще пахучого, хоч і присохлого чебрецю, посипав долівку, як на клечальні свята. Тетянка гуцає по долівці сідничками, порпається у прив'ялих квіточках, і раптом губенята зсудомлюються плачем:

— Подивись, Никифорику, оце, як очі в Макара... — В ручці напівзасохла квіточка чебрецю, що справді скидається кольором на Макарові очі. Придивилася ж, скажи ти.

— Ну чого ти, дурпенька, це просто собі квіточка...

— Ні, це як очі...

Мати почула:

— Що там?

— Та ось... — Пояснюю.

— Де ти взявся, гаспиде, на погибіль нашу?

Надходить день шкільного дзвінка. Метушливо лаштую чорнильницю з ручкою, зшитки, олівці, що в лавці купив, аж тут Петро:

— Нікуди не підеш... Допомагати треба вдома... Школа не втече...

Йому самому вдалося закінчити лише два класи — нікому було пасти гуртових волів. Тож він тепер вважає, що і для мене досить науки.

Я в плач: душа болить, до школи хочу.

— Тиждень-два ще підсобеш, сину, а тоді вже... — не наказує, а нібн просить батько.

— Ніякого тижня,— бурчить Петро. — Я в його роки дві пари волів пас...

З очей сльози, як горошини, в серці відчай. Та куди подінешся?

Зорі вже прохолодні. Пісок на Єрику нагрівається лиш в обід, та і то не завжди — зачастили дощі. Несу Тетянку на Єрик — плачу, з Єрика — плачу. Тетянка вторить мені. Додому приходимо зарюмані. Чую, мати каже батькові:

— Антоне, голубчику, зведеться хлопець ні на що... Пісок будемо дома гріти...

— Та я вже думав...

А тут якраз — не було б, кажуть, щастя, так нещастя помогло — з сільради принесли папірець: чорноземні наші пайки за Гадючим яром віддаються колгоспові, нам нарізаються за толокою, де тільки жито родить, і то не щороку. Батько зібрався йти добиватись правди.

— Нікуди не ходи... Посієм жито, де наріжуть, а весною підемо до того гаспидського колгоспу. Що людям, те й нам... — Так розсудила мати, від чого батько аж повеселішав:

— Отак би й давно... — І тут же до мене: — Збирайся, Никифоре, до школи... Роботи поменшало...

Мене така радість охопила — підстрибом пішов до хати. А мати тут же заходилась шити матірчану сумку з паском — поміччю через плече, фарбувати її та штанці бузиною.

На ранок виходжу з дому як нова копійка: бузинові штанці, сорочечка, сумка через плече, а в ній все шкільне причандалля, та ще й добрий шматок печеного гарбуза... Мати аж на дорогу вивела за руку:

— Вчись, синку... Бачиш, я неграмотна... Погано неграмотному. І Петро недовчився...

Довчитись — малось на увазі закінчити чотирирічку: в селі лише чотирикласна школа.

Слухаю матір і разом з тим ніби чую Тетянчині слова крізь сльози:

— Візьми і мене до школи, Никифорку...

«Я тобі книжок принесу, навчатимемось разом», — обіцяю подумки.

А там іще три пари очей: Поля, Ксанка, Віра. Вони теж до школи хочуть. І їм читатиму.

— Постригти треба було б,— пригладжує мати ніжною долонею занедбану мишасту мою чуприну. — Та нехай уже в неділю... Ну, біжи...

І я зриваюсь з місця підбігцем, наче хто штовхає в спину.

Село-слобода ділиться не лише на Сотні, а й на дві половини за прізвищами колишніх панів-володарів: перша, друга, третя, четверта Сотні — Суханівка, п'ята, шоста, сьома, восьма — Дунівка. І шкіл дві. В Суханівській чотири класи, в иншій, Дунівській, два. Червоноцегляний, з бляшаним дахом, одноповерховий будинок, а в ньому комірчина — квартира вчительки, і через сіни простора кімната, розділена дерев'яними стовпами, що підпирають стелю, на дві половини. Оце класи. В лівій, коли з дверей,— перший, у правій — другий. Мені в правий. Уявляю собі, де посадить мене Антоніна Никифорівна, адже на два тижні спізнився, та й сьогодні, поки мати зібрала та поки дійду, а дзвоник уже давно продзвенів.

Антоніна Никифорівна веде одночасно два класи. Немолода, з червонястими і зморшкуватими, як спечене яблуко, щоками та сивим рідреньким волоссям, з незмінною замашною лінійкою в руках. Лінійка та частенько гуляє по плечах неслухів, бо Антоніна Никифорівна поки що не сповідує нових методів виховання і вважає, що лінійка в цьому непростому ділі зовсім не зайвий атрибут.

«Антоніна... Антоніна... Почекай... — Аж зупинився зненацька. — Ну, а при чому ж тут Никифорівна? Я Никифір і вона... А чому не просто — Антоніна?» Ніби хто кілка забив у голову наперекір логіці й маленькому життєвому досвіду. Наглухо випало з пам'яті, що вчительку так, між іншим, як і взагалі старших, називати треба по батькові. Розчахую навстіж важкі дубові двері, влітаю в клас і тільки тоді запитую:

— Можна, Антоніно?

Класи завмерли. Вчителька підходить впритул. Маленькі під сріблястими надбрів'ями очиці ніби й посміхаються, а лице нахмурене, зовсім не схоже, щоб переді мною зараз оце розкрились обійми.

— Повтори...

— Можна, Антоніно?

— Як ти сказав?

Мовчу, як води в рот набрав, приголомшений незрозумілим гнівом.

— Ну-ну...

— Антоніно...

— Га-га-га! Ха-ха-ха! Ги-ги-ги! — багатоголосо хлюпає з обох класів у вікна та двері.

— А ще? — допитується вчителька.

Я мовчу. Вона повертається обличчям до другого класу.

— Нестеренко! — кличе найбешкетливішого. — Підійди сюди.

Той іде, випнувши розхристані груди, підсмикуючи штани та вишкіривши крупні перламутрові зуби, як на показ.

— Підкажи Мовчуну, як треба звертатись до вчительки.

— Антоніно Никифоріано! — щосили надувається той і виналює нв повні бочкуввті груди.

— Чув?

— Чув...

— Повтори.

Повторюю.

— Ну, а це, щоб не звбував ніколи. — Лінійкв зі свистом хряскве по плечі, вогнем обпіквючи мвслакн.

— Гн-гн-ги,— вишкірнетьсн Нестеренко, рвдий, що не одному йому дістається.

Свдовить мене Антонінв Никифорівна до того ж таки Нестеренка на задню пврту. Покірно вмощуюсь. Болять не лише кісткн, все нутро волає від образи. Та через урок-два асе проходить. Сприяє забуттю той же Нестеренко, аідверто рвдий, що тепер буде а кого списуаати диктанти й звдачки... І взагалі в дитинстві такі речі не довго тримаються а пам'яті, а колн точніше, не доаго болять.

Вчителька тут же видала читанку.

— Здоганяй,— ще й по кучмастій голові погладила легенькою долонькою, нібн нічого між нвми й не сталося неприємного.

А здогвняти мені не вважко — пам'ять гарна. Досить одним поглядом обияти цілу сторінку в читанці, щоб тут же й розпоаісти иапвм'ять те, що а ній. Тож за кілька днів я вже перший, як і минулого року.

Зі школи прнходжу радісний, збуджений, переповненнй новими словвми, новнмн думквмн, новими аідомостнми про світ широкнй, і аідразу ж ділюся всім тим з Тетянкою, з усіма, хто поруч. Коли розповідаю, частенько й звбуваю, де вичитане, почуте, в де саоє, щойно придумвне. Тетянкв, хотя і здогадується іноді, не подає аиду, щоб не розгнівити.

В сім'ї поселяється благополуччя: є хліб, городнна, є молоко, в сажі кувікають ненажерливі поросята — надія ив майбутнє сало... На городі й на щойно прирізвних супіскуаатих пайках посіяли жито. Сіно заготуввли для Воронька і Калиии. Бвтько виголублює, підгодовує Воронька — нааіть хліба, бачив, давав одного рвзу потайки від матері. Готуємось переносити конюшню з корівником блнжче до хати.

IV

Та недовго триває пожнивна людська радість. Поповзли знову чутки про те, що третьою Сотнею йде залізна мітла по індиаідуалвх і ангрібає все з горнщ. Переміни в батьковій поведенці помітити аажко, а матір одрвзу видно: притумвнилися повеселілі було карі очі, а кутиках спечених літніми вітрами вуст залягли глибокі зморшки. І поведінка знову, як тоді, після пожежі: поки нв людях, сяк-твк тримветьси, а ик тільки залишається з нвми сама, починвє плакати. Та якби ж хоч все те при нас, а то ховається в конюшню чи а погріб і тужить. Так тужить, що у мене все дерев'яніє всерединні. Почав боятись, щоб не поаісилвсь — налигача якось побвчна на бантині. Не знаю, чого він твм опинився, та а мені звсілв підозра: мати хоче повіситись. Починаю слідкувати — навіть уроки пропускаю під різними приводами. А вонв, колн помітила, накинулась на мене:

— Чого шпійониш? — Ніколи такої злої не бачив.

Та все ж таки стишилась після того, дійшло до свідомості, що нвм, дітим, біль її болить так свмо.

Батько зібраа уночі двв мішки збіжжя й переніс на збереження до сусіда-колгоспника, Парасочки. Спраажиє ім'я йому Демид, та про те ніби всі забули — Парасочка й Парасочка. Дружина у нього Парасочка. Нязенька, коренаств, з чоловічим голосом і чорними вусиками на відстовбурченій губі. Бездітні. Скільки пам'ятаю, пасли індивідуальську череду, а тепер пасуть колгоспну. Свм Пврасочка здоровенний, ледаркуватий

чоловік, а коли йде, складається враження, що не сам ступає ногами, а хтось йому переставляє їх. Мовчакуватий, але батькові частенько освідчується в новазі.

— Боюсь, не повернеться зерно звідти,— сумнівається мати.

— Не галдись, усього не поїдять...

Петро збирається на заробітки. Побував уже в Третій Роті, провідав дядька Парфила, Зарвійських. У шахту хотів — не совітують, молодий ще, кажуть. А там жодного тижня не проходить без нещасного випадку. Назнав собі роботу в кальцеху на «Донсоді». Я не знаю, що воно таке, а батько знає:

— Вредний цех...

— Зате зарплата. — Петро вже вирішив, і збити його з того наміру нелегко.

— Чахотку заробиш,— бідкається мати.

— Не вік же там буду... До весни витримаю. А в шахті теж — родичів он привалило, забули хіба...

Справді, того дня, коли у нас блискавка хату запалила, на шахті ОДПУ у вибої привалило двох небожів материних. Для нас та біда була не дуже болючою, бо своєї через вінця. Та ми пам'ятаємо.

— А ще б я посовітував продати Воронька,— по паузі каже Петро. — Або виміняти гіршого... Бачили, якими очима дивився на нього Кочур?

— І я за те, щоб проміняти,— підхоплює мати, що, мабуть, давно вже думає про те.

— Геть, не галдіться. Воронька не продам ні за які гроші... І не проміняю. Коли вже йти до колгоспу, то тільки з ним. На позор не штовхайте...

Нарешті Петра вирядили. Батько влаштувався на роботу в лісництво. Вечорами привозить опеньки, жолуді. Частку жолудів поросятам, частку на горище про всяк випадок — може, доведеться ними доживати до врожаю.

— У двадцять першому тільки ними й спаслися,— каже батько.

А мені ще не болять його турботи, бо голоду справжнього не зазнав.

З опеньками мати картоплю тушить — смакота, не наїстись! А дещицю нанизує на ниточку й теж сушить на потім.

Мітла, чути, наближається до нашої Сотні, та мати уже звиклася з її невблаганністю, перестала тужити — надіється на батькові схоронки.

Перед Жовтневими святами до школи прийшов Макар. Оглянув обидва класи насуплено, хотів посміхнутись — не вийшло: товсті губи бридливо скривились, та й усе. Очей ні на кому не зупинив, помовчав, а потім питає в учительки:

— Хто з твоїх може виступити на трибуні?

— На трибуні? — аж ніби розгубилась Антоніна Никифорівна. — Ну хто ж? Звичайно, Никифір Мовчун...

— Мовчун? Антонів? Індус, що на колгоспному коня пасе? Хіба немає свідомих школярів — колгоспників? — Голос бу-бу-бу.

А в мене серце заходиться від образи за слово «індус», за недовіру, за те, що Антоніна Никифорівна може довірити таку почесну місію комусь іншому. Виступити на трибуні! Та ще ж слава на всю слободу! Та це й майже як сам Кочур! Та ради такої слави все стерпіти можна! Оглядаюсь довколо — на мені сорок пар товариських, доброзичливих, цікавих, веселих очей. І тут я — не знаю, звідки вона й взялася, та брехня,— випалюю прямо в обличчя Макарові:

— А ми вже вступаємо до колгоспу!

— Та ну? Це батько сказав?

— Батько... — А в самого жижки трясуться: що буде, коли Макар візьме оце зараз, та й піде до наших?

— Правда, правда,— втручається Антоніна Никифорівна і теж неправду каже: — Вони збираються до колгоспу...

Може, дізналася про ту розмову батька з матір'ю? Звідки? Та тут уже не до здогадок: — сказане — сказане. Головне — Макар повірив.

— Ану, прочитай стихи про Сталіна, — підступає до мене і пронизує сухими очима, достеменно такими, як та чебречинка, що Тетянка показувала.

І я чітко, намагаючись якомога кругліше вимовляти слова, декламую, хто його знає звідки й вичитане, та чи й вичитане взагалі:

— Жовтень крокує по краю погідному, сяє знаменами в дні перемог, Йосифу Сталіну, батькові рідному, наші думки і серця віддамо.

— Ох ти ж,— непідробно дивується екзаменатор. — Ну, що ж, готуйся. Та дивись, щоб не збрехав мені про колгосп,— знову суворішає поглядом.

І я готуюсь... А між однокласниками та першаками почуваюсь героєм. Навіть Нестеренко, що і під бока штурхонути може, коли списувати не даю, поводить себе примирливо.

Кілька разів бігали з Андрієм дивитись на ту трибуну, щойно поставлену на широченній площі, оточеній напіврозваленою церквою, вікнястим будинком, де колись піп жив, а тепер колбуд, і сільрадою. Гарна трибуна, з широкими приступцями й різьбленими перилами.

— Отуди залізеш? — питає Андрій, ніби насмішкувато, а насправді заздрісно.

— Полізу,— похваляюсь я, хоч у самого душа в п'ятках.

Це ж не жарт — вилізти разом з самим Макаром на трибуну перед всією слободою. Це ж і я потім буду знаменитим, як він. Тільки ж його бояться, а мене... Думок, думок — і вночі не спиться.

Сьомого жовтня обходимо з прапорами та піснями першу й восьму Сотні, що сходяться між собою в центрі, якраз біля трибуни. Народу — вся площа захрясла. Зроду стільки не бачив. Антоніна Никифорівна бере мене за руку, веде туди, де скучкувалося начальство суханівської чотирирічки Мойсей Мойсейович Альчик...

На трибуну лізу, не чуючи під собою ніг — затерпли.

Першим виступає Макар. Крутим голосом, як обухом, б'є по вухах. Потім тонкошиїй, чорнобровий Драгин. У нього, як і в мого батька, звичка плечима здвигувати та перемнатись, ніби там колючки за коміром. Тільки цей ще й головою киває по-гусячи і підморгує, наче змовляється із співрозмовником у чомусь інтимному. Одначе слова його стримані, розумні, беруть за душу. У худого, кістлявого Альчика голос тоненький, різучий, пискливий. Слухаючи його, я з неприємністю думаю про те, що наступного року мені йти до нього в чотирирічку — кажуть, строгий і їздить з Макаром та Захаром, залізна мітла, змітає хліб по горщцях.

Пробуджує з думок тих знову Макарів голос:

— А зараз прочитає стихи про вождя світового пролетаріату Йосифа Віссаріоновича Сталіна учень другого класу дунівської школи Никифір Мовчун!

Оплески застряють у вухах. Не можу зрушити з місця: коліна тремтять, язик запав у горлянку. Тямущий Драгин бере за руку, шепоче:

— Ну, ну, Антоновичу, не бійся...

Хапаюсь нечутливими руками за поручні й щодуху посилаю завчені навіки слова понад людським гомоном, поміж прапорами і транспарантами в білий світ. Під кінець зірвав голос, закашлявся, та рукоплескання заглушили той кашель, б'ючись луною об руїни церковної огради, колбуд і сільраду, віддаючись несказанною радістю а моєму серці.

То був перший і останній ораторський успіх у моєму житті.

Андрієві тільки не сподобалось — тут же відразу й остудив мою радість:

— Очі вирячив, надуваєшся, верещиш, аж у вухах лящить...

Та я йому не повірив — завидки. А тими зшитками та олівцями, що Драгин подарував на трибуні, обділив сестричок і самому вистачило до самої весни.

Та свята буввють тимчасовими, а будні з бідами-тривогами постійні. Залізна мітла, хоч і рухається повільно, наближається до нашої Сотні не відворотно, женучи поперед себе страх. Хоча чутка іде, що завертає вона не до всіх індивідуалів і забирає не все підряд, а з половини, у батька та матері сумніву немає — нас не минв.

— Кажуть, лишки забирає... А де вони, ті лишки,— бідкається мати.

— Не галдись,— заспокоює батько. — Хай лізе, стерво, хай бере.

Я розумію його: не втрачає надії на те, що за погребом та у Парасочки. На горищі ж зовсім небагато, може, тільки подивляться, та й не братимуть нічого.

Черга до нас дійшла пізньої осені, коли вже й перший сніжок одвідав землю. Летючий такий, сухий, прошвлестів по опалому листю і зник. День видався сонячний, безвітряний. Я тільки-но зі школи прийшов. Батька не було вдома,— як завжди, в лісництві. Приїхали знайомою вже білою кобилою Макар і Захар. Чомусь без Альчика, з яким я найбільше боявся зустрітись.

Вийшла за ворота мати, закутана чорною хусткою по самі очі,— зуб якраз болів. Я щойно сів за уроки, сестри біля мене. Коли почув тупіт, гомін, було вже не до уроків. Вийти побоявся, щоб Макар не згадав тої обіцянки в школі відносно вступу до колгоспу, а до шибки так і прилип лобом: не дай бог, зобидять матір. Балачку всю до слова чути.

— Приймай гостей, Ларивонівно,— басує Макар. — Чого завітали — знаєш. Де хазяїн?

— На роботі.

— У лісництві?

— А де ж?

— Вся куркульня за Донець та в лісництво збігла... Ну, та ми ще й туди доберемось...

— Добирайся, коли твоя влада...

— Іди, Захаре, за понятими.

— Не треба,— каже мати, одкривши трішки обличчя з набряклою лівою щокою. — Скаржитись не будемо, не в одних нас...

— То, може, сама й на горище полізеш?

— Ні... Сам лізь та діли... Може, пожалієш дітей моїх.

— А заховане є? — Макар дістає з кошеля свого щупа, який багатьом людям уже лиха наробив, а в мені страх бурунится гарячою хвилею: що буде, коли знайде?

Тремчу, аж Тетянка, якій поки що не все зрозуміло, злякалася:

— Що це ти, Никифорику, захворів?

— Захворів,— відповідаю, а сам очей від того триклятого щупа відірвати не можу.

— Шукай,— каже мати. — Не знаєш хіба, що стряслось у нас?

— Ну, добре,— якось нібн аж знітився Макар. — Бери, Захаре, мішки,— крутить цигарку, і до матері знову: — Ділимо пополам... У колгоспі нічим сіяти.

— Діли... Та цигарку кинь, бо хату спалиш. Тільки ж увійшли — ще й зашпори в руках...

Макар з цигаркою в зубах кладе до кошля свого щупа, Захар дістає звідти мішки, а я крізь свій страх пригадую дядькове Сидорове: «Захар Чухман чухмариться, бо для нього не вариться». Їх у батька, Федора, десятеро, синів і дочок. Цей найстарший. Як десь розписатись треба, ставить хрестик. А говорити — більше двох-трьох слів не зліпить. І то голос десь у горлі застряє: к-г-гу, кг-г-гу... Лізуть на горище. Мати навздогін Макарові:

— Хату не спали!

Потім стоїть, безмовна, голову похилила, чекає.

А ті довго шерхотять, гупотять на горищі. Потім кроки подалеліли в сіни. І раптом я бачу, як матір наче хто підштовхнув насеред вулиці, а голосу, неприкаяного, несамовитого, зовсім не впізнаю:

— Караул! Людоньки! Комісія горить!!!

У тому незвичайному голосі розпач і сміх.

Тепер я уже забуваю, що мені треба ховатись від Макара,— босий вискакую на поріг і бачу, як він стягує з себе піджак, а з піджака чорний дим валує... Коли ліз на горище, пожалів-таки викинути цигарку, мимохіть посунув до кишені, а воно і зайнялося... Макар зриває з себе одежину, топче ногами. Люди, що почали було збігатись, зрозуміли, в чому справа, починають повертати назад, щоб не потрапляти зря на очі Кочуру, бо хто ж його не боїться. А матір наче вихором підхопила несамовитість:

— Ха-ха-ха! Людоньки, мітла горить!

Я — до неї.

— Мамо... Ма-амо!

А в неї очі незнайомі, чужі.

— Ха-ха-ха! Мітла горить!

Макар підняв піджак, витрусив, обдивився: діромаха, хоч голову закладай. Кинув у кошіль, залишився в синій сатиновій сорочці з розхристаними, без гудзиків, коміром і рукавами. Вовкувато дивиться на матір,— як і я, не розуміє, чи вона при своєму розумі. Та мати раптом притихла, приступила до нього рішуча, небоязка, з очима як свічки:

— Переділив?

— Переділ-лив...— У сивих очах його я вперше побачив переляк — застрибали, замахали крильцями-віями, як метелики.

— Ну, паняй,— свічки гаснуть. — Ходімо, синку, там же дівчатка...— Навіть не глянувши зблизька на те збіжжя, що експропріатори знесли з горища, бере мене за руку, і дрож її передається мені.

Макар того разу не пустив свого щупа в хід.

Залишаємось наодинці з думами: чим жити? Того, що за погребом та в сусіда, якщо вистачить на три-чотири місяці — поки доїтиметься Калина, добавлятимемо потрошку з Третьої Роти... А далі? До нового ж іще більше як півроку. Батьки розкладають небагаті можливості на дні й на години, а я слухаю та намагаюсь погамувати свої душевні болі,— знаю, як Стефанівським трудно. Зо два місяці після жнив тільки й пожили. А зараз куитуються лише тим, що старші відривають від своїх пайок на роботі. Іван до школи не ходить, Ягорик теж скоро перестане — пухлі. Я ділюся з Ягориком у школі всім, що мати в сумку кладе, та хіба ж то порятунок.

...Повалив сніг. Закушпелило — білого світу не видно. Батько пішов на розвідку до центру, дізнався про наміри начальства, а вночі порізали нишком поросят. Смалити — боже спаси. Макар як узнає, що шкури не здерли, з батька живого здере, а від поросят і потруху не залишиться — забере. Тож обдали окропом, почистили тут же, в хаті, та й тому раді. Батько тільки сердиться незвично:

— Хіба це сало? Дохлятина...

— Не гніви бога,— заперечує мати. — Спасибі, хоч цього діждалися. На зеленому зіллі та на жолудях...

Ми, дітлахи, безмежно раді. Після голодної весни та пісного літа — розкіш.

...Морози взялися люті. Заснували шибки візерунками. До школи ходжу в материних чоботях. Та дійшла черга нарешті й до них.

— Треба на базар... чоботи Никифорові,— сказав якось батько. — Підбирай, Маріє, молока, сала візьмемо та картоплі. Не ходити ж вам босими...

— І я поїду? — тремчу від нетерпіння.

— Та вже ж... Без примірки не можна.

Коли вже щось батько робить, то безпомильно.

Чекаю того дня. Ковзана навіть дістав. Є у мене дерев'яний, підсноваиий знизу залізним прутом,— Петро ще позаминулого року зробив. Мати, коли побачила, так і кинулась:

— Добити оствиші чоботи? — Не зрозуміла мого нетерпіння.
— Та це ж... Коли мені купимо.
А лід розгорнувся на всю вулицю. Так і мвнить, так і макить. Колк побачу когось із хлопців нв ковзані — босий би побіг. Та ось нарешті серед ночі з суботк на неділю будить бвтько:
— Збирайся... Поїхали...
Повторюввти не требв — за хвилину готовий. У материних чоботях, у материному кожусі,— придвне мвтерине,— чим не мандрівник. На батькові ще добрий дублений кожушок, юхтові витяжки. Не стрвшний мороз.
Повітря сухе, вж дзвенить. Вітер одразу добирвється до носа — ховай. Сніг скрипить під полозками, луною віддвється в підворіттях, потім у піщакках — зараз сніжних — кучугурах. Ніч зоряка, дорогу видно добре, хоч вокв і ке накочека — їздитк нема кому. В індквідуалів тягла мвйже ні в кого не лишилось, а колгоспниквм нічого на базар везтк. Кучугури здаються дідвми-морозами; кущккк шелюги та дерези як сиві бороди... То заховаю носа, то знову виткну — все таке казкове, як же тк його втерпиш.
Доганяємо якогось дядька з клумаком за плечима.
— Здорові! — батьків голос виграпюється морозом, розпросторюється луною попід кучугурами.
— А-в, Трохимович?! Здорово, дорогий!..
У саморобкнх бурках з шахтарськими чукямк — щось на зразок глибоких калош, тільки грубіше, у домотквній свитці, кадягнутій ка плисову осіньку, як у моєї матері, в засмальцьованому червоноармійському шоломі — такі я в читанці бачив. Миршавенький дядько — в тому одінні його майже й не видно, тільки тенорковатий голос.
Батько зупиняє Воронькв:
— Тпру-у... Сідай... Дивлюся — що ж це за командкр у будьонівці? Аж воно Федосій.
Дядько вмощується в кошелі, радий:
— Хе-хе... Спасибі, Трохимовичу. А з будьонівки не насміхайся, я в ній радвладу завойовуввв. Ти тільки партизанив, а я з самим Будьонним зв ручку: здрастє...
— Ну, а з Макаром як же?
— Бандит, гірше галапердиих... Оце йду тв й боюсь, квжуть, знову появились...
— Що ж вони у тебе візьмуть? — батько, чую, посміхається.
— Е-е, дорогий... Роздягкуть... роззують, що їм...
— Ну, а куди ж це ти?
— Подалі од смерті, дорогий... На шахту...
— Втікаєш з колгоспу?
— Втікаю, дорогкй... То було на роботі давали щось, а це... У Векбарях хоч у свкнкк грай,— чоловік безнадійко махає рудим рукавом — рукк не аидпо.
Піднімаємось нв Дяків шпиль. Батько мовчить, сторожко роздивляється. Раптом із-за кущів, як з-під землі:
— Стій!!!
Я отетерів, дядько зіщулився, батько зкенацька сіпкув віжками, Воронько вдаркв копитами в мерзляк і простягся в галопі.
— Сті-ій!!!
Бв-бах! — мвбуть, з обріза.
— Гах-гвх-гах! — пішло гахкати по білих шоломах гаїв.
Тв нас і вітер не здогнвв би. Вже аж біля хутора Мітьолкиного,— російське поселення, кажуть, з часів Катерини Другої,— звспокоїв батько Воронька:
— Оце ж бачкш, дорогкй?.. А якби я сам? — важко віддкхується пасажир, ніби він оце, а не Воронько мчав галопом. — Добрий у тебе кінь, Трохимовичу, не по цьому врем'ю тільки. Як ти його досі вберіг?
— Тк дві пари волів здвв? — замість відповіді питвє батько.

— Дві, дорогий... Дві пари, як голубіа, сивих... І п'ятнадцять десятин... А синів — на шахти. Ідіть, кажу, дорогі дітки, бо рознурнулить нас, будьоннівців, Макар, бандюга й ледацюга...

— Три сини у тебе?

— Три — як соколи. Тепер на шахті передовики. Заробляють гарно, тільки ж не до душі вона, шахта-злодейка... А горновна ж яка роднла? Пам'ятаєш, Трохимовичу? Та що тобі розказувати? — Чоловік гірко кривить зморшнуваті посинілі губи. — Що воно буде? Що воно буде? Біля своїх круторогих думав дожити віку, та голод гонить. Може, хлопці хоч іздовим прилаштують...

— А як же відпустили тебе?

— Куди там — відпустили. Драгин, може б, і... так Макар скажений... Та нічого, документи на шахті не головне, були б руки.

Петро наш теж пішов без документів, і теж казав: аби руки...

Коли сонце почало виборсуватися з червонястого вилива зорі, мороз іще подужчав, а пухнасте покривало на вітах заграло золотисто-сріблястими іскрами. Ота несподівана зустріч на Дяковому шпилі вже й призабулася. Батько з пасажиром стиха розмовляють, а я бачу в уяві свої майбутні чоботи.

За мостом дядько Федосій подякував, скочив з кошеля й пішов, розминаючись, під гору, де височіє териконник шахти ОДПУ. Ніби не дуже й скаржився, не нарікав на долю свою, покірний обставинам, а глибокий жаль до нього, до його синів, навіть до волів, голубів круторогих, надовго поселився в моїй душі.

Незважаючи на лютий мороз, людей на базарі сила-силенна. Підводою — тільки ми. Покупці обступили юрбою, та батько відразу об'явив:

— Продажного нічого нема.

Мені ж пояснив, коли випріг та прив'язав до кошеля Вороньна:

— Чоботи виміняємо за сало... Молоко і картоплю — Петрові та дядькові Парфилові. У них та в сусідів їхніх і хліба розживемось. Сиди біля кошеля й не зівай, бо люд голодний, на все здатний. — І пірнув у юрбу.

Для мене все тут уже знайоме, нічого цікавого довкола немає. Хіба що сіра облуплена церква з трьома високими поруділими хрестами, в якій і зараз служиться — бам! бам! бам! Басовито так, аж ніби сердито. А нашу слобідську доламують. Хрести вже позиімали. Правдивіше, не позиімали, а постягали. Мотузкою пов'язали, а знизу впрягли дві пари волів, можливо, якраз отих сірих голубів сьогоднішнього нашого пасажира — цоб! цабе! Хрести попадали й порозбивали цегляні дахи на нижніх банях. Ризи та всякі там епітрахілі Макар з комсомольцями попалив на площі.

А я ще ж пам'ятаю, як служилось. Батько Шурка, отого Чумака, що судили як бандита, видзвонював так гарно в басовиті — бев! бев! — і в дрібненькі — дрі-рі-рі-рі-дзень! дрі-рі-рі-рі-дзень! — дзвони, не наслухаєшся. Особливо в суботні вечори, коли над слободою западає передсвяткова тиша.

Були ми з Андрієм на вечірній. Баба Химка привчала його молитись, посилала до церкви, а мене ніхто. Батьки все в роботі та в роботі, про молитву ніколи було думати. Просто так, знічев'я пішов я з Андрієм. Сподобалось. Людей мало якраз було і батюшка гарно виспівував рокітливим басом: «Святий боже, святий крепкий, святий безсмертний, помилуй на-а-ас!» А ми роздивлялись картини на стінах з бородатими святими та вродливими панями, поки якась бабуся не витурила нас:

— Ану геть звідси, антихристове плем'я! Молитись треба, а не витріщати празні очі...

Я так і не зрозумів, за віщо вигнала. Для чого ж вони намальовані, як на них і дивитись не можна. А гарні. Особливо пані. Був просто-таки приголомшений тою красою.

— Бабі Химці не кажи,— просить Андрій.
— Що — не кажи?
— Що нас вигнали...
— Навпаки, треба поскаржитись. За що ж вона, ота карга?
Пригадую, тупцяюсь, гріючи ноги, коли це виринають з юрби: батько, а за ним руденький котигорошко. У батька в руках густо наваксовані чобітки. Радість моя! Перші в моєму житті і такі ось, прямо з колодки.
— Міряй,— подає батько.— Лізь у кошіль.
Материні легко скидаються, а ці ось, що не тхнуть, а смачно пахнуть дьогтем, аж у носі коле, нацуплюю з усієї сили, стараюся, щоб не подумав батько, що малі. Нарешті взувся.
— Нічого,— каже батько, обмацуючи передки та халявки,— роздадуться.
В мені все співає. Чоботи! Нарешті чоботи! Сплигую з кошеля — танцювати хочеться. Котигорошко розуміє мою радість, зіпає щербатим ротом:
— Чим не парубок? Такі лише Йоська, на всю Третю Роту майстер, може пошити...
Батько теж радий. Віддає чоботареві сумку з салом, дякує, а той все повторює адресу свою:
— Коли треба, не скісняйся. Йоська завжди до твоїх послуг.— А мені підморгує рідерькими рудими брівками, мовляв, знай наших. І вишкіряється в усмішці, показуючи свої два-три зуби. Я хоч і помічаю все те, одначе очима — більше на чоботях. Не чую навіть, як старші прощаються.
Петро квартирує у тої вродливої безрукої жінки, Юхимівни. Це на високому мергельному схилі, неподалік від шахти ОДПУ. Довгий одноповерховий будинок з наскрізним коридором і дверима з обох боків — квартири.
— Це як тут скрізь люди? — питаю, поки батько роздивляється номери.
— А як же... Шахтарський барак.
Одкрила Юхимівна.
— А-а, дорогі гості! — заспівала назустріч, аж у мене в грудях засвітилося.
А тут і Петро — до мене:
— Замерз? О, так ти в нових чоботях! — розпливається в усмішці — одразу видно, що скучив.
І жінка теж:
— Це ж той, що на балалайці гарно грає? Проходь, проходь, роздягайся...— Якби ти тільки знала, свята жінко, скільки хороших думок породила в мені з часу тої толоки.
Очима прикипаю до неї, а бачу отих, що в церкві на картинах. А тут чоботи мої в жаркій кімнаті розпахтілися, хоч скинь та викинь. Спасибі, хоч ніхто з присутніх не звертає на них уваги, крім Петра, звичайно. Він розуміє моє становище, підморгує змовницьки: мовляв, нічого, тримайся. Поступово оговтуюсь, розглядаюсь — це ж я перше за своє життя в городській квартирі. Нічого особливого. Простора кімната з двома широченними вікнами. У грубці жевріє вугілля — плита зачервонілась. Тюлеві завіски на вікнах — у нас таких немає. За столиком дівчинка з букварем.
— Знайомся, Лесю, це мій братик, Никифір... Він уже в другому класі,— рекомендує Петро так, ніби гордиться мною.
Тендітна дівчинка з двома білявими кісками підводиться назустріч, і ми довгенько мовчимо, посміхаючись одне одному.
Батько тим часом розв'язує клунки, викладає сало, молоко, сметану в макітерках та глечиках.
— Ой, та це ж ціле багатство,— виспівує жінка, одверто рада гостинцям, а голос той такий рідний, що ніяковість моя куди й поділася, і її знівечені руки-клешні, коли ставить на стіл чайник, не лякають мене.

Батько віднікується від обіду — кінь же, та Петро вже вибіг, попорав Воронька:

— Нехай трішки поїсть та відпочине.

Разюче змінився Петро за цей час у поведінці й зовнішньо. На широкому вилицюватому обличчі начисто зникли вугри, стало воно благообразніше, тільки занадто бліде.

— Ти не хворієш? — тривожиться батько.

— Не видумуйте, чого б це и хворів... — Петро не хоче, щоб його жаліли.

— Роботяга він у вас,— говорить-виспівує слова хазяйка. — Тільки цех отой вредний...

— Говорив же, Юхимівно, так не слухає,— незвично сердиться батько, та Петро не звертає уваги на їхню балачку, шепоче мені:

— До весни зароблю грошей, куплю хромові чоботи собі й тобі.

Боже мій, та невже це можливо? Серед однокласників лише в незугарного, ледацюватого лавошникового Василя такі. Як начистить халяви — хоч видивись у них.

— А не обманиш? — сумніваюсь.

— Ти що?

І я вже вірю, бо переді мною зовсім не той Петро, який забороняв до школи ходити.

Потім Юхимівна з Петром поклали до клунків кілька брускуватих паляниць.

— Приїздіть, будемо збирати для вас по сусідах,— запрошують батька.

...Дядька Парфила вдома не застали — на роботі. Гостинці віддали тітці Марії, що аж заплакала, зустрівши нас:

— Додому хочу, Антоне... Ой, додому! І Парфил змарнів. Що — робота, а що — не своє все, нерідне...

— Не рай і там... Тримайся, молодице...

...Повертались самі, без супутників. Від Мітьолкиного по гаях, аж за Дяків Воронько без принуки йшов галопом, ніби розумів нашу тривогу.

— Нічого, пронесло,— сказав батько, як уже до села наблизились.

Дома вихизовуюсь перед сестрами в нових чоботях, награю на балалайці й пританцьовую. А вони сміються — теж раді.

Тепер бігаю до школи на ковзану. Підв'язую мотузками, прикручую зверху на передку дерев'яною бурулькою — роздайся, народ! Ні мороз, ні вітер не страшні. Хлопці заздрять, бо ні в кого ж, крім лавошникового Василя, немає таких чобіт.

Про мітлу не чути. Кажуть, її уже не буде. Збіжжя, яке Макар залишив на горниці, вийшло.

— Будемо діставати з-за погреба,— вирішує батько.

Вдень відкидав від того місця хмиз, відгорнув сніг, а вночі заходилися з матір'ю відкопувати. Вийшов і я, взявся за ломик. Земля камінна, ломик аж дзвенить, пальці прикипають до нього, з носа моква. Хекаю, підшморгую — стараюсь.

— Хвате,— каже батько, посміхаючись. — Це не по тобі...

А вранці чую:

— Якщо Парасочка все віддасть та добавлятимемо з Третьої Роти — вистачить,— роздумує батько вголос.

— Боюсь, не залишить нас Макар без уваги,— сумнівається мати.

В мені нуртує молода сила. Серце одкрите на всі заставки. Прикрадаю вдома то хліба скибку, то коржик — підгодовую Ягорика.

— Сталін скоро хліба пришле,— ворушить нечутливими вустами Ягорик. — Він, кажуть, уже знає про нашу слободу.

Ми думаємо, що це лише у нас таке. Я погоджуюсь з Ягориком, не сумніваюсь у тому, що Сталін пришле хліба, хоч і живуть у мені неприємні його жовті очі. Вони за мною як живі слідкували з багатьох портретів,

коли стояв ото на трибуні. І я все думаю, думаю про них. А потім раптом починаю не вірити сам собі.

— У Сталіна жовті очі? — питаю батька.

— Т-ти звідки оце взяв? — дивиться на мене розгублено.

— З портретів...

— Не ліз би ти не в своє...

Я до Антоніни Никифорівни:

— У Сталіна жовті очі?

Вона теж, як батько, на хвильку розгубилася, та тут же гримає:

— Ти знову, Никифоре? Ану в куток!

Куток гірше за лінійку. Стоїш, утупившись поглядом у пошкрябану стінку, цілий урок, а то й два. Ні тобі повернутись, ні поворухнутись.

Простую в куток. Стою і думаю: «Ну, чого вони всі отак? У мене от сірі очі, у Тетяни сливові, у батька з матір'ю карі, у Макара сизуваті... Хіба це образливо? Для чого ж тоді художники так їх малюють?»

Прийшов у гості Петро. Хліба привіз і свої перші надбання: сірий костюм і брунатне бобрикове пальто.

— Нехай удома,— каже,— все одно весною розщитаюсь.

Батькові пальто сподобалось особливо. Мнцає дебелу ворсисту тканину, прицмокує:

— Добрячий матеріал... Це ж скільки воно?

— Місячна зарплата,— гордо відповідає брат.

А мені знову обіцяє:

— До весни обов'язково зароблю грошей, куплю хромові...

Та а мені невідступно живе зараз більш серйозне, за що постраждав неодноразово вже:

— Скажи, у Сталіна очі жовті? Ти його бачив на портретах?

— Бачив... Жовті й злі...

— Злі?

— Ну да...

— Так чого ж вони посміхаються?

— Маляри їх підкрашують...

— Не маляри — художники,— поправляю старшого, а в самого в думці: «Підкрашують... Оце ж саме й мучить мене — підкрашують, а неприємні, хоч і посміхаються».

Цього разу ми з Петром подружили вже, як дорослі. По обіді в неділю проводжаю його — він іде, а я на ковзану,— аж за околицю, до піщаних кучугур. Він задоволений. Дивиться усміхливо на ковзана, свій колишній подарунок, і знову обіцяє:

— Це ж тобі ще й ковзани треба... Куплю пару...

В таке щастя я не вірю. Надто багато це — і чоботи, і ковзани. Одначе мовчу. Приємна братова турботливість.

...Сходить лютий. Уночі морози ще панують, а вдень сонце припікає, із стріх капотить, срібні бурульки падають на призьбу і з брязкотом розбиваються на дрібненькі скалочки. Ковзанка береться полієм, парує, а вночі намерзає бугруватими латками. Завжди в отакі передвесняні дні, коли не треба особливо й зодягатись, на ковзанці завжди було повно дітвори, а зараз лише Андрій та я. І взагалі слобода притихла, ніби прислухається до чогось невідомого, що має прийти і збудити її. Наче й кроки чути звіддаля — того, що йде, а Самого не видно. Навіть на садовниківському подвір'ї галасу немає. В класах лишилася третина учнів: Антоніна Никифорівна сама не своя. Ходить по хатах, скликає, та ніхто її не слухає: той голий, той босий, а більше — голодні. Мимохіть якось я побачив, як учителька перехрестилася й прошепотіла:

— Господи милосердний, одведи й помилуй...

Вчителька перехрестилася! А нам каже, що бога немає. Чудно все на світі влаштовано. Он уже й церкву розвалили дощенту, а вона хреститься.

Мати знову почала бідкатись:

— До весни зерна вистачить, а там?

— Це ще не біда,— заспокоює батько. — Жолуді, буряк мішай... А там лобода наросте, щавель, живбрій минулорічний з-під снігу виткнеться — теж можна добавляти...

Не передчував ніхто з нас, що біда вже зовсім близько, що вона застукає людину неждано-негадано, як і та гроза, що спалила нашу хату.

В неділю сталось те. Ми з сестрами ще вовтузились під ряднами на печі та на лежанці, а сонце тільки-но заглянуло в причілкове вікно, як батько не за звичкою метушливо ступнув з сіней у хату і сказав терпким, до шепоту притишеним голосом:

— Їде, стерво... Що робити? Хоч би ж сало кудись...

Щось робити було вже пізно. Я кинувся до вікна, а мати як стояла біля столу, замішуючи тісто, так і зклякла. З дороги до двору завертає горезвісна сільрадівська коняка, про яку дядько Сидір сказав колись: «Ой, скільки та біла кобила горя наробила!» В кошелі тлустий Макар і гундосий Захар. Звісно, чого пожалували. Та в мені крізь тривогу недоречне: «Чого ж возом? Хіба в сільраді саней нема?»

Батько виходить назустріч, ми з матір'ю слідом.

— Ну от, діждався, Мовчун? — Макар важко вилазить з кошеля, пика аж пашить, язик заплітається. — Чого ж мовчиш, Мовчун? Га-га...

— Ти скажеш...

— Моє слово коротке... За постановою сільської Ради приїхали конфіскувати движиме й недвижиме... Давай, Захар, понятих.

— Не треба понятих,— батько, як і мати минулого разу, хотів сказати, що він скаржитись не буде, та тут же й осікся.

— Давай, Захаре, чого стовбичиш? — Кочур виматюкався брудно і знову до батька: — Тепер так не обійдемось...

— Змилуйся, Наумовичу,— голос батьків затремтів, і лише тепер я збагнув глибину трагедії. — Діти ж маленькі...

— Думати треба було про дітей, коли предупреждав...

— Ну, ладно, давай мішки, сам наберу...

— Е-е, ні, брат... Сам полізу. Не забув, скільки восени залишалось... Чим жив досі?

— З Третьої Роти возив...

— А не з ями? Жалію, що восени не послав оцього шукача куди слід... — Виважує в руці свого щупа. — Та нічого, сьогодні все знайдемо... А весною на яри. Скажи спасибі, що не зарва — дітей жалію.

— Жалів вовк кобилу,— не стримується мати.

Захар приводить дядька Кирика й горбату бабу Уляну, що нарекла Макара присідателем — любить присісти до чарки, і теліпатором — язиком теліпати вміє:

— Бери мішки, лізь на горище,— Макар до дядька Кирика.

— Я? На горище до Антона? Грабувати? Перепив ти, Наумовичу. — Вперше бачу тонкі дядькові вуста без іронії, а в жестах тверду непокору.

— Т-ти, іудуська морда, будеш мені дорікати? Т-та я т-тебе! Куди волів подів?

— Мої воли — куди захотів, туди й повів... У партизанах завоював собі таке право.

Про те, що дядько Кирик з батьком партизанили, всі знають, а Макар не зважає на те.

— Був партизаном, а став підкуркульником...

— У прокурора завтра буду, покажу тобі підкуркульника... Не трогай Антона...

— Ще й до тебе доберусь... Я вам покажу, Мовчуни,— Макар потрясає щупом, а товсті губи трясуться, як холодець. — Ви мене вибирали...

— Не вибрали ми тебе, Макарику, з заднього ряду взяли,— заперечує баба Уляна й одвертається, ніби то й не вона.

Макар глипає на неї зизом і кривить губи в подобу усмішки.

Осмілів батько, підступає до нього:

— Де постанова? Покажи...

Макар вихоплює з кишені папірець:

— Ось... Читай.

— Підотрись нею,— знову сікається дядько Кирило. — Якби за постановами діяли, не пропивали б людську кривавицю, не торгували б награбованим...

— Сталіну напишу,— підскакую і я.

— А-а, це той, що стихи складає... Ти що мені про колгосп обіцяв?

На щастя, батько рішуче відгортає мене рукою:

— Геть... Візьми його, Манько...

Мати бере мене своєю тремтячою, і тепер ми вдвох тремтимо.

— Лізь, Кириле,— умовляє вже батько родича з надією, мабуть, що хоч трішки залишить чогось на горищі.

А той не розуміє:

— Не полізу... До району піду...

Макар і Захар лізуть самі. У два мішки згрібають все до зернини, що там було.

— Жолуді ще ж лишилися, згрібай і їх,— відчайно жартує батько.

Макар не відповідає, хапає щупа, простує в хату. Ми з матір'ю слідом. Мовчки спостерігаємо, як люто колупає долівку, запічок, лежанку. Потім іде поза хатою, поза погребом...

— Ага, ось де воно було,— знайшов-таки колишню схованку по груддю, що не встигло влягтися як слід. — Перехитрив Мовчун. Ну, та нічого.

Захар тим часом вибирає з бодні сало й теж несе до кошеля, як своє власне. Ми вже не реагуємо на те, наче воно й не наше. Тільки тоді, коли той же Захар вивів зі стайні Калину, мати знетямилась:

— Калинко! Худобинко моя рідна!! — Повисла у корови на шиї, намагається видрати налигача з рук гугнявого.

Худобина повертає до матері голову, скаржиться:

— Му-у-у!

Я теж підбігаю, шарпаю Чухмана за поли, намагаюсь влучити носком чобота по колінах, та він легко відбивається і прив'язує Калину до кошеля.

Батько, дядько Кирик, баба Уляна не втручаються. А Макар тим часом виводить Воронька. Батько просинається від заціпеніння, кидається назустріч, падає на коліна:

— Пожалій, Наумовичу... Все забери, тільки коня залиш...

Та куди там. Не для того Макар Кочур прицілився до Воронька ще з того страшного дня пожежі, щоб зараз відмовитись від нього.

— Геть! — гримає на батька, учепірившись за повідок так, що ніякою силою не відірвати. — Люди до соціалізму йдуть, а ти, індусяка, все багатіти думаєш? Н-ні-і!..

І тут скоїлось таке, від чого й зараз тіло терпне, коли згадую. Батько підхопився зненацька, наче його сама земля підкинула, підім'яв під себе тлустого глевтяка і несамовито почав товкти головою об мерзляк. Той пручкається, хрипить, пихкотить, а вирватись не може.

— Не зв'язуйся, Антоне,— підбіг дядько Кирик.

Заволала тоненьким голосом баба Уляна:

— Уб'є! Людоньки добрі, уб'є гаспида!

Ми з матір'ю облишили Захара з коровою, кинулись теж.

— Антоне, голубчику, це ж тюрма,— тужить мати.

Ледь розборонили.

Та поки експропріатор оговтався, батько скочив охляп на Воронька і щодуху погнав вулицею.

— Н-ну, Мовчуни,— цідить крізь зуби Кочур, обмацуючи сині гулі. — На владу руку підіймати?! Я в-вам п-покажу... — І рішуче, з якимось, лише йому зрозумілим злим наміром крокує знову до хати.

Ми з матір'ю слідом. Та він зовсім не звертає уваги на нас. Одним рухом, наче хазяйнує тут зроду-віку, одкидає віко скрині й починає

вигрібати все, що під рукою. А під рукою якраз і виявилися першими Петрове пальто і костюм.

— Ич, багачі, наскладали... — жмакає під руку.

— Віддай,— несамовитіє мати. — Хлопець у кальцеху за нього гибіє...

Я теж учепірююсь за пальто, та він так штурхає обох, що ми опиняємось аж у хатині на долівці.

Ридає мати, верещать сестри, я кидаюсь услід за грабіжником, та він перед самим моїм носом грюкає дверима і, не оглядаючись, простує до кошеля. Дядько Кирик щось там йому говорить, мабуть, совістить, баба Уляна вичитує, та я вже того не чую — треба заспокоювати матір, сестер.

Заходять баба Уляна з дядьком, кидаються то до дівчаток на лежанку, то до матері на полику. Скриня з одкритим віком зяє порожниною, хата здається пусткою, хоч нічого ж і не взяв, крім костюма, пальта і двох сувоїв полотна. Нарешті, накричавшись до хрипоти, всі змовкають.

— Хату вистудили, протопити б,— вештається по хаті легеньким клубочком баба Уляна. — Давай, онучку, дровець. — І підступає до прохололого тіста на столі.

— Загляне Антон, скажи, що я подався до прокурора... — Дядько Кирик надягає свою кудлату заячу вушанку і виходить, нахиливши голову, придавлену нашим непоправним горем, бо кому ж незрозуміло — нам смерть.

На горищі, крім клунка жолудів, нічого їстівного.

V

Батька нема день, два, три... Живемо, приголомшені, як у пустці. Доїдаємо маторженики, що баба Уляна подопікала в неділю. На завтра ні крихтини. До школи не ходжу. На ніч не беремо двері на засув — чекаємо батька. Навідався дядько Кирик:

— Нема?

— Нема...

— Нічого, приїде... Я все прокуророві розказав. Та він і сам, видно, знає... Обмовився непоштиво про нашого бандита. Іди, каже, Полікарповичу, розберемось. Думаю, повернуть ваше...

— Поки розберуться... — безнадійно махає рукою мати.

І все ж надії краплинка жевріє в кожному з нас.

А це, чую, серед ночі дзвякнула клямка, скрипнули сінешні двері. Мати скинулась назустріч — не спала, як і я. Злізаю з печі. Батько, хоч і в кожушку, не попадає зуб на зуб — змерз.

— Затопіть,— не роздягається.

— Біжи по дрова,— мати до мене.

— Дядько Кирик у прокурора був,— поспішаю поінформувати, взуваючись.

— Е-ет,— махає батько безнадійно рукою.

— Біжи, біжи,— підганяє мене мати, сердячись крізь сльози.

Коли в грубці застугоніло полум'я, стало веселіше. Батько роздягся, простяг руки до плитки.

— Де ж ти був? — мати не зводить з нього очей, печальних і радісних разом з тим.

— У Діброві...

— А ночував?

— Першу ніч у кущах... А потім у лісника...

— Голодний?

— Горобину, калину їв, а Воронько гіллячки, примерзлу осоку...

Довго так сидимо, слово за слово.

— Може б, ти щось поїв? Сухариків можна намочити...

— Піду Воронька напою...

— Я! Я! — підхоплююсь, радий хоч чимось у пригоді стати.
— Ну, йди, йди... — Батько погоджується — розуміє мене.
— Та потихеньку там,— застерігає мати.
Коли виходжу, бачу, як батька зборює сон.
Біжу до артезіана, дужку цеберки притискую до кожушини, щоб не дзвякала. Тиша над слободою мертва. Лише кроки мої відлунюють, як не бережись, надто голосно, за артезіаном лід потріскує — трісь! трісь! трісь! — та вода з труби монотонно дзюркотить у корито, з якого люди худобу напувають, правдивіше, колись напували — зараз її немає, худоби. Сніг, як пісок, розсипається під ногами. А зорі високі-високі та бліді, наче перелякані. Дивно я себе почуваю: в грудях безпредметна бентега і ні краплі тривоги за майбутнє. Це так завжди, коли залишаюсь сам на сам.
Воронько чує мене ще за дверима.
Го-го-го — радіє і тягнеться сухими губами до цеберки.
Поки п'є, гладжу по шорстній гриві.
— Бідненький, як же ти не замерз там, у Діброві? — запитую так, як хотілось у батька запитати.
Не звикли ми у своїй сім'ї до показних ніжностей.
Воронько добре мене розуміє, тільки що говорити не вміє. Напившись, треться кутнастою головою об мою кожушину, світить у темряві ліхтариками коричневих очей — ласки просить. І я довго стою біля ясел, тримаючи руку на його загривку та зігріваючись його диханням.
Нарешті повертаюсь до хати, гордий свідомістю чесно виконаного обов'язку. Мати лаштує щось у торбиночку, батько дрімає.
— Напоїв? — чує мене крізь дрімоту.
— Напоїв...
— Піду я, Маріє, до Парасочки...
— Ой не ходи, голубчику, хай потім... Не дай бог викаже...
— Як же викаже, коли наше перехоаує? — батько уже розпрозорюється природною своєю лагідною усмішкою.
— Може ж, його, того перехованого, і в помині немає? — не вірить мати у своє щастя.
— Подивимось,— батько натягає кожушину, виходить.
Ми чекаємо — очима на дверях.
Повернувся невдовзі з клунком за плечима. Поставив на полику, дивиться на матір без усмішки:
— Ти майже права... Оце з двох мішків...
— Ах він, старець нещасний! — розпалюється мати.
— Ну, та хоч трішки. Макар би все забрав.
Сестри попрокидались, виглядають із-за комина.
— Та-то, ам-ам,— просить Віра.
— Ну, ідіть, ідіть до тата,— зсаджує мати по черзі, а батько підхоплює, всаджує на полику:
— Ох ви ж, курчатка малі...
Вперше, здається, чую отаку зворушливу ніжність у його голосі. На якусь мить забувається все зловісне... Тільки радість, тільки тиха сімейна радість.
Та ось приходить хвилина прощання, і радість потьмарюється.
— Куди ж тепер? — питає мати.
— В лісництво, куди ж іще? Бричкою поїду — там робота є... Раз не шукали ці дні, то, може, й обійдеться.
— А як упіймають?
— Під землею ж не закопаєшся... Кирикові перекажіть спасибі.

Тиждень не був у школі. Прибіг Андрій:
— Антоніна Никифорівна кличе.
— Знаю... — Дивлюсь на матір — як бути.
— Іди, синку, треба ж якось...

Солом'яні вихорки Андрія так і пирскають з-під кудластої заячої, як і в дядька Кирика, шапки, обличчя муре, як сороче яйце, особливо зараз оце, в передвесінню пору. А слів стільки на кравчику язика — в роті не поміщаються. І все він знає, і встигає скрізь, а серед ровесників має славу мудрого й хитрого, бо може виканючити у кого завгодно, а своїм не з усіма поділиться. Переді мною, правда, не кривиться, а коли доходить до бійки з кимось,— нерідко таке трапляється,— одного не залишає. Не піддаємося навіть забіяці Нестеренкові.

— Я і на тебе взяв маторженика,— хвалиться, коли вийшли з хати,— побачив, мабуть, що у моїй сумці порожньо.

Не кажу йому про те, що не снідав і їсти якось не хочеться.

Однокласники та перваки оточили мене, заглядають у вічі, співчувають, захоплюються батьковим героїзмом: як же — самого Кочура одмолотив. Голову сільради! Навіть Нестеренко, розхристаний, у розбитих шкарбунах, подарованих Антоніною Никифорівною, підскочив, утупився балухатими, завжди голодними очима:

— Так йому й треба, гадові... Молодець, Мовчун... — Це вже, мабуть, з домашньої розмови.

І я зовсім не по-дитячому збагнув, якого широкого розголосу набула серед односельців наша сімейна біда і як люди не люблять Макара. З ненавистю слідкують за кожним його кроком, одверто радіючи, коли хтось хоч якось перейде йому дорогу. Почуваюсь героєм, гордий за батька, підсвідомо вгортаючись у тогу великомученика.

Посеред уроку підійшла Антоніна Никифорівна, погладила по голові, сказала прохально:

— Школи не покидай, Никифорику...

Почулось у тому голосі тремтіння, і я ледве не заплакав. Боїться вчителька, щоб не сталось, як з багатьма іншими — покинули зовсім школу. Нестеренкові он подарувала навіть боти свої, коли прибіг одного морозного ранку босий.

— Та як же ти? — скрикнула крізь сльози.

— А-а м-мені н-не х-холодно,— ледве вимовляє посинілими вустами й цокотить великими хижуватими зубами.

— Ай-я-я... — Повернулась, пішла у свою комірчину через сіни і за хвилину винесла оті взувачки, що на маслакуватих брудних ногах вдячного халамидника при кожному кроці хлипають, як піддувала.

«Так то ж Нестеренко... А я перший учень, на трибуні виступав... Мене їй хіба ж так жалко»,— егоїстично витлумачую собі не так уже й несподівану ніжність вчительки.

— Батько мій до прокурора ходив,— оголошує посеред уроку Андрій, щоб хоч якось прилучитись до моєї слави. — Буде йому, Макарові...

І Антоніна Никифорівна не прицитькнула, підійшла ще раз до мене:

— Нічого, розберуться...

— Сталін як узнає, не подивиться на його пику,— резюмує Нестеренко, і я щиро вдячний за те, що він так мені співчуває,— тепер ніколи з ним не сваритимусь.

Вчителька не помічає навіть, як розмова збочує з уроку. Нестеренко ділиться враженнями вчорашнього дня:

— На укційоні в лавошному дворі продавали гарне бобрикове пальто і сірий костюм... Гундосий Чухман купив за десятку. Сам же відняв у когось і сам... От гад.

— То ж Петра нашого! — вихоплююсь я, давлячись сльозами.

Класи зашуміли, залящали різними голосами, а вчителька замість того щоб призвати до порядку, поправляє Нестеренка:

— Аукціон, Нестеренко... Ау-кці-он...

— А-а, ну, та я хіба як...

Від матері тримаю в секреті те, що Нестеренко сказав про костюм та пальто, щоб не завдавати зайвого болю. Вона і так постаріла після останнього Макарового візиту. Заблискотіли сріблинки в розкішному каштановому волоссі, недавно повні щоки запали, пойнялися густою сіткою змор-

щок і посіріли, наче припилились на гармані. Поміж собою вечорами більше мовчимо. Сестри навіть сваряться пошепки.

У Віруньки животик виріс непомірно, а ніжки тоненькі-тоненькі стали, як соломинки. Смокче житню жувачку, сердиться, плаче. Молочка на всій перії немає ні в кого, щоб купити чи виміняти для неї. І Тетянка вже зовсім не радіє моєму приходу зі школи, збайдужіла до занять.

Іноді навідується вечорами дядько Кирик. Сідає біля грубки, смалить товстенну цигарку над її пащекою, аж махра тріскотить та пирскає іскрами на всі боки. Розповідає, як у прокурора був, пригадує своїх волів:

— Обманив-таки Макара — продав... А навесні куплю шкапину якусь — і в колхоз... Як думаєш, Манько, приймуть? — хитро кривить в усмішці недовірливі вуста і не чекає відповіді,— що вона може відповісти йому, мати.

Потім довго, відсторонившись від нас, муркоче собі щось під навислого над вустами носа, крутить рідковолосою головою, посміхається,— пригадує, очевидно, щось своє, інтимне. Виходить з хати не прощаючись, тільки мені наказує:

— Прикрий за мною, Никифоре... Двері на засув бери, бо там луципери дітей жеруть...

Де це там і що за луципери, ми з матір'ю не розуміємо і не допитуємось — дядько часто приголомшує співрозмовників отакими абракадабрами і пояснювати не любить.

Пізнім суботнім вечором прийшов Петро. Видно, з односельців хтось розповів йому про те, що скоїлось.

— Навіщо моє віддали? — накинувся на матір, навіть не привітавшись.

— Побійся бога, синку... Як же ми могли... — Переляканими очима дивиться на нього мати, ніби не впізнає.

А він викладає з дорожньої сумки хліб, якісь пакуночки, сопе сердито і мовчить.

— Пальто і костюм Чухман купив! — випалюю я.

Мати здивовано, чому досі мовчав:

— Ти звідки знаєш?

— Нестеренко сказав... Біля кооперації він живе.

Петро недовірливо дивиться на мене, потім каже:

— Уб'ю... — І збирається йти, навіть не присівши хоч на хвилинку.

І я вже каюсь за свою поспішність, бо вірю, що може вбити, одначе слів назад не відбереш.

— Не ходи, синку,— кидається навперейми мати.

— Гетьте,— безжально відгортає її руки і ступає за поріг.

Ми довго чекаємо, прислухаючись до подвір'я. Ніч темна, хоч око виколи. Розталь. Сніг розквасився зовсім, і Єрик уже скресає. Мені вчувається навіть, як лід потріскує, підіймається. Завтра-позавтра загомонить річка на всю округу, вирветься з берегів, заплюскотить по городах і луках. Скільки галасу, скільки радості завжди в отакі дні на берегах! А нині, мабуть, нікого не буде... Щоправда, рибалки. Підсаками бубирів ловитимуть. Минулої весни ми з Петром натягали піввідра. Пригадую, прислухаюсь, та за вікном тільки вітер. Вологий, важкий, стугонить у шибки, нагнаючи тривогу та спогади. І в комині завиває: г-гі-у-у, г-гі-у-у... Наче голодний собака.

Каганець погас — лій увесь вигорів.

Нарешті загупотіло на призьбі, дзякнула клямка. Ми з матір'ю назустріч.

— Не спите? — голос у Петра збуджений, веселий, зовсім не такий, як звечора був.

Бачу в темряві лише його тінь, та все ж і в руках помічаю ношу. Кладе на стіл:

— От... Знав...

— Що зняв? — Голос у матері зривається на крик.
— Пальто і костюм... З Чухмана...
— Вбив?
— Ха-ха... Та ні, не захотів рук бруднити, перелякав тільки. Ха-ха-ха! Боягуз, у сподні наклав.
— Ой сину, сину, це ж тюрма... — І все ж мати зітхає полегшено — слава богу, не вбив.
— Нехай... Згнию в тюрмі, а свого не попущу... Довго я їх чекав під сільрадою — пиячили там. Повилазили, ледве ногами переступають і язиками не володають. Ну, як тільки розійшлись поодинці, я за ним, бо зразу пальто своє впізнав. Беру за шиворот: «Витряхайся, гад!» — і оце ось йому під носа. — Петро тицяє щось мені в руку. — На, це тобі купував — пугач...
Боже мій, яка радість — пугач! Ні в кого, крім лавошникового Василя, немає такого. Забув на мить про всі біди.
А Петро продовжує розповідати:
— Затруснася, як цуцик, зуб на зуб не попада. Знімаю пальто, піджак, а штани вже він сам скинув. Довелось-таки стукнути по потилиці... Тоді й почув, як він у сподні напустив... Ха-ха-ха!
— Що ж ти, бісів, регочеш? Чоловіка перелякав. Міліція, може, десь уже біля порога...
— Нехай... — зв'язує одвойоване, важко стримуючись від сміху. Уявляю, як воно там у них було, та й собі — хи-хи.
— І ти туди? Ступай на піч,— сердиться мати.
Та куди там. Намацую в темряві Петрову руку, тисну, мовляв, тримайся, я з тобою.
— А як же ти серед ночі? — вже іншим зайнята мати.
— Піду, а то, гляди, справді...
Жаль мені відпускати брата в таку глупу ніч, та нічого не вдієш,— за таке, справді, можуть припаяти.
— Прощавайте... Шукатимуть — перекажіть хоч кимось.
— Батько навідається до тебе, а ти поки що в Зарайських перебудь.
— За батьком не ганяються?
— Та ні... не чути...
— Ну, я пішов. — Кроки прогупотіли в сінях і затихли.
«Як же він там, у Гвлаперднову?» — бідкаюсь подумки, вкладаючись спати з подарунком у руці.
— Господи, прости й помилуй нас,— уже в напівсні чую тривожний шепіт матері.

На ранок показую зброю Андрієві:
— Тепер нам з тобою не страшно нікого й нічого, бо хто ж знає, що це пугач, а не пістолет...
— Давай Макара вночі перестрінемо,— пропонує він.
Ідучи до школи, плануємо, як відомстити ненависному Макарові.
— В штани напустить, як Чухман... Ха-ха... — мимохіть обмовлююсь я і схоплююсь, коли вже Андрій стриже мене сірими своїми блискітками,— йому цікавості й здогадливості не позичати:
— А що — Чухман?
— Та то я так...
— А пугача де взяв?
— Б-батько привіз...
І прикушую язика, хоч знаю, що не зовсім поаірна. Про минулорічне, боже спаси, хоч слово кому. Навіть Андрієві.
До школи приходимо, трішки пригнічені недомовкою, та те швидко минає, бо нахлинули такі події — ми й про пугача забули. Ледве влаштувались за партами, як до класу бурею влетів оглашенний Нестеренко:
— Макара посадили! Чуєте? Гада того посадили! З району міліція

приїхвлв вночі, п'яного застукала... А це ось погнали два міліціонери. Свм бачив. Руки нвзвд — і раз-два...

— Як? — підхоплююсь я, та тут же й присів, приголомшений тою звісткою.

Здалось, нібн вж в клвсі повиднішало.

— А не я вам казав? То ж мій батько! — верещить з радості Андрій, нвгвдуючи всім про відвідини дядьком Кирпком прокурора.

І загуло в класах, як у вулику. Не знвйшлось нікого, хто пожалів би Макарв. Навіть Антоніна Никифорівна почала розпитувати Нестеренка, як те все сталося.

«Дійшло-таки до Сталіна»,— думаю собі, не перестаючи вірити в його могутність і доброту.

Додому йдемо з Андрієм, веселі, збуджені. Кого не зустрічаємо, повідомляємо:

— Мвквра посадили... Кочурв посадили!

І приємно нам, що людські обличчя розсонюються при тому. Та рвзом з тим і журимося: провалився наш план настрахати ненависного всій слободі чоловікв.

— Давай Чухмана зустрінемо,— пропонує Андрій.

— Дввай,— погоджуюсь, прикрнввючи рота, щоб не засміятись.

...Увечері прийшов дядько Тимоха:

— Антона нема?

— Нема... Щось нове дізнався? — насторожилась мвти.

— Нове... Можна уже не ховатись. Предписаніє ось від прокурора — повернути вам погрвбоване...

А мати зовсім і не зраділа — твк уже зневірилвсь у місцевій владі:

— Хто ж його поверне? Сало, кажуть, роздали родичам тв лавошникам, зерно теж... Калинку б нам, Тимохо, без Калинки помремо. Де вона?

— Тв я ж оце й про Квлинку... Шукав уже... Нема її сліду.

— Чухман повинен же знати? Був ти у нього?

— Лежить хворий... Обібрано його вночі — голого пустили. Простудився...

— А хто ж його? — У матері здригнувся голос, і дядько те почув: дивиться їй в обличчя допитливо, здогадується, чиїх рук діло, та не допитується.

Папірець біліє в його руці — предписаніє. Я тихо висмикую його, з надією побачити підпис Сталіна, та нвдія не спрввджується. «Ввиду незаконной репресии, возвратить...» А внизу підпис: Двожильний. Відоме прізвище — наш районний прокурор.

«Все одно,— думаю,— без Ствліна тут не обійшлось...»

А тим часом дядько запевняє матір:

— Чухмана потягнемо до прокурора... Знайдемо. Антон приїде — нехвй одразу йде до сільради, там слідчий...

— А не посадять?

— Переляканв ворона куща боїться...

Батько з'явився, як завжди, серед ночі. Приголомшливій звістці спервах не повірив. Аж потім уже, коли прочитав предписаніє, заросле колючою щетиною обличчя розпогодилось. Мати розповіла тим чвсом про почуте від дядька Тимохи, а потім і про Петрів вчинок.

— Так і в бандити пошитись недовго,— сквзав, мабуть, про Петра батько. — Ну, що ж, хай буде, як буде. Давай бритву, поголюсь та хоч відісплюсь...

Спалось, мвбуть, не дуже, бо коли я проснувся, його вже не було в хвті.

— Пішли з Кирпком до того слідувателя,— сквзвла мвти. — Та що ж воно тепер,— як туплцею в пустий слід.

Повернувся батько пізнім вечором. П'яний в дим. Твкого його я ще ніколи не бачив. Мвти й розпитувати нічого не стала і сам нічого не квже. Шепочеться сам з собою, рукою жестикулює — допомагає мислям, а потім зненацька вкляк: схилився нв полик і заснув.

— Ну, слава богу,— каже мати, просвітлено дивлячись на нас,— хоч самого відпустили.

А вранці чую батьків голос, простуджено-хриплуватий і вдавано-лагідний:

— Чухмана теж посадили... Багато ділов натворили, поганці. Мітлу ту ще восени одмінено, а вони... Калину нашу, замість того щоб до колгоспу здати, продали коліям у Третій Роті... Гроші пропили...

— Бодай їх порозривало,— заплакала мати, потім до батька сердито: — Ну, а ти на радощах ото...

— Та яке там... Драгин могоричить... Столяр їм потрібний.

— І що ж ти?

— А що ж я. Не один же я в домі.

— Перечити не буду... Тільки чим жити? Зерна, що від Парасочки, лише Віруньці на соску, а ще ж і весна не наступила.

— У колгоспі теж нічого нема, Драгин нічого не обіцяє... Треба, мабуть, чекати, доживемо до жнива, тоді й... заяву подамо.

Потяглися спокійніші дні. Батька викликали до району на суд. Макара та Захара судили як порушників державних законів, нам обіцяно компенсувати збитки, та звідки ж її взяти, ту компенсацію. Батько нібито й на суді сказав так:

— Не треба вашої компенсації...

Радий, хоч ховатись не треба та Петра не чіпатимуть. Їздить на роботу в лісництво. Та що ж вона, та робота. Хліба там не дають, а на зароблені гроші дулю купиш. Побував у Третій Роті, привіз дещо від Петра, дядька Парфила та від Зарайських, одначе й то не порятунок. Відкопали буряки, картоплю, що зберігалися в ямах на зиму, жабрій збираємо — сніг нарешті зійшов, жолуді... А то якось дядько Тимоха приніс клумачок ячменю:

— На посів готуємо — украв...

— Отак і посівне розкрадете,— чомусь не радий батько принесеному. — Зроду-віку злодіями не були, а це...

— Не накладеш же руки на себе... — виправдовується дядько.

Я підсмажую на плитці, товчу. Дівчатка очима в ступі: смачно пахне ячмінна мука. Зовсім безголосими стали сестри. Невагомими тінями снують по хаті та вовтузяться на лежанці, на печі. Я ще ходжу до школи, хоча ноги стали важкими і в животі болить навіть уві сні. Лягаєш спати — їсти хочеться, і прокидаєшся — теж.

Андрій краще за мене почувається — дядько Кирик, мабуть, приховав-таки дещицю й минулої осені. Та й сім'я у них менша за нашу, та й Макар з Захаром лише один раз відвідали їх. Стефанівські всю зиму з хати не витикаються. Нема на уроках Нестеренка. Антоніна Никифорівна без лінійки навчає, боїться, мабуть, розлякати решту учнів.

Мати зрізає з картоплі зародкові вічка, зберігає в піску:

— Посадимо, гляди, зійде... Хоча б трава вже скоріше наросла.

Минуло Восьме березня. Жіночого свята ніби й не помітив ніхто. Слобода мовчала. Уже й квітень надходить, а весни все нема. Правдивіше їстівного нічого не принесла вона. Картопля, буряки у нас кінчаються.

— Антоне, голубчику, продай Вороньках,— наважилась мати на ту пропозицію, видно, нелегко.

— А що купиш за нього? — батькові ще важче, бо кому ж невідомо, що продати Воронька для нього — відірвати шматок серця.

Та й справді, що за ті гроші купиш?

Непривітний батько, журний, очі долі.

Додав жури ще й дядько Тимоха, що запропонував гірше, ніж мати.

— Антоне, ріж коня... Не бачиш хіба — діти пухнуть.

— Я? Воронька? Та ти здурів... Краще вже продам,— ніби наважився.

Повів у неділю на базар, а ввечері повернувся з кількома хлібинами в клумаку, але з Вороньком.

— Нема покупців...

Мати не повірила, і мені так здалося — за дорогу роздумав продавати.

— На зробітки поїду,— сказав аж наступного дня. — На шахту можна — вугілля розвозити по домівках.

Так і розкрився секрет продажі-непродажі.

Поїхав. Та й надовго, бо крига скресла, Донець розлився — ні переїхати, ні перейти,— порома довго не могли налаштувати. Зате коли з'явився, ми були на сьомому небі. Цілий мішок паляниць, сухарів, макухи. Навіть комбіжир... Чому — комбі, ніхто з нас не розуміє, та зате поласували всі й ожили, пожвавішали, надія поселилася в хаті.

— Проживемо,— запевняє батько. — Плату з людей не беру грішми — давайте хліба... Хто хлібинку, хто половинку — шахтарі ж не голодують.

Знову ходжу до школи. Вода в Єрику зійшла, зникли на толоці сірі снігові латки. Земля завруниться зеленню. Ми з сестрами маримо козельками, щавлем.

Та ось одного дня — було це вже після травневих свят, яких ніхто не святкував так само, як і Восьмого березня,— з'явився батько пішки, з порожніми руками. Мати, що поралась на городі, поклала тяпку, здалеку відчувши нещастя, кинулась назустріч:

— Продав?

— Пр-ро-д-дав. — Скривився батько в жалюгідній усмішці й тут же заплакав ридма: — Циг-гани вкрали...

— Це наша смерть,— прошепотіла мати.

То був наш перший безпросвітно-чорний день. Надії ніякої. Про Воронька більше ні слова.

— Що будемо робити? — питає батько.

— Треба йти до того гаспидського колгоспу,— відповідає мати,— Там, кажуть, кашу дають на обід...

— Як же тепер? — сумнівається батько. — Стидно... Та й не приймуть...

— Тимоха ж у начальстві. Та й Драгин, ти ж казав...

...Прийняли, хоч і присоромили: дожився, доховався... Призначили старшим над теслями, а мати пішла в городню бригаду. Живемо крихтами каші,— буває зрідка пшінка, а більше вівсянка, ячка з остюками.

Підростає зелень, з'являється степова живність. Ми з Андрієм та Ягориком вирубали зубилом ножі з старого обруча. Справжні ножі з гострими лезами, з дерев'яними колодочками — розкопувати нори та білувати ховрашків. Щоранку вибираємось за село й повертаємось надвечір. Степ буяє веснянким пропістом, дзвенить піснями, та нам не до того. Натрапивши нору, годинами длубаємось біля неї, поки не натрапимо на переляканих мешканців. Коли пощастить, тут же прикінчуємо бідну маленьку звірину, здираємо шкурку. А то буває, що й по одному чи по два на кожного. Тоді приходимо додому героями. Та це рідко буває, бо не одні ж ми — куди не подивимось, степ ворушиться мисливцями, подібними до нас. Жалості ніякої ні до тих звірят, ні одне до одного.

Коли приходжу з упольованим, мати варить юшку, ділить по ложечці, а як не стало звірят і пішла їстівна зелень, сам ділю.

...Неділя. Сонце пече нестерпно. Всі вдома — іноді бувають вихідні. Батько утрамбовує тік — жито на городі вже наливається, мати сапає картоплю — вся ж таки зійшла. Я виходжу до писаренківського вітряка, правдивіше, до колишнього вітряка, бо зараз тут лише жорна та залізяччя якесь — млин узимку розібрали на паливо ті, хто поблизу живе. Тут ми завжди збираємось з Ягориком та Андрієм, на жорнах гостримо ножі й вирушаємо на промисли.

Сьогодні я перший, хлопців поки що нема. Та що це таке? Не доходячи кілька кроків до жорен, бачу за ними купу лахміття. Звідки воно? Підступаю ще крок, два... Ні, то не просто ганчір'я. Під ним людина. Жінка. Обличчя покрите, тільки довге звсмоктане волосся повибивалося з-під брудного покривала пасмами. Голі ноги до колін, яких за пухлиною й не видно, блискотять під сонцем, а по них зелені мухи... Мертва. З тих, що йдуть за Донець. Ідуть щодня, щоночі. Не йдуть, а пересувають опухлі ноги по чорноземних гарячих путівцях, по піщаних манівцях. Ідуть і падають на ходу і не підводяться більше. Драгни організувв похоронну бригаду, що їздить, вишукує таких і звозить на кладовище у відкриту яму. Зривають її лише тоді, коли переповниться трупами.

Жалю нема. Лише підступати ближче боюсь. Та ось підходять хлопці.

— Заявити треба,— пропонує найжвавіший серед нас Андрій.

Ми з Ягориком протестуємо — не донесуть ноги до центру села, а потім ще й туди, куди зібралися. Тож прошкуємо до Діброви.

— З Чабанівки, мабуть, жінка,— здогадується Андрій. — Там вимерли люди... Хоронити нема кому... І до села підступити не можна — мертвечиною тхне. — Звідки він все те знає, ми навіть не питаємо — байдуже.

Раптом Ягорик щось помітив попереду:

— Погляньте, он...

Дві гайворони неподалік — кар! нар! — і падають на землю.

— Тож мертвяк,— здогадується Андрій.

— Давайте обійдемо,— пропоную я.

— Лізти по бур'янах... Чи вперше мертвого бачиш,— не погоджується Андрій.

Обіч путівця сухий чебрець, чаполоч, буркун, будяк, жабрій поміж колючими старниками й жовтогарячий килим неїстівного молочайника. Іти такими манівцями колько, неприємно. Андрій не звертає з дороги, ми за ним.

— Е-е! — раптом вигукує він. — То не людина.

— А що?

Важкі птахи сполошилися, огризаючись до нас:

— Кврр! Карр! Карр!!

— Коняка! — Андрій.

Справді, посеред путівця дохла коняка. Як сюди потрапила? Чому загинула? З голоду? Посеред такого буяння зелені!? Та нам байдуже.

— Налітай, братва! — Андрій радіє так, наче на несказанний скарб натрапив, і вже тримає ножика напоготові.

Мухи роєм. Зелені, липучі, м'які, як жаби. З роз'ятреної рани на холці черви клубком. Та нас уже нічого не відлякує. Андрій першим встромляє ножа в лопатку, ріже. Ми з Ягориком намагаємось робити те ж саме на ребрах, та у нас нічого не виходить. Там тільки шкура як залізна та кістки.

— Дурні, на грудині пробуйте,— повчає Андрій.

Довго длубаємось мовчки. Ні спека, ні мухи, ні крикливе вороння не заважають. Нарешті доп'яли свого: у кожного в руках величезний шматок смердючої волосатої шкури з тоненькими прошарками не кривавого навіть, а якогось сухого синьо-чорного м'яса. Дибаємо додому, пригортаючи дорогою здобич до засмальцьованих сорочок. Себе не видно мені, а в Андрія та Ягорика обличчя рябі від брудного поту, в очах дика, нечутлива радість. Та мені не дивно, не смішно, не страшно, сам же, мабуть, такий. Спотикаючись, підходжу до двору. Батько й досі на току. Ноги не тримають — на колінах лазить з дерев'яним молотком, кволо пристукує вологу глину. Почув мої кроки, підводить кудлату голову, ледве видну з-за бур'яну:

— Що то, Никифоре? — Голос шелесткий, ніби не в глибині єства, а на самих вустах народжується — зовсім не батьків.

— М'ясо, тату...

Батько жвавішає:

— Де ж це ти взяв? Ану, давай... Неси котелок, Манько... — Тепер

я тільки побачив, що тут же неподалік, під вербою, і мати з дівчатками.

— Що там? — підводиться важко.

— М'ясо...

Коли підійшла та зрозуміла, в чому справа, дико заволала:

— Антоне, голубчику! Не треба, то ж наша смерть!

Та ми не слухаємо. Батько сам приніс посудину, спорудив дерев'яний таган, я назбирав хмизу, приніс води, нарвав на вгороді цибулі... Мати чіпляється за батькові руки:

— Н-не тре-еба-а!

— Сядь, Манько...

Впала тут же, біля вогнища, обличчя в землю, вистогнує важко розпуку. А ми робимо своє: обсмалюємо шкіру — сморід на весь білий світ,— кип'ятимо в казанку воду, виполіскуємо здобич і починаємо варити, порізавши на дрібненькі шматочки тепер уже зовсім чорну дохлятину. Коли вона закипає, брудно-руда піна клубочиться над казанком, виплескується через вінця, шкварчить на вогнищі. Батько знімає казан, зливає і наповнює свіжою водою, а потім знову і знову.

Сестри сидять довкола, ковтаючи слину, як голодні собачки. У мене нудота в животі, та почуваюсь героєм — годувальник же!

Нарешті засипаємо накришену цибулю, кип'ятимо ще раз, мабуть, уже вп'яте.

— Неси, Никифоре, миску, ложки,— наказує батько, знімаючи казанок.

Я приношу. Батько наливає в миску голої юшки, пробує першим:

— Можна їсти... Вставай, Маріє...

Мати лежить нерухомо, тільки важко зітхає. Ми припадаємо до миски, як мухи. Смачно. Сьорбаємо, обпікаючись. У животі лагіднішає. Потім батько вручає кожному по кришеничку м'яса, матері теж:

— З'їж, Маріє, хоч крихітку... Через силу з'їж... І хвате на сьогодні. Завтра ще... А там жито визріє...

О. Пасіка. Різьблення по дереву

Та жито не визріває. Ой, як довго воно не зріє! Відчуття голоду зовсім притупилося. Поки нічого не береш до рота, нічого й не хочеться. Зате як тільки покуштував чогось, хай воно й зовсім неїстівне, одірватись важко. Сестри цілими днями сидять на призьбі, чекають моїх приношень. Мати на роботу не ходить:

— Не дійду, діти...

Я ще рухаюсь. Хоч вони які там харчі — козельки, кислий щавель, та мені ж їх більше перепадає — свій рот ближче. Віра тільки зрідка просить:

— Ма-ма, ам-ам...

Животик у неї як барабанчик, а ніжки як палички.

Та в мені жалю вже не лишилося ні до кого. Хіба лише до Тетянки. Болить вона мені більше всіх. Не можу ні в чому відмовити, а вона те розуміє і користується жорстоко, бо в ній, бачу, теж нема жалю.

От і сьогодні, ледве сонечко виглянуло, просить:

— Візьми, Никифорику, і мене в Діброву...

— Не донесу, Тетянко... Далеко...

— Сама йтиму ніжками...

Вона справді навчилась сама дибати по двору. Бере лівою рукою безвільну ліву стопу, переставляє і так рухається. Та хіба ж такою ходою дістанешся Діброви? Неблизький світ — через Мерзляківську вуличку, через Єрик, через Хутірець, через толоку... Та куди подітись? Батько, мати чують нашу розмову й ніяк не реагують. Збайдужіли до всього. А Тетянка дивиться на мене жалібними очима — хоч крізь землю провались.

— Ну, давай,— погоджуюсь нарешті.

Стаю спиною до призьби, вона береться кволими ручками за шию, правою ніжкою оперізує мій поперек, а ліву я беру в свою руку, і йдемо. Під кручею при спуску в Єрик відпочиваємо, затим під призьбою чиєюсь на Хутірці, потім на жорнах. Андрія та Ягорика ще немає. Мертвої жінки теж немає. Тетянка підбадьорює:

— Бачиш, Никифорику, і дійшли...

Куди дійшли? Попереду ще кілометри випаленої сонцем толоки. На ній ні стеблинини їстівного. Щось можна знайти лише в Діброві. Та я чую, як покидають останні сили. Хоч би Андрій та Ягорик догнали, може б, допомогли. Немає їх. Треба йти, поки хоч якась прохолода.

Идемо... Ранок вклякає під ногами. Нестерпна спека. В очах темніє. Не помічаю, як збочую з дороги. Прошиную по бур'янах. Сухий чебрець хрускотить під ногами, а болю не чую. В очах потемніє, та тут же й розвидниться, затим знову темно.

— Он Макарові очі,— шепоче Тетянка.

Вона розуміє моє становище і каже те, щоб збадьорити. Не бачу я Макарових очей, та знаю: то Тетянна про чебрецеві присохлі пелюстки.

А потім раптом: «Очі... Очі...» Глипаю півсвідомо і бачу, як з глибини молочаїння зирять на мене, підморгують усміхнені жовті очі Сталіна. Ой, скільки їх!

— Тетянко-о-о!

Ранок захитався під ногами, земля закружеляла і перекинулась.

Ворошиловград—Геївка
Вересень—грудень 1988 р.

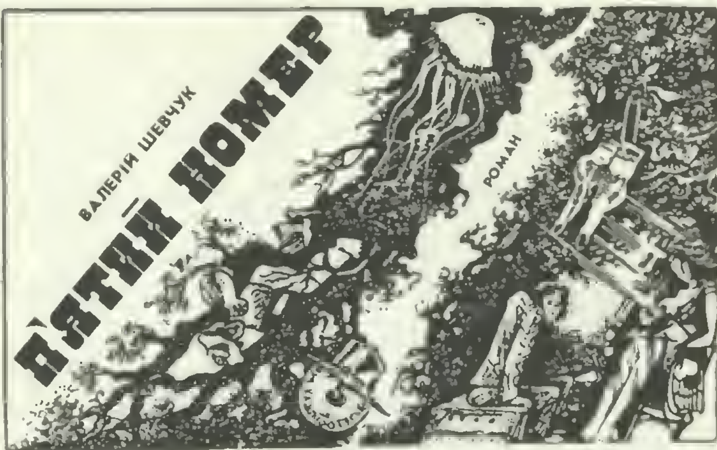

7.

Ранок обілляв землю яскравим золотом — з-за гори виринуло велике, вогке від роси сонце. Від річки димів легкий туманець, кущі верболозу були вгорнені в м'які, напівпрозорі шалі, очищена земля дихала просторо й широко — це нагадало Андрієві далекий час, коли він, схопивши у руку шматок политого олією хліба, мчав із вудочкою до річки. Власне, він і прокинувся так рано через той ледве вловимий погук річки. Майже вирішив облишити свої пошуки, сходити вранці по рибу, а тоді знову добиратися на Донбас.

Йому захотілося саме такого м'якого, спокійного ранку — втома, яку відчував з учора, й досі чіпко трималася його тіла. Хай уже воно так буде, вирішив він, просто і ясно, як оця видна з веранди дорога, по якій іде кілька жінок із коробками за плечима. Він дивився і на річку з її серпанком та запасом риби — хотів піти туди, щоб заспокоїтися до решти. Хати повсідалися на горбах і ще спали — попри все, його вабило сюди, де б не тулявся він по світі. Коли б склалося інакше, думав він, хто зна, чи й виїздив би звідсіля.

Пішов по рипливих сходах донизу й опинився в залитому сонцем дворі. Відімкнув великого замка на материному сараї, звідти дихнуло на нього злежаним шматтям та залізом — перед Андрієм з'явився дивовижний світ речей, що їх стягувала звідусіль у цей сарай мати. Але його цікавили сьогодні тільки вудки, і він витяг їх, відкинувши з дороги кілька попсованих самоварів, кілька лопат, дивні велетенські кліщі для випічки вафель, яких уже, певне, ніхто не посилить розігнути, сито з порваною сіткою і духовку з проїденим іржею боком.

Замкнув сарай і хотів опустити ключа до кишені, коли побачив матір, яка спускалася в темному тунелі зі сходів. Її тіло протрушувалось у такт ходи, а рука стрибала по перилу — мати поспішала.

— Зважди,— сказала вона. — Дай ключа мені.

Він віддав їй ключа, і вона поспішно сховала його в підшиту під жакет кишеньку. Йому хотілося побути на самоті, через це рушив із двору, бо відчував, що мати так притьма спустилася до нього не дарма.

— Зажди,— мати ще й досі віддихувалася від швидкої ходи. — Ти чого її шукав?

Він не відповів, тільки гмикнув і пішов з двору. Мати поспішила за ним, і він почув її голосний шепіт, що віяв у його потилицю.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 5.

— Думаєш, не знаю? Чого мене дурною робиш? Хочеш знову влипнуть в історію?

— Нічого я не хочу,— кинув він через плече.

— Не роби мене дурною,— сокотіла йому в шию мати. — Чого ти вчора бігав до тої Коростячки?

— Якої Коростячки? — здивувався він.

— А тої, з Кашпіровської. Думаєш, не знаю? Вертайся на Донбас, я тобі кажу, поки не влип в історію...

— Не влипну,— буркнув він. — І відчепись ти від мене.

— Я оце зараз від Карасихи йду,— казала мати. — Бачила тебе, коли ти до Коростячки заходив...

Вони йшли порожньою вулицею, він попереду з вудками, а вона за ним. Жебоніла йому в спину ту ж таки давню пісню, яку він чув уже від неї безліч разів, давно встояні, вкладені і зужиті слова, вона повторювала їх одноманітно й уперто, завжди в готових виразах. Ну, так, Валька сяка-така, паскуда, падлюка і лярва. Він давно це знає: вона падлюка, паскуда і лярва. Скільки вона завдала їм горя! Чи того мало? Вона чимало завдала їм горя, і того немало. Він уже кілька років тиняється через те по світі, обтирає чужі кутки й чужий бруд. О, він це знає краще за матір! Врешті, знає більше за матір і про той вогонь, що їсть його груди: її біль і його не завжди домірні. Люди вже сміються, хоч би людей постидався, он і та Коростячка — така це пройда, що світ такої не бачив. Вона трохи цюкнута, і там у неї не все чисто. Він це теж помітив, була трохи задивна, як і її завалена мереживами хата, а може, він таки був підпилий? Коли вип'єш, здається, що сам тверезий, а люди навколо п'яні. Ні, йому нема діла до тієї Коростячки, зрештою, вона поставилася до нього зовсім непогано. Там таке про ту хату розказують, що боже упаси. Вона не минає жодного суду і жодної товкучки,— це така, що її видно, де тільки смердить.

— А що, це їхня родичка? — спитав Андрій.

— Десята вода на киселі,— відповіла мати. — Ти завжди слухай, що кажуть люди, даремно плескати язиками не будуть. Та потвора вже напевно щось зачинає. Пив з Лебедихою, вивалився вчора від неї, ледве ноги волочив.

Він зупинився.

— Звідки знаєш?

— Від Вороновської,— палко сказала мати. — У неї приятелька Лебедишина кума...

Подивився на матір і раптом немов уперше її побачив. Невелика, в міру огрядна, хоч харчувалася абияк, кругле, дрібне обличчя, очі геть такі, як у нього, невеликі й темні; геть, як у нього, барболина носа і широкі, повні губи. Хустина обрамлювала те обличчя, яке судилося йому бачити ціле життя і яке таке подібне до його власного. На матері був жакет і ситцева сукня, прості панчохи, бо випав прохолоднуватий ранок, і розчовгані чоловічі, власне, синові черевики.

Йому стало дивно самітно на цій порожній ранішній вулиці, адже навколо залягла глибока тиша, спали будинки і сонно журкотіла неподалік Кам'янка. Сонце стояло над горою, а попереду, аж у кінці вулиці, стояв, розставивши ноги, похмурий чолов'яга з коровою. Корова дійшла верболозів і виціпувала траву, а похмурий чолов'яга повернув у їхній бік жовту пляму обличчя й дивився.

Андрієві раптом здалося, що чатує на нього звідусіль небезпека, що той чолов'яга на початку вулиці спинився там недаремне, що треба сподіватися нового нещастя, адже мати мала щодо того і справді дивовижний нюх. Відчув зовсім виразно: знову обплутаний він тією ж таки сіткою, з якої вирвався був із таким зусиллям, що, попри все, попри втечу свою і шаландання по світу, він таки нікуди не втік, що він і не може нікуди втекти, а товчеться в дивній ямі, де існують тільки пристрасті і живуть одні й ті ж обличчя — кінчаться ці пристрасті тоді, коли навіки заплющить очі. Знав, що мати каже йому правду, що вона таки відчула небезпеку, а він ще й досі потребує її опіки, хоч давно дорослий, навіть

жонатий буа. Адже його нещастя — це її нещастя, його біль — це її біль, І в цьому мав нагоду не раз перекоиатися. Так, иебезпека такн чатує па иього, про це надто виразио вістить повериене в його бік обличчя похмурого чолов'яги; иад Аидрієм твки нависла квм'яив брнла — він зрозумів, що спокійиого рибальства сьогодні не буде, що прнйшлв порв щось достеменне внрішнти. «Треба тікати»,— подумав він. Доля штовхала його знову нв ті шляхн, на яких завжди бував ннцнй і ив яких завжди терпів иемнлосердні порвзки.

8.

Колн хотілося Горбвтому особливого звтишку, коли відчувввся він спокійно й упевиеио, скликав до себе роднчів і тих знвйомнх, хто ближче лежав йому до серця. Нагода до того эввжди зиаходилася, і він уже заздалегідь відчував теплу тишу, яка прийде в його дім, коли вип'ють вони по чарці й почнуться довгі вечірні баляидраси. Купив на цей випадок казьонки, бо сьогодні по-особливому хотілося того солодкого, теплого колисаиня, того м'якого тепла, коли все затихає й умиротворюється, коли не требв говорити про сирвви, коли шпнльки, лавровий лист і старі газети спокійно зачинено у скрньці, а він відчуває тільки цей вечір, тільки звтишок цієї хвнлнни, і зараз порние в небилиці, які такий мастак оповідатн Лебедиха. Степаи із жінкою і з Валькою ліниво перекндаються в дурия, а він, Лебедиха, Коростячка і похмурнй чолов'яга утворюють друге коло — тут і оповідаються нааанпередки всілякі страшні історії. На столі стоїть одна й друга порожия пляшка і виїдеиі страви, які цілий день варив він, готуючись до цієї нвгоди. Жовте світло лампи (електрика погасла саме тоді, коли допивалн вони передостанню чарку) осяювало лагідне Лебеднщине обличчя — з її рота снплються і сиплються круглі, як і воив свма, слова:

— ... оснка, як прийшов Юдаш вішвться, злякалася і звтрусилвся, а івина напрутилася — завше кривая і росту немає в пору, бо на івинІ Юдвш І повіснвся...

— Це ви про деревв,— суворо озаався понурий чолов'яга. — Про дерева воно всячеське розказують. Чортяка, знаєте, має поміщення в сухій вербі. А иа березі гулі бувають — це коли жінка проклииає чоловіка...

— Мені матн розказувала про мак-видюк,— спокійно продовжує Лебедиха. — Він мвє дірочки, трв освятити і обсипвти хлів. Коли відьми мвють вальор до корів, то вони вже ие приступлять до хліва.

— Що ви кажете? — густо зацікавився похмурнй чолов'яга, його облнччя стало трнвожне й задоволене водночас. — Аж ти бач: все зиаю, в цього і ие знвв...

— Моя мати теж тримала корову,— сказала Коростячка. — То розквзувала про якнйсь там коров'як, це колн черви ив корів ивпадають. Тоді треба прихилитнсь і казатн: «Дзіванив ивина, тоді я тебе відпущу, колн з моєї корови випвдуть черви...»

— Не помвгвє,— квже похмурий чолов'яга, настовбурчуючи брови. Зрештою, він і позіхає, притому так, що здвлося Горбвтому: бачить у тому роті спрввжию корову, котрв спокійио пасеться собі иа лузі.

— Воно є й люди такі, як черви,— квже Горбатий, бо йому конче хочеться взяти участь у розмові. В голові у нього від випитої горілки приємно прокручується.

— То аитнхристоаі слуги,— каже серйозио Лебедихв.

— Антихристові? — не розуміє Горбатий.

— Атож. Аитихрист. він обоюдний чоловік. Таки обоюдний. З вами оце балакає, здається, добре гоаорить, а воно й на лихе все. Через це він і обоюдний...

— Еге ж, люди такі,— підхоплює Коростячка. — Люди є такі, що їм пальця в рота ие клади.

— Отаким він добреиьким вам прикинеться,— тоиким фальцетом продовжилв Лебедиха,— отаким уже вам добрим, хоч до рвни приклвдай. Але ие спіши, бо зломисний він, і оце перед тобою стелиться, щоб поразить тебе або й обікрасти...

— Колись було,— обізвався похмурий чолов'яга,— як украв, то так тобі всиплять, що другому звкаже. Чи ж знали тоді замкй?

— Та де там! — озвався Горбатий. — Покійна моя маманя, царство її небесне,— на очах у Горбвтого блиснулв волога,— ніколн хати й не зачиняла.

— Од нечистого хрест є,— не вгавала Лебедиха,— а од антихриста нічого нема: не одхрестишся, не одмолишся од нього. Він злоамисний чоловік. Душу продав дияволу, тож де нечистий не може, там антихриста пошле...

— Чуєш? — раптом гукає до Вальки Горбатий. — Це як про твого, отого буцехвала...

— Відчепись,— Валька пильно розглядає карти, Степан на все обличчя всміхається: в дурнях він не залишився й разу...

— Тепер кожен другий злодій,— озвався похмурий чолов'яга. — А чому? А тому, що дуже їх по голівці гладять...

— Антихрист,— продовжує незворушно Лебедиха,— перед страшним судом, як має бути скончаніє світу та не буде води, возитиме смолу на місце води — пить даватиме. А хто вже нап'ється, то той і запише душу...

— Думаєте, буде той кінець світу? — насторожено питає похмурий чолов'яга.

— Люди призведуть! — голосно викрикує Горбатий. В нього асе мліє від солодкого хмелю й тепла. — Оці атоми, понімаєте, то не кінець світу? Ті атоми — то ціла вам біда...

Він сидить якийсь час набурмосений і пропускає шмат Лебедишиної оповіді.

— ... а як уродиться у чорній болезні, воно родиться неживе, чорне. Не треба чіпать його з місця, поки не відійде від нього ця хвороба. А як трошки захватиш, хоч за пазурами буде чорно, то й те шкодитиме. Доти треба пупа не зав'язувать, доки зовсім не очиститься, біле має зробиться. А як очиститься, то вже воно крикне дитячим голосом. А то буде лежать і піинть, і його не можна чіпать...

Горбатому стає геть тепло, аж млосно. Звтишок, солодкий біль, прекрасний, як печаль; вибачлива доброта; душа, очищена перед дверима благодаті; обличчя, які він любив і які не тримали уразн супроти нього; вкрадливий, лагідний голос Лебедихи і її обличчя, освітлене жовтим світлом од лампи; Горбатий дивиться на нього, не може погляду аідвести: вона ж уже почала довжелезну оповідь про рай і пекло, про бога і чортів, і він од цих її слів легшав і прозорів, як пушинка нв теплому леготі, чи вода, сполучена з повітрям: голуба і плитка, яка перетворюється в пару і хмарою збирається над землею.

— Жива людина не пройдеть у рай, багацько на ній стерва наросло,— плівся монотонний, але такий принадний голос. — Там стоять стражники — не пустять. Треба отож, щоб за душею старунок був. Умирає моя мати, а я зостаюся, то даю, щоб за неїну душу правилося, і нищим роздаю і кажу: за таку-то душу моліться богу, і через те з пекла викупляїться вона.

«Так воно мусить бути,— думав Горбатий поволеньки, відчуваючи на душі любу погідність,— треба-таки, щоб хтось був коло людини близько. Обростає-таки людина стервом, оброста! А буде отой старунок, робив ти добре щось на землі чи погано, то все«дно полетиш у рай». Він примружився, дивлячись на погідне Лебедишине обличчя і на її бородавку біля повіки, і в цей час начебто на замовлення спалахнуло світло. Всі голосно й радісно загули.

— Не гвсіть іще лампи,— сказвв Горбатий. — Бо тільки погасиш, воно знову вимкнеться.

— Давай я погашу, то не вимкнеться,— впевнено сказав Степан і встав, аж захрумтіло йому тіло. Підійшов важким, могутнім кроком до лампи і сильно дмухнув. По кімнаті поповз гіркий запах перегару.

— То то погасло? — спитав переможно Степан, тримаючи на вустах тонку всмішечку.

— Бо ти до всього щастя маєш! — вигукнув захоплено Горбатий. — А в мене воно все навиворіт. Ото міг би поспорити: задув би лампу, то й світло погасло б.

— Шкода, що не спробував,— сказала Валька.

Лебедиха знову сколихнулася, і знову монотонно поплив її голос:

— Їден умер, то попав по саму шию у пекло, у вогонь, а другий умер, по черевички тільки й стоїть у вогні. Каже до того першого: «І ти заробив, по саму шию попав». А той відказує: «Хоть по саму шию попав, та в мого сина ще народиться онук, то він мене викупить із пекла, а ти по черевички стоятимеш до страшного суду, бо за тобою старунку нема — як заробив, так і будеш стоять, аж поки бог судити буде».

— Басні асьо ето! — сказав, не повертаючись од карт, Степан. — Но інтересно.

— Отож, що інтересно,— сказав Горбатий. — Та й не тільки інтересно, а по-правді. Є в людини рід, тягнуть один за одним, дружні, понімаєте, в одну душу живуть, то й на тому світі не страшно. Бо до тих, що в роді своєму дружні, і бог милостивий. — Він хитро заскалив око, але змахнув рукою: відчував, що хоче сказати щось конче важливе й потрібне для них усіх, але не міг знайти добрих слів. — Треба нам один про одного старунок мати, живий хто із нас чи неживий. Батька нам треба частіше поминать...

Він аж розчервонівся і розхвилювався від цієї тиради, родичі позирнули на нього трохи здивовано і милостиво, адже не таке дурне станав цей їхній «дурник». Тільки понурий чолов'яга дивився нудись у куток, і кривив на один бік у посмішці рота:

— Може, воно й так, а може, й ні,— сказав і сплюнув просто на підлогу.

— Рай тоже буває гірший і луччий. Котрі більше заробили в бога, підуть у луччий, а менше заробили — до гіршого підуть. Як у людей, так і в бога. Архангел важить гріхи на шальки,— Лебедиха позіхнула. — Петро — той з ключами, Павло для помочі коло нього. Петро одмикає, а Павло відчинить та й упускає.

— То й там воно так само? — спитала Коростячка.

— Де там?

— Таж у раю?

— Сирізь однаково. Хто проворніший,— Лебедиха перевела погляд з Горбатого на Коростячку,— то й живеться лучше. А бевзь сирізь бевзь, хоч ти йому корону на голову посади...

І відчув Горбатий, що він зовсім розплавлюється у цьому вечорі, що нічого немає нічого, тільки ця кімната, ці люди, ці розповіді, їхній спокій, їхня рівновага; вони зумисне не говорили сьогодні про свої справи — на те буде завтра, сьогодні ж вони можуть побути повільними і трохи сонними, у них поволі перетравлюється їжа й горілка, і вони так розчиняються — у вечорі, який смокче їх, наче цукерки; він же, отой вечір, розчиняється в небі, де живуть вечірня й раннішня зоря, що посилають на землю добрі й лихі часи. Нині випала добра година, адже й дихають вони зараз однаково, зараз вечір такий теплий і приятливий; десь там угорі чатують над ними Петро й Павло, а на землі всі Петри й Павли згадують про цих особливих своїх покровителів, яких ніхто ніколи не бачив і, може, ніколи й не побачить. Хто знає, скільки на світі тих Петрів та Павлів і чи справді вони з'єднані між собою там, у небі? Може, все це таки казки, ворушилося в заколисаній голові Горбатого, але байдужки. Важливо інше: цей вечір наливається в нього, як у кухоль вода, і він сам наче вечір і наче той кухоль, нотрий чекає божого трунку. Адже й ті Петро й Павло теж чекають трунку — може, й відбудеться колись у невідомому їхня зустріч. Він уявив це собі аж надто виразно: іржаве вищання петель на воротях, а за ними золотий фотель барона Шодуара, в який нарешті-таки всядеться він, і тоді понотять його в чудовий сад, в якому ростуть небачені плоди. Ззаду бігтиме захеканий барон, його приставлять до Горбатого за служку, витребувавши з пекла; він їхатиме

й їхатиме, а тоді і в'їде на засіяне зорями зовсім голубе небо. І це небо з величезними яблуками-зорями стане нарешті його благодаттю, до якої він так довго простував і якої нарешті по-справжньому удостоївся.

— На слабості тож є свій лік,— казала вже Коростячка, а похмурий чолов'яга все ще тримав рота скривленим набік. — Чудо воно скрізь чудо. Зілля всякі недаремно до кожної людської хороби приладжені. Мені навіть врачі назвли: пілюлі — то гибле діло! Траву пийте, і це вам найлуччі пілюлі...

— Тут уже ви спеціаліст,— Горбатий лагідно зирнув на похмурого чолов'ягу. Той засовався й погасив свій скривлений усміх.

— Воно до зілля треба й заговори всякі знати. Казала мені баба одна на глазну рожу. — Лебедиха значуще промовчала, а тоді й прошепотіла: — Господи боже, одлічи глазниї вєтри од бєлого тєла, однеси їх на пущі...

— Ану ша! — раптом шикнув похмурий чолов'яга, і його очі запалали чорним вогнем. — Ніззя про це розказувать!..

Він був аж чорний, такий наїжачений. Горбатий відчув: їхня так гарно укладена злагода може пропасти.

— Ніззя, то ніззя,— сказав він добродушно. — Ми тут, правда, всі свої, але коли ніззя... Ви краще розкажіть, мадам Лебедихо, щось,— він приплющив око і цмокнув солодно. — Про зорі нам небесні щось розкажіть. Дуже ви все те знаїте...

Лебедиха була уражена вибухом похмурого чолов'яги — не любила, коли її в такий сокровенний момент перебивали. Але зирнула на Горбатого, на Степана, котрий грав із Валиною та своєю жінкою в карти,— а нього задоволено цвіли щоки, бо таки за вечір ні разу не лишивсь у дурнях,— і зітхнула. Тоді приплющилася й наче продовжувала давно почату оповідь:

— Вечірня зірна їде так само, як сонце. Вона сходить разом із місяцьом. Вечоріє — і разом зоря сходить. Як вечірня зоря стоїть так як на південь, кажуть — половина ночі. Як спуститься на захід, то кажуть — скоро день буде. Вечірня заходить, а світова сходить...

Вона замовкла, наче замислилася. В кімнаті зависла тиша, і в цій тиші раптом чути стало, як у кутку зашкрябала миша, а десь за вікном однотонно й тужно загавкав собака...

Він провів гостей і лишився сам. Стояв якусь хвилю в розчинених дверях і дивився, як ідуть вони — круглі спини жінок і важка чотирикутна Степанова. Похмурий чолов'яга витинався поміж них усіх, як жердина, і Горбатому здалося, що ця хвилина таки добра, що він нарешті дійшов того високого моменту, коли в душі лишається тільки тепло, коли зникає невпевненість і коли в тілі закипає нова сила. Вже згубив із визору темні тіні своїх гостей, вулиця стала порожня, тільки де-не-де світліли вікна. Віддалік гризлися собаки, сюкотів цвіркун, небо нависло над околицею розкішним, просторим килимом, і Горбатому здалося, що всі ті зорі — то очі померлих душ. Вони дивляться на землю, кожна шукаючи собі близьких та рідних і кожна зазираючи в темні чи ясні від світла вікна. Там, у глибині, є той сад із живими очима, очі ті блукають по його завжди виметених стежках, і в них тільки й діла, щоб отако дивитися.

«Ви, блаженні,— подумав Горбатий із тугою в душі,— чи ви теж були в цьому світі ниці? Скажіть мені, що робити тим ницим, тим, чиї очі втоптані в землю і які ніколи не відшукають з високості вікон рідних своїх?»

Він подумав про темні надгробки на цвинтарях, про склеп барона Шодуара і про залізні вінки, які ржавіють на могилках. Подумав про духові оркестри, які видувають печально-урочисті марші, і про повільні процесії чорних людей. Довкола на парканах настромлено голови цікавих, а до тих процесій часто долучається він чи такий самий, як він. Дивилась у нічну темінь і наче бачив такий надзвичайний похорон. Бачив і себе в кінці того темного ряду: малий і темний чоловічок в брунатному шкіряному пальті, в галіфе і в хромових чоботях. В руці у нього фетровий

капелюх, він урочисто-сумний, адже й процесія неабняка: а гробі лежить чоловік з гострим профілем, і на цього чоловіка густо опадвє із дерев, що посхиляли над вулицею гілки, листя.

Він задер голову, щоб пильніше придивитися до тих зірок, що висять нвд ним: де там серед них очі батькові? «Чогось мені хочеться,— пробурмотів він, спинившись на одній парі зірок, що стояли близько одна коло одної,— тільки не знаю я до ладу-що?» Він зноау подумаа про крісло, поцвяховвне срібними стьобками і з чималою вдовбиною посередині. «Я хочу, щоб у мене було таке крісло»,— сказвв він до тих двох близько поставлених зірок. Йому стало душно, і він розстебиуа біля шиї гудзика. Проаів рукою по рукаві сорочки: була вона стара і ветха. «Я хочу брунвтне шкіряне пальто,— знову прошепотів він, звертвючи голову,— і галіфе, і хромові чоботи, подивися, які в мене туфлі,— він задер вгору ногу — туфель уже й спраадї хотів їсти. — Я хочу на голову фетрового капелюха,— сказав він уже зовсім голосно,— і ти мені поаинен у цьому допомогти».

«Я хмільний,— подумаа він, спираючись плечем на одвірок,— я хмільний як ніч і мені треба спати».

Але він не йшов спатн, хоча гості його давно пішли, стояв тільки, спершись на одаірок, і його погляд палаа. Голоаа асе більше й більше очищалася, і він так чітко побачив і те брунатне шкіряне пальто, і галіфе, і чоботи. Стояли ті речі в кутику його мозку, начебто освітлені прожектором, бачив кожну подряпину і зморшку на них і навіть притерті місця. Зрештою, он вони, ті чоботи: крокуючи по небі, наступаючи на зорі і розкришуючи їх, за ними мов на крилах несеться пальто і галіфе, а ззаду перекинувся, мов чорний місяць, капелюх.

Він дивиася на все це чераоними аід сліз очима і думаа, що небо може бути як річка, що зорі теж живуть у цій річці, як рибв, що ніч заносить її чорним піском печалі, і що саме з неї витікають усі людські думки й побажання. Все живе тільки аід її води, подумаа аін, з її аоди виходять новонароджені і в ту ж таки воду заходять умерлі. Він знову звдер голову, і його ауста зашепотіли, зарухалися, просив він у пври зірок доброго для себе успіху.

Він зайшов у хату, причинивши щільно двері, і обзирнуа заставлений тарілками і пляшками стіл, н тврілках позастигвн коричнеаий соус. Він підійшоа до однієї пляшки, звів її перед світло, булв вона порожня. Вицідив у чарку кілька крвпель і переаірна так решту пляшок. Тільки в одній, що принесла її Лебедиха, лишився на дні ковток самогонки. Горбвтий зілляа її а ту ж таки чарку, нюхнуа з присвистом, в тоді перекинуа у рота. Тримаа якийсь час, щоб витекло з чарки все до краплі, а тоді ковтнув. Йому перекривило обличчя, і аін крвйокв зирнув нв свою сіробілу, зарвз тільки сіру стіну, де любив бачити асілякі аидивв. Зараз там стояло Андрієве обличчя, велике, грубе й начебто кам'яне: дивилося на Горбатого з темною озлобою.

— Ти мене тяжко образив,— сказаа Горбатий, приплющившись і аж похитуючись у своїй безмежній печалі. — Я ніколи тобі цього не вибачу. Ти таки злодій, злодій, злодій,— він закричаа безгучно, самими тільки губами, які пристрасно злетіли над даома рядами його чудових зубів,— ти асе це а мене твки вкрав, і я тобі ніколи цього не аибачу!

Він почав збирвти з тарілок недоїдки і зсипав їх в одну тарілку. І хоч жир уже застиг і їжа даано прохолола, сів коло тих недоїдків і з апетитом усе з'їв. Відтак відкинувся від столу, аипростався і зноау позирнув на стіну. Була вона порожня, так само як і його хата, хіба що шкрябалася так само десь у кутку миша. «Харашо»,— еквзав аін і раптом захихотів. Водив головою, утирав собі сльози з очей і хихотів. Відтак зліз із ослінця і, так само підхихикуючи, почав збирати накидаиі на ліжку карти. Поклав їх на стільця, а сам поліз, як буа, у черевиках і а одежі на ліжко. Ліг на бік, скрутився бубликом і, підхихикнувши востаннє, рвптом випустив із своїх грудей густе і гаркітливе хропіння.

9.

Андрій сидів у залитій сонцем кімнаті. З рибальством йому не повелося, бо таки не дійшов до того місця, де пас корову похмурий чолов'яга. Бо той аж розвернувся до них з матір'ю, тан йому було цікаво їх бачити,— Андрієві ж застукала в душу тривога. Він повернув додому, на превелике материне задоволення, бо вона побоювалася, що не риба його витягає з дому. Боялася, що знову рушить він на пошуки Вальки, а до добра це напевне не доведе.

Він того ранку не промовив більше ні слова, хоч вона говорила й говорила, боячись, що він таки встане й піде, але він сидів і сидів у залитій сонцем кімнаті і дививсь у вікно, за яким бачив шматок вулиці. По тому шматку вряди-годи перехоплювалися перехожі, здебільшого сусіди, і він байдуже їх упізнавав. Власне, це місце було материне, вона любила просиджувати тут годинами, але зараз їй було не до того — все в ній завмерло і зціпилося, як бувало завжди перед бідою. Може, через те не змовкала вона ні на хвилину, майже не слухаючи власних слів, так само як не слухав її й Андрій,— було те материне говоріння як дзизкотіння мухи... Єдине діло, яке мав зараз,— це й було спостереження того клаптя дороги, зрештою, це його остання сподіванка. Не було вже ніякої рації розшукувати Вальку, живило його завзяття, не зовсім уже збагнене. Це, очевидно, й був отой чорний вогонь, що палив його повсякчас, і не мав сили з ним упоратися. Отож сидів він перед вікном і впізнавав сусідів, яких не бачив кілька років і які за ці кілька років зовсім не змінилися. Тан любив він сідвти й раніше, коли ще був хлопцем і коли запалила його вперше лиха пристрасть: сидів і сподівався, що пройде вона дорогою — не могла не пройти. Зараз не було вже того радісного збудження, хіба що глуха пригноба, важка втома, а те, що мав би узріти у вікно, мало стати останнім актом його таної невдачливої поїздки. Тан, згоджувався лише побачити її, хоч би й через скло — задля цього, очевидно, він і приїздив і задля цього зважився на чималі неприємності, які вининнуть через цю його втечу. «Вони можуть виникнути, ці неприємності, й тут»,— подумав він приречено й роздратовано цмакнув.

— Що збираєшся робити? — спитала мати, нарешті обірвавши потік велемовства.

Він смикнув плечем, не повертаючись від вікна.

— Їхати тобі вже треба,— зітхнула мати.

Він знав це й сам. Коли б і справді розшукав її, вже вдотре подумалося, нічого б це не змінило. Але йшлося уже не про те, треба було хоч якось загасити той вогонь, що попелив його.

— Мені треба їхати,— сказав він і повторив подумки: «Мені треба конче їхати!»

Цей вогонь, думав він, пече сильніше, і він зовсім від того здурів. «Я трвчу глузд,— думав він. — Хай же воно западеться!»

Але не міг зрушити од вікна, так само як не хотів думати про мандрівку назад. Мати вже оповіла йому і про Лебедиху, яку згадала була Коростячка,— туди також не було чого йти. «Мати все знає,— думав він. — Про всіх і про все».

Але йому таки треба було побачити Вальку, треба було впевнитися, що і в ній нічого не змінилося за ці кільна років, як і в тих сусідів, котрі оце пробігають перед ним по дорозі. «Це єдиний спосіб, щоб забути її»,— думав він уже з якимсь розпачем, серце йому згризала щораз лютіша й лютіша туга. Через це він не відривав очей від дороги, йому навіть здалося, що вулиця — це каламутний потік, пообидвабіч якого випинаються горби. Він сидить на одному з горбів, як ловець-кіт, і чатує на рибу в тому потоці, хоч знає, що риби тієї йому не зловити.

Іншого разу здалося йому, що сидить він у горі, запечатаній стома печатками, як ланцями, і тільки очима розставляє прозорі свої сітки. Він подивився собі на руки, були вони важкі, спрацьовані, покриті рубцями й мозолями, чорні й величезні руки людини, яка знає тільки важку працю.

— В тебе хоч гроші є? — спитала мати, і він запаморочено подивився на неї.

— Щось питала?

— Гроші хоч у тебе на дорогу є?

— Та де! — сказав він знехотя і знову повернувся до вікна.

Мати зітхнула, звелася і пішла до шафи. Довго там порпалася, перебираючи й перекладаючи білизну і якісь папери. Він же дивився на дорогу, а часом і на будинок навпроти — було там відчинене вікно; бачив, як по кімнаті снується вогненно-руда Розумиха.

Мати витягла нарешті з шафи загорнутий у хустинку клуночок і, розв'язавши вузлика, лічила папірці. Відклала їх більш половини, знову ретельно зав'язала вузлика і сховала.

Пішла до нього, тримаючи в руці гроші, а він тут, на стільці, раптом скулився і змалів. «Так завжди,— подумав він. — Завжди вони мені дає ці гроші».

— Візьми! — сказала мати, і він знав, що обличчя її стягнуте в цей момент болющою судомою. Але не дивився на неї, знав, що ось-ось він настане, цей вирішальний момент, коли йому таки доведеться податися до вокзалу і знову слухати погук паротяга.

Він простяг, не дивлячись, руку й сховав до кишені те, що йому давала мати. «Так,— подумав він,— вся ця історія — сон, сліпе наслання, дурна вигадка». Йому раптом закололо під серцем. Гостро й нудно відчув, що десь зовсім поруч живе пітна, холодна зебра, в якої порожні й зимні очі; він даремно собі вигадував образ інший: м'який запах молока, наглий нудотний потяг, теплий дух жіночого поту, стогін од солодкої немочі, розхилена червона глибінь, в якій він згорає, і, нарешті, повні гарячої пристрасті величезні очі — все це він вигадав. Ніколи не пив тих повних червоних вуст, не відчував від неї корчівного, нестримного болю, найвищого щастя — самі тільки трем та знемога.

Ще раз зиркнув на дорогу, немов хотів побачити сподіване, але була вона безнадійно порожня. Тоді звівся з ослінця, вже остаточно знаючи, що таки поїде сьогодні, а його мандрівка таки цілком даремна: вогонь його палитиме, як і палив.

— Поїж,— сказала мати, і він побачив на столі тарілку супу, що легенько парувала. В жовтих кружалах жиру, як у збільшувальному склі, плавала домашня локшина.

Його знудило від самого вигляду того супу, але хотів догодити матері. Взяв ложку й неохоче занурив її в юшку.

— Не гризись,— м'яко озвалася мати, і голос її долинув до нього наче з іншої кімнати. — Що сталося, те сталось, і його не одміниш...

Він аж здригнувся на ці материні слова: чи ж так не одміниш? «Таки не одміниш»,— подумав він, несучи до рота першу ложку.

В кишені у нього лежали материні гроші, які також пекли його: думав, що при першій нагоді відішле їх матері. Всередині у нього вже прокинувся той-таки знайомий черв'ячок, який і досі смоктав і виїдав йому душу. Через це страва не лізла в горло, і він поклав ложку на стіл.

— Чого ти? — переполошилася мати. — Дорога далека, а з собою в мене нема чого дати.

— І не треба,— сказав він.

— Ні, ти поїж, поїж! — наполягала мати, і він знову неохоче взявся до ложки. Їв, насилу штовхаючи в горло юшку, нудота почала підійматися йому від шлунка до горла, мати сиділа навпроти і незмигно дивилася, а йому від того погляду ставало ще мульніше. Однак їв, доки не побачив дна тарілки, а на ньому кілька зелено-жовтих листків, що каламутно просвічувалися крізь сіру водяну плівку: була це його тарілка, і в час своїх шаландань по світу, бувши голодний, не раз її згадував.

— Я тебе проведу,— сказала мати.

— Думаєш, не поїду,— гірко засміявся він. — Поїду...

— Знаю, що поїдеш,— почервоніла мати. — Просто провести тебе хотіла...

— Не треба,— сухо й твердо відказав він. — Ні до чого це...

Вона промовчала, а він заївся з-за столу і за мить знову був біля вікна. І раптом його руки заціпеніли і вп'ялися у підвіконня. Шматок дороги, що його бачив, нвчебто засвітився, застрибав перед очима і покрився барвистими смугами. По вулиці йшли Горбатий і Валька — ці дві постаті раптом упали в мозок, як міраж, диване, навіть чудернацьке насланння. Так, це була вона. Він аж подався до шибки, спрагло вдивлявсь у її обличчя — густі широкі брови, великі очі, малий лоб, пухкі вуста, вся вона — міцна й невисока, жилаві литки, засмаглі й лискучі, на ногах туфлі на високому підборі — кривуляла, бо вулиця надто нерівна.

Йому на мить стало дивно, що саме ця жінка забирала в нього стільки думок,— зараз її подібність із Горбатим ще більше впадала в око. Он воно, те диво: іде, підстрибуючи, як бусол, повернув до неї лице і сміється, блискочучи сліпучо-білими зубами. Андрій застогнав з глухим болем, відчуваючи в тілі млість, він закусив губу, і очі його запалали гарячим вогнем. Мати дихала йому на потилицю, але він не відчував того: очі його були там, на тому відтинку дороги, де судилося їм сьогодні впасти, в тому каламутному потоці, що мчав повз його гору. Серце Андрієві шалено калатало, в уста болісно кривилися. Він знав, що ось коли все закінчилося: саме зараз і в цей момент, не тільки ж Валька й Горбатий ішли тоді по вулиці. Її обережно підтримував під руку, гречно всміхаючись і весь час щось говорячи, смоктявий дженджурик в офіцерській уніформі без погон, але із хвацько закрученими вусиками.

Мати важко налягла йому на спину, натужно дихаючи, вона аж тремтіла від хвилювання.

— Дивись, дивись,— сказала вона. — Полюбуйся. Ти мені міг не вірити, але подивися на власні очі... Думаєш, це в неї перший після тебе?

Але він уже не дивився, не було й чого. Дорога була порожня, будинки навпроти також порожні, порожні були його груди, і він навіть почув, як свистить у цій порожнечі вітер. Стояв у червоній темені, бо очі йому заплющилися самі від себе: в тій темені текли багряні струмки — очевидно, текла це його-таки кров. Десь далеко ритмічно затакотіло, неначе й паротяг гукнув — таламкало його серце. Чув на спині гарячий тягар, бо мати налягла на нього всім тілом і щось там іще говорила чи шепотіла. Йому ж раптом стало спокійно і ясно. Розплющився: дорога була залита сонцем, руки його, обіперті об підвіконня, також були залиті сонцем, і не було на тій дорозі анікогісінько.

— Гаразд, мамо! — сказав він, повертаючись. — Не роби трагедій. Вона вже давно не моя жінка, і мені пора їхати.

10.

Піддубний заговорив несподівано. Ганя аж здригнулася, бо спершу і не завважила його на ганку. Набирала воду, а коли він заговорив, ручка мимовільно вислизнула їй із руки.

— Щось казали?

— Затівають,— сказав Піддубний, дивлячись на неї щілинкуватими очима.

Ганя блиснула в його бік поглядом і знову натисла на ручку. Струмінь з шумом рвонувся у відро.

— Хто затіває? — спитала вона, коли відро було вже повне.

Піддубний розширив очі, аж вони стали круглі, тріпотливі й блискучі, підморгнув раптом Гані й мотнув головою в той куток, де жив Горбатий.

Ганя відчула, що блідне. Вся кров відхлинула їй від обличчя, натомість яскраво почали палати вуха. Стояла з відром серед подвір'я і не знала, що його робити: слухати й далі Піддубного чи, може, піти геть. Зрозуміла, що її біль і передчуття й цього разу виявились немарні. Вона поставила відро на землю і підійшла до Піддубного, відчуваючи, як терпнуть їй ноги.

— Щось знаєте? — шепнула вона.

Піддубний закинув голову і засміявся, начебто полоскав водою горло. Його татарські очі зовсім зникли з обличчя, а оголені ясна були надмір червоні.

— Я, уважаїма, мало що знаю. Але дещо, може, і знаю. — Він обдивився Ганю з ніг до голови. — Коли інтересує, звйдіть, розкажу, бо не місце тут про це балакать.

Він знову мотнув туди, де жив Горбатий, і знову підморгнув. Відтак устав, кіт зістрибнув на підлогу і ріано поплив у відчинені двері.

— Жалко мені вашого хлопця,— сказав він, коли Ганя всілася на краєчку стільця. Знову обдивився її чіпкими очицями, що начебто прилипали до співрозмовника, і зітхнув. Ганя сиділа заціпеніла й завмерла: оці оглядини й позирки її насторожували. — Свідетілів шукає,— нарешті сказав Піддубний і всміхнувся Гані довірливо. — Мені воно діло сторона, але от хлопця вашого жалко. Та й вас не без того,— він знову приклеїв до неї свої млосні оченята. — Я до вас уже давно приглядаюсь. Така, понімаєте, ви порядошна молодичка, глянуть любо. І хлопець ваш хороший, нічого не скажеш. От і вчора: підійшов до мене, давайте, дядьку, каже, стукнем палітра. Ну, я й не проти, чого з хорошим хлопцем не випить. Дак от, розпитував він про он ту,— він скривив рота і знову мотнув у той бік, де жив Горбатий. — Я, конешно, сказав, чому не сказать, коли чоловік палітра ставить, а може, воно й не треба було йому того казать.

— Звісно, що не треба,— озвалася Ганя.

— Хто ж його зна, як там треба. Коли б ви були до мене зайшли: так і так, мовляв, коли буде розпитувать, скажіть те-то й те, я б з удовольствієм вашу волю вчинив би, да-м. А чого я все це знаю? Газетки йому свої даю. Знаєте, калік, теє-сеє, попросив: вам, каже, без надобності, ну, думаю, хай і так: бог його обідив, то на, Петька, кажу, газети, на і продавай на здоровлячко. Мені вони й ні до чого: я прочитав і бросив, а він з того й користь візьме.

Він знову наставив на Ганю широко округлені очі, і вони як в олії запливали.

— Оце дивлюся на вас, повірте, намилуватися не можу. Така ви славна і сочна. — Його вуста почали розлазитися по обличчі, аж Ганя зовсім стурбувалася. Скочила, і в ній заклекотіло обурення.

— Ви це киньте,— сказала вона холодно. — Хочете щось сказати, то й кажіть.

Піддубний підійшов до неї, взяв за плечі й посадив.

— Ну, ну,— сказав він,— не сердьтеся. Ви не така вже молода, та і я. А життя — воно, знаєте, одне. Самі знаєте, озирнувся — і нема його. Женщина ви зараз одинока, можна сказать, той ваш десь віється, де тут не понять? Не думайте, що я маю в голові щось нехороше,— наставив він застережно долоню, бо Ганя знову поривалася встати. — Мені от хлопця вашого жаль. Так жаль, що аж серце мені болить. Так от, кажу: на, Петька, газетку, прочитав я, нічого інтересного, а він, знаєте, і не взяв. Не інтересує, бач.

— Що ж вони хочуть? — зимно спитала Ганя, її аж морозом пробирало.

— Це я вже, уважаїма, хотів у вас спитать,— сказав Піддубний, почухуючи підборіддя. — Чого вже не знаю, того не знаю. Але дещо я таки почув. Недавно він репетував на весь двір, що його обікрали, значиться. Приходив і до мене питать, чи не бачив я злодія. Вашого хлопця, кажу, з розбитою головою бачив, але в руках у нього нічого не було. — Піддубний зробив поважне обличчя й подивився на Ганю впритул. — Так начебто вещі дорогії у них були, а мене поймали?

Ганя сиділа на стільці ні жива ні мертва. Кров спершу відлила їй від обличчя, а тоді кинулася на щоки гарячими плямами. Вона раптом зрозуміла все: і те, чого збиралися до Горбатого родичі, і чого хоче цей кнурець, що весь час ліпить до неї очі.

— Ну, спасибі вам,— пробурмотіла вона, вибираючись з-за столу. — Спасибі, що сказали...

Їй у голову запамороки пішли, навіть не помітила, що Піддубний обійняв її за плечі, провадячи до дверей. Йшла наче варена, бо в голові таки замакітрилося. Мимовільно відштовхнула руку Піддубного, яка лапнула її за груди.

— Коли хочеш, щоб я твоїм свідком був,— раптом зашепотіли їй у вухо мокрі й холодні губи,— приходь... Завра о цій порі приходь...

Вона відмахнулася від нього, визволяючись з-під його руки, але раптом скрикнула — він боляче вщипнув її у сідницю. І все це: біль, й оце дурне лапання, і її тривога — раптом не на жарт схвилювало та образило її. Сама не відала, як линули з очей сльози і як, схопивши відро, кинулася вона з цього осоружного двору, хлюпаючи водою на спідницю,— на ганку спокійно стояв Піддубний і хихикав. Його татарські очі перетворилися на зовсім вузькі щілинки, а рот розтягся й оскалився.

11.

— Мені не до жартів, Бора, які тут можуть бути жарти. — Горбатий присунувся ближче до столу. — Ти маєш мене пойнять...

Валька сиділа тут-таки, за столиком, її обличчя було байдуже — роздивлялвся п'яниць, що порозсідалися довкола. Пивниця була брудна й задимлена. За шинквасом плавала в сизих пасмугах цигаркового диму буфетниця. Була в завеликому, колись білому продаващицькому піджаку, а на голові мертво застиг, мабуть, тільки вчора зроблений перманент. Руки з облізлим манікюром вона поклала на шинквас, і червона фарба на нігтях яскрвво світилася.

— Ти ж знаєш, Петю, я чоловік порадошний. — Дженджурик в офіцерському кітелі без погонів і в галіфе смоктав дупластого огірка. — Можу взятися за діло, коли воно чисте.

— Тут усе чисто,— всміхнулася Валька, показавши великі, міцні зуби. — Що тут не ясно: вкрали у брата вещі — і все тут діло.

— І все тут діло,— підхопив Горбатий, наливаючи чарку. — Ти, Бора, подумай: стягався я, знаєш, можна сказати, всю жизню. Всю жизню недоїдав, а все копійку до копійки тулив,— в нього на очах проступили сльози, і він обтер їх зап'ястям. — Ну, хай, ніхто не бачив, як він їх украв. Я мало ті вещі одягав, бо беріг. Але дехто бачив, як я їх одягав...

Дженджурик слухав уважно, виставивши підмочені у пиві вусики і наклавши на обличчя «розумний вигляд». Валька зирнула на нього і ледь-ледь усміхнулася, впустивши погляд на стіл.

— Брат у мене, знаєш, з недостатком,— сказала вона.

— Для суду це харашо,— по-діловому підтакнув дженджурик. — То кажете — галіфе?

— Галіфе. Шкіряне пальто.

— Яке?

— Коричневе з пасом, нове. Хромові чоботи.

— Поношені?

— Два чи три рази взував.

— Хто бачив, що взував?

— Я бачила,— сказала Валька.

— Родичці не повірять,— відказав дженджурик. — Хто бачив чужий?

— Лебедиха бачила,— мовив Горбатий. — І Шпачиха.

— А пальто бачили?

— Пальта я не вдягав.

— Треба, щоб вдягав,— подивився поважно дженджурик. — Ти мене пойняв? Приходив, скажімо, до мене на день народження чи не, на Перше мая.

— Твж вдягав! — плеснув себе по голові Горбатий. — До Коростячки в гості приходив. Фетровий капелюх...

— Може, його не треба,— зауважила Валька.

— Шляпа — то мелоч. — Джекджурик виламав із сірникової коробки тріску і колупнув у зубах. — Хто бачив галіфе?

— Степан бачив.

— А не родич?

— Лебедиха,— сказав Горбатий. — Я приходив до неї в гості.

— Коли приходив?

— Двадцять третього червня. Десь так на обід.

— Число не треба,— сказав джекджурик.

— То її день народження,— докинула Валька.

— Ну хай. Точно коли збиралися, не треба помнить.

— Треба, Бора,— Горбатий підсунув до нього чарку. — Збиралися ми якраз в обідню пору.

Джекджурик машинально взяв підсунуту чарку, перехилив її в рота, наче муху ковтнув.

— Ну, хай,— він сито гикнув. — Все вийде люкс, тільки...

— Дам тобі дві сотні,— сказав Горбатий.

— Три... Але я не про те. Чи не було те ваше добро,— він клянкув пальцями, тоді обтер вусики й багатозначно зиркнув на Горбатого й Вальку. — Чи не було воно,— повторив він,— крадене?

— Боже борони! — в один голос сказали Горбатий і Валька.

— Ви мене не пойняли,— джекджурик прикро поморщився. — Чи не буде цей ваш любезнійший, як його...

— Андрій.

— Так, Андрій, чи не буде він тее-то,— він плеснув пальцями. — Я хочу сказать: чи не заявить він, що відбирав крадене?

— Як це? — обличчя Горбатого і Вальки були здивовані й заморочені.

— Я хочу сказать,— з пихою відповів джекджурик,— чи немає в цього вашого Андрія клепочки в макітерці? — Він постукав себе по черепі.

Всміхнувся, переможно обзираючи зніяковілих близнят.

— Вас тут легко на слизьке загнать,— джекджурик засміявся, гордий зі своєї вигадки. Але перед ним надто вже по-дурному світилися обличчя Горбатого й Вальки, і він знову колупнув у зубах. — Не понімаєте, бачу. Ну, так от що. Я питаю вас на той случай, коли цей ваш любезнійший поставить свідків, що галіфе, пальто, чоботи, що там іще?

— Капелюх,— підказав Горбатий.

— Ну да, шляпу, ви вкрали в такого-то, імня-рекс, а він, понімаєте, не хотів плутатись з міліцією, понімаєте, а той імня-рекс, понімаєте, родич чи щось в цьому роді і попросив: ти, мов, так і так, вхожий, що й казать, то чи не пособив би? Га? Добро своє забрать чи не пособив би?

Джекджурик поднявся на близнят весело, майже радісно. Горбатий і Валька слухали джекджурика з надмірною увагою. Але за хвилю їхні обличчя прояснілн, і вони майже одночасно розсміялися.

— Ну, й голова у тебе, Бора,— захоплено сказав Горбатий. — Золота голова!

— Не жалуюсь! — відказав джекджурик, зберігаючи на обличчі поважність. Знову взяв зі столу чарку, серйозно обдивився своїх співрозмовників і знову наче муху ковтнув. — Ну, а як буде так?

Горбатий закрутив головою, сміючись. Валька всміхнулася поблажливо.

— Та не буде так, Бора,— сказав Горбатий. — Капусточка там,— він вдарив себе зігнутим пальцем по лобі, аж той задзвенів. — Сама там квашена капусточка...

Джекджурик, однак, поважності не втратив. Сидів і поводив очима чи на Горбатого, чи на Вальку. Вони відразу відчули, що розмова ще не скінчена, що їм належить ковтнути ще якусь несподіванку, і хтозна чи й останню. Горбатий зиркнув на сестру, і та відповідала йому ледве помітним прижмуром.

— Ви знову мене не до кінця пойняли,— дженджурик обтер пальцями вусики. — В суді мене вже знають, буде Костя... Трата, понімаєте, велика. Що один чоловік, а що два.

Горбатий зітхнув.

— Три сотні,— сквзав покірливо.

— Три сотні — це добре,— так само незворушно сказав дженджурик. Він посмоктав дуплистого огірка і знову поклав його в тарілку. Тоді подивився на близню просто і відверто. — І дві сотні не бумеранг!..

— Який бумеранг? — не стримался Горбатий і Валька.

Дженджурик приплющився, поворушив губами, розплющився, взяв зі столу попільницю і обережно туди сплюнув.

— Бачу, ви мене не до кінця пойняли. То діло нехитре. Не хочете ж ви, щоб я розказав тому вашому любезнішому, як йому боронитися?

Він подивився на закам'янілих за столом Горбатого й Вальку і почав підводитися.

— Ну, то що, п'ятсот — і по руках?

Вони мовчали. Дженджурик згріб зі столу кепочку і натяг на дрібненьку голівку.

— Ну, діло хазяйське! — сказав він, начебто збираючись іти.

— Зажди! — хрипко сказав Горбатий. Він не дивився на дженджурика, але в душі в нього знялася холодна хвиля: відчував оту звйому ваготу на серці, яка завжди виникала, коли хтось його ображав. — Чотириста.

— Чотириста не пойдьоть,— сказав дженджурик. — П'ятсот — і по руках.

Валька дивилася на дженджурика спокійним і холодним поглядом. Горбатий уже метнувся, щоб вставати, але вона владно притримала його.

— Гаразд,— сказала зимно. — По руках!

— Ну от,— задоволено відповів дженджурик і стяг кепочку з голови, Усівся за стіл і вільно розклався.

— Зап'єм це діло, чи що? — сказав спокійно й добродушно. Бо ви на цьому, хе-хе, матимете більше, як я, хе-хе...

12.

Сьогодні, коли прибігла схвильована мати, коли побачив він у неї на очах сльози, тремтливі вуста її відразу оповіли йому ще й про це наслання — очі в матері стали великі й перелякані; сьогодні, коли й без того вирішив покинути він цю вулицю і все своє нерозв'язне, відчув він посправжньому, що земля таки вислизає йому з-під ніг. Душа його скулилася, наче бита морозом, він начебто поменшав, згорбився і покірливо опустився у червоний морок власного безсилля. Здавалося, зависла над ним важенна каменюка: дім, в якому був, здався раптом хитливим кораблем, якого ось-ось заллють розбурхані хвилі. Жив, як беззахисна комаха в цьому дивному помешканні, що було начебто заплетене все грубою павутиною. Сидів, заплющившись, і бачив у кожному кутку по павуку. Великі і вгодовані, вони дивилися на нього з чотирьох боків, двох принаймні він знав. Мали однакові очі, однакові посмуговані тіла, однакову завзятість — його раптом пройняв жах. Здалося йому, що ці двоє, Горбатий і Валька, таки справді розділена навпіл одна істота: те, що він любив і ненавидів, бо інакше не пояснити тієї разючої поміж них схожості. Поки що вони не нападали, чекали тільки, щоб він почав рухатися сам. І його таки почало вабити в ті сітки, отак замотатись у них з головою, і хай п'ють і ранять його: світ для нього був заснований. Знав, що за вікном залита сонцем дорога, але була вона вже не для нього: нікуди він від свого прокляття не втече. «Але втікати треба,— подумав він,— бо це єдине, що я зараз можу». Завжди був він млявий і неповороткий. Завжди як сонна муха, на яку знайдеться павук із павутиною, хай і спалахує в ньому врядн-годи лютість: та лютість була мала й короткочасна. Отож він дивився на мучителів своїх, що порозсідались по кутках, і не мав до них ненависті.

Вдихав у себе запах непровітреного приміщення і слухав одноманітний туркіт матері, яка, здається, так і не перестала говорити, відколи прибігла з тим відром. Він-бо сидів приплющившись і начебто глибоку думу думав. Здалося йому, що з цієї кімнати таки немає виходу, тобто була вона зовсім без дверей, а були там тільки оці чотири смугасті потвори. Хотів повернутися й побачити тих інших двох там, за спиною, але не міг і пальцем кивнути. Зрештою, знав, що побачить, мали бути там ті ж таки очі і ті самі обличчя, власне, відбиті зображення цих двох, що так насторожено його чатують.

Розплющився і задивившсь у вікно, за яким світився шматок дороги, і вже наче хитався в поїзді — тікав, як робив це не раз, гнаний материним відчаєм і своїм чорним вогнем. «Я блазень і арештант»,— подумав він, і йому раптом стало жаль і матері, яка ще й досі туркотіла й туркотіла біля нього, і тих двох нещасних по кутках. Лихі наплииви нудьги нвлинули на нього: тут, у цій знсновиній павутиною кімнаті, стало йому раптом зовсім холодно.

Він устав, хоч йому було сумно й болісно залишати цю кімнату, але таки мав її лишити: ну так, онде про це каже й мати, в неї заплакані очі, вона не на жарт схвильована, вуста в неї тремтливі й перелякані. Він сам відчуває жах, хоч його й вабить до тих холодних та жорстких очей, до тої дивної жінки, котра чомусь кипить супроти нього зненавистю.

Він зараз піде, думав Андрій, ще хвильку, хай незручно залишатися в цій от кімнаті довше і мулько дивитися на тих смугастих павуків, блазнів у піжамах, яких усе-таки треба буде колись вирвати з душі, щоб нарешті знайти звідси вийстя. Адже й чеквиня їхнє дочасне, вони вже рушили на нього, про це й розповідає зараз мати: звичайна, надто знайома історія. Він щось там у них украв («Що міг украсти в них я? — думав він гірко. — І чи є що в них красти?»). Вони шукають свідків, але вони завжди шукали свідків, подумав він, і непроста то річ — знайти свідків, котрі б бачили те, чого не було. Все почнеться спочатку, і він знову мовчатиме, скутий тупою тугою, і знову на його шию ляже якесь ярмо. Ні, йому вже треба звідси бігти, швидше вискочити на ту дорогу, що видніється за вікном, і тікати. Але він начебто тягнув на шлеях за собою й оцю кімнату з заснованими павутиною кутками і з павуками по кутках. Кімнату з розписаними, сухими крилами його марнотних бажань, без вікон і дверей. «Я не можу в них украсти навіть самого себе»,— подумав він тоскно, бо мати знову почала переповідати йому те, що почула про ту його дивну крадіжку. Так, іти йому треба. Він покірливо згодився — все-таки не уздрів у тих очах, які його так манили, ні крихітки ласки. Відтак нічого його вже тут не затримує, треба виїздити зараз-таки! Але все ще сидів біля вікна і все ще тупо дивився на порожню дорогу. Не будь дурнем і не роби більше дурниць! Це даремно, подумав він. Коли вони вже рушили із своїх кутків — це даремно. Він, звісно, тікатиме, але він, звісно, не втече. Можливо, колись таки настане час, коли він позбудеться цього вогню,— тільки тоді прийде пора ненавидіти. Тоді все зміниться, бо зараз як був він нищий, такий і залишається.

Стояв серед кімнати, вже тримаючи в руках валізу, мати стояла коло нього і розказувала, що поклала вона туди шматок хліба й сала.

— Нічого тобі з собою дати,— бідкалася вона.

— Та мені нічого й не треба,— сказав він глухо.

— Дивися, не забувай мені писати. Я тут теж уже довідаюся і напишу. Сиди там у себе, бога ради, і носа не висовуй.

Він позирнув на матір простим, незлобивим поглядом. Щось було безпорадне в тому його позирі, і мати змахнула з ока сльозину. Знала: горить у ньому гаряча, як вогонь, туга. Знала, що, попри все її дбання, не може він утекти, адже вони вже поповзли зі своїх кутків, пружно хапаючись за дзвінке павутиння, і стрімко рухають смугасті, горбаті, але напрочуд моторні тіла.

13.

Горбатий вийшов із міліції, залишивши там аркуш списаного паперу, над яким вони потіли цілий тиждень, і відчув полегшу. По небі в той день слалися хмари, брук був мокрий від недавнього дощу, дув вологий, але теплий вітер. Він стояв, мружачись проти сонця, що раптом визирнуло з-поза здоровенної хмари,— калюжа бризнула на нього жовтими списами, і він відчув, що хвилювання останніх днів випотрошили його. Тепер уже почнеться, подумав він, солодке передчуття ще напруженіших днів, коли доведеться не на жарт похвилюватися. Любив цю напругу перед великим змаганням, коли тіло й думки утишуються, коли весь начебто заспокоюєшся, хоч у глибині нутра іде велика робота. Адже він має виграти в цьому змаганні: перед ним знову зависло марево — розкинуті на чверть неба вельветові галіфе, розкинуте на півнеба шкіряне пальто. Це і є хмари, і недаремно вони такі брунатні; він побачив в західному кутку неба і свої чорні чоботи — десь далеко ішли дощі і в повітрі висіли темні смуги; капелюх же нагадала ота купчаста хмара на крайнебі. Йому стало солодко й добре, спокійно і затишно. І хоч все іще було далеко попереду, дозволив собі посмакувати першу втіху перемоги. Цю перемогу відчував заздалегідь, заздалегідь віяло на нього теплим вітром, і він розслаблювався, приймаючи в душу тепле гойсання. Стояв на хіднику, відставивши набік ногу в старому парусовому черевику, і легенько притупував об гнейсову плиту. Зараз йому і справді не хотілося рухатися, не хотілося губити такої голубої хвилини — за підрахунками Лебедихи, сьогодні мав видатись щасливий день. Він подумав про Лебедиху із вдячністю й теплотою — така ж бо вона славна! Подумав про сестру, і йому стало ще тепліше — завжди розуміла його з півслова. Про джинджурика йому неприємно було думати, але сестра заспокоїла: не дамо йому ні копійки. Подивився тоді на неї трохи зчудовано, а сестра таємниче, як уміє тільки вона, всміхнулася. Він не любив цієї усмішки — добре знав її значення: єдине, що не подобалося йому в сестрі. Але й тут вони не раз бували заодно, особливо тоді, з Піддубним. Горбатий примружився ще більше і знову відтворив ту картину: змахнутий, як крила, халат, голі груди, крик і дурнувате татарське обличчя, коли той схопився. «Про братика я не забуваю»,— казала Валька солодко і завжди тицькала йому в руку чи карбованця, а чи й десятку...

Горбатий звільна побрів поламаним хідником, обходячи калюжки у вищербинах. Плити були вогкі, вогке було повітря й небо. І він знову відчув у собі той-таки потяг, знайому ноту, що торкнула його душу. Сьогодні знову звільниться від своїх клопотів та турбот; в цей мент, коли душа його й тіло почали готуватися до боротьби, таки варто було дозволити собі ослабину. Зирнув перед себе: на вулиці порожньо. Німо стояли обабіч невеликі будинки з чорними, свіжопомазаними цоколями, їхні вікна начебто більмасті від щільно запнутих, стерильно чистих фіранок.

Угорі котилися брудно-сірі хмари, вітер дув Горбатому просто в обличчя, а він пішов серединою вулиці, урочисто й повільно. «Зараз воно станеться»,— думав він, передчуваючи щасливий транс, у який мав запасти. Може, тому знекваплював, але розширював кроки, неначе входив у повільну урочисту музику. Так, вона вже почувалася в глибині його мозку, ця музика,— мідяний плач, у якій він хотів покупатись із задоволенням.

Над ним висіло насурмлене небо, і від того неба посіріли білі стіни зобабіч, посіріла бруківка, хоч перед цим була майже біла від ясної куряви; він задер голову вгору і вдихнув на повні груди тої сірості. Вдарив барабан, мідна мелодія знялася високо-високо, щоб полого й плавно спуститися на голови процесії чорних людей з парасольками, котрих викликала на цю вулицю його уява і котрі йдуть, спустивши голови за чорномережним катафалком. Він долучився до хвоста тієї процесії, вже й сам пішов у ритмі, який задавали мідяні горлянки, але котрий народився в найпотаємніших закамарках його духу. Тримав під пахвою парасолю

і був у тому-таки костюмі, який фактично вважав за свій: брунатне шкіряне пальто, капелюх і хромові лискучі чоботи. Капелюха зараз тримав під пахвою, як і всі учасники цієї викликаної його уявою процесії. Ступав по бруківці в один крок із цим тлумом, знав-бо, хто вони всі оті чорні. Звів голову і повільно роздивлявся: знайомі спини й профілі: Степан, Валька, Коростячка, похмурий чолов'яга, його жінка, дочка, зять і діти, жінка Степанова, Лебедиха — всі вони йшли, як і тоді, коли помер старий Ювпак. Але зараз не за батьковою трупою вони йшли: був там інший профіль та інша личина. Горбатий усміхнувся краєчком вуст. «Ти завжди влазиш мені в думки,— сказав він голосним шепотом, аж обернулися до нього кілька перехожих, яких він, однак, не завважив,— ти міг завжди купити те, чого тобі хотілося, але тебе нема, а я є!»

Солодка мука похороку вже до решти заволоділа його єством. На вулиці матово блищали калюжі, учасники процесії обходили їх, боячись забруднити своє надмір блискуче взуття. Він теж обходив калюжі, йому скотилася на щоку блискуча сльоза і застигла, наче замерзла.

Вітер ставав холоднішим. Дув так само в обличчя, хоч вони вже завернули на іншу вулицю: тіло його покрилося буберцями. Він став навшпиньки, на хвилю спинившись, щоб таки подивитися на того, кого вони везли в катафалку. Коні саме завертали, і він прикипів очима до непорушного профілю барона Шодуара. Сльоза, що скапнула йому на щоку, пропекла шкіру — він і заплакав найбільше цією другою сльозою.

Вони вже йшли Старовільською, повз будинки з однаковими ганками й однаковими віконницями, що надійно присліплювали вікна. На хідничку спинився здивований кіт, витяг насторожено голову, але тільки дорівнявся до нього катафалк, як злякано дременув у підворіття.

Горбатий звів голову: вулицю, на якій ніколи не росло ані деревця, було засаджено цього разу вербою, що сумно спускала довге, як волосся, гілля. Створена його уявою процесія впливала між створене його уявою вербове царство, наче в зелену повінь. Вітер хитав вербовим пруттям, закидаючи його на головн чорним людям.

— Я все-таки кращий за тебе,— знову сказав Горбатий до того мертвяка на катафалку,— хоч ти мав усе, а я нічого. Я кращий за тебе, бо я є. А раз я є, буде в мене усе, що я тільки захочу.

Вітер навівав на нього вербове волосся, і все в ньому ціпеніло від туги й солодкого болю.

Процесія звернула на Рудинську, і люди розвернулися, наче дерев'яні ляльки. Саме на цій вулиці вперше оселився старий Ювпак, на подвір'ї, зарослім шпоришем, любила сідати мати й вигріватися на сонці, тоді як все її численне воїнство, наче жуки, розприскувалися по всіх кутках: один тяг додому знайдену чи вкрадену дошку, другий невтнй кимось шматок хліба, а третій повну пазуху недозрілих яблук та груш. Мати приймала всі оті приноси, сидячи серед того двору, як данину, дрова відкидала до літньої печі, хліб відразу кришувала курям, кличучи їх високим голосним покриком,— зліталися вони зусібіч, як і її діти, а яблука та груші висипала собі в поділ. Тоді приходив четвертий і п'ятий з їхнього немалого сімейства, четвертий тяг поцупленого гарбуза, а п'ятий повертався забрьоханий з голови до п'ят — в одній руці тримав сака, а в другій торбину з рибою.

— А де Петро? — питала різко мати, бо Петро мав принести основне — картоплю з сусідських городів. Він у той мент перелазив через тин, бо тільки в них на цілу вулицю й був тин, він пихтів і тужився, бо весь був обтиканий картоплею і через це здавався чотирикутним і пузатим.

— Він луччий за вас усіх,— казала мати, дивлячись на Горбатого із сльозою в оці, а він ішов поважно через двір, задерши писка і ледве перевалюючись з ноги на ногу, такий був тоді картопляний...

Горбатий примружився, вдивляючись у той-таки, вщерть зарослий шпоришем двір, стояв-бо коло хвіртки, яку зробив теперішній хазяїн замість перелазу, і зазирав через неї. Мати звела до нього брунатне, побите зморшками обличчя, і на її вустах заграла найлагідніша усмішка.

— Що, Петрику,— сказала вона протягло, наче співаючи,— самотньо й тяжко тобі без мене?..

Але він трусиув різко патлами, адже і той образ був створений його уявою, і побіг доганяти процесію, що вже доходила до цвинтаря.

Дув холодний вітер, хмари зовсім покрили небо і вже скидали врядигоди важкі холодні краплі. Всі розгорнули парасолі, він розгорнув парасолю також, але вітер закидав краплі і в захисток. Мокло обличчя, але вітер сушив ті краплі, від чого Горбатому стало зовсім зимно.

...Стояв зіщулившись на одній нозі, другу в майже подертому парусовому черевику звів угору й почухував нею литку, на голові в нього була майже мокра кепочка, а на плечах сірий, вицвілий і прорваний у кількох місцях кортовий піджачок. Дивився жалісливо на цвинтарну браму, до якої вже доходила та його уявна процесія, вітер налітав на нього, шарпаючи волосся й одежу, оббризкував обличчя, але він дивився й дивився примруженими і майже сивими очима. Так, він побачив там, перед цвинтарем, густу тінь. Металево, як зимова вода, блищало в неї над головою довге лезо, а зуби шкірились у привітній усмішці. Процесія пропливла через зачинені ворота, і тінь коло брами мовчки рахувала людей, ворушачи безтілесними губами. Вже проскочив туди останній, і Горбатий зупинився. Тінь усміхалася, дивлячись на нього глибокими, як морок очима.

— Мені ще не пора,— сказав він і рушив уздовж кам'яного паркану цвинтаря. Там, за тією стіною, ридала музика, а біля нього ступало мале хлопченя зі срібними ріжками на лобі. Вони мало не бігли, заточуючись од вітру. Врешті він не втримав парасолі, уявної, звичайно, як і все в цьому дні,— вітер видер її з руки і погнав уздовж стіни. Горбатий не втримав і капелюха, бо вже біг із відчаєм, хай йому було від того солодко й приємно. Волосся йому розпатлалося, хлопченя аж рота розтулило, так намагалося поспіти за ним, а він відчув раптом над головою різкий посвист коси. Зупинився, втискуючись у кам'яний мур, аж опинився по той бік стіни, де німо стояли, тулячись один до одного, хрести. Чорні постаті з парасольками а наниці тікали між ті хрести, поступово меншаючи й меншаючи. Спершу вони були як люди, тоді як собаки, потім як коти, а ще за хвилю стали як миші. Він розззирнувся і вже не побачив нікого на цьому цвинтарі, хіба стояв коло нього все той-таки хлопець із срібними ріжками і всміхався. Вони хутко пішли між хрестами туди, де височів знайомий склеп барона Шодуара. Склеп був уже поколупаний і оббитий, але зараз його не таким хотів бачити Горбатий. Тож побачив він його новісіньким, навіть фотографічний портрет над входом був начебто вчора зроблений, і на нього глянуло його ж таки обличчя, тільки був одягнений він у панський піджак, сорочку і краватку. Тільки був у нього на голові хвацький, також панський капелюх, і мав він чуже прізвище з отією чудною приставкою — барон.

Горбатий застогнав і схилився до землі, мацаючи наосліп довгою рукою. Камінь лупнув біля фотокартки, вибивши в стіні шмат сірого тиньку. Другий удар ближче, збивши край портрета; хлопець із ріжками при цьому заплескав у долоні і засміявся; а вже третій влупив просто в те напомаджене обличчя, яке раптом розпалося і посипалося долу дрібними скалками...

Горбатий спинився. Охопила його знесила, і він, важко дихаючи, присів на якийсь надгробок. Над ним зашуміли сосни — довго слухав їхній одноманітний, заспокійливий шум. Навколо було порожньо, бо він погасив усі картини, що витворювала його уява,— в крайньому кутку цвинтаря поливала на могилах квіти цілком реальна стара, вдягнена в чорне жінка. Вітер шарпав розтріпаним вінком на сусідній могилі, і той вінок шкрябав дротом, що його тримав, по каменю.

Горбатий дивився на півзруйнований склеп — половина дверей вибита, у прочіл проглядав розтрощений і напівзогнилий гроб. Горбатого пробрало морозом, вітер війнув на нього запахом воску. Зирнув на фотографічний портрет, розбитий уже років із тридцять тому,— відчув,

що на сьогодні вичерпався. Ще досліджував своє, чекаючи внутрішнього сигналу, адже приходив сюди завжди, коли на щось зважувався. Вірив, що після цих відвідин сприятиме йому щастя — не може бути, щоб колись воно йому не посприяло!

А ось і сигнал, якого чекав: довгий, мідний погук труби. Горбатий устав, струсив із штанів нилюку, ще раз зиркнув на розтрощений гроб у склепі — вуста його скривила легка посмішка. Замугикав і рушив неквапно до виходу, несучи на серці блаженний спокій і відраду. Душа його також була спокійна, адже за плечима, з горба, виростав у нього малий хлопець зі срібними ріжками і, помахуючи в такт рукою, пригравав Горбатому до його мугикання на маленькій чорній флейті.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПОМСТИТЕЛЬ

1.

Старий Шкалик сів посеред сходів, зігнувся, підтягнув ноги, сперся об коліно підборіддям — у роті в нього стриміла самокрутка, з якої звивалися сині пасемка диму. Очі його були порожні й пласкі, як латунні копійки, а зморщене брунатне личко задеревіло. Вище на сходах сіла Шкаличка, в прогині спідниці в неї було насипане насіння; посилала ритмічно руку від подолу до рота, і її губи обклеїлися лушпинням. Решту вільного місця на сходах обсіли Шкаленята, кожне тримало стиснуту жменю, повну того ж таки насіння,— від їхньої дружної роботи на ганку лунав труск, супроводжений чвакотінням. Поруч з цим вивищався другий ганок, на якому сиділа жінка божевільного й меланхолійно дивилась у бік нужника — там зависла, наче рій, кругла хмара мух. Мухи дзенькотіли, і здавалося, повітря в дворі від того рухається... Біля жінки божевільного сидів онук, заклавши під пахву бабі голову,— вона ніжно дитя обіймала. Онук мав приплющені очі й блаженно всміхнуте обличчя. У них за спиною, у дверях, стояла, обпершись плечем об одвірок, дебелувата дочка божевільного і позіхала, показуючи великі, трохи жовті зуби.

— Це так наче когось чекаємо,— сказала вона, стулюючи рота. — Треба було б, мамо, і нам насіння купить.

— Нагадала б, то й купила,— сонно озвалася жінка божевільного.

— Та коли ж апетит відбивають. Чуєте, тьотю,— гукнула Шкаличці,— ви своїм лусканням апетит мені набиваєте.

Шкаличка не відповіла, тільки обтерла лушпиння з вуст. Але за мить її рот був знову заліплений, а до спідниці дружно потяглися маленькі руки, черпаючи насіння жменьками. Шкалик пихнув димом, і два прозоро-сині колечка попливли до розчиненого на заскленій веранді вікна, де мертво стриміло велике, гладке обличчя Абанинової.

Всі, хто сидів на ганках, мимоволі простежили за тими такими гарними колечками, через це ніхто й не помітив,як у двір зайшов старий чоловік із гладко виголеним підборіддям і з великими сумними очима.

— Добрий день! — сказав він тихо й трохи хрипко. — З неділею вас, будьте!

— О, дядько Микола! — спокійно обізвалася дочка божевільного. — Це ти як з неба упав...

Микола ніяково всміхнувся, тоді повернувся до Шкаликів. Старий так само понуро корчився, а решта завзято лущили насіння.

— Чого такий сумний, Іване?

Шкалик звів на нього пласкі ясно-сині очі, але за мить уже знову дивився кудись поза сараї, де росли верболози і ховалася поміж них річка.

Жінка божевільного раптом схлипнула.

— А про Сашка ти, Іване, й не знаєш! — сказала, втираючи очі.

— Мама не може до пам'яті прийти, що батько помер,— спокійно й навіть трохи задоволено сказала дочка божевільного.

— Деда пішов у могилку,— сказав онук, висуваючись із бабиної пазухи.

Микола присвиснув. Присів на ганку і витяг червону пачку «Спорту».

— Коли? — спитав і пихнув димом.

— Та вже минулого року,— крізь сльози сказала жінка божевільного. Сонце било їй просто у вічі, і залиті сльозами її щоки засвітились і залисніли.

— Я казала мамі: не здавай ти його туди, бо збавлять віку,— мирно озвалася дочка божевільного. — Дуже боявся він умерти, плакав, чисто як дитя. Навіть утік од них, так йому допекли...

— Деда на тому світі корівку пасе,— сказав серйозно внук, знову висовуючись із пазухи.

Дочка божевільного нахилилася до хлопчика:

— Розкажи-но, сина, як ви з дедом корівку ловили.

— Деда хотів корівку в міліцію завести,— дзвінко сказав малий, аж на мент заамерли на своєму ганку Шкалики, переставши й насіння молоти.

— От ти плачеш, Варко,— голосно сказала, обтерши рота, Шкаличка. — А хіба не кинувся він на Ювпака?

— Ювпак сам на нього поліз, тьотю,— озвалася дочка божевільного. — Коли не бачили, то помовчали б!

Жінка божевільного плакала.

— Так люде кажуть,— ще голосніше сказала Шкаличка. — І що він Ювпаку з носа всю шкуру здер.

Шкалик знову випустив кілька голубих кілець, тоді звів руку й почухмарив нею голову.

Микола попихкував цигаркою, і його очі зовсім змаліли.

— А як і здер, то що? — загонисто відказала дочка божевільного. — Він поліз на папу, і папа його там раз дряпнув. Коли хочете знать, то не папа його побив, а він папу.

— Ми з дедом корівку ловили,— знову висунувся з пазухи внук. — Хорьоша була корівка.

— Чи ж я хвалю того Ювпака, що ти мені в очі лізеш,— відгукнулася Шкаличка. — Я кажу, що правильно зробили, коли віддали його.

— Ти не плач, Варко,— тихо мовив Микола, м'ячи пальцями паперовий мундштук цигарки. — Так воно йому судилося... А я таки мало що про те знаю. Писала мені Ганя, але тоді з роботою така загвоздка вийшла, що й приїхать не було як. Розкажи-но, як воно там було...

— Минуло воно все,— махнула рукою Варка.

— Нє, чого, дядеві треба розказать,— озвалась від дверей дочка божевільного. — Я можу й розказать...

— Ти дуже гаряча,— м'яко всміхнувся Микола. — Нехай краще мати розкаже.

Шкалики дружно лущили насіння. Рот у старої знову був заліплений лушпинням, а Шкаленята виявили, що жменьки їхні порожні. Подалися до материного подолу і зачерпнули, скільки влізло. Шкалик витягував з недокурка останні хвилі диму — тримав цигарку самими тільки нігтями. Варка дивилася на густу хмару мух біля туалету, і сонце сушило в неї на щоках сльози. Поступово очі її втрачали байдуже-пригноблений вираз, а стали нараз як чисті криниці: вже не плакали, а сухо й холодно світилися, очевидно, побачила вона уявно, як біжить по вулиці, аж піт тече струмками по ньому, її нещасний чоловік. У нього на голові жіночий капелюх, а до грудей тисне він дитину. Дитина, певне, задоволена, бо урочисто помахує рукою, а мо, зберігає в такий спосіб рівновагу для себе й для діда. Побачила Варка втомлені очі хворого й почула голосний його шепіт, коли він таки зважився оповісти їй потаємні свої думки.

— Все про якогось бога дерев торочив,— сказала вона тихо. — Може, той бог і в могилу його завів...

2.

— Ти й не здивувалася, що я приїхав,— сказав Микола Гані.

— Мені вже Абаниха сказала,— відрекла спокійно Ганя. — Щось довго там із ними сидів!

— Варка про Сашка розказувала.

— Бідний Сашко! — зітхнула Ганя. — Зготувати тобі щось поїсти?

— Я вмитися хочу,— сказав він, обдивляючись, наче бачив уперше, кімнату.

— Умивальник я в коридор винесла.

— Весь потом зійшов,— Микола почав розстібати гудзики на сорочці. — Злий мені над мискою...

Ганя стала коліньми на витертий килимок і з брязкотінням витягла велику алюмінієву миску.

— Задовго ти цього разу не являвся,— сказала вона, вносячи в кімнату відро.

— Загвоздка з роботою вийшла,— сказав він, скидаючи й майку. — Там у мене на районі запарка була. Спершу одна роботу покинула, бо дитину мала родить, а тоді й друга. Я два роки у відпустці не був.

Він схилився над мискою і наставив човником руки.

— А тут у нас таке творилося,— сказала крізь сльози Ганя, зливаючи йому із кварти.

— Все порозказуєш,— Микола кинув у лице пригоршню води. — Я хочу трохи в тебе пожити...

— Що це ти згадав?

— Заскучив за тобою...

Вона почервоніла, але не сказала нічого. Лила йому на карк, і він задоволено розтирав тіло.

— Не люблю, коли тіло пітне,— сказав, витираючись.

— На річку треба було б сходить.

— Це ввечері,— всміхнувся він. — Люблю, знаєш, вечорами купатися.

Він сів до столу так, як сидів був оце Андрій: бачив шматок вулиці і будинок навпроти. В будинку навпроти було відчинене вікно, і в ньому сиділа руда, як вогонь, Розумиха. За її спиною світліло обличчя дочки, також рудої, як вогонь, і ці два руді обличчя, облямовані копицями червоного волосся, невідь-чого всміхалися.

— В мене тут лишивсь учорашній суп,— несміливо сказала Ганя.

— Давай учорашній. Андрій не приїздив?

— Та все на тих Донбасах. Тут у нас таке коїлося. Але почекай, розігрію тобі супу.

Сидів і прислухався до тиші в хаті. В коридорі Ганя накачувала примуса, а тут було все надто застигле й надто спокійне. Ковзав поглядом по рядах фотокарток, серед них дві були з його зображенням: на одній він стояв біля молодесенької Гані і був сам неправдоподібно молодий, а на другій стояв у родинному колі: Ганя, Варка з малим дитям, Сашко в шинелі із засунутими в кишені руками, їхній брат з братовою, Андрій у матросці і в штанях із однією шлейкою, а посередині спокійна баба Олександра.

— Я тобі збиралася пряників вислати,— сказала Ганя, входячи. — Уже й купила кілограм.

— Не забула? — сказав він зовсім лагідно, придивляючись пильніше до двох рудих фізіономій навпроти. Розумиха поставила до нього гострий, як листок кропиви, профіль, щось, певне, говорила до дочки. Дочка схилилася ближче до матері і аж рота з цікавості розтулила.

— Варка зовсім постаріла,— сказав він, занурюючи ложку у страву.

— Постарієш тут з таким життям,— зітхнула Ганя.

— То що тут у вас приключилося? — він ковтав суп, низько зігнувшись над мискою. — Ти мені, здається, нічого такого й не писала.

— Не хотіла розстроювать,— Ганя сіла на ослінець, і її огрядні тілеса

сховали його. Зиркнув на неї — і мимовільна спазма перебігла по обличчі.

— А оце таки хотіла й написати,— сказала вона. — Сили моєї вже нема...

Звів до неї великі, ясно-зелені очі й чекав.

— Став до мене Піддубний приставать,— сказала вона аже зовсім сердито. — За відром води не можу вийти.

Його повіки ледь-ледь звтремтіли, але обличчя було спокійне. Носив помірно ложку з миски й до рота, і начебто тільки це його й цікавило. Ганя ж розповідала. Сонячний зайчик стрибав у неї на коліні — Микола давно аже доїв суп і сидів супроти жінки, поклавши щоку на підставлену долоню. Було на ту хвилю в ньому щось жіноче, затишне й добродушне, очі світили рівним вогнем, а Ганя відчула раптом, що ось він, цей момент, коли вона зможе вилити все, що накипіло їй на серці. Відчула від того велику полегкість, забула навіть, що він із дороги і, може, втомився; настала та пора, коли все, накопичене в серці, викладала, не притаюючись, язик її говорив і говорив — скидала із пліч свій тягар і виливала всі назбирані за цей час сльози. Тож говорила вона й плакала і замовкала тільки тоді, коли треба було перевести віддих, а тоді помічала сльозу і на його очах. Відчувала, як багато важить отак висловитися!

Сонячний зайчик стрибав у неї в подолі, через якийсь час він пересочив їй на живіт, а ще пізніше на повне і кругле персо. Микола, здавалося, стежив і за тим зайчиком — сонце йшло на захід, пробивало дерево, що росло з того боку, і легковажно собі гралося. Зайчик підкрадався поступово до Ганниного обличчя, але вона й не помічала оцього, навіть швидкого плину часу, хотіла ж бо виговоритися. І тільки коли зайчик засліпив її, так вдаривши у вічі, вона замовкла і трохи здивовано подивилася на годинника.

— Вечір уже,— сказав тепло Микола, і на його обличчя найшла тиха, добра всмішка. — Те, що ти розказала мені, все цікаво. Я зараз піду покупаюся, і ти дорозкажеш мені до кінця.

— Та я вже все й розказала,— мовила вона трохи здивовано.

— Ну, то приготуй щось повечерять. І де там твої пряники: душа моя за ними стогне.

3.

Він ішов із паперовою торбиною, запускав у неї вряди-годи пальці, виймав пряника і швидко, як кролик зілля, з'їдав. Іноді спинявся, тоді застигав пряник у його руці, а очі завмирали — роздивлявся він річку, хати, верболози, а особливо довго дивився на місце, де відбувалася Степанова битва з божевільним,— була це яскраво-зелена, майже кругла галявинка. Зараз паслася там корова, а біля неї стояло мале, рудяве, схоже на пушинку дівча. Микола дивився на той зелений п'ятачок довго, рука його в цей час кілька разів посилалася в торбинку, а рот був забитий солодким печеним тістом. Він дочекався, поки вийшов на ту галявинку великий чорний дядько, дядько щось сказав дівчаті, і воно миттю чкурнуло у верболози. Сам дядько зняв картуза і витер рукавом чорної сорочки із лоба піт. За мить вони вже дивилися один на одного: похмурий чолов'яга й Микола, чолов'яга понуро й важко, а Микола лагідно.

— Чи ж напасеться тут ваша корова? — спитав Микола, не зводячи з похмурого чолов'яги очей. Дядько опустив очі, натягнув на голову картуза й демонстративно показав Миколі спину.

Саме в цей час за спиною заторохкотів моторчик — проплив через околицю поважне, незрушне обличчя Степан Ювпак. Микола повернувся в його бік вж звпрудко, але Степан не помітив його. Урочисто проплив повз Миколу орлиний профіль — Степан звернув на в'їзний місток перед своєю хвірткою. За мить важко зіскочив з мопеда, заглушив моторчика і заїхав у хвіртку. На ганку аже стояла Ювпачка, повернувши до чоловіка трохи заспане й нетямкувате лице, кругле її обличчя було на обидва боки розсвічене всмішкою. Побіч неї стояло два її і Степанових подобенства, Ювпак ступав їм назустріч важким, широким кроком. Микола аж пряники

перестав їсти, так його це зацікавило. Ювпак притулив мопеда до стовбура і вже скидав із себе сорочку, в той час як з порога вже спускалися одне за одним двоє його хлопців і кожне тримало в руці по повній кварті. Ювпак зігнувся над мискою, і на руки йому зливав спершу старший, а тоді менший хлопець. Похилив кварту і лив у величезні батькові долоні, тоді як брат уже мчав до сіней, щоб набрати води у спорожнену кварту,— потім поливав старший, а по воду біг молодший. Ювпак задоволено кидав воду собі на обличчя й груди і пирскав, наче морж. Микола кинув оком і до похмурого чолов'яги: той стояв уже обличчям до нього і скривив набік усміхненого рота. Але дивився не на Миколу, а туди ж таки, на Степанове обійстя; Микола знову пошукав пальцями у торбинці і знайшов там тільки одного пряника. Зіжмакав і викинув торбинку, а пряника поклав на долоню й грався ним.

— Здоров, мала,— сказав він руденькій дівчинці, що саме вийшла з верболозів на дорогу. — Хочеш пряника?

Дівчинка подивилася на Миколу вовченям і майже побігла по дорозі, поблимуючи тоненькими і майже прозорими ноженятами.

— Ти часом не з Розумів? — гукнув їй услід Микола.

Дівченя ще моторіше зачеберяло ноженятами, а Микола зітхнув і почав повільно з'їдати свого пряника — погляд його вже спочивав на високих тетерівських кручах і на вигнутих лобах псищанських полів. Через той простір летів літак-кукурудзник, і був він яскраво залитий уже майже запалим за овид сонцем.

4.

— Дивно ви якось із Ганею живете,— сказала швагрова, закладаючи ногу за ногу.

— Ну, ви ж знаєте,— трохи незадоволено сказав Микола. — Роботи я тут не знайшов, а міняти кваліфікацію теж не хотілося, то я й майнув на район.

— Так говориш, ніби виправдовуєшся,— засміявся швагро. — А чи нам не все одно, як ти живеш?

— А що ми, чужі? Скільки разів казав я Гані: збирай своє манаття і їдь до мене. Нє, в неї тут рідня, квартира,— він раптом усміхнувся, і його зморщене обличчя запромінилося. — А мо, й не набридаємо одне одному!..

— А я б свого чорта лисого відпустила,— на широкому кістлявому обличчі швагрової з'явилося щось схоже на усміх.

— Бо боїшся за нього,— добродушно сказав Микола. — Не віриш йому до кінця, от і боїшся!

— Та вір вашому братові! — буркітливо озвалася швагрова. Швагро сміявся. Сміх булькав у його грудях.

— Вона в мене ревнива. Це коли б ще там, куди їхать, та й бабів не було...

— Йому тільки баби й у голові! — скоромовкою мовила швагрова. — То надовго ти приїхав?

— Хтозна,— Микола торкнувся кінчиком цигарки вогника сірника. Пихнув димом і відвівся. — Це я у відпустку приїхав.

— Ти там сообрази щось! — сказав швагро, і швагрова, зітхнувши, шумко встала.

— Та сидіть, я до вас на часинку,— спинив її Микола. — Покупаться оце вийшов...

Ишов через галявину похмурий чолов'яга з коровою. Сонце било йому якраз у спину, і від чолов'яги та корови відкидалися на траву довгі потворні тіні. Чолов'яга розвернувся в бік двору, в якому сидів зараз Микола, і вони знову зустрілися поглядами, тримаючи їх зіткнутими, як шаблі,— жоден не хотів відвестися перший. Як того разу біля галявини, не витримав-таки дядько, знову пустив корову пастися, а сам повернувся до двору спиною.

— Це знаєш, чого він ото стоїть? — прошепотіла швагрова. — На

підслухи приволочився. То такий, скажу тобі, чоловік, що його треба десятою дорогою обходити.

— Та я не боюсь,— сказав легковажно Микола. — Чи ж бо не отой це, що на зіллі знається?

— Тихше говори,— попередив швагро. — Він оце й є...

Микола засміявся. Коли сміявся, щось хлоп'яче й задерикувате з'являлося на його обличчі. Похмурий чолов'яга тим часом повернувся боком, і вони побачили важкий орлиний профіль.

— Бачу, таки з Ювпаків він,— вже серйозно сказав Микола.

— Таж з того кодла,— мовила швагрова. Їй на руки скочила попеляста кішка, і швагрова почала гладити її спрацьованими, кострубатими руками.

— А де живе? — спроквола спитав Микола.

— Отам, на горі,— відповіла швагрова.

— Може б, ми все-таки випили по чарці? — запропонував швагро.

— Чи ти не чув: чоловік купатися йде. Коли купається, то пить не варто.

— Це вона нам чарки шкодує,— тихо засміявся швагро.

— Та що ти! — відмахнулася швагрова.

— Чарку ми таки вип'ємо,— мовив м'яко Микола. — Прийдемо до вас з Ганею.

— Таж, звісно, приходьте,— сказала швагрова і раптом пригорнула до себе кота: — Ти мій мацюпусенький, ти мій мазунчику!

— Це вашого дуба обламував Сашко? — спитав Микола.

— Е, що там тому дубові? Дуб як стояв, так і стоїть,— швагрова раптом заклiпала очима, на які виступили сльози. — Якийсь він той Сашко такий був, що й жалко його.

— Це Степан винуватий,— сказав понуро швагро. — Не поліз би він з ним битися, то, може, й досі жив би...

— Рано чи пізно його зірвало б...

Микола начебто не слухав. Дивився на захід. Не було там ані хмарки. Тремтіло тільки і здригалося велике жовте коло, біля якого пролітав, здається, той-таки кукурудзник, що його він бачив нещодавно над полями.

— Піду скупаюся,— сказав Микола, зводячись. — А то сонце зайде, то й не так весело буде.

— Жвріиь тва! — відгукнулася швагрова.

Він зиркнув на неї і побачив: на підніссі у неї висіялися дрібні, каламутні краплі. Такі ж краплі висіялися на лобі і в швагра — вони обоє важко дихали.

— Треба буде нам сьогодні ягоди полить,— сказав швагро.

Микола був уже у хвіртці. Ішов просто на похмурого чолов'ягу, і той, побачивши це, стурбувався. Схопив корову за налигача, але Микола вже стояв коло нього і світив добродушною всмішкою.

— Ви б тут корови не пасли,— сказав спокійно.

— А то б чого? — бовкнув похмурий чолов'яга, проймаючи Миколу чорним, гарячим поглядом.

— Та от, бачу,— Микола обдивився навколо,— погана трава тут водиться. Здути може...

Похмурий чолов'яга блимнув на Миколу, а вуста його зсунулися набік. Попустив налигача і вже дивився кудись поверх Миколиної голови так, начебто й не було його тут, а стежив він тільки за ластівками, котрих цілі зграї налетіли сьогодні до води.

5.

Микола набрав повні легені повітря і з насолодою пірнув. Приємна прохолода огорнула й запестила тіло. Волосся його при тому ворушилося, як зілля, а широко розплющені очі бачили каламутно-зелений світ: зелене каміння з прирослими бородами водоростей і тупоносих риб, що небоязливо плавали навдокіл.

Доки був під водою, зайшло й сонце. Випірнувши, побачив сині сутінки, що вже стелилися над водою. Поруч біля піску повільно розбиралося двоє дівчат, вони стиха перемовлялися, і хоч плив він, сильно вимахуючи руками й плескаючи, чув кожне їхнє слово: дівчата побоювалися холодної води.

Микола досяг протилежного берега і хотів стати, але дно тут було так густо засіяне черепашинням, що він поплив назад. Наштовхнувся на підводний камінь і став на нього, все ще стежачи за тими ж таки дівчатами. Їхні голі тіла заматовіли в м'якому сутінку, вони викинули одночасно і одночасно впали у воду. Микола всміхнувся і, випливши на середину річки, поплив за течією, ближче до тих драглистих сутінків над водою і до самітного рибалки, який сподівався і в таку пору щось зловити.

— Як риба? — спитав Микола, стаючи на підводного каменя.

— А чи ж я її ловлю,— добродушно обізвався рибалка. — Просто отак сиджу над річкою.

— А жінка вдома, мабуть, скуча,— Микола засунув пальця у вухо і потермосив, щоб вилилася вода. Вухо облила тепла, аж гаряча рідина.

— Та нє,— так само спокійно відказав рибалка. — Я раніше до цеї риби понятія не мав. А оце дитина народилася, а ми, знаєте, в одній кімнаті живем, я ото й причастився до вудочки...

Вони обоє засміялися, і сміх їхній був клубастий та м'який. Біля піску завищали задоволено дівчата, наче їх полоскотали русалки чи вщипнули на ступні щипавки.

— Жирують! — задоволено сказав рибалка. — Оці двоє сюди щовечора приходять...

Микола плив уже до тих двох, але доки доплив до піску, їх уже на березі й не стало. Похитувались уже біля верболозів, місячи босими ногами пісок, і їхні барвисті плаття яскраво значилися на тлі верболозів.

Від тих-таки верболозів ішов сюди й швагро.

— То як вода? — спитав він.

— Вода чудова,— сказав Микола. — Ти теж купатися?

— Та нє, крижі мені починає ломити, коли покупаюся.

Микола виходив із річки, вода дзюрком стікала йому з тіла.

— Знаєш, оце ми порадилися з Геньою,— сказав голосно швагро. — Ти ще не розучився колоти свиней?..

— Чого б то я розучився? — Микола скинув труси і почав їх викручувати. — Тільки не люблю я цього діла.

— Ми б тобі й заплатили... Славного кабанчика маємо...

— На потримай,— подав Микола швагрові скручені труси. Вдягав штани — холоші ліпилися до мокрих ніг. — Ти якось так говориш,— м'яко зазвучав Миколин голос,— начебто не рідня ти мені, а чужий. То чи б я брав із тебе гроші? Вгостиш Ганю свіжиною, а зі мною вип'єш чарку, та й розійдемося.

— Чарку само собою,— всміхнувсь у сутінку швагро. — То, значить, сказать Гені, що ти согласний?

— Тільки не люблю я того діла! — поморщився Микола, забираючи в швагра свої скручені труси. — Потім, знаєш, той крик цілий тиждень у голові стоїть.

6.

— Бач, і пива купила,— сказав зворушено Микола, задоволено всідаючись до столу.

— Таж любиш його,— відказала Ганя.

— Славна ти у мене жіночка, як подивлюсь. Уже й немолодий я, а все ти в мене в голові.

Ганя зашарілася. Сиділи одне супроти одного і вряди-годи зустрічалися поглядами. Тримали їх зіткнутими, а тоді хтось перший і не витримував. Горіла над ними бліда електрична лампочка, а у вікно запливала

широка, темна і клубаста тиша. Неподалік росла акація, світліла в потемках і лила дурманні пахощі.

— Може б, уже в Житомирі пошукав роботи,— сказала Ганн, бабраючись виделкою у смаженій кртоплі.

— А чого ж, пошукаю,— невпевнено сказав Микола. — Тільки ж чи знайду?

— Як тобі там на районі?

— Та на районі добре. Люди там простіші, а через це і зла менше. Щось ти погано їси...

Він пив пиво й дивився на дружину, якій уже й смуток ліг на лице.

— То що, ти там вікувати думаєш? — спитала, дивлячись на нього трохи затьмареним зором.

— Коли б ти була біля мене,— сказав він сердешно,— то мені нічого й не потрібно було б.

Вона похитала головою. Поклала виделку й сиділа.

— Щось смутнися ти,— сказав він.

— Та от чувство якесь. Мабуть, даремно я тобі все оте розказувала...

— Чому даремно?

— Та от уже й боятися починаю,— засміялася ніяково Ганя. — Ти ж бо в мене такий!..

Він дививсь у миску. Обличчя йому поволі напружувалося.

— Я й не писала тобі про все, бо ти отакий,— сказала Ганя. — Вже ж був раз ускочив за це в халепу... Коли б не цей Піддубний із своїм приставанням...

— Він більше до тебе не приставатиме,— скоромовкою сказав Микола.

— А тих Ювпаків ти не чіпай,— мовила вона майже зі сльозами. — Там таке кодло...

— Я не боюся ніякого кодла,— відповів він.

— Та я-бо знаю,— Ганя подивилася на нього вологим поглядом. — Тільки краще не чіпав би ти їх!..

Микола повільно налив пива. Піна лягла у склянці білою шапкою, Микола здув ту шапку і почав повільно сьорбати. Піна лягла йому на підніcся, і від того з'явились у нього смішні білі вуса. Він утерся затиллям долоні і поставив склянку на стіл. У ній тріскалися з ледве чутним тріском бульбашки.

— Славні тут у нас місця,— сказав спокійно. — Оце йшов я і милувався. Аж трохи позабувалося воно все. Там, на районі, з річкою погано. Я купатися люблю, а там тече щось мале й каламутне. Я навіть там лісу пробив і загатив річку: для дітлашні воно радість. Ти й сам я там бовтаюся, але куди тій калюжі до Тетерева. Оце вийшов із води, а тіло наче молоде стало. На річці я й брата твого зустрів: просив, щоб я свиню йому заколов. Відмовить йому не з руки, але не люблю я того діла. Чи велика та свиня?

— Та нівроку.

— Домовлявся за плату — смішний такий! — Микола говорив трохи пришвидшено, кидаючи неспокійним оком то на Ганю, то на чорний отвір відчиненого вікна. Від того вікна раптом ударила ляско солоаей, аж замовк Микола — вся кров відхлинула йому від обличчя. Очі його з ясно-зелених стали чорні й непорушні, і йойкнуло щось у Гані всередині, аж за груди вона взялася, і подумалося їй мимохіть, що ці два чоловіки, яких далося долею опікувати її,— отой великий і безвольний і цей невеликий, але жилавий і потайний,— вони все-таки плоть од плоті одне, в них одне обличчя і одна тече кров. Той і той весь час покидають її, і вона подумала, що все її життя перетворилось у саме чекання.

— Чи стає тобі на життя? — спитав лагідно Микола.

— Ти ж присилаєш,— мовила вона байдужно. — Зрештою, може б, і я десь на роботу напиталася?

— На яку ж роботу ти напиталася без освіти і спеціальності? Прибиральницею?

— Так воно й так. А коли не зможеш мені присилати?

Він зсміявся хрипко.

— Боїшся, що знову це станеться? — голос його звучав зовсім ніжно. — Того вже ніколи не станеться, Ганечко. Був я тоді дурний, через те воно й сталося.

— Не чіпай ти їх ради бога! — аж зойкнула вона.

За вікном співав, аж клекотів, розривався і розтьохкувався, плакав і сміявся соловей, напевне, сів на ту квітучу акацію і впився її одурманливим пахом. Микола сидів за столом зовсім блідий, стискав кулаки, і ті кулаки виразно різьбилися поміж безладно розкладеного посуду.

— Певно, воно так,— сказав він глухо. — Мені не треба було того розказувати. Я не лихий, Ганю, сама знаєш, муху мені вбити жалко. Ото попросить хтось свиню заколоти, цілий тиждень мені потім той крик учувається. Але мене й чіпати не можна, душко. Серце моє починає тоді плакать, і стогне, і кличе так! А помщуся, так мені, повіриш, спершу погано, дивитися на себе не хочеться, зате потім я знову добрий: так воно на моєму характері напечатано. Знаєш, я радий, що той син наш таке вайло! Він не знає такого вогню, що горить тут, у мене в серці, і слава богу. Я і в партизани пішов, бо мені той німець підніжку дав, пам'ятаєш?

— Якось мені страшно від тебе,— кволо відгукнулася Ганя.

— А чого тобі страшиться? — поставив він проти неї круглі, але так само непрозоро-чорні очі. — Ти мені ніякого лиха в житті не зробила, від тебе я тільки саму любов знав.

— Вони теж тобі нічого не зробили. Це вони проти нас завзялися.

Миколині очі були так само круглі й чорні.

— Дивні ти речі кажеш, жінко,— сказав майже пошепки він. — Послухать, то наче не моя ви кров. Чи він мій син?

— Та бог з тобою, Миколо!

Але його обличчя вже знову стало добродушне, в на вуста лягла лагідна усмішка.

— То нема чого й балакать! Стелися, жінко, бо я зараз такий тужний, що боюся, аби серце мені не трісло.

7.

Груба, качкувата дружина похмурого чолов'яги переступила поріг і несміливо спинилася коло ліжка, на якому лежав навзнак і хропів, аж те ліжко протрушувалося, сам похмурий чолов'яга.

— Роді-оне! — тихо покликала жінка. — Лихо в нас, Роді-оне!

Похмурий чолов'яга миттю розплющив очі, стали вони круглі й запаморочені.

Жінка видихла з себе повітря, притому так, що з грудей вирвався тонкий, неголосний зойк:

— Щось із коровою, Родіоне!

За мить похмурий чолов'яга був уже на ногах.

— Ну! — труснув він жінкою.

— Щось із коровою, Родіо-о-оне! — Сльози покотилися їй по лицях, захитала вона й заводила головою, тоді як вуста спазматично скорчилися.

Він покинув жінку і, як був, босий і в спідньому, метнувся притьма з кімнати. Вдарив долонями двері і вилетів кулею на подвір'я. Тут стояли принишклою купкою зять похмурого чолов'яги, його дочка і маленьке руденьке дівчатко. Було ще зовсім рано, тож похмурий чолов'яга прочесав по зрошеній траві вологу стежку.

Корова лежала, заавернувши голову. Він упав білими колінами на гноїсту землю і схопив її за роги.

— Вона вже здохла, батьку,— сказав за спиною зять.

На похмурого чолов'ягу дивилося велике незаплющене око з надмір розширеним зорком. Він затрусив коров'ячою головою.

— Вставай, Манько! Вста-вай! — загорлав він.

— Та вона ж бо мертва, батьку! — сказала за спиною дочка.

Тоді Радіон закинув угору обличчя і завив. Ударився лобом об коров'ячу морду і знову затрусив коров'ячою головою.

У дворі, неподалік від хліва, стояло четверо: жінка похмурого чолов'яги, його зять, дочка і малекьке руде дівча. Всі вони мовчали, а обличчя їхні були скорбні. Жінка похмурого чолов'яги раптом тихенько заскиглила.

Радіон замовк. Звівся і повернувся до тих чотирьох. Його спідні були вимащені, а на колінах розповзлися темно-бурі плями.

— Хто що чув? — спитав глухо.

— Та оце я вийшла, щоб подоїти,— заговорила жінка, все ще схлипуючи,— а вона вже й задубіла.

— Хто що чув? — уже гостро спитав похмурий чолов'яга.

Вони мовчали. Дивилася спідлоба на батька дочка, ще похмуріше дивився зять, а малекьке руденьке дівча зробило великі-великі очі.

— Я чула, як собака гавкав,— сказало воно.

— Дуже гавкав? — перепитав дід.

— Та не так уже й дуже. Я спала.

— Ну, то й мовчи, коли спала!

Маленьке руденьке закліпало повіками, розкрило рота, щоб іще щось сказати, але не сказало.

— Щось наче закричало під ранок,— озвалася дочка.

— Чого ж ти не встала?

— А чого не встали ви? — байдужно сказала дочка.

Похмурий чолов'яга позеленів, але промовчав. Знову підійшов до корови, та мала непомірно роздутий живіт.

— Щось вона погане з'їла,— сказав зять.

Похмурий чолов'яга раптом відвів ногу і щосили вдарив корову в роздутий живіт. Стусав її босими ногами і важко хекав. За його спиною так само мовчки завмерло четверо. Стара вже не плакала, тільки дивилася розширеними, як і в онуки, очима.

— Та годі вже, батьку! — сказала понуро дочка. — Що вам це допоможе?

Похмурий чолов'яга послухався. Опустив плечі й стояв похнюплено. Четверо стояло також, і в дворі раптом зависла тиша. Ця тиша стривожила собаку, котрий лежав біля буди, він звівся на ноги й тоненько, жалісно заскавулів.

— Марш у буду! — наказав йому зять.

Собака звів печальну морду, і його очі зволожіли. Затих на хвилю, а тоді знову заскавулів.

— Не чіпай ти його,— тихо й зморено озвалася стара. — Горе в нас, то він і плаче.

Собака скавулів. Ранкове сонце визирнуло з-за дерева, що росло край обійстя, і весь двір раптом засвітився і зблиснув росою. Довкруж голосно поспівували пташки, спокійно і рівнотонно. Стара витерла очі, але сльози знову посипалися їй на щоки, і вона їх не втирала. Тоді заплакало й дівчатко. Вискнуло тихесенько, а за мить її личко стало лискуче й мокре. Собака скавулів. Скавуліла тихесенько йому в голос і дитина, а похмурий чолов'яга начебто у землю вріс. Сонце освітило його недавно білі, а тепер замащені гноєм спідні і стікслі біля тих спідніх великі брунатні кульки. Воно вже вийшло з-за дерева і стояло над ними чисте, вмите і яскраве.

Собака перестав скавуліти, ліг і поклав скорбну морду на лапи. Стара зітхнула, а дівчатко втерло з очей сльози.

8.

Струмінь води вдарив об порожнє відро, і воно захиталося, швидко наливаючись пінистою рідиною. Піддубка вийшла на ганок і струсила килимця.

— Здоров, Миколо,— сказала вона. — Щось довго тебе не було видно.

— Шукав вітра в полі,— добродушно сказав Микола і відставив відро.

— Ну і знайшов? — Піддубна обперлася складеними руками об поручень ганку.

— Та от тільки те, що там добре, де нас нема,— всміхнувся Микола. — А твій що, вдома?

— Десь носить нечиста сила.

— Чого це ти так неповажно?

— А як мені про нього казать? — звисила, аж пронизливий він став, голос Піддубна. — Такє тобі блудяще стерво!

Микола підійшов ближче.

— Недобре з ним живеш? — спитав тихо.

— А чи ти не знаєш? Зовсім розопсів, старий бахур. Тижнями вдома не буває...

— Та й ти гарна,— сказав ще тихіше і зовсім лагідно Микола. — Не можеш його до себе прив'язать?

— Хіба зіллям напоїть, як твого хлопця поїли.

Микола засміявся. Звузив трохи заспані очі і заблискотів зубами.

— Та нє! Простіше можна! — сказав.

Вона подивилася на нього довгим вивідчим поглядом.

— Щось знаєш?

— Що я можу знати? — сказав Микола, присідаючи на ганку. — Просто знаю тебе ще дівчиною, то й шкода мені тебе... Ми й гуляли трохи разом...

— То було давно й неправда.

— Ну так, я старий був. А оце мені порозказували про походеньки твого...

— В печінках вже мені ті походеньки. Хочу на розвод подавать.

Микола витяг пачку «Спорту» і закурив. Випустив голубе пасмо диму, і воно засвітилось у сонячій стязі.

— Гарна ти така,— сказав протягло. — Дивувало мене завжди: така ти гарна, а чоловіка до себе прив'язати не змогла.

Вона знову подивилася на нього довго і вивідчо.

— До чого це ти?

Він мовчав. Сидів і курив. На вулиці брязнули відра — хтось уже йшов до колонки.

— Коли хочеш поговорити, зайди,— сказала трохи поспішно Піддубна.

— Та що мені говорити,— мовив, переступаючи поріг, Микола. — Одне я тобі скажу: гарна ще ти...

— Оце завів: гарна та гарна. В мене он хлопцеві п'ятнадцятий,— сказала трохи буркітливо, а трохи задоволено Піддубна. — То що ти мені хотів сказати?

— Порадити тобі хотів,— широко всміхнувся Микола. — Та коли вже ти розвод надумалася брать...

Вони стояли серед кімнати й пильно одне на одного дивилися.

— До розводу ще далеко,— ухильно відказала Піддубна.

— Давно ми не бачилися, га? — підморгнув Микола.

— Ну то й що, коли давно. Родич ти мені чи приятель?

— Не родич, це такн правда,— сказав Микола. — А от там, на районі, часом згадував тебе.

Вона засміялася.

— Ну, що ти там такє згадував? Про жінку треба було згадувать!

Він дивився на неї, не відриваючись.

— Я й про жінку згадував і про тебе. Не знаєш чому?

— Не дурій, Миколо! Що ти там мені хотів сказать?

— Щоб ти чоловіка, коли хочеш з ним жити, міцніше до себе прив'язувала...

— До чого це тобі?

— А ні до чого. Просто жаль мені тебе.

— Отак візьму шнурок і прив'яжу його до порога, як пса,— гірко засміялася Піддубна.

— Нє, простіше! — Микола все ще не відривав від неї очей. Вона глипнула на нього і відвела погляд.

— Не розумію я тебе. Морочиш мені голову.

— Та не морочу. Кажу ж, що я згадував тебе там, на районі.

Вона помалу червоніла.

— Хлопець твій де? — спитав.

— До баби в село поїхав...

— Ну от тобі й карти в руки. Зроби своєму хоч раз так, як він тобі робить.

— Верзеш казна-що! — сердито сказала вона і відвернулася до вікна. — Отак вийду на вулицю і буду хапать першого стрічного...

— Для чого? — спокійно відказав Микола. — Коли жінка хоче, то такий сам навернеться...

— Може, це ти й навернувся? — криво всміхнулася вона.

— А може! — сказав Микола і собі всміхаючись. — Не погребуєш, то буду і я.

— Йди вже, кавалер. Он онуки в тебе плачуть.

— В мене нема онуків,— сказав серйозно Микола.

— Один принаймні твій.

— Хтозна,— відповів похапцем. — Не думай, що я тобі лихого хочу...

— Всі ви одним миром мазані. Іди вже, бо, певне, жінка зачекалася...

Він зітхнув. Вони знову зустрілися поглядами, і Микола раптом підморгнув. Піддубна аж залилася барвою.

— Іди ти к чорту! — сказала лагідно і відвернулася.

9.

Вони намагалися витягти корову на колеса. Возика підводила дочка мовчазного чолов'яги, зять з тестем і тещею напружували жили, щоб підняти тварину. Їм вдалося витягти тільки перед, який зайняв майже цілий возик.

— Та не влізе вона сюди, тату,— сказала дочка. — Давайте лучче її на рядні потягнемо.

Похмурий чолов'яга спинився й витер піт з чола. Зять закурив, все обличчя його було в каламутних краплях поту. Маленьке руденьке дівча підійшло до корови і мовчки гладило її голову.

— Може, родичів покликать,— запропонувала несміливо стара.

— Щоб потім угощать?! — рявкнув похмурий чолов'яга.

— Та кого там і кликать? — озвалася й дочка. — Степан уже, певне, й на роботу поїхав...

— Горбатого покличте,— захихотів зять.

— Ти мені тут зубів не скаль! — повернув люте око похмурий чолов'яга. Зять замовк, хоч на його обличчі ще була скривлена посмішка.

— Вгощать я нікого не збираюся,— сказав похмурий чолов'яга. — Не таке вже це свято, щоб угощать. Ану тягни!

Зять з дочкою схопилися за дишла возика, а старі спробували підняти корову. Однак вона зісклизнула з возика, і дочка з чоловіком трохи не попадали.

— Давай-таки рядно! — знову втер піт похмурий чолов'яга. — Нам би її хоч до грядок дотягти.

Він чвиркнув крізь зуби, а жінки почали розстеляти на землі рядно. Вони налягли на корову й перекотили її, тоді дружно схопилися за кінці рядна: одні тягли, а другі напружено підпихали. Крута, напружена жила перетяла лоб похмурого чолов'яги, поруч важко сопів зять, від натуги в нього аж у грудях позойкувало. Дружно пріли дочка з матір'ю, а позаду втисло в корову свої кулаченята і завзято підпихало її маленьке руденьке

дівча — від натуги його обличчя аж зелене стало. Корова зсукулась із місця і поволоклася по зеленій траві.

Перший спіткнувся зять.

— Переднихнемо! — сказав, виловлюючи з кишені цигарку.

Всі важко дихали, навіть маленьке, руденьке.

— Я там її обвілую, та й закопаємо,— сказав, з присвистом вдихаючи повітря, похмурий чолов'яга.

— Скільки це м'яса пропало! — захитала головою дочка.

— Тобі все м'ясо в голові,— озвалася стара. — А молочко дитині і нам, а сметана, а масло?

— Поздихаємо в цьому городі! — буркнув похмурий чолов'яга.

— Я небагато щось тут дохлих бачив! — самовпевнено озвався, викрививши рота, зять. — П'яних — то скільки хоч, а дохлих...

— Заткни пельку! — погрозливо прохрипів старий. — Через тебе ото й кинули село!

— Не через мене, а благодаря Степаку,— озвався зять. — А мені воно тут і справді лучче!

— Берись!

Вони знову вхопилися за рядно, в кутку рота у зятя тліла цигарка, і здіймався від нього дим, наче парував він од напруги. Зелено-руде дівча тужилося ззаду, дочка йшла задом і аж косо до землі стала, мати так само з другого боку. Жилка на лобі в похмурого чолов'яги так напружилася, що от-от мала лопнути; над ними світило вмите ранкове сонце і спокійно подзеленькували собі пташки.

— Доброго вам дня! — озвалося від хвіртки. — Може, пособити? Стояв там Микола і пахтів цигаркою.

— Іди своєю дорогою,— люто обізвався похмурий чолов'яга.

— Я вам казав, дядьку, не пасіть там корови,— сказав Микола. — Чого там тільки нема в тому кутку: дурман, паслік, морквяник, блекота, віха...

— Це ти, зараза, лихо нам накликав! — рвонувся до нього похмурий чолов'яга.

— Ваша впертість її накликала. Я вас учора попереджав, а траву я добре знаю. Там і жовтець, і чемериця, п'яна трава, чистотіл, молочай і бажанна трава...

— Корова поганого зілля не возьме.

— Та ж бачите, що взяла. Ви, чоловіче, не кип'ятіться: помогти я вам хочу,— Микола відчинив хвіртку і безстрашно підійшов до рядна.

— Чого ти в'ївся в чоловіка,— озвалася стара. — Хай поможе, коли сам напрошується.

— Беріть-но, чоловіче, з того боку! — сказав Микола.

Вони потягли всі разом, і корова й справді посунулася швидше. Прів уже й Микола, обличчя його всіялося дрібним бісером, корова натужно й важко просувалася по траві; похмурий чолов'яга позирав на Миколу злим оком, але той, здавалося, не зважав на те. Завзято тяг, і в нього, як і в зятя, диміла міцно закушена в зубах цигарка.

— Я вашого батька вчора попереджав,— сказав, важко дихаючи, Микола, коли вони дотягли корову до грядок. — Гуляв там учора й траву роздивлявся. Що, не було вам чистішого місця для попасу?

— А чого воно раніше її там не брало! — рявкнув мовчазний чолов'яга. — Це твоє лихе око таке содіяло!

— Таке скажете, чоловіче,— засміявся Микола. — Це в старорежимні часи вірили в лихе око. А забрало у вас корову, бо ви, певне, щось комусь недобре зробили. Не за коровою дивилися, а щось вас інше інтересувало!

Вони подивилися один на одного, і було в їхніх очах стільки іскор, що здавалося, спаляться вони.

— Слухай, ти! — вичавив із себе похмурий чолов'яга. — Я не знаю, хто ти такий і чого сюди до нас усунувся. Але покинь мій двір, покинь, доки я тобі черепа лопатою не розсадив.

Він і справді потягся до аажкого заступа, що стояа коло поаітки, усмішка зиикла з Миколиного лиця, і аін позадкуаав.

— Оце такої, чолоаіче,— моаиа аін тихо. — Я вам поміч пропоиую...

— Не треба нам таоєї помочі.

— Не треба, то й не треба,— сказаа Микола, відступаючи задом до хаіртки.

— Ви вже йому аибачте,— озвалася стара. — Таке а иас горе, то й иесамоаитий аін.

Малеиьке рудеиьке дівча, здається, ие зааважило иа це змагаиия. Воно підійшло до короаи, аклякиуло і, обхопивши короау за шию, раптом заголосило тоненько.

— Принеси меиі той ніж, що я з коси зробиа,— иаказав зятю похмурий чолоа'яга і демоистратиаио поаернуася до Миколи спииою.

10.

Увечері авійшли у хвіртку до похмурого чолоа'яги Горбатий із Валькою, Горбатий тримаа під пахаою пляшку з самогоикою, а Валька иесла а сумці кілограм коабаси і хлібииу. Воии мовчки аручили харчі й горілку господииі і посідали на стільці попід стіиою. Обличчя а Горбатого й Вальки були насуплені, таи само насуплеиі були зять із тестем. Через якийсь час поріг переступиа Степаи із жіикою і даома хлопцями, жіика дала господииі згорток із саииячою печіикою і пляшку казьоики. Степаноаі хлопці аідразу ж аимелися иадаір, і до иих иекаапио підійшла рудеиька дівчинка.

— А а иас короаа здохла! — сказала аоиа і шмигиула носом.

— Ми знаємо,— сказаа старший хлопчак. — А де її закопали?

У цей час у хвіртку прошмигиула бочком малеиька, худорляаа Коростячка, під рукою а иеї теж буа згорток. Воиа підійшла до дітей і погладила кожие по голіаці.

— Бідиі діти! — сказала аоиа, зітхнуаши.

— Бідиі ие ми, а аоиа,— показаа пальцем на руденьку старший хлопчвк. — У иас короаи не дохиуть.

— Не дохнуть, бо їх нема,— заломила броау Коростячка і погладила по голоаі тільки рудеиьку.

Хлопчак побагроаіа.

— У нас усьо є! — сказав із притиском. — Папа захоче, то а иас буде ие одиа короаа, а три!

— Аякже, аякже,— згодилася Коростячка і, згорбиашись іще більше, подріботіла до гаику.

Вона переступила поріг і віддала господині й свій пакунок.

— Це я пиріжечків з капустою спекла! — сказала, шукаючи вільиого місця. Стілець зиайшоася у кутку під ікоиами, і аоиа хутенько подріботіла туди.

Воии сиділи у сутіиній кімиаті, освітлеиій двома малими аіконцями. Світло падало а цій хаті тільки иа Степаиа, через що його лице иачебто аирізнялося з-поміж іиших. Похмурий чолов'яга буа аж сірий иа обличчя і моачаа. Зять куриа, зігнуашись иа стільці, побіч иього, аипростаиий і сумио-урочистий, заамер Горбатий. Валька иамагалася атримати той-таки вираз на обличчі, але позіхи роздирали їй рота, і аоиа покусуаала тремтячі вуста. Степаниха приплющилася, иаче ие аиспалася і готувалася доспати саоє аже тут.

— Я, дядьку, придумав, що зробить,— надмірно голосио озааася Степаи. — Не дуже аи убиааитеся, ми поаернемо аам корову.

— З ями ти її аикопаєш? — буркиуа похмурий чолоа'яга.

— Чого там з ями? — На аустах у Степаиа заграла тоиеиька посмішка. — У нас на м'ясокомбіиаті зараз робочі требуються. Підіть, і за рік аернете собі атрачене м'ясо...

— Що мені з того м'яса! — зітхиуа похмурий чолоа'яга.

— Все ж лучче, як нічого,— зауважив, ладве розтуляючи губи, Горбатний.

— А иоли хочете, щоб за півроку аам иороаа вериулася, то устройте туди і зятя. Вдвох воко заажди сподобкіше.

Степакіа голос заучав підкреслеко голосио; заажди, иолн аін загоаорюааа, його жікка злякако розплющувала очі, але, побачивши, що все гаразд, зиоау западала а дрімки.

— Це ти щось не зовсім дурне сиазаа,— озваася похмурий чолоа'яга.

— Я дуркого, дядьиу, иіиоли не иажу,— Степаноаі очі стали як щілиии, і аін завовтузиася иа стільці, аж той зарипів. — А раджу я аам це тому, щоб ви ка мене серця ке мали за ту иороау: це ж я антяг аас із того села.

— Та що ти таке иажеш! — заговорив раптом аисоким, майже жіночим голосом зять похмурого чолоа'яги. — Чого б це ми мали на тебе серце? Ти кам благодіякіє зробив, а ми б сердилися? — Віи засміяася так тихо, що це зоасім ке порушило урочнстої й сумної їхньої настровиості.

Зайшла дочиа похмурого чолоа'яги і поставила на стіл дві пляшки: одну казьонкн, а другу самогонки. Зайшла і господиия, постааила нарізану иоабасу і Коростяччині пиріжки.

— Зараз печіика досмажиться,— сказала аона. — Хороша печінка...

— Сьогодиішия,— на моргнуа Степаи. — Я от і хочу, тьотю, щоб і ан таку печікку щодия їли...

Господиня змахиула сльозу.

— В ямі иаша печікка. Печіика, і м'ясо, і молоко, і масло, і сметаиа.

— Я до вас піду,— різио сиазаа похмурий чолоа'яга. — До кого там треба підходить?

— Зааеду,— сказаа Степак. — Вийдамо завтра, яи иа роботу, то я й заведу.

— Ти там того,— сиазаа похмурий чолоа'яга жінці,— иааари иам картоплі.

— Вжа кипить! — зголосила господиия і аитерла иічиком фартуха собі сльози.

11.

Старий Шиалии сидів ка сходах, підтягши ноги; спарся об коліно підборіддям; у роті а иього стрнміла самокрутка, яиа аила сиаі пасемка диму; очі його були порожиі й пласкі, як латуикі копійки, а зморщаие, бруиатиа личио закостеиіло. Сама спадали иа порожній даір сутінии, і а цих сутікках подобаа Шкалик на великий, кострубатий гриб.

— Чого, Тимохо, такий сумний? — тепло спитаа у кього Микола.

Шиалик аипустиа густіший клубінь диму, очі його зволожіли.

— Та от випить нема за що,— сказаа протягло.

Микола присіа поруч иа приступці.

— Потрібиа тобі та аипиаачиа? Здоров'я стратиш.

— Через це й трачу, що иама чого аипить,— так само протягло сказаа Шкалик.

— А получка иоли?

— Ща три диі чекать, а позичати кіхто ке хоче.

— Чого ж ке хоче, Тимохо?

— Во иа всігда оддаю я, от чого.

— Сиільии тобі дати, Тимохо?

Шкалии зааорушиася. Подиаиася кадоаірлиао, ала за хаилю зиоау зробиася каче грнб.

— То скільки тобі дати?

— А иоли ке аіддам я, Мниоло? — глухо сиазаа Шкалик. — Ти ж бо таиий, що тобі ие можка иа аіддавать.

— Ца ти прааильно сказаа,— Микола аитяг цигару й собі і заиурна. — А може, я хочу, щоб ти відробиа мекі ті гроші.

— Хату собі хочеш стааить?

— Для чого мені хата? — засміявся неголосно Микола. — Хата в мене є. Інакше мені відробиш...

Шкалик подивився на нього уважно.

— Вікна Горбатому треба побить,— чвиркнув Микола слиною.

— Зараз?

— Нє, чого зараз? Завтра поб'єш. І то, знаєш, коли? В дев'ять вечора.

— Я хлопців своїх пошлю.

— А вони мовчать уміють, Тимохо?

— Як могила,— видихнув гаряче повітря Шкалик.

— Я тобі дам за це на півлітру. Тільки не камінням тра бить, сам знаєш, діти там, нещастя може получиться.

— Палками поб'ють.

— Оце саме те. І не пізніше, як я сказав.

— Чого тобі так?

— А того, що я сам тоді в них сидітиму. А за хлопцями твоїми й поженуся. Хай не бояться.

— Та вони не бояться,— хихикнув Шкалик. — Чорта лисого їх хтось зловить!

— Ну, тоді хай Горбатий женеться,— сказав Микола й поліз у кишеню. Вийняв з гаманця двадцятьп'ятку й подав.

— Може, ще чого треба, Миколо? — віддано спитав Шкалик.

— Жінці своїй про це не кажи! Позичив, мовляв, та й годі!

— Таж не дурний я, їй-богу!

— Через це й веду з тобою цей уговор.

— Може, ми разом цю півлітру й роздавим?

— З жінкою роздави. Вона в тебе така, що не відсува.

— А не відсуваа.

Микола встав, а Шкалика вібн водою з ганку змило — вже бовваніа аж коло хвіртки. В прочілі своїх дверей з'явилася опасиста постать дочки божевільного.

— Гуляєте, дядю?

— Таж гуляю,— засміявся Микола.

— Мені про вас сьодня таке сказали...

— Що ж про мене могли сказать? — засвітив він у сутіні зубами.

— Що ви начебто клинці до Піддубної підбиваєте. А що, вам тьоті мало?

— Пащекувата ти,— трохи невдоволено озвався Микола.

— Та вже така вдалась.

— Ну, і хто це тобі такого намолов?

— Таж тьотя. Приходила до матері і плакала.

— Сьогодні приходила?

— А то ж коли?

Він пішов, може, трохи надуміру швидко, хоч любив завжди ходити неквапом, а в дверях вдоволено засяяло широке і задоволене лице.

— Ти йому сказала? — трохи перестрашено обізвалася з темені жінка божевільного.

— А чого б то я йому не мала сказати? — весело відгукнулася дочка. — Ото в них зараз там весело буде!

12.

Вони сиділи, освітлені блідим світлом від 15-ватової лампочки, на столі стояла картопля, смажена печінка, порізана ковбаса і Коростяччині пиріжки. Може, від того, що було так мало світла, а мо, настрій їх усіх такий охопив, розмовляли вони, як на поминках, впівголоса. Горілки було замало, як на всіх, і зять, порозумівшись із тестем очима, шумко встав з-за столу і вийшов.

Всі замовкли, і за столом зависла німа тиша, тільки чутно стало, як гомонять надворі діти. Всі дивилися на трохи відчинені двері, куди вийшов зять, і коли в них з'явився той із двома пляшками, заткнутими чорними

гумовими нормами, всі зітхнули, за винятком господині й похмурого чолов'яги.

Зять поставив обидві пляшки і зацвів усмішкою, але наштовхнувся на понурий тестевий погляд і миттю знову став урочистий та сумний.

— В мене таке предчуствіє,— фальцетом сказав Горбатий,— що тут із вашою коровою щось неладне скоїлося.

— Петя завжди дуже предчуствує,— обізвалася й Валька, заїдаючи горілку смаженою печінкою.

— Та яке там предчуствіє,— обізвався зять. — Наїлася корова поганого зілля, і все тут діло.

— А чого ж вона раніше не наїдалася? — бухнув сердито похмурий чолов'яга.

— Да, да, чого? — спитав задерикувато Горбатий.

— А того, що время прийшло,— сказав зять.

— Я на тому місці пас сто разів,— мовив похмурий чолов'яга. — Думаю я, що від зглазу це!

— З якого такого зглазу? — зацікавилася Коростячка.

Степаниха наче прокинулася, широко розплющила очі і почала швидко пережовувати ковбасу.

— Тут якийсь новий чоловік з'явився,— пояснила дочка похмурого чолов'яги. — Підходив нам корову тягти підсоблять.

— Що за чоловік? — одночасно спитали Валька, Горбатий і Степан.

— Отакий меткий, старий і невеличкий.

— Микола? — спитали водночас Валька, Горбатий і Степан.

— Може, й Микола. Ми не знаємо його на ім'я.

— Він мені так і сказав: не паси, мовляв, тут, зілля погане.

— Коли сказав? — спитав Степан, очі його звузилися.

— Та ще днів за три,— відказав похмурий чолов'яга. — Отож він, я думаю, і зглазив.

Горбатий швидко перезирнувся з Валькою.

— То такий чоловік, що за милу душу зглазить! — сказав Горбатий.

— Глупості ето всьо,— сказав Степан. — Хлів у вас замикається?

— Та не так уже й замикається,— озвалася господиня.

— Так що то за один? — спитала дочка.

— Тесть он неї,— з усміхом показав на Вальку Степан.

— На зіллі він добре знається,— сказав похмурий чолов'яга. Глуха тиша зависла за столом.

— За руку не зловив, не кажи, що злодій,— озвався зять і зітхнув.

— Ти б на карти прикинув,— звернулася Валька до брата і повернулася до гостей. — Так уже доладно у нього получаїться.

— На карти кинуть не штука,— сказав Горбатий. — Тільки чи дасть воно що?

— А ти, Петю, спробуй,— озвалася Коростячка, її маленькі очка засвітили по палючій іскорці.

— Ну, щоб краще гадалося,— налив зять у чарки.

— Смердюча вона все-таки, ця бурачиха,— скривився Степан.

— Зато жолудок не портить,— сказала господиня. — Скільки у нас у селі її п'ють — і нічого. А тут у вас, у городі, тільки й чуєш: і в того жолудок больний, і в того.

— А в вас карти є? — спитав Горбатий.

— Знайдуться,— знову встав з-за столу зять.

Горбатий прибрав коло себе місце на столі.

— Витріть мені тут, уважаїма,— сказав до дочки похмурого чолов'яги. Та метнулася до кухні за шматкою і ретельно витерла біля Горбатого стола.

— Петя вам правду зразу скаже,— мовила Валька. — Легка в нього на це діло рука.

Горбатий був поважний і урочистий. Швидко замиготіли в його тонких, білих пальцях різні масті й мальовані лиця. В кімнаті залягла тиша — всі повернули до Горбатого голови, аж шиї повитягали.

В цей час рнпнулн даері, і в них з'явилися діти. Спереду стояа старший Степаніа хлопець, а нього з-за спини виглядав другий хлопець і руденька маленьна.

— Ми їсти хочемо,— рішуче сназаа хлопець.

Господиня цитькнула і показала знанами сідати до столу. Діти порозсідалися на лааці: один схопив шматон смаженої печінки, другий ноабаси, а маленьна руденьне сіло й підтисло губенята.

Карти аже літалн а руках Горбатого. Краплі поту обсіяли його напружене і через це помережане зморшнами чоло. Зрештою, він згорнуа карти і знеохочено відсунуа їх набін.

— Не получаїться,— сназаа смутно. — Не нладеться мені зараз карта.

— А ти, Петю, ще раз попробуй,— лагідно обізаалася Коростячка. — Тн мені гадав, то тан у тебе добре получвлося.

— На удівлєніа,— сназала Валька. — Всігда у нього получалось.

— Глупості всьо ето,— сназаа самоапеанено Степан.

— Ти даремно тане нажеш. Стьопо,— гаряча аступилася Вальна. — Він на удіалєніа аміє це робить. Це його зараз щось злянало, може, коли діти зайшли...

Діти наминали на обидаа осади. Хапали ноабасу брудними пальцямн і запнхвли до рота. Не аідстааало аід хлопців і маленьке руденьке.

— Ми норіаці могнлку робили,— сназало маленьне руденьке.

— Яну твм могилну? — аигукнула дочка похмурого чолоа'яги.

— Тан, як на цаинтарях,— озваася поааж но, проноатнуаши ноабасу, старший Степаніа хлопець. — З горбином, аінком — асе по прааилах!

Всі засміялися, не сміяася тільни похмурий чолоа'яга.

— То, може б, ти тани перегадаа? — поаернуася аін до Горбатого.

Той сндів із занопиленнми аустамн, трохи зблідлий через неадачу, але тан само урочистий і смутний.

— В цій обстаноаці а мене не получиться,— розтис віи вуста. — Тут мані багато паребиаок е. Я погадаю адома, коли буде тнхо і иіхто мені не перебиватиме.

— Да, да, аін погадае,— поспішно підхопнла Валька. — У нього це на удіалєніє получаїться.

13.

— Ну, що ти анчворяаш, що ти анчаоряеш! — нанинулася на Миколу Ганя, як тільки той переступиа поріг.

— А що ж я аичворяю? — сполійно спитаа той.

В Гвні на щоки брнзнули аелнні сльози.

— Сам добре знаеш. Хочеш на Піддубного стежечку пуститься? Мені аже все розказали, все!

— Що ж тобі розказали? — спокійно спитаа Мнкола, сідаючн до столу.

— Через це, мабуть, тебе й тягне з дому. Чужі спідниці тобі пахнуть!

Він диаиася на жінну, ледь усміхаючись. Вона ж і справді кипіла. Від гиіву розгарячілвся й розчервонілася, і аін раптом побачиа у ній ту далену нрасуню, якою буа нолись уражений непомірно і зробиа аідтак усе, щоб з'єднатнсь із нею.

— Я тут сиджу свма, як сич,— нрізь сльози казала Ганя,— а аіи цілими днями шляється. Не аспів іще поріг параступити, а вжа чужі спідииці його тягнуть. Тан уже тобі того хочеться?

— Ні,— сказаа аіи тихо. — Саоєї спідниці мені хочеться.

— Він ще й сміється! — ще дужча спалахнула Ганя. — Онде аже ася аулиця грнмить про тебе й Піддубну.

— То й добре, що гримить! — сказаа майже нрижаним тоном Минола. —Я ж казаа, що Піддубний не чіпатиме тебе.

— То це треба було аж так! Треба, щоб на мене люди пальцем тинали і сміялися?

— Божв, яка ти гарна! — сказав замиловано Микола.

— Знаєш що? — аж задихнулася Ганя. — Я все тобі можу простити. І що вдома не сидиш, і що тільки в гості до мене приїздиш, але цього я тобі не можу простить.

— Та тут і прощати не тра! — засміявся Микола. — Це я сам оцю пушку й пустив!

Ганя застигла з відкритим ротом.

— Дай мені повечерять,— м'яко сказав він. — Все тобі розкажу.

— Розказуй так,— сказала Ганя і рвучко сіла на стілець.

— Вже й вечерять мені не даєш? — похитав головою Микола. — Я тобі весь час казав і хочу, щоб вірила: ти, тільки ти в мене жінка.

Не могла витримати простого й лагідного погляду, що лився йому з очей. Були ті очі такі ясні й нелукаві, що вона зітхнула тяжко, встала і, не дивлячись на нього, почала накривати стола. Сльози ще не висохли їй на обличчі, і від того стала вона так дивно змолоділа, що щось тепле й сумне сколихнуло Миколину душу — цей смуток відбився і в нього в очах. Йому раптом захотілося, щоб був мир навколо нього, щоб не треба було нічого пояснювати, щоб не треба було постійно думати про тих нікчемних Ювпаків. Йому захотілося навіки залишитись у цій кімнаті і відати, що завтра, й післязавтра, і багато днів поспіль житиме він у цьому мирі і з цією жінкою, що ніколи йому ані в думку не западатиме їхати кудись світ за очі; «світ за очі» буде в нього тут, серед цих убогих меблів, коло цього ліжка, де він умів любити свою колись завойовану красуню, і біля цього вікна, коло якого росте квітуча акація, але вже не тьохка соловей.

Ганя поставила на стіл пляшку з пивом.

— Я хочу вірити тобі,— сказала вона тихо.

Він знову освітив її ясним, палким поглядом.

— Обов'язково,— сказав тихо. — Але знаєш, я готовий був і справді щось довести з Піддубною, аби прищемити жилу тому бахуру.

— От бачиш! — сумно обізвалася Ганя.

— Але мені не довелося нічого робити,— так само тихо й покірно продовжив він. — Вулиця сама знаєш у нас яка!

— Мені вже про це чоловік з десять сказало,— озвалася Ганя.

— Ти диви,— засміявся тихо Микола. — Тепер побачиш, як заскаче він!

— Як мені з тобою важко! — захитала головою Ганя. — Так уже важко! Все-таки погано, що ти такий! Так колись тобі й голову скрутять.

— Чи ж я когось чіпав? — спитав він трохи похмуріше.

— Да, пальця тобі в рота не клади,— захиталася смутно Ганя.

Микола пив пиво. На піднебінні в нього з'явилися білі вусики, а очі вже зовсім пригасли.

— Чув, у того Родіона корова здохла? — сповістила Ганя.

— Я знаю,— сказав він, втираючи вусики. — Помагав їм тягти її до ями.

— Це не твоя робота? — холодно спитала Ганя.

Він усміхнувся якось загадково, а тоді звів на неї зовсім темні очі.

— Тихше, серденько,— шепнув він. — Давай-но поговоримо про щось веселіше.

14.

Він зайшов у двір до Горбатого, тримаючи під пахвою невеликий згорток. Посвистував легенько і розглядався, наче вперше сюди потрапив.

Рипнули двері, і він побачив у просвіті велике, гарне лице Горбатого.

— Чого тут лазите? — насторожено спитав той.

— Здоров, Петрику,— м'яко сказав Микола. — Як живеш, Петрику?

— А вам що до того?

— Як що? Рідня все-таки.

— Була колись рідня, та за водою поплила.

— Я, Петрику, внука хотів провідать,— всміхнувся привітливо Микола. — Ось і гостинчика приніс...

— Одного чи двох? — оскабилося лице Горбвтого.
— Уже є два? — здивувввся Микола. — Ііє, другий мене не цікавить. Чи, може, Андрій і за того платить?
— За того не платить,— сказав Горбатий.
— То пускай мене в хату, Петрнку.
— Чого це ви мене Петриком називаєте? — розсердився Горбатий.
— А як тебе назнвати?
— Петя я. Теж мені видумалн: Петрнк!
— Ну, то пустиш, Петю, до внука?
Горбатий дивився пильно якийсь час на Миколу. Той стояв супроти нього ясний тв привітний.
— Почеквйте!
Хряснули двері, чути стало, як з того боку пакинуто гачок.
Микола витяг з кишені червону пачку «Спорту» із волейболістами і вндовив звідти цигарку. Поруч, біля колонки, хтось брав воду, чути було, як голосно б'є у відро піннстий струмінь. Закашляв на своєму гвнку Піддубний; Микола сів на низеньку лавочку, на якій любив внсиджуватн Горбатий,— перед ним лежало Степанове дворнще. Вийшла Степаниха з мнскою і внхлюпнула на город білі змилкн. Вона помітила Миколу, сталв і задивилась у його бік.
Микола курив. Сиіій дим вився над його головою, і від того ліве око мружилося. Неподалік на грядці порпалися в куряві горобці. Трусили крилами і розсіювали довкола хмарки куряви.
Рипиули двері.
— Зайдіть,— сказав Горбатий.
Микола переступив поріг: невелнку напівпідвальну кімиату звтопили сутінки. На підлозі повзало брудне маля років на півтора, в кутку стояв блідолиций хлопчик і насторожено вдивлявсь у прибульця. Ввлька сиділа в сонячній стязі біля столу і щось шила.
— Здрастуйте ввм у хату!
Ніхто не відповів, і Миколв без припрошення сів на стільця.
— Іди сюди! — наказав він хлопчнку.
Той не зрушився.
— Підійдн до діда,— сказала Ввлькв.
Хлопчик зворухнувся й несміливо підійшов.
— Що, нв впізнаєш? — засміявся Микола. — Я твій дід Микола.
Хлопець дивився на нього спідлоба. Микола простягнув руку, щоб погладити його, але хлопець злякано відскочив.
— Чого це він у тебе такий дикий? — спитав у Валькн.
Валька не відповіла, і він почав розгортати пакунка. Горбатий аж подався від дверей, щоб подивитися. Валька лишалася незворушна, мале раптом звелося з підлоги й поднбало до матері.
— Я йому бобочку привіз,— сказвв Микола. Розгорнув одежку і струснув. — Підійде?
Хлопчнк стояв незворушно.
— Одягни! — наказала Валька.
Хлопець узяв неохоче бобочку і почав надягати.
— А цьому ось цукерків нате! Їсть він уже цукерки? — Микола витяг з кишені пакуночка.
— І мені дай цукерків,— твердо сказав, вигулькнувши з бобочки, старший.
— Поділитесь,— сказвв Микола.
— Візьми Валика надвір! — наказала Валька.
Хлопець узяв малого за руку і повів. Той ішов розкарячено, перевалюючись з ноги на ногу, і на всі очі витріщувався на Миколу.
— На Петрика твій молодший схожий,— сказав той.
Вони подивилися одне на одного: Ввлька й Микола.
— Чогось, може, хотіли ще? — спитала.
— Та нє. Провідать прийшов. Я ж до вас зла не маю,— сказав він, усміхаючись.

Валька ледь-ледь розсунула вуста. Микола розглядався по кімнаті.

— Погано ви тут живете,— сказав. — Двоє дітей, інвалід. Скільки у вас метрів у цій кімнаті?

— Хто їх там міряв, ці метри,— озвалася Валька.

— А я до вас оце миритися прийшов,— сказав Микола. — Може б, мирову звпили?

— У нас нічого нема,— сказав Горбатий.

— А ти збігаєш, Петрику,— сказав Микола. — Дам я тобі на казьонку.

Очі в Горбатого заблищали. Валька пильно дивилася на Миколу.

— Я зараз за копійкою не стою,— сказав той.

Горбатий зиркнув на сестру. Та легенько кивнула. Горбатий схопив простягнені до нього гроші і вислизнув за двері.

Вони знову пильно подивилися одне на одного.

— Щось сказати хотіли? — спитала трохи хрипко Валька.

— То ми з тобою не родичі, Валь?

— Чого це не родичі. Он внука маєте. А може, й двох,— вона всміхнулася.

— Другий не мій,—спокійно сказав Микола. — Другий Яшки Безпальчика.

— Ну, то перший ваш.

— Так думаєш? — Микола всміхався. — А може, й перший не мій?

— Перший ваш,— засміялася Валька. — Так і в документах записано.

— Документи — це ще не все,— сказав Микола. — Я от думаю, що він від Івана Польового.

— Якого там Польового,— почервоніла Валька.

— А того, що в Петровському завулку живе...

— І це ви знаєте? Ну й що?

— Та нічого. Значить, ми вже не родичі, кажу.

— А як не родичі, то що?

Він дивився на неї, і вуста його помалу й масно розповзалися.

— Бросьте ви! — відвернулася Валька.

— А чого, Валь? Я тобі отрєзик хороший подарую. Крепдешиновий.

— Бросьте, вам сказала. Зараз Петя зайде...

— Ну, то й рішай скоріше. І зап'єм це діло, га?

Вона вагалася. Дивилася пильно на нього, наче хотіла прочитати щось в очах. Але побачила той вогонь, що його вміла досить добре розпізнавати в чоловіках.

— Ну, то як, Валь? Не родичі ж ми!

— А мовчать про все будете? — спитала різко.

— Як гроб! — вдарив себе в груди Микола. — Кажи швидше, бо зараз таки Петрик прийде.

— Чого це ви його Петриком звете?

— Подобається так мені. Ну!

Валька вагалася.

— Звідки я можу знати, що ви мовчатимете?

— Слово тобі даю!

— Що мені з вашого слова?

— То, може, язика собі врізати?

— Не мішало б! — всміхнулася Валька. І раптом посерйозніла. — Приходьте завтра у вісім.

В сінях уже рипнули двері.

— Куди?

— Кашперівська, чотири. І отрєз не забудьте.

15.

— Я багато пить не можу,— сказав Микола. — Голова в мене слабка. Пару чарок ап'ю, і вже мені памороки забиває.

— А мені от нічого,— тонко озвався Горбатий. — Тільки співать дуже хочеться.

— Ну, то й заспіваймо. Я теж до цього діла охочий.

— Надовго приїхали? — спитала Валька, заїдаючи хлібом із ковбасою.

Микола взяв зі столу редиску і з хрумкотом відкусив.

— Може, й назовсім. Хочу тут на роботу устроїться.

— Ми думали, ви за Андрія сердитеся,— сказав Горбатий.

— Чого мені за нього сердитись? — засміявся Микола. — Хай за себе сердиться. Дурнем вродився, дурнем йому й бути.

Валька й Горбатий засміялися.

— От бачите, вже мені в голову починає вдарять. Не буду я більше пити...

— Та пийте вже, Миколо, пийте,— присунулася ближче Валька. — Це воно тільки спершу так. Потім голова прояснюється.

— Як мало буде, я ще збігаю.

— А чого ж,— сказав Микола, витягаючи туго напханого гаманця. — В мене тут не на одну півлітру стачить.

Очі в Горбатого і Вальки стали як у сухотників. Горбатий ковтав пережоване і ніяк не міг проковтнути.

— Я знаю, що у вас гроші є,— всміхнулася Валька. — Сховайте, щоб не згубили!

— В житті ще нічого не губив! — Микола засвітив добродушною всмішкою.

На порозі виросло дві дитячі постаті. Мали незвично серйозні личка і широко розплющені очі.

— Я сказала: гулять! — трохи вереckливо крикнула Валька.

— Валік у штани оно наробив.

— Піди, Петю, прибери,— гидливо зморщилася Валька.

— Ти чого оце не проснвся? — закричав Горбатий і плеснув малого по сідничці. Удар прозвучав, як по подушці.

— Виведи його у сіни, щоб не смерділо,— наказала Валька.

— Він у тебе за няньку! — засміявся Микола.

— А чого б мав хліб даремно їсти? В нього це непогано виходить.

— Скільки оце твоєму малому?

— Та вже більше двох,— Валька взяла пляшку і почала наливати.

— Без мене не пийте,— всунув із сіней голову Горбатий. — Я його зараз підмию.

— А тобі чого тут треба? — гримнула Валька на старшого.

— Я більше не хочу гулять,— понуро відповів той.

— Та хай залишається! — сказав Микола, п'яно поводячи головою над столом. — А то воно негарно й виходить: прийшов онука побачити, а його й катма.

Валька блиснула оком, але промовчала. Хлопець підійшов до столу і задивився голодними очима на ковбасу. Микола наклав кусник на хліб і подав. Той взяв несміливо й відійшов. Сів у кутку на малий ослінець і почав похапцем їсти, чвакаючи й сопучи.

Горбатий наливав у сінях в миску воду.

— Ти десь робиш? — спитав Микола, щипаючи Вальку за стегно.

— Воду газіровану продаю,— незворушно відказала Валька.

Зайшов Горбатий, тягнучи під пахвою малого з голим задом.

— Щоб мені проснвся, пойняв! — крикнув Горбатий і жбурнув малого на ліжко.

— А ти, Петрику, на базар уже не ходиш? — спитав Микола.

— Вже там урвалася ниточка,— сказав Горбатий, присідаючи до столу. — Я тепер Вальчиних дітей гляджу. Ну, а гриби починаються, то по гриби ще ходжу. Беруть, аж просять!

— І рибу продаєш,— сказав незворушно Микола. — Піхоцький приносить, а ти й продаєш.

— Ви, Миколо, як міліціонер.— хихикнула Валька.

— Та про це ціла вулиця знає. І про м'ясо Степаноае.

За столом запануаала раптом тиша. Вальна й Горбатий напружено дивилися на Минолу.

— Забагато ви знаєте! — сказаа крізь зуби Горбатий.

— Це я сказаа до того, що нам сваритися не треба. — І Микола засвітив добродушною всміщкою. — Жити мирно нам треба. А будем жити мирно, то, може, і я аам у пригоді стану.

Вони знову випили: на столі була тільки редиска й хліб. Мннола з хрумкотом розжовував редиску.

— Мвма, гаму! — сказав голозадий із ліжка.

— На хлібця! — кинуа йому шматок Горбатий.

— Басни хоцу! — прогуа голозадий.

— Шурко, дай йому ковбаси! — гуннула Вальна.

Але Шурно запнхаа до рота всіма пальцями рештни ноабаси.

Малий ревіа.

— Заткнись! — заверещвла Валька. — Звтннись, бо пояса дам!

Малий і спрааді «заткнуася». Сидів із розкритим ротом і наадратними очима.

— Умоаи до життя у аас непідходящі,— сказаа Микола. — Піапідвал, даоє дітей та й інаалід. Писати аам треба.

— Куди ж писати? — зацікавився Горбатий.

— Начальстау писати. Мовляа, так і так, неудобне життя, діти й інвалід. Вони зараз на це дналяться.

На столі стояла порожня пляшка.

— Подай, Петю, ще ту самогонку,— лінинао озаалася Валька.

— А може, я лучче збігаю,— трохи невдоволено сказаа Горбатий.

— Давай самогонку, сказалв!

— А аона без зілля? — по-п'яному антріщнася Мнкола.

— Він боїться! — тонко вигукнула Валька і розсміялася. — Чуєш, Петю, аін боїться!

Горбатий ніс, хихикаючи, зелену пляшку з увігнутим дном, заткнуту чорним гумовим корком.

— Та ми ж самі будемо з аами пить,— мирно сказаа Горбатий. — А хто собі лиха хоче?

— Заткнись, Петька,— сказала Вальна і присунулася до Мнколи ближче. — Хай от Микола про нову каартиру розкаже.

— Написать вам треба,— сказав Мнкола, гикнуаши. — Хочете, я й впишу. Дай-но аоди, Петрику, зап'ю!

Він зноау гикнуа і поаів моау далі, коли аже напнася води.

— Слабкий я на анпнаку,— сказаа. — Та от, хочете, я й напишу. Там, на районі, до мене багато підходять, щоб я написав. А добре діло людям чому не зробить? Матимете ноау каартиру а ноаому будинну, тепер їх до чорта будують!

— Остогидла мені ця нонура! — скрикнула Валька.

Горбатий налнааа у чарни.

— Мені не лий,— сказаа Мнкола. — Я аже більше не питиму, нє! Голоаа а мене до анпнаки слабна: зоасім я уже п'яний. Добре діло я вам зроблю, чому не зробить. Добре діло зробить — це для мене як дитині цукорка з'їсти!

— І-і! — сказала Вальна, присуааючи до себе чарну. — Мнкола боїться нашу самогонку пить. Дивись, як її треба.

Вона перехилила до рота чарку і за мах ноатиула асе, що а ній було. Горбвтий поспішив за сестрою, аідтак утер губи.

— Хороша водка,— сказва снороможою. — Зоасім не худша казьонни. Я її беру а такому місці, що не обдурять.

Валька сиділа, підперши руною щону.

— Заспіаай, Петю,— попросила вона розчулено. — Може, от і Минола з нами заспіаає. Дааай, серденько.

«Серденько» заспіваа. Високим, гарним і чистим голосом, широко розтуляючи рота: заук буа такий сильний, що аж шибки задзеленчали.

— Петя міг би в артисти піти,— сказала Валька, втираючи око. — Коли б не був він калічка, їй-богу, зі сцени міг би співать. Так уже славно виводить!

— А славно! — і собі втер око Микола. — Ходи-но, Петрику, я тебе поцілую!

— Не називайте мене Петриком,— раптом обірвав пісню Горбатий. — Що я, сільський? Я й народився в городі.

— Іди сюди. Петрику,— розвів руки Микола. — Іди мені ось на коліно сядеш. Разом і поспіваємо. Ходи!

— Ха-ха-ха-ха! — реготалася Валька. — А піди, Петю, піди!

— А чого ж,— сказав Горбатий, вмощуючись у Миколи на коліні. — Коли вже так просите, я можу й посидіть.

— Такий ти славний,— чмокнув його у вухо Микола. — Хочу я, Валь, пощупать, чи в нього хвостика нема. Ти ж чортик, Петрику, правда? Отут у тебе і ріжки повинні буть.

— І-ги-ги! — аж покочувалася Валька. — Йому вже, Петю, і чорти ввижаються!

— Нє, ти ж таки чортик, Петрику? Ну, признайся, чортик? Чи, може, тільки з чортами водишся?

— Не лапайте мене, дядьку! — тонко вискнув Горбатий. — Що я вам, женщина?

— Таж, звісно, не женщина, Петрику. Чортик ти. Такий малесенький, гарненький. Бач, і хвостик у тебе промацується. Ану покрути ним...

— І-ги-ги! — реготалася Валька.

— І ріжки в тебе є,— помацав йому вище лоба Микола. — Такі маленькі і гарні в тебе ріжки!

— Ідіть ви к чорту! — скочив із Миколиних колін Горбатий. — Шуткуєте так некрасіво. Не так уже багато ви й випили!

— Голова в мене слабка,— взявся за скроні Микола.

— Він не чортик,— сказала цілком серйозно Валька. — А от що гадати, то добре гадає. За гроші, правда. Хочете, то він і вам погадає. Скільки ти візьмеш, Петю?

— За тридцятку,— сказав поважно Горбатий.

— Розпише вам так вашу «судьбу», що почудуєтеся!

Але розписувать Миколину «судьбу» Горбатому не довелося. Щось вдарило сильно по вікні, і з рами з брязкотом посипалося скло.

Валька заверещала, а малий на ліжку заревів. Шурко підхопився на ноги і завмер стривожено.

— Це яка зараза мені вікна б'є! — крикнув, схоплюючись, Горбатий. Знову вдарило, і знову посипалося скло. Потім вдарило ще у сінях і голосно затупотіло. Горбатий притьма кинувся у двері.

— Певне, ворогів маєте, що вікна вам б'ють? — тихо й тверезо спитав Микола.

— Яких там ворогів,— підхопилася Валька. — Не бувало ще в нас такого!

— Піду я,— сказав, вилазячи з-за столу, Микола. — А бомагу я вам завтра таки напишу. То ми з тобою домовилися, Валь?

Малий на ліжку ревів, наче в трубу дув.

— Ідіть уже, йдіть,— підштовхнула його Валька.

Він спинився коло порога і повернувся до Вальки.

— Да, Валь, вороги у вас є. І не забувають вони про вас. Певне, щось недобре вкоїли, га?

Він лукаво заскалив око.

— Іди ти к чорту,— огризнулася Валька.

Через поріг переступав Горбатий.

— Якісь хлопці, трасця їхній матері,— сказав задихано. — А ви що, вже тікаєте?

16.

Пливли над землею сутінки, і в тих сутінках м'яко потопали прирічкові горби. Річкою пахло аж сюди, а ще пахло молодим зіллям з городів та кропивою. Микола спинився на хвилю, дихаючи на повні груди: на лиці його блукала задоволена посмішка. Струснув чубом і рушив просто до ганку Піддубного.

— Стій! — сказав йому звідти серйозний і сердитий голос. — Стій, зараза!

Микола задер голову і побачив татарське обличчя, що звісилось із ганку.

— Щось хотів сказати? — скоромовкою спитав Микола. — Доброго тобі вечора!

— Ти чого оце, зараза, до моєї жінки клинці тешеш? — люто просичав Піддубний.

— Я? — здивовано перепитав Микола. — Хто це тобі сказав?

— Хто, хто! Вся вулиця про це гуде!

— А не гула, коли ти до моєї мостився? — наївно спитав Микола.

Татарські очиці Піддубного стали щілинами.

— Ти, зараза, лучче зі мною не зв'язуйся. І перестань ходити коло мого дому!

— Ходжу де мені заманеться,— трохи сухіше сказав Микола. — А ти ліпше свою спідницю стережи. До чужих ходиш, а свою от і не встережеш...

— Хто там такий? — озвалася Піддубна. Стала на порозі і позіхала.

— Ану марш у хату! — гаркнув Піддубний.

Микола підняв ся до колонки.

— Здоров, Марусю,— сказав лагідно.

— Іди в хату! — закричав Піддубний. — А ти проходь, чого вирячився!

— Та от думаа, що побалакати зі мною хочеш.

Піддубна різко крутнула платтям і сховалась у сінях.

— Я тобі морду поб'ю, коли будеш тут лазить!

— Не поб'єш,— спокійно відмовив Микола. — Заяча ж у тебе душа, чоловіче!

Піддубний сходив із сходів. Стискував кулаки, а очей на обличчі начебто й не було.

— Ну? — підвів голову Микола.

— Не лазь тут коло моєї хати! — вже м'якше сказав Піддубний.

— Я тобі за Ганю морди не бив,— сказав Микола,— та коли хочеш, то поб'ю.

— Арештанюга! — видихнув Піддубний, розтискаючи кулаки.

— Давай лучче по-доброму,— розсміявся Микола. — Роги носить — воно не солодка штука.

Піддубний скреготнув зубами.

— Отож пораджу тобі як чоловік чоловікові...

— Не треба мені твоїх рад!

— Ні, треба. Дивись лучче за своєю спідницею. Не я, то другий знайдеться...

— Що ти знаєш про другого? — занепокоєно спитав Піддубний.

— Це ти в своєї Маруськи спитай.

— Чого ви там завелися? — знову виросла на порозі Піддубна. — Не мала я з ним нічого.

— Іди в хату, я тобі сказав!

— А чого ж ти до чоловіка сікаєшся?

— Та от бити мене зібрався. Чуєш, Марусю, мене? — засміявся Микола.

— Буду руки об тебе бруднить,— буркнув Піддубний.

— Ясно, не будеш,— сказав Микола і раптом приставив до живота Піддубного пальця. Той відсахнувся.

— Ну, я пішов,— асміхнуася Микола. — Інчу вам доброго і мирного життя.

Він поаернуася й неквапно рушнв із даору, почувшн, як скреготнуа у нього за спнною зубамя Піддубний і як зітхнула аажко на ганку його дружнна.

— Почекай, арештанюго, почекай! Прнйде ще й на тебе управа!

— Іди а хату! — сказала лагідно Піддубна. — Не займайся з ннм.

— А я й не займаюся,— сказав, ступаючн на ганок, Піддубнвй. — Це такнй, що й ножа може під бік усунуть. А тобі — дивнсь,— аін махнуа перед її носом велнкнм п'ястуком. — Днансь мені!

Але це жінку, здається, не вразнло. Позіхнула спокійно, і в очах її майнуло щось таке, як глум.

— Що гобі на вечерю приготувати? — спитала будеино.

17.

Стояло аелике сонце, коли Микола прийшоа до шаагра колотн саиню. Земля була освітлена твк яскраво, що, здавалося, кожен листок мав довкола себе райдужне обрамлення. Людн ходнли із щілнкуватнмн очима, так що кількох чолоаікіа по дорозі до швагра прийняа Микола за Піддубного. Річка стала під цим сонцем така ясно-сння і так сліпуче пострілювала жмурамн, що Микола не витримвв, щоб не покупатися. На неаелнкій піщаній косі біля острова було стількн діаочнх та юначнх тіл, що йому треба було анбиратн поміж них дорогу: збнралися на цьому пляжі переаажио школярі старших класів і студенти, що попрнїжджали на канікули. Купальннкіа було, правда, иебагато, та й ті якісь лінвві й неповороткі. Посеред річкн стирчала тількн одна аискубана й анбілена голова, яку Микола встиг уже пnнмітити,— купалася тут щодня.

Він поплнв, аідчуааючн ніжну, як шелест листя, прохолоду. Той бік річки був зарослий кущами, і твм, на камінні, серед тих кущіа, лежалн розпластані тіла і не виявляли найменшнх ознак життя. Побіч иього плесиула, скндаючнсь, рнбина, аін розаернувся й поплна до рнбалкн, що безжнано стоабнчив по пах у воді.

— Ну, як жінка? — спитаа, як щодия, Мнкола, і рнбалка, як щодня, задоаолено розсміяася.

— Днтину глядить!..

Швагро чекав його у хаіртці.

— Вже мене нетерплячка бере. Тн що, купаася?

— Та соице ж таке! Мені аж по душі шкребеться, колн подумаю про таою саиню.

В Мнколн очі булн теж звужені, так само як у швагра, а особлнао у шаагрової. Вона стояла тут-такн, біля куща бузку.

— Вже якось аідбудеш,— блнснула аона усмішкою. — Будемо тобі такі вдячні!

— Тн аже снідаа? — спнтаа швагро.

— Та на вашу свіжину сподіваася. Чнм ти хочеш смалити?

— Можиа паяльиою лампою, але краще соломою.

— Дістав соломн?

— Та дістаа,— трохн иіякоао сказаа швагро.

Внскочиа із буди собака, але иа Мнколу не загавкаа, дзаін його ланцюга буа сьогодиі по-особлнаому луикнй.

— Собаку заберн,— сказаа Микола. — Десь тудн, за хату.

Собака поднанася на господаря вологими розумннми очима і заскааулів.

— Перевір, чн добрнй колунець,— сказала шаагроаа. — Ганя чого ие пряйшла?

Мнкола помацвв пальцем гостряк.

— Дуже аона тонкосерда,— сказав аін.

— Чого там,— озаалася швагрова. — Діло це жнтейське. Їсти ж аона яе тонкосерда.

— Всякі люди бувають,— сказав швагро, ведучи собану за хату.
— Я її вчора помила. Щоб чистеньна була.
— Все одно ще раз мити доведеться.
На подвір'я нидав тінь величезний дуб, і між тої тіні стрибали, наче золоті яблука, виграви. Вони блимали й на платті швагрової, потрапляючи й на обличчя,— від того ностисте, широне облнччя її посвітлішало й понращало.
Минола зайшов у хлів.
— Малувато тут місця.
— Та янось буде. Я вже поприбнрав,— озвався швагро.
В сажі рохнула свиня, виставляючи велику, сальну морду.
— Вона в тебе лежнть чи трохи ходить?
— Та трохи й ходить.
— Виганяй!
Він розставив ногн й помахував легенько нолуном.
— На, подаси нолуна,— сназав швагровій.
Свиня невдоволено зарохкала, швагро виштовхував її із сажа. Ступила нілька невпевнених нрочнів і посеред хліва стала.
— Вали! — норотно наназав Минола, і вони зі швагром нинулися на тварину.
Висоний, розпачливий зойн пронизав повітря.
— Тримай міцніше,— гукнув Микола. — Давай нолуна.
Свиня нричала. Висоний, розпачливий зойн рвавсь із хліва, летіа у чисте веселе небо і до малого, наче золотий гарбуз, сонця в тому небі. Стальний прут легно авігнавсь у шніру, і за мнть велике, рожеве тіло безживно простяглося серед хліва.
Минола витирав піт.
— Добре ти справився,— сназала швагрова.
— Тан воно і їй легше,— тихо сказвв Минола. — Коли не попасти з першого разу, нров на сало може піти. А тан вона в грудину вся зливається.
Він стояв над розпластаним тілом блідий і посмутнілий.
— Не люблю я цього діла,— сназав. — На серці марнітно стає. Дайте посиджу трохи.
Він вийшов надвір і сів на ослінець. Перед очима в нього лежала напрочуд ясна річка і тан само мирно-лагідно стріляла жмурами. За хатою поснавулював собана, а від пляжу долинали висоні дівочі й дитячі понрини.
— Хорошого поросюна ми вгодували,— задоволено сназав швагро.
— Продамо, то наново хату перенриємо,— сназала швагрова.
— І нупимо тобі нарешті пальто,— в тон їй відназав швагро.

18.

Ганя зайшла у двір до брата у білій хустинці, підв'язаній під підборіддям, і в нвітчастому ситцевому платті. Обличчя її світилося погідно, а може, трохи й урочисто: свиня в хліві була вже обсмалена і начисто вимита — жовто світила в сутіні.
— Із свіжиною вас, будьте! — сназала Ганя і сіла серед подвір'я на ослінця.
— Зараз будемо розрізати,— сназав Минола. — Прнготуйте відро на нров.
— Я знав одного,— обізвався Ганин брат,— нотрий нров пив. Оце занолють свиню, колієм він і був, візьме каарту і без передиху. Така морда була, як у бугая.
— Це ти про Губвря? — спитав Минола.
— Таж про нього. Зате морда була, як в упиря.
— Він і дітей до того прнвчав,— озвалася Ганя. — Тані були асі нраснощоні.
Минола вже розрізав свиню.

— Давайте відро.

Вони завовтузилися, зливаючи кров.

— Це будете й кишку робить? — спитала Ганя.

— Ато ж як! — відказала братова, несучи відро з кров'ю. — Я вже й гречаної крупи підкупила.

— Печінка чистюсінька,— сказав Микола.

— Оце ми зараз її і посмажимо.

— Тушу будемо потім розбирать, хай м'ясо зм'якшіє,— сказав Микола і плюхнув велику червону печінку в емальований таз. — Хорошу вигодували свиню.

— У нас на неї велика надія,— сказав брат. — Скільки тих дір, що треба латать.

У двір входила Варка і її дочка.

— Із свіжиною вас, дядю! — гукнула бадьоро дочка божевільного.

— Заходьте! — добродушно обізвався брат.

Вийшла братова, її обличчя, залите яскравим сонцем, усміхалося. Варка тицьнула їй пляшку горілки.

— І треба було вам тратиться,— сказала братова добродушно.

— Забирай печінку,— сказав їй чоловік. — І можеш уже смажити.

— В хаті будемо чи тут, надворі?

— Надворі воно сподобніше,— озвалася Ганя.

Над хвірткою світилося вже якесь жіноче обличчя.

— Сусідко! — гукнуло воно. — А підійдіть-но сюди, сусідко!

— Вже купці на м'ясо прийшли,— сказав брат.

Братова повільно пішла до хвіртки.

— Розпали-но плиту,— наказала вона на ходу чоловікові.

— Трохи продамо сусідам, а решту на базар,— сказав той і потер руки. — Ех, давно я не їв свіжини!

Стояло серед неба маленьке кругле сонце, тремтіло й трусило на світ проміння, і обличчя людей у тому сонці молоділи й матовіли, а листя лисніло, витискаючи з себе олію. Верболози щасливо плакали, скапуючи гарячими краплями а не менш гарячий пісок; гуляла на чистому плесі риба, зовсім не зважаючи на купальників, що перетинали те плесо вздовж і впоперек,— були-бо захмелені цим сонцем і днем. Брат роздмухував у літній печі вогонь, братова перемовлялась із сусідкою, з якою розділена була хвірткою, і їхні високі голоси мирно дзвеніли. Микола спинився серед двору і раптом задивився туди, на горби, густо засипані ліщиною, і на поля, що вигинали на тих горбах оксамитні хвилі. Текла через ті горби і через поле дорога, по якій їхав самітний велосипедист, і чи той велосипедист серед розбурханих хвиль, чи така вибуяла зелень принесли в його душу малий, але напрочуд відчутний смуток. Він завмер на хвилину, дослухаючись до того смутку в собі, тенькнуло йому щось усередині — перевів погляд на дружину. Ганя тихо розмовляла із Варкою, її засмагле обличчя, обрамлене білою хусткою, було гарне. Глуха туга сколихнулась у Миколиним серці, відчув він, що віддаляється від цього обличчя і від цього заповненого родичами двору. Був уже сам тим велосипедистом серед вигниливих зелених хвиль, натискав і натискав на педалі і таки віддалявся від них, а передусім від цього гарного обличчя, обрамленого білою хусткою, до якого так поривалося його серце. Він затис вуста і підійшов до шваrра, який і досі роздував у літній печі вогонь.

— Може, допомогти дровець урубати? — спитав лагідно.

19.

В рогатках продавала, як завжди, насіння Савчиха, і Микола спинився коло неї.

— Як торгується, тьотю?

— Та трясця його матері з такою торгівлею,— буркнула стара. — Колись воно й насіння більше їли.

— Ви б сіли на люднішому місці.

— Щоб міліція ганяла? — подивилася на нього сердито Савчиха.

— Та й ця правда. Насипте мені дві склянки.

Він наставив кишеню, й Савчиха насипала туди насіння.

Повернув на Чуднівську: повз будинок, де зараз жив, минув вісімнадцяту школу і відчув, що ноги понесли його швидше. Тримав під пахвою газетний згорток, обкручений паперовою шворкою, запускав руку до кишені і кидав до рота насінини.

Ішов парком, гризучи зерно і плюючи лушпинням, очі його наче поменшали йанцвіли, короткі ноги моторно долали дорогу — ішов він хутко. Гуляла довкола молодь: ошатні дівчата й хлопці, біля брами сонно сиділа контролерка, і він пройшов повз неї, мало не зачепивши. Попереду простяглася смуга бульвару: дерева, втрамбована жовта алея, повна гуляків,— він ішов у цій випрядженій юрбі, кашкет налягав на очі, а лушпиння ліпльовувалося під ноги. Зрештою, не витримав цієї велелюдності й зійшов на хідник. Біля пивного кіоска стояла юрба, він спинився і спитав якогось пузаня, як пиво.

— Пиво свіже,— сказав фальцетом пузань і усміхнувся запіненим ротом.

Микола став у чергу і раптом почув, що навколо зудить, наче рій басовитих бджіл, гул голосів. Став так, щоб бачити людей, пив пиво й дивився.

На Садовій тлуму вже не було, але люди ходили так само неквапно — в повітрі відчувався недавно проминулий спечний день. Старі дихали, трохи повідкривавши роти, і він відчув, що і в нього спітнів лоб. Легенький сухий легіт повіяв із глибини вулиці — приємно було вловлювати його обличчям.

— А я думала, що не прийдете,— сказала Валька і ввійшла в двері, відкинувши довгу й не зовсім чисту марлю, що заслоняла прочіл. Микола втрапив у темний коридорець, а за мить його осліпило світло — Валька натисла на вмикач. Кімната була охайна, з безліччю мереженого безділля — фіранки, скатерка на столі, підставки під вази і кухлики, торочки простирадла, що сягало землі. На стінах темніли ницвілі фотокартки, на одній із них він побачив Горбатого, а на другій Степана.

— Твоє оце? — спитав коротко, кладучи пакунок на тумбочку.

— Та де? — всміхнулася Валька, дивлячись на той пакунок. — Родички одної...

Микола підійшов до дверей і накинув гачка.

— Ніхто не прийде,— сказала Валька.

Вони стояли серед кімнати й дивилися одне на одного.

— Стидно мені трохи з вами,— сказала вона.

— Та чого там, роздягайся!

— Куди нам спішить! Може, спершу отрезика покажете?

— Отрезик потім собі роздивишся,— нетерпляче сказав Микола. — Роздягайся!

Вона переступила з ноги на ногу — на неї дивилися гарячі очі.

— Нетерплячий ти! — сказала, всміхаючись, і почала розстібати кофточку.

Стояла перед ним молода й гарна, з міцними клубами і пружкими грудьми і всміхалася трохи іронічно: очі її поступово каламутніли.

Він розстебнув пасок і раптом висмикнув його із штанів. Лискуй удар упав на Вальчині плечі.

— Що це ви? — злякано крикнула вона.

Але він хльостав її по чому бачив: по спині, по грудях і по обличчю. Валька затрепетувала розпачливо і кинулася до одежі. Він вирвав їй одежу з рук і продовжував хльостати. Вона забилася в куток і верещала.

— Оце тобі за Андрія, оце тобі за суди, оце тобі за приписану дитину! — сипів роз'ятрено Микола.

Вона завалилася йому до ніг і обхопила черевики.

— Ой, не вбивайте, дядьку, ой, не буду більше!

На білих її плечах проклалися червоні пасмуги. Сльози лилися по обличчю і капали на Миколині черевики.

— Ой, робіть зі мною що хочете, тільки не бийте! — ридала вона.

Він відкинув її носком черевика, і вона скорчено завмерла на підлозі. Схлипувала і здригалася.

— Молися, зараза! — прохрипів він. — Молися оцій дошці! — кинув у бік ікони.

Валька склала молитовно руки.

Він стояв, широко розставивши ноги, із скривленим блідим обличчям, і очі його палахкотіли.

— Боже, вибач мені мої гріхи! — замолилася Валька.

— І затям собі: я несамовитий! — крикнув він. — Почую щось про тебе, приб'ю!..

— Ой, не буду, дядечку, ой, ніколи не буду! — простягла вона до нього молитовно складені руки.

Він почав просилювати пасок у штани.

— Одягнися! — наказав.

Вона кинулася до одежі й почала поспішно вдягатися.

— Про нашу розмову щоб ніхто не знав! — сказав він різко.

Вона швидко кивнула. Схлипувала і була червона, наче варена.

— Це я, як батько, з тобою поговорив,— сказав Микола вже м'яко. — Сама знаєш, з тобою не можна інакше!

Він повернувся різко і скинув гачка. Щось метнулось із сіней, але він кинувся туди, наче стріла, і за мить укинув до кімнати й Горбатого. Той тремтів.

— Тебе, Петрику, теж стосується, що я їй сказав. Пойняв?

Горбатий трусився. Очі його зробилися несподівано круглі, а руки наставив, наче збирався оборонятися.

— Щоб як могила мені мовчали! — крикнув він різко і повернувся до дверей.

— Отрез он забули! — озвався з кімнати зтомлений, аж розбитий Вальчин голос.

— Петрику з нього сорочку поший! — сказав Микола і грюкнув дверима.

Горбатий стояв біля пакунка, простяг скарлюченого пальця і роздер ним газету. З-поміж паперу випросталося гостре, пилкувате листя. Горбатий зашипів, обпікшись об те листя, і схопив пальця ротом.

20.

Цілу ніч ішов дощ. Він почався ще відтоді, як переступив Микола поріг Ганної кімнати, вернувшись із гостини до Вальки; зашелестів в акацієвому листі біля вікна, а за якийсь час заговорив голосно з ринви, що почала вихлюпувати з себе водяний потік.

— Де це ти був? — спитала Ганя, бо він підійшов до вікна й задивився на дощ.

— Мав діло! — озвався спроквола.

— Приїхав начебто до мене, і не бачу тебе.

Він все ще вдивлявся у вікно.

— Вибач,— нарешті витис із себе. — Треба так, Ганю!

— Нікому воно нічого не треба,— сказала Ганя. — Ось чує моє серце: недобре це кінчиться...

— Що має недобре кінчитися? — повернувся він різко до неї. Очі його були малі й темні, і він весь начебто випромінював із себе сум.

— Оці походеньки твої. Не чіпав би ти їх,— вона зітхнула. — Вечеряти будеш?

— А чого б то я не мав вечеряти?

— Може, там годували. Оде ж пив із Горбатим і Валькою.

Він мовчав. Сидів за столом і аж очі приплющив, так йому було смутно.

— Хто це йому там вінна побна? — спитала, стаалячи на стіл кашу.

— Не знаю,— байдуже аідповіа Минола. — Я тоді а ннх саме в хаті сндів.

Вона засміялася.

— А мене тобі чого дурнти? — спнтала.

Він зирнув на неї, але промоачаа. Дощ зв вінном обхльоскуаав шибнн.

— Коли такий дощ, меиі сумио стає,— сназаа.

— Пробуваа на роботу устроїться?

— Ще не було ноли,— озвввся начебто соиио. — Чого тн вкрутила таку слабну лампочну?

В хаті й спрааді заляглн жоаті сутіннн. Лампочна в иих над головою ледае тлілв.

— Економлю,— асміхиулася аона. — А що мені з того саітла?

— Хіба я не досить прнсилаю? — він аже й спрааді ивчебто засинаа, а може, це тан його сум з'їдаа.

— Таж присилаєш! — неохоче сказала вона.

— В паичоху кладеш?

— А ян же з вами, такнми обіясиинами, не нласти? — раптом розсердилася Ганя. — Недовго й до бідн... Що однн, те й другнй!

— Не доаіряєш нам? — каоло всміхнуася Минола.

— Надто часто сама лншаюся,— сназала Ганя. — Але тільнн тоді я й спонійна. Бо от і зараз: щось воио зиоау затівається!

— Що ж аоно затівається? — Він уже зоасім приплющиа очі. Шварготіа за аінном дощ, і аін слухав, здається, більше той дощ, аніж дружнну.

— Чн ж я знаю? — сназала вона аже зоасім смутно. — Але асе а мені тан і нолотиться. Я аже це ив собі перевірила!..

Він здрнгнуася, наче прокинуася, зоасім уже буа аннлючиась із цього саіту.

— Піддубнй уже ие чіпляється? — спнтаа.

— Та де? Десятою дорогою обходнть,— тнхо засміялася Ганя. — Входжу у даір до ннх по аоду, а аін астає з ганну і йде а хату.

— Ну, от бачиш! — майже пошепки сказав аін. Дощ монотоино цокотів по піддашках.

— Кажуть, сильно свою жіину побив, з сннцямн ходить...

— Ти днан! — розплющиа очі аін.

— Це, мабуть, через тебе,— сназала Ганя. — Я тана дурна... чомусь такн аірю, що а тебе з нею нічого не було.

— Бо й не було,— сназаа аін норотно.

— Маа той Піддубиний любасну на Павлюнівці,— моиотоиио розпоаідала Ганя, й собі переймаючнсь настроєм дощу. — Кажуть, приходила аж сюдн. То аін одіслаа її. Іди, каже, знатн тебе не знаю!

— Зиачнть, любоа уже між нимн почнеться,— соиио сназаа він.

— Яна там любоа, нолн аін їй синціа настааиа. Коли б це мені зробна ти, я б ні ханлнни тебе а хаті ие терпіла...

— А чого аона терпнть? — спнтаа, ледае аорухнуашн губамн.

— Бо сім'ю розбнвать ие хоче. Та й яка може буть любов до таного анлнцюаатого? Тане аоно якесь, наче слнзом понрнте...

— Занортіло ж за нього. — Він зиову-тани прислухався до шуму й плескоту за аікиом.

— Закортіло, бо нічого луччого не траплялося,— Гаиа шумно астала. — Дааай постелю тобі, бо оиде аже засннаєш, так на тих походеньнах утомнася.

— Це я протн дощу,— сназаа аін аннуаато. — В мене й раиіше таке бувало, чн забула?

— Не забула.— сказалв Ганя, розкладаючн ліжно. — Тільки сьогодні ти начебто і спрааді атомнася...

Але він уже спаа. Похилна голоау на груди і саснуа носом.

— Пронидайся,— торннула його Ганя. — Вже постелнла.

Він почаа роздягатися, ян сомнамбула. Вона йому допомагала.

— Це все через цей клятий дощ,— пробурмотіа аін. — Просто абиває він мене. Не сердься на мене...

— Та йди аже спи,— сказала Ганя, доаодячи його до ліжка. — І не пив ти, здається, а п'яний...

Вона вклала його й підгорнула постіль. Задивилася на невелике, поморщене й увіч переатомлене лице, і смуток аід того лиця начебто й до неї перейшоа. Відчула раптом, що асе аоно таки дочасне: і цей чолоаік а її ліжку, і ця мирна тиша а її кімнаті. Шварготіа дощ, лопотів у ринві, цокотів по піддашках, шелестів у листі — кожен дім у цьому дощі буа як корабель, що плив у розбурханім морі. Сум уже цілком пойняа її: стояла серед хати, облита кволим світлом лампочки, й відчуаала, що до її вікон зноау клеїть саоє чорне обличчя Самота. Зноау поднаилася на переатомлене Миколине лице, аві сні аоно поступоао розгладжуаало зморшки, і їй раптом гостро згадалося, як прийшов він сюди уперше — так само заснув, бо так само буа тоді дощ, а аона астала, щоб прибрати посуд після їхнього неаеликого бенкетуаання, і вперше аідчула той-таки смуток, як перше собі попередження. Але тоді аона була легковажна, юна і щаслиаа, тож, прибравши зі столу, розчинила навстіж вікна і довго дихала молодими і розкішними запахами літньої ночі. Зараз все аоно трохи й поаторювалося: він спить, а вона прибирає зі столу. Одне тільки вона не зробить, подумалося мимохіть; не підійде до вікна і не розчинить — надто тяжко у неї на душі.

21.

Шкалик сидів на сходах, підтягши ноги і спершись підборіддям об коліна. В роті а нього стриміла самокрутка, з якої вилися сиві пасемка. Очі його були порожні й пласкі, як латунні копійки, а зморщене брунатне личко закостеніло.

— Знову сумуєш? — спитав, присідаючи біля нього, Микола.

— Та біда мені з цими грішми! — аипустив густий клубінь Шкалик.

— Знову аипити хочеш?

— Таж хочу, трасця його матері! Як тобі наша робота?

— Робота справна,— сказаа Микола.

— Може, комусь ще вікна треба побить?

— Та аже не треба,— всміхнуася Микола. Він закурив і собі, аони сиділи якийсь час на ганку й дивилися, як колотяться і проносяться над горбами сірі, брудні хмари.

— Похолодало,— повіа плечима Шкалик. — Може, я тобі щось зроблю?..

Микола зосереджено пихкаа димом.

— Ти ні,— сказаа нарешті. — Хіба хлопці твої...

— Це все одно, що я,— пожаавішав Шкалик.

— За це діло я б тобі на даі півлітри даа,— протяг поаолі Микола. — Тільки трошки воно не те... Опасне...

— Ну, коли опасне,— аж відсунуася Шкалик. — Нє, я опасного не хочу...

— Та не так уже й опасне,— тяг Микола. — Але зааажуй сам. Хочу я, щоб Степан Ювпак з мопеда свого покотиася...

Шкалик засміявся. Іржааим сміхом із підхлипами.

— І придумаєш таке!

— То опасно воно чи неопасно?

— Для моїх хлопців? Та це їм раз плюнуть!

— Ти подумай,— обережно сказав Микола. — Сам знаєш: то злоамисний чоловік. Коли б злоаив...

— Моїх хлопців? — аж схвилювався Шкалик. — Та їх і аітер не злоаить!

— А я от боюся трохи,— сказаа Микола. — Це, знаєш, такий, що й дитині хребта зламає...

— Не знаєш ти моїх хлопціа,— поклаа йому на коліно руку Шкалик.

— Ну, добре, я там їх підстрахую,— сказав поспішно Микола. — Він тепер на другій зміні і буде їхать коло одинадцятої.

— Шнурок тільки мені даси,— сказав Шкалик. — Шнурка в нас доброго нема.

— Шнурок чи на шнурок? — покосився Микола.

— Та як тобі завгодно. Давай лучче шнурка чи там дрота, бо ні грошей не буде, ні того...

— Коло Гармашів найвужче,— сказав Микола. — Один край хай прив'яжуть до паркана.

— Вони вже знайдуть як.

— Ні, нам треба домовитися. З тим кабаном не пошуткуєш.

— А казать хлопцям, що ти там будеш?

— Не треба. Їхнє діло скинуть його і тікать.

— Ну, до цього вони в мене надлвмні.

— Через це й балакаю з тобою. Та й безгрошівний ти...

— Спасибочко,— обізвався Шкалик. — Таке воно в мене: аж кишки болять...

— Алкоголік ти вже, Тимохо! — сумно сказав Микола.

— Та ти що? Я коголік! Та за кого ти мене маєш? — закипів Шкалик. — Ну, люблю я випить, то за це вже й коголіком обзивать?

— Заспокойся. Пошуткував я.

— Хороші мені шутки! — закліпав уражено рідкими віями Шкалик. — Коли б мені таке хто інший сказав...

— То що? — всміхнувся Микола.

— То побачив би! Он твій Горбатий — то коголік! І Зінчиха коголічка...

— Не сердься,— м'яко сказав Микола. — Не те в мене слово вихопилося. Хотів сказати, що любиш ти випивать.

— А люблю,— миттю примирився Шкалик.

— Ну, то наставляй лапу,— Микола витяг п'ятдесятку і вклав її в наставлену мозолисту долоню.

— Ви йому грошей не позичайте, дядю,— стала в дверях дочка божевільного. — Хай лучче віддасть мені того рубля, що ще торік у матері позичив. Він у нас, дядю, торік узяв рубля, і як у воду впало.

Шкалик оскалив малі, рідкі, але напрочуд гострі зубки.

— Киш, зараза! — прошипів він.

— Ви на мене не кишкайте! — сказала спокійно дочка божевільного. — Віддайте лучче нашого рубля.

— Хочеш рубля? — тонко спитав Шкалик і аж шию витяг: тонка вона в нього виявилась і довга.

— А чого б то я своїх грошей не хотіла? — зацокотіла дочка божевільного. — Ваших мені не тра...

— То й на! — урочисто сказав Шкалик і склав велику дулю.

— Це, дядьку, ви своїй жінці покажіть,— спокійно відказала дочка божевільного. — Бачите, дядю, це він і вам колись таке покаже!

— Мені не покаже,— всміхнувся Микола. — Віддаси мені борг, Тимохо? — спитав гостро.

— Та грім би мене побив! — заклявся Шкалик.

— А коли тобі так рубля того шкода, то на тобі й рубля! — Микола поліз до кишені.

— Мені ваших грошей не тра,— знову заторохкотіла дочка божевільного. — Хай он дядько Шкалик віддасть: він позичав, то він хай і віддає.

— Я тобі холери дам! — насварився кулаком старий. — Бач, зараза: чого це ти мене Шкаликом обзиваєш?

— Та чого там, дядьку. Всі вас так називають.

— А тобі, соплячко, зась!

— Віддасте рубля, то й не буду,— спокійно сказала дочка божевільного. — А не віддасте, то тільки те слово від мене й чутимете. Бо ж хіба ви не Шкалик?

— Ох ти ж зараза! — затрусився Шкалик.

— Чого це ви завелися? — визирнула Варна.
— Та от правлю в дядьна нашого рубля,— спокійно сназала дочка.
— А вдавися ти своїм рублем! — тьхуннув Шнвлик і поднбав поспішно під свої сходн.
Мннола реготав.
— Це я, дядю, і з вас нолнсь отан посміюся,— сказала серйозно дочка божевільного,— бо він вам танн грошей не віддасть. Багато йому дали?
— Таж рубля! — весело озвався Мннола.
— Ну, рубля — це ще куди не йшло! — заспоноїлася дочка божевільного. — Але згадаєте моє слово: не віддасть він його вам! У нас онде ще торік узяв.
— А не віддасть, то нат його берн! — потягся солодко Миколв. — Може, мене нолн добрим словом згада...
— Багато є ласнх на те добре слово,— суворо прорекла дочна божевільного.

22.

— Доброго дня, дядьну! — гукнув Горбатий, тулячи обличчя до рідких штахетин хвіртки.
Похмурий чолов'яга замітав двір. Курява хмарою оточувала його — робив він своє діло з понурою затятістю. Поставнв мітлу під стіну й неквапно пішов до хвірткн.
— Чогось хотілн? — спитав непривітно.
— Побаланать мені з вамн тра,— сназав Горбатий.
— То й баланай!
— Отан, за хвірткою,— обурився Горбвтий. — Я оце всі дні на вашу норову нарту нидав.
Понурий чолов'яга відмнннув важний засув.
— Заходь!
— Я про вас, дядьну, всі оці дні думав,— ображено назав Горбатнй, швнденько чеберяючн по прометеній стежці. Мовчазннй чолов'яга понуро йшов слідом.
— Тут тане занрутнлося, тане закрутилося. — Горбатнй з ходу сів на лавну біля ганку. — Зять ваш удома?
— На роботі,— бурннув похмурнй чолов'яга і став супротн Горбатого. — Ну!
— Та дайте відднхаться. Це він уже на м'ясономбінаті?
— А то ж де! — сназав похмурнй чолов'яга.
— А вн тудн не пішли?
— Старий я уже до такої роботи,— блнмнув похмурий чолов'яга. — То що тн там таке нанндав?
— Хто це там? — внзнрнула з вікна господиня.
— Доброго дня вам, тіточко! — гукнув Горбатнй.
— Тн там робн своє діло! — нннув різко до жінки похмурий чолов'яга, і вона зннnла, навіть не відповівшн на привітання.
— Я тани на норову вашу нндав. А чого тан довго не прнходив, нехороша історія получаїться.
— Яна це?
— А та, що той Минола танн прнчасннй до вашої норовн.
— Яний це Мнкола?
— Ну, той, що вам пособлять прнходив,— Горбатнй ознрнувся на всі бонн і зашепотів із прнсвнстом. — Він і Вальну побив за того, її першого, хотів і мене, вле янось я просночнв...
— Тн мені про норову квжи!
— Та я ж і кажу: проти всіх нвс він завзявся. Карта тільнн на нього кладеться... Сніпькн не нндав, все на одно повертає.
— А звіднн тн знаєш, що саме на нього?
— Тан воно кладеться, я вже в цьому ділі добре знаю... Та й вн самі казалн: на зіллі він знаїться...

— А чого ж він пособлять приходнв?
— Щоб узнвть, чи все в иього вийшло. З убнвцямн це всігда так.
— А ти звідки знвєш?
— Я, дядьку, ив судн люблю ходить... Сиджу твм і слухвю...
У похмурого чолов'яги ивбрякли кулвки. Посеред лоба иапружилвся грубв жнлка, ивчебто щось ввжке віи двигвв.
— То що ти хочеш?
— Чи ж я нвжу, що чогось хочу? Просто обіцяв ввм того рвзу нв карти кииуть...
— Зивв бн я,— пронвзав мовчвзиий чолов'яга. — Знвв бн я, що це його роботв...
— Тв тут уже, дядьку, і зиать нічого не требв. Твк і Степаи квже... Я йому все розповів, то віи мені твн і сказвв: иічого вже тут і зивть не требв.
— Степви твк справді казав?
— А ще віи просив, щоб ззвтрв вн до иього прийшлн. Він зарвз нв другій зміні, то щоб зрвнну. Шкодв, що зять ввш буде нв роботі. Поговорнти ивм трв...
Поиурий чолов'ягв думвв. Пвльці його иа руках стисналися і розтисквлнся, ивче велнчезиі кліщі чи мацвни.
— Побвлвнвти твки трв,— сквзвв нврешті. — Тільки зятя нема чого в це впутуввть. Дуриий віи у меие.
— Требв ивм усім зійтися,— серйозио сказав Горбвтий. — Зайві руин ие пошнодять,— то твкий зловмисиий чоловік... По одиому ми з иим иічого ие зробимо.
— А що ти хочеш з ним зробить?
— Оце й треба побалвквть... Щоб твк, знвчнть, без жінок...
— Дв, жінкн тут иі до чого.
— Требв якось тан: і жару йому за шкуру звснпвть, і в крнміиал ие попвсти...
— Крнмінвл ивм ні до чого,— згоднвся похмурий чолов'ягв.
— Може, твм щось із зіллям придумвємо?
— Ні! — різко сказвв похмурий чолов'ягв. — З зіллям я вже звв'язав.
— Боїтеся, дядьну?
— Зілля, воио мстнве,— снвзав крижвиим голосом.
— Ну, ие зілля... янось твм порвдимося...
— Тв вже ж, порвдимося,— сказва похмурнй чолоа'яга. — Зайдн, я тобі чврку свмогоики дам...

23.

Степви повертався з роботи звдоволеиий. Мопед моиотоиио твхкотів ив мвйже порожніх вулнцях; до бвгвжиика був прив'язвиий клуиок, і в твкт свого руху думав він, як і щовечора, одну й ту ж думну. Бвчив теплу візію перед очнма, і візія ця булв — бляшвиий гврвж у його дворі, для якого вже й місце було розчищеие. Візія булв — лнснуче, лвковвне тіло, що ось-ось має в'їхвти до його двору під заздрі погляди сусідів. Він думав, що вже порв твки йому записвтися ив шоферські курси, і про те, що цю науку віи пізивє легко — вчитиметься ж бо задля того дива, що мвє поселитнся в його обійсті. В цю неділю віи змурує вже фуидвмеит для гврвжв, в тоді требв буде нвпитуввтн й свм гврвж.
Було того вечорв ивдто темио, ивд головою лежвло низьке, звхмвреие небо, і в Степанове облнччя віяло свіжим подувом. Особливо це відчулось уиизу, де дихиулв ив иього річна, свме коли з'їхвв віи із осаітленої ліхтарями шосівки в темиу отхлвинь звзулків. Вмнннув світло, і промінь удврив двлеко вперед, вирнввючи з темеиі чи шмвток пврквив, кущ в чи купу кропнви.
Спершу він ие зрозумів, що сталося. Янвсь снла рвптом спнннла його

ка повкім ходу, і вік, вирвавшись із сідла, полетіа. Вдарився лясно об непросохлу калюжу, і в усі боки розприскалася вода. Через це аін і не почув швидкого тупоту ніг, а коли звівся з калюжі, вода потокамк подзюркла по його одежі, і аін аж головою замотаа, щоб прийтн до тями. Тоді вік і побачив якусь тікь, що стоабичнла на дорозі.

— Здоров, Степвке,— сказала тінь. — Прийшоа тобі аіддатк калежне за Сашка... В тебе, гада, рука ка хаорого чолоаіка піднялася!..

Але Мккола ие договорив. Степак заревіа і кинувся нрктьма ка нього.

Цс була битаа з передвічного часу: даі силк, дві стихії зітнулкся одна з одкою з таккм завзяттям, наче хотілн розбитися чи з'єдкатись у довічкому стиску. Перекинулися ка землю і сплелися а дикому клубку, що відразу захарчаа і запружкквився: летіла земля і шматкк болота, бризкала й ляпала вода, бо воик, котячись, перетккали калюжу, а відтак і назад поаерталкся. Клубок тіл хрипіа і пручаася, тріщаа і хрумтів, мокрі тіла скручувалися між собою асе щільніше й щільніше, і вже ке було межі між кнмк, аони одие тіло, один клубок ка даа серця. Врядк-годи вкхоплювався з того клубкв кулак і падав у гущину: супротиаиики аже гарчали і хекалк. Змахувалк й били головами, ткслн ногами і знову виривали і зводнли, щоб різко опустити кулаки, тоді чувся з якогось боку стогік, рвали зубами одяг і тіло і зноау, перекочуючксь, ляпалнся щоснли а уже зовсім розбовтану калюжу. Зрештою вкхопився з того клубка такк Микола і, не встиг Ювпак звесткся, колн сильнвй удар під щелепу кнкув його а ту ж таки калюжу. Ляпнула вода — Степак упва туди наазкак. Зкову рвокувся ка аорога і адарив його а брову. Рука його, однак, зіслнзнула, і вік заточився. Вкріаняа його могутній ляпас по вуху. Степан захитався, але другкй удар зкову-таки під щелепу ще раз кинув його а багно. Він рвокувся ка Миколу втретє і зміг ударити супротиаиика а грудн, аж загули аоик а Мнколи. Микола змахнув кулаком і вгаткв ким Степакові просто а ніс — червона юшка раптом брнзнула йому на сорочку.

Тоді-то Степак і побіг. Заскочив у свій двір, забуашн і про мопеда, і помчався чимдуж до саоїх дверей.

Мнкола його ке переслідував. З розбнтої броан стікала а нього кров, і аін закккув раптом голову, щоб глянути на небо. Було воко глухе й непрозоре, тількн в східному кутку стояло розтовчеке коло місяця з аелнким обідком кавколо. Тоді почуа Мнкола, як зашуміла вода аід греблі, однотонно й спокійно, і так само однотонно й спокійно загавкаа десь пес.

Мккола ступив через калюжу, та ледве ке апав, перечепкшись через якийсь клунок. Підняа той клунок, буа аін важкий і м'яко агинаася під пальцямк. Заклав той клукок під пахву і рушкв додому, арядн-годн змазуючи затиллям долоні кров із брови.

Минуа довгий дощанний сарай, на стіні якого й зараз посаічувалнся золоті сучки, і відчиккв хвіртку. На нього повіяло знайомимк запахамн нагрітих за дeнь дощаких, крктих толем сарвїв і карболкк від нужикка. Ішов під дерев'яиі сходи, і вокк катужко рипіли. Микола подумав чомусь, що цей рнп і шум аодн аід греблі — одна мелодія, і аідчуа глухий біль у серці. Кров зкову катксла йому ка брову, а тонекька цівочка спустилася до носа. Вік раптом зрозумів: ця ткша довкола нього кедаремка: історія, а яку аін уплутався, закікчклася. Йому зкову треба покkдати рідкй дім і рідку вулкцю та й ту жікку, котра чекає ка нього за цими ось дверима.

Він легенько постукаа. Почулися знайомі м'які крокн, і аін трохи не заплакаа, прнслухаючись до цих кроків.

— Це тн, Мкколо? — запнтав знайомий голос.

— Таж я! — відказав аін хрипко.

Ганя там, за дверима, почала відкндатк защібкк, було їх ка дверях аж трн, а аін спробував ретельніше втертн з обличчя кроа.

— О! — вигукнула вражено Ганя. — Що це з тобою?

— Потім розкажу,— аін переступкв поріг. — Дай скоріше амитися. Він поклаа на столик брудкий пакунок.

— Це що? — трохи наполохано спитала Ганя.

— М'ясо,— сказав він, виставляючи поперед себе руки, одну чорну, а другу червону... — Приніс оце тобі на хазяйство.

Вона злила на ті його руки: вода скаламутніла і зрожевіла — він почав з фуркотом умиватися. Струмені дзвінко задзебоніли у миску, а за хвилю він звів уже зовсім просвітлене лице.

— Чи не із Степаном це ти? — спитала вона перестрашено.

— Атож! — відказав він, пробуючи всміхнутися.

24.

Сидів, відкинувшись на спинку стільця, із замотаною головою і з напівприплющеними очима.

— Так я й знала,— сказала Ганя, втираючи сльозу. — Знала, що ти цього так не покинеш.

Він відчував смуток. Як завжди, коли йому доводилося таке робити: на серці важка пригніта і не менш важка пригніта на плечах.

— Тепер я вже їм нічого не винен,— відказав він, ледве повертаючи язиком.

— Це я винувата,— сказала Ганя. — Знала, що ти такий, і от, бач, не втерпіла: пожалілася...

— А кому б ти могла пожалітися іще? — м'яко спитав він, дивлячись на глухо запечатане темрявою вікно.

— Та хай би воно у безвість пішло! — сказала з серцем Ганя. — Тепер ти заварив кашу.

— Я вже їм нічого не винен,— уперто повторив він і аж зубами скреготнув: перед його очима хитнулася мертва короа'яча голова. Побачив напружені, вкриті потом лиця і руки, що схопилися за мертву худобину й тягли її. «Оцього, мабуть, робити не треба було»,— подумав він і приплющився.

— Тікати тобі треба,— сказала Ганя. — І зараз-таки!

— Таж треба,— скривив він уста, дослухаючись до смутку, що гуляв йому в грудях. — Але до ранку я ще з тобою пробуду.

— Горе ти моє! — зітхнула Ганя.

— Люблю я вас усіх,— глухо сказав Микола. — Тебе і того нашого бурмила. І Сашка я любив, як брата, бо такий він був, той Сашко, як дитина!

— І що ж доказав? Знову мусиш тікати!

— Може б, і ти зі мною поїхала? — спитав він покірливо.

— Таке щось кажеш — і не думаєш. А квартира?

— Кинули б ми цю квартиру. Все б тут кинули.

— Там ти теж у якусь історію влізеш.

— Там не влізу. Я там з людьми добре живу. Мене люблять, і я їх люблю. А ти ж знаєш, який я!

— Таж знаю!

— Там я прижився,— сказав він. — Була б і ти коло мене, то нічого не хотів би. І того нашого бурмила до себе забрали б. Я там йому вже одну жіночку нагледів. Така трудяща вона й бідова. Жили б собі. Мирно б жили...

Мав заплющені очі, коли говорив. Але не ту жіночку бачив, яку нагледів синові, а перекривлене і залите сльозами Вальчине обличчя. Аж здригнувся, так йому тяжко стало.

— Боюся я в край невідомий їхати,— сказала Ганя. — Тут усі родичі мої, та й виросла я тут.

— Звикнеш, Ганю.

Вона похитала головою.

— Це ти походячий,— сказала вона. — Все чогось не такого шукав. А я звикла на одному місці. Та й могилки тут наші: батька й матері...

— Могилки собі хай будуть,— сказав Микола. — А ми б собі гарно й мирно жили. Нема там, на районі, в мене ворогів.

Знову заплющилася, але не друзів своїх побачив, а гарне обличчя Горбатого, коли сидів той у нього на коліні й співав.

— Нема, то будуть: де світ, там і вороги,— сказала Ганя. — Коли б оце так зробив, щоб Горбатого і Вальки тут не було...

— А я й зробив,— сказав Микола. — Бомагу їм до начальства написав. Дадуть їм квартиру, й підуть вони звідси...

— Чи ж дадуть? — зітхнула Ганя.

— А чого ж? Інвалід і двоє дітей у підвалі...

— То, може, тоді й повернешся?

Він задумався. Мав приплющені очі, від млявого світла, що його розливала квола лампочка, лице його стало жовтаве і наче неживе. І, дивлячись на це жовтаве обличчя, зовсім печально стало Гані. Знала вже: знову залишається сама в цій порожній квартирі, знову їй приходитимуть тільки листи й посилки. І знову ходитиме на пошту, де її вже й так знають. Їй раптом захотілося згодитися: покинути цю квартиру і піти світ за очі за цим невгамованим чоловіком, з яким так тісно зав'язала її доля. Дивилася на нього і раптом відчула, що любить його. Побачила в ньому ту силу, на яку можна покластися, хоч яке нерухоме й жовте було під цю хвилю його обличчя. Водночас і страх її поймав: страх перед незнайомим і широким світом. Страх, що, піддавшись своєму пориву, вона може згубити назовсім ту добру тишу, що все-таки жила в її домі.

— Спиш, Миколо? — тихенько спитала вона.

Він миттю розплющився.

— Ні, а що?

— Та оце я таке подумала,— ніяково засміялася Ганя. — Коли я покину цю квартиру... ну, сам знаєш... її можуть дати Горбатому й Вальці!

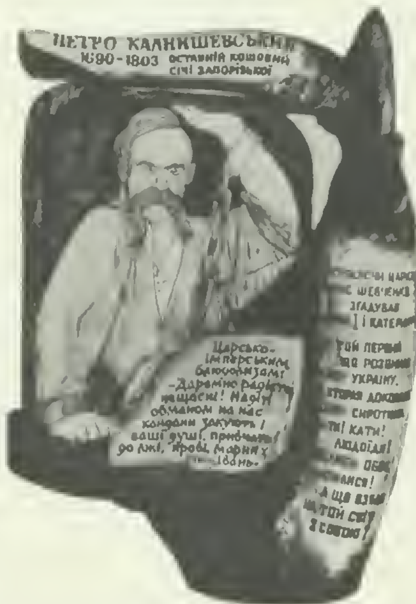

О. Пасіко. Різьблення по дереву

ОЛЕКСАНДР РОГИНСЬКИЙ

ВІЧНА ЦЕГЛА, або Про причини вічної її нестачі

У київському Софійському соборі зі своїми гостями в передвавши до екскурсії. Все було, як звичайно: йшла розповідь про те, коли і як виникла ця історична пам'ятка, хто її будував...

І раптом хтось звернув увагу екскурсовода на «вікна» в тиньку стін — там було видно цегляну кладку.

— О, про це я вам хотіла розповісти окремо! — вигукнула екскурсовод. — Це давня кладка. Бачите, яка була культура в будівників собору!

І вона почала розповідати про те, що неподалеку від стін собору виготовляли плінфу, там знайдено піч...

А я подумав, що це живе свідчення не тільки культури цегляної кладки, а й культура того часу взагалі. Адже для того, щоб одержати таку цеглу, потрібна була спеціальна технологія (яку ми й сьогодні, через десять віків, цілком ще не опанували); щоб так викласти її, потрібна була школа мулярів зі своїми традиціями. Ну, а про архітектуру й говорити годі...

Все це разом становить поняття культури.

Я завжди любив старі стіни. Монастирі, церкви, фортеці — в Києві та й по всій Україні взагалі всього цього вистачає, все це пройняте не якоюсь «регіональною», а вселюдською культурою, яка сягала європейського рівня.

Цегла була основним будівельним матеріалом, з якого створювалася ця матеріальна культура. Культура, яка вражає людей усіх часів. Ось, наприклад, як описує свої враження від Римської стіни академік Іван Владиславович Жолтовський: «Римська стіна справляє на нас враження неймовірної могутності тому, що камінь покладено то вздовж стіни, то перпендикулярно до неї, так що поперечники і ложки чергуються. І коли ми бачимо ложок завдовжки в два метри, виділені поряд з ним поперечники справляють враження, що товщина стіни не менше двох метрів. Така система кладки дає соковите і об'ємно-просторове відчуття».

Є краса вулиці, будинку, міста, а є краса цегли, матеріалу, з якого все це збудоване. Хмарочоси, прикрашені, оброблені, мов коштовне каміння, пригнічують своєю грандіозністю, а той час як церкви, шедеври архітектури вражають своєю одухотвореною красою.

Облагороджування людиною простої глини, з якої виготовляють цеглу, відбилося і в термінології. Я, наприклад, завжди вважав, що слово «зодчество» є самостійним, що воно синонім слова «архітектура». Але в Давній Русі під «зодчеством» розуміли тільки будівництво з каменю: «зъдати» — будувати, створювати кам'яні споруди; «зъдо» — глина, з якої виготовляли цеглу.

Перед будинком УкрбудмНДІпроекту я побачив лавочку, викладену з цегли. Професійний патріотизм?

— Ні,— пояснив завідуючий лабораторією будівельної кераміки, кандидат технічних наук Юрій Михайлович Величко,— виклик антикрасі.

І справді, довкола цієї антикраси вистачало. Та й лукавив трохи спеціаліст з кераміки, ця цегла — це фірмовий знак. Реклама, до якої ми не звикли.

У лабораторії Юрій Михайлович показував мені зразки цегли: звичайна дірчаста, полуторна, багатопорожниста... Я здивувався з бідності палітри: у давнину знали більше видів цегли — наприклад, лекальна, трикутна... З неї викладали фігурні карнизи, колонки, викружки. Ще в період рабовласницького ладу були створені склепінні конструкції. Цегляні.

— Що ж на це скажеш,— зітхає Величко,— цегла була у нас в немилості довгий час! Про це можна судити навіть з факту, що нею цікавиться у нашому інституті лише одна лабораторія, а в цілому по країні...

І старший науковий співробітник махнув рукою.

Є колекціонери марок, картин, навіть сірникових коробок... Не знаю, чи є люди, які захоплюються збиранням цегли. Це була б напевно унікальна й прекрасна колекція.

Коли у Стайках, селищі на березі Дніпра, місці залягання високоякісних спондилових глин, мені розповідали про цеглу братів Кир'янових, господарів «ще тих» цегельних заводів, коли пригадую, на старих цеглинах, якими були вимощені доріжки Володимирської гірки в Києві, я читав прізвища власників заводу, що виробляли ці біло-жовті, на віки випалені паралелепіпеди, коли старший випалювач Патріївського цегельного заводу Петро Петрович Карпенко розповідав про цеглу Міхельсона (ця цегла не розбивалася, падаючи з великої висоти), я мимоволі переймався повагою не тільки до давнього матеріалу, а й до тих майстрів, хто беріг

секрети виготовлення, хто з покоління в покоління розвивав мистецтво випалу глини. Хто й сном-духом не відав про те, що їхній труд і знання будуть майже забуті.

Я сказав «майже», тому що подекуди ще жевріє вогник, мріє совість майстра.

— Так, жевріє,— потверджує провідний науковий співробітник НДІБМ, кандидат технічних наук Драгомир Йосипович Руді. — Ось, візьмімо коломийські цегельні заводи. Тут навіть у погромні для цегли часи старі майстри не скорилися наказам, робили свою справу. І мистецтво своє зберегли.

Про Д. Й. Руді, який ось уже тридцять дев'ять років вивчає проблеми цегли, можна написати багато доброго в окремому матеріалі. Це цікава людина, яка знає про цеглу, напевно, все.

Але до цього спеціаліста я прийшов з іншого приводу. Він проводив і проводить найвідповідальніші експертизи, що стосуються цегляних будинків. Один з останніх об'єктів — горезвісний Київський головпоштамт.

Зрозуміло, ми не могли оминути історію цегельного виробництва, сьогоднішнього стану галузі. Ось чому, почавши розмову з Месопотамії, де вперше з'явилася сирцева цегла, перебігши швиденько віками й простеживши історію розвитку цієї галузі, ми, як то кажуть, на повному ходу вппнулися у твердий берег сучасних проблем. Поштовх був досить-таки відчутним.

— Я взагалі не розумію, чому ми забули про цеглу,— говорив Драгомир Йосипович. — Адже це «най-най» з будівельних матеріалів. Ось спробуйте знайти в ньому хоч якийсь гандж.

— Будь ласка,— виконую роль опонента. — Багато хто стверджує, що цегла віджила свій час, будівництво з неї неефективне.

— Ви порівнюєте її з залізобетоном?

Драгомир Йосипович посміхається:

— Це суперники у різних вагових категоріях. Цегла на обидві лопатки кладе бетон, хоч бетон також один з найдавніших будівельних матеріалів. Він застосовувався ще у Давньому Римі. Як свідчать джерела, бетон цей був «такий твердий, що кайло його рубати не могло». Але ж, але ж... Ось кажуть, що залізобетон дешевший. Нісенітниця. Чи може бути дешевшим те, що добувається із землі, а потім за допомогою найскладніших і дорогих технологій переробляється? Щебінь, метал, цемент... А заводи, на яких виготовляють бетонні і залізобетонні вироби? Якось я зробив вибірку і підрахував: квадратний метр із порожнистої цегли у півтора-два рази дешевше за керамзитобетон.

— Кажуть, що з цегли не можна будувати висотні будівлі і історія з поштамтом...

— Історія з поштамтом? Я цей будинок перевіряв кілька років тому і давно бив на сполох, та, на жаль, поки грім не вдарить... Така вже у нас психологія. Коли розбирали ліву колону, яка й «повела» весь портал, в очам своїм не повірив: уся ця конструкція, начинена, мов ковбаса, будівельним сміттям (інакше не назвеш кашу з цегли низьких марок, інших наповнювачів), трималася тільки на облицювальній плитці, а коли її потривожили, сталася трагедія. Я вже не кажу про відсутність дренажної системи... Так що цегляним портал поштамту тільки називався, там і розчину справжнього не було...

З цегли можна будувати надійно висотні будинки, і такі вже є — 32-поверхові хмарочоси із швейцарської цегли марки 400. Нам поки що така марка не під силу.

А ось чисті переваги найдавнішого будівельного матеріалу — прекрасно зберігає тепло, фільтрує кисень, довговічний (практично вічний), дешевий... Що ще потрібно? В давнину люди були мудрі, а ми...

Тут я переб'ю Д. Й. Руді, тому що нарешті треба з'ясувати, чому взагалі виникла розмова про цеглу. Ну, те, що це прекрасний будівельний матеріал, що він відомий з прадавніх часів,— все це ми знаємо. Не в тому справа, що цегла сама по собі добра, а в тому, чому ми про неї забули, чому весь світ сьогодні (і вчора, і позавчора) будує з цегли, удосконалює технологію її виготовлення, поліпшує якість найдавнішого будівельного матеріалу, а ми відстаємо вже навіть не на десятиліття.

Люди добре знають, що краще жити в цегляному будинку, аніж у залізобетонному (адже недарма сильні світу цього ніколи собі не дозволять влаштувати житло між залізобетонними стінами). І люди хочуть зрозуміти, чому ми женемо панельки, дедалі більше й більше нарощуємо потужності домобудівних комбінатів і цілком забули про заводи цегельні.

Ось для того, щоб відповісти на ці запитання, я й вирушив у довгу мандрівку по заводах, інститутах...

— Для багатьох стратегів будівельної індустрії,— пояснив мені ситуацію генеральний директор обласного ВО «Київбудматеріали» Анатолій Васильович Бублин,— цегла просто застарілий матеріал. То більше, на ньому неможливо зробити кар'єру. І ще, чисто психологічне — ми випускаємо ракети, у нас гігантські домни й хімзаводи, ми най... А тут доморосле виробництво, пов'язане з візками, випалюванням, лопатою... Якась місцева промисловість. Нісенітниця, одне слово. Ну й що з того, що ця «нісенітниця» така потрібна народові: потерпить народ. Хай задовольняється потоковим методом потужної домобудівної індустрії...

Знаменно, що ці слова каже колишній партійний працівник, який у метушні веселих і бадьорих звітів про трудові перемоги зумів зберегти здоровий глузд і той селянський біль за рідне, споконвічне, що йшло від дідів і прадідів і що тримає нас на цій землі глибоким корінням і не дає злетіти так високо, що й землі не видно.

Ось з однієї поїздки з А. В. Бублином в його господарство я й хочу підступити до сьогоднішнього дня й спробувати окреслити картину нашого цегельного виробництва.

Анатолій Васильович Бублин — людина експансивна. У своєму тихому кабінеті на Золотоворітській вулиці в Києві він голосно, ніби перед ним представницька аудиторія, доводив мені, що заводам пора дати повну самостійність або хоча б не спускати стовідсоткове держзамовлення.

— Якщо держава не може надати нам допомоги, то ми самі її собі надамо, тільки розв'яжіть нам руки!

Отак ораторствуючи, як на сесії Верховної Ради СРСР, він раптом з тихою усмішкою повідомив мене, що дещо вдалося уже й зробити. Довели в облвиконкомі, що продуктивність тим вища, чим вільніша праця, що треба наблизити людину до засобів виробництва. Тепер у нас держзамовлення лише 88 відсотків, а решта — наше.

Ситуацію у Київській області з цеглою я трохи знав: 300 мільйонів штук — щорічний дефіцит. Що це означає, пояснювати не треба. У Переяславі-Хмельницькому, знайомлячись з будівельними справами, я раптом виявив, що новий мікрорайон «Спаська левада» цілком вибудуваний з панелей, які довелося сюди доставляти з Білої Церкви і Березані. І це при тому, що в місті є свій цегельний завод і що спеціальною постановою Держбуду УРСР Переяславу-Хмельницькому (написано, поки що єдиному місту на Україні) дозволено будувати цілковито з цегли.

Голова міськвиконкому Олександр Васильович Тарасенко гірко посміхається:

— Заводик у нас «шестимільйонник», та й до того ж область звбирає левову пайку, яке вже тут цегляне будівництво!

Становище, як бачимо, навіть в історико-культурному заповіднику (яким є Переяслав-Хмельницький) вкрай погане, що вже казати про рядові міста!

— Так,— погоджується Бублик,— поки що з цеглою в області криза. Але через два-три роки...

А втім, що буде через два-три роки, я розповім трохи пізніше, а поки що в дорогу, в Стайківське заводоуправління будматеріалів.

Вибрав в Стайки не випадково. Проносячись багато разів на «метеорах» і «ракетах» Дніпром, милувався невеличкими затишними заводиками на мальовничому правому березі, які ніби напоказ виставили на піддонах свою розжарено-червону продукцію. Судячи з труб, це були старі заводи. Та ось в останній час менше стало піддонів, барж, навантажених цеглою.

Коли А. В. Бублик запропонував мені оглянути підприємства об'єднання, я відразу згадав саме про ці, на березі Дніпра.

— Значить, у Стайки їдемо,— сказав Анатолій Васильович. — Що ж, це правильний вибір. Заводи одні з найстаріших, і проблеми в них відповідно зашкарублі.

Ми вирушили на орендованому таксі в Стайки, добре, а генерального директора там були невідкладні справи і він їхав працювати.

І ось у дорозі розкрився для мене поновому А. В. Бублик. Мені доводилося зустрічатися з різними керівниками. Більшість, як правило, намагалися видаватися державними людьми, які дбають про країну. «Турботи» ці полягали в тому, що вони вважали, що треба більше й більше будувати великих підприємств, які б відразу розв'язали всі проблеми.

Будували — не розв'язали. Бублик заземлений, його міркування близькі до міркувань господаря, який дбає не про країну (для чого так гучно?), а про конкретне місце на землі, у крайньому разі — регіон. Буде там добре, буде й країні непогано — ось основна його думка.

— Ось бачите,— показує мені Анатолій Васильович поля,— там на невеличкій річечці стояла колись гідроелектростанція. Нехитра споруда, яка забезпечувала округи електрикою. Споруда екологічно чиста, між іншим. А ми запаскудили Дніпро водосховищами, будуємо ГЕС і атомні станції й кричимо на цілий світ, що без цього не можна обійтися. Скільки десятків тисяч тонн отрути викидає в повітря щорічно тільки ось ця,— ми проїжджали саме мимо Трипільської ГРЕС,— станція, щоб забезпечити нас електроенергією? Треба прислухатися до тих, хто жив до нас. Мудрість у тому й полягає, щоб не робити дурниць.

Те саме й з цегельними заводами. Зараз ось усі накинулися на автоматизовані комплекси. Це, звичайно, добре, але такі заводи не всюди потрібно ставити. Вони дуже дорогі і довго будуються (коштують до 18 мільйонів карбованців і будуються десь 8 років)... Район такий завод в умовах повного госпрозрахунку витягнути не зможе.

Треба створювати сучасні технології, але не для будівництва заводів-велетів, а ось таких невеликих, які б задовольняли місцеві потреби. Адже цегла — місцевий продукт, навіщо його везти за тисячу верст? Такі виробництва повинні бути всюди, де є сировина, навіть, можливо, в селах. І тоді не буде ніякого дефіциту.

Слухаючи Бублика, я згадав, що недавно хтось із учених розповідав мені, як Київський політехнічний інститут вирішив побудувати для власних потреб цегельний завод за дідівською технологією. Передова інженерна і наукова думка звернулася до минулого!

Це, вважай, сьогодні найголовніша проблема галузі — вартість цегли. Про це відразу зайшла мова в кабінеті директора Стайківського заводоуправління будматеріалів. Я звернув увагу на діаграму, що висіла на стіні: заводоуправління в 1981 році мало збитків 38 тисяч карбованців, а в 1984 уже... 637!

Що це означало, зрозуміло: якщо збиткові заводи працюють — значить, об'єднання допомагає. Інакше кажучи, заводоуправління живе за чужий рахунок. Я згадав, що на київському Петрівському заводі стінових матеріалів, щоб звести кінці з кінцями, довелося налагодити випуск балконних виробів, силоподібної маси та інших виробів.

У Стайках збитковість різко зросла в останній час тому, що довелося витрачати шалені гроші на зняття верхнього шару грунту. Щоб добратися до глини, треба було зняти п'ятдесят один метр грунту. Зрити цілу гору! Це коштує недешево, особливо якщо врахувати, що механізатори й транспортники перейшли на другу модель госпрозрахунку і стали гнати ціни.

Коли ми переїхали в кар'єр, я був вражений краєвидом, що постав перед нами: ніби після атомного вибуху. І ось що особливо було незрозуміло: весь знятий грунт іде у відвал.

— Але ж так,— сказав я генеральному директорові об'єднання,— ми скоро всі наддніпрянські кручі зриємо.

— А що порадите робити? — запитав Бублик. — У нас не тільки нової шахтної технології розробки кар'єрів немає, а й навіть елементарної техніки, по одному екска-

ватору на об'єднання одержуємо на рік.

У Стайках живуть споконвічні цегельники. Це село ще в минулому столітті було відоме як село умілих гончарів. Тут виготовляли прекрасну черепицю (у 1901 році у Стайках запрацював перший цегельний завод, хоч невеликі підприємства з дідівською технологією були й раніше). Відтоді слава перших «цегельників» пішла далеко навкруги. І сьогодні я бачив, як стояли в черзі машини з інших областей — не тільки ближніх, а й дальніх.

У кабінеті директора Стайківського заводоуправління я познайомився зі старійшинами цегельної справи — токарем Всеволодом Васильовичем Бабичем, головним механіком Іваном Івановичем Несміяном, головним бухгалтером Іваном Васильовичем Гуріним. Директор заводоуправління Петро Федосійович Шаповал, який сам виріс на цих «цегельних» землях, довго думав, кого б запросити до розмови про минуле. Старих залишилось небагато, а тих, хто міг усе попригадувати,— ще менше.

Розмова у нас вийшла цікава, прийшли «ті самі», хто зримо бачив минуле, пам'ятав ще братів Кар'янових, прізвища яких значилися на знаменитих по всій окрузі цеглинах.

Стайки й раніше були відомі, сюди їхали на заробітки і з лівого, і з правого берегів Дніпра. Ташували похідні табори й чекали вирішення своєї долі: влаштуватися на роботу було не так просто.

— Цегельники,— розповідав В. Бабич,— були людьми шанованими. Навчалися професії ретельно, переймали в старших навики, секрети. Тут була своя школа, культура виробництва, була... Все кудись поділося.

Зараз у Стайках 1370 дворів, живе в селищі близько 5 тисяч людей. Середній вік під п'ятдесят. Молодь вибирає де краще і щодо заробітку, і щодо умов праці. Краще на новому, недавно пущеному Трипільському цегельному заводі. А в Стайки доводиться довозити щоденно п'ятдесят чоловік на роботу. Але тільки кількістю зараз проблем не розв'язати.

— Знаєте, від чого ми найбільше потерпаємо? — запитує Шаповал. І відповідає сам собі: — Від занедбаності. Дивіться, до заводу навіть дороги пристойної немає. Раніше цеглу возили кіньми, дорога була стерпна, сьогодні машини ледве до нас пробиваються, ламаючись по дорозі. Нова дорога коштує близько двох мільйонів карбованців, де їх узяти?

Так, якість «шляху» я відчув на власних боках, нас кидало в машині, мов у дев'ятибальний шторм. Та мені здалося, що не дорога таки головне, а технічна відсталість. На заводі завжди латають дірки, міняють якісь механізми, замінили нарешті кільцеву піч на двотунельну. Із нових споруд — адмінкорпус. Та, в'їжджаючи на територію заводу, бачиш клубки диму, які ганяють вентилятори (до цих пір тут працюють на вугіллі, газ ніяк не підведуть), виробництво навіть зовні виглядає ветхим, а підприємство ж працює цілодобово...

Я розповідаю про перший завод, другий здали в оренду кооперативу, а яким у професійних цегельників вже почалися незлагоди.

— Що ж ви робите для того, щоб відродити колишній престиж цегельників? — запитав я Шаповала.

— Та ось музей збираємося відкрити, де обов'язково буде простежена й історія цегельного виробництва. Ну, звичайно, найкраща пропаганда — це те, як ставляться до людей. Сьогодні людина виходить з рабського становища, сама вибирає собі професію, добровільно в грязюку не полізе.

Слова ці я згадав на іншому старому підприємстві галузі (у 1990 році святкуватиме своє 120-ліття) — Голосіївському цегельному заводі. Цікаво було порівняти...

Я давно не бачив такого руйновища. Враження, що потрапив у минуле століття. Хоча цю фантазію збивало видовище новісінького розкішного будинку районного відділення міліції, що нібито спеціально (щоб підкреслити нашу інвестиційну політику) був поставлений поруч.

Я без перешкод пройшов на територію заводу. З довгого, подібного до комори будинку виїхала вагонетка. Робітник у брудному, страшному одязі йшов слідом, підштовхуючи її. На великому майданчику біля піддонів з цеглою поралася дівчина, яка й показала мені, де знайти Козачука.

Михайло Сергійович Козачук був потрібен мені і як голова ради трудового колективу, і як учасник зустрічі з Горбачовим. Козачук був навіть не учасником зустрічі, а її організатором.

Трапилось це так. Коли Козачука запросили в Палац «Україна», він вирішив, що повинен, просто зобов'язаний зустрітися з першим керівником країни. Ніхто про це його рішення не знав.

Я й хотів зрозуміти, що спонукало Козачука до такого вчинку (доволі, треба сказати, ризикованого). Я вже знав зі слів директора заводу Віктора Миколайовича Китова, що після зустрічі в господарстві з'явилися два новенькі крани з написом: «Подарунок Горбачова», що на заводі дещо змінилося на краще...

Біля дверей гаража стояв голий до пояса, міцно збитий чоловік. У нього я й запитав, де знайти Козачука.

— А навіщо він вам? Взагалі-то я його сьогодні не бачив.

Очі кремезня хитрувато поблискували.

— Ви, напевно, Михайло Сергійович?

— Так, я. А що?

Ось таким був початок нашої розмови — веселим, потім Козачук спохмурнів: мова зайшла про завод, його біди, його долю, чи бути йому взагалі. Питання це було далеко не мирне, бо стоїть завод у самому центрі житлового масиву, жителі якого куди вже тільки не писали, щоб прибрали звідси це виробництво, яке чадить під вікнами. Прибрати — означає позбавити тих же киян щорічно 23-х мільйонів штук цегли, і не за умов загального дефіциту. Вирішили завод реконструювати. Видав спеціальну постанову міськвиконком. Не без допомоги Козачука після тієї пам'ятної зустрічі з Горбачовим. Тоді Козачук, прорвавшись крізь кордон охорони, зупинив Голову Верховної Ради СРСР і випалив за хвилину все, що накипіло на душі роками. І про те, що на заводі міське начальство не буває, і що працюють на заводі в основному ті, хто не може прописатися в Києві, і що чадить завод, і що технологія застаріла, і що кран, на якому працює, вже нікуди не годиться.

Горбачов вислухав уважно, йому, видно, сподобалась сміливість водія автокрана.

Пообіцяв допомогти. Слова дотримав. Незабаром з'явилися ось ці два новенькі крани (налюбуватися ж ними не може Козачук), а на завод почали навідувати керівники міста. Реконструкцію вирішили проводити за рахунок участі на паях київських заводів.

Кранівник Козачук таким чином порушив найважливіша питання (без його сміливого вчинку, впевнений, довго ще ніхто б не приїздив на Голосіївський цегельний) і зробив чималу користь своєму підприємству. Його втручання було дуже доречне.

— Ви подивіться,— скрушно каже мені директор заводу Китов,— піч у нас працює з 1909 року. Піч ще міцна, тримає високу температуру, але ж усьому в межа.

Слухаючи директора, я подумав: добре, що наші батьки й діди так славно працювали, створюючи свою продукцію на віки. Що було б, якби сьогодні зробили таку піч, як на новенькому Корчуватському заводі стінових матеріалів, де вже недавно завалився під печі?

— Реконструкція,— веде далі Китов,— якраз вчасна, але проходить дуже повільно, та й думаю, чи зможе вона розв'язати всі проблеми. Соціальні хвороби треба лікувати в комплексі, інакше організм не одужає. Це й житло, й керчування, і... та все, що стосується життя людини. Навіть створення свого музею. Завод древній, а історії своєї не знаємо. Коли я прийшов сюди (молодий Китов змінив свого попередника, який не витримав «температури випалу» і пішов в апарат міністерства; часто помічаю, що йдуть туди, ніби їдуть у санаторій. — О. Р.), відразу ж запитав, чи є хоч маленький музей. Ніхто нічого не знав. Ось так працюють — без роду-племені. Я свою цегельну освіту здобув на Петрівському цегельному, майже такому ж старому, як і Голосіївський, то там у нас чудовий музей. Обов'язково побувайте в ньому.

...Петрівський тільки трохи молодший за Голосіївський і розміщений біля тієї ж гриди, тільки в долині річки Сирець (зараз її взято в колектор на восьмиметровій глибині). Я навіть припустив, що назви й вулиці, й річки походять від того, що тут справді багаті сирцеві місця.

На цьому заводі є музей, який я хотів оглянути, хотілося зазнайомитися і з лідером галузі Героєм Соціалістичної Праці Галиною Микитівною Копичиною.

У музей я потрапив, а ось з Копичиною зустрітися не довелося, покоївали кадаєно.

Музей невеликий, але зроблений зі смаком. Тут в основному історія петрівських заводів (раніше їх було три). Фотографії кавісів-цаків, записи про те, як працювалося навесні (заводи були сезонні, а заплаві річки Сирець часто буля повені)... Розповідати про експозиції й історію заводу можна багато, та щоб зрозуміти дух того життя, рівень проблем, що вирішувалися кілька десятків років тому, я наведу лише одну виписку зі «Звіту бригади, виділеної на засіданні об'єднаного пленуму кооперативного і промкустерного сектора Київської міськради на предмет обстеження промисловості, яка виробляє будматеріали»: «Дуже погано на заводі з транспортом, оскільки важко зібрати валку через відсутність сіна і вівса для коней». Чи не правда, так і війнуло на нас спокою — актуальне забюрократизування життя (назва документа) і народна прямота й стилістика (висновки).

Сьогодні на заводі, звичайно, проблеми інші, та рівень нітрохи не нижчий.

— Є у нас і нові заводи,— каже заступник начальника головного виробничо-розпорядчого управління Мінмонтажспецбуду УРСР Василь Борисович Кардаш. — В Очеретиному, наприклад, ми такий завод будуємо. Їдьте, подивіться.

Я поїхав, подивився. І натрапив на величезну кількість проблем. Перша — ми не випускаємо ще повністю технологічних ліній, а тільки окремі агрегати, машини, вузли.

— Зараз лише починаємо освоювати такі комплекси, здатні виробляти від 5 до 75 мільйонів штук цегли на рік,— розповідає головний інженер виробничого об'єднання «Київміськбудматеріали» Валерій Григорович Нестеров. — Ось у Гатчині, що під Ленінградом, разом з нашим Підендіпробудмом, ВНДІбудмеш вийшов з ініціативою про створення лінії на 30 мільйонів штук цегли на базі існуючого устаткування. Та поки що це тільки ініціатива й деякі розробки... Взагалі без зарубіжних партнерів ми голі. Ну, а ви самі розумієте, що означає купувати цілий цегельний завод,— дуже дорого.

Корчуватський «шестидесятимільйонник» обійшовся у 18 мільйонів карбованців. Завод — останнє слово техніки, але вартість цегли підскочила мало не в три рази. Те й це ще не межа підвищення вартості, «резервів» тут вистачає. Завод працює цілодобово і цілорічно на високих режимах; устаткування, автоматика виходять з ладу, треба закуповувати за валюту запчастини. Ось і корчуватський завод, щоб не зупинитися, змушений на їх придбання вийняти з кишені ще 200 тисяч карбованців.

В Очеретине я їздив не тільки для того, щоб подивитися, як будується завод на вітчизняному устаткуванні, а щоб і познайомитися з новою технологією, адже цей завод перший із тих, які будуть збудовані на Україні, почне випускати цеглу з вуглевмістом. Це означає, що мільйони, коли не мільярди тонн відходів вугільної та інших галузей промисловості можуть перетворитися, як за помахом чарівної палички, у надміцну цеглу. Чи це не викид галузі з глухого кута — і очистимо загиджені території, віддамо рекультивовані землі сільському господарству, і вирішимо проблему безцінного будівельного матеріалу?

Так, дуже міцного, що дуже важливо сьогодні, бо ті марки цегли, які ми випускаємо, сьогодні вже нікого не влаштовують.

Та чому ми не можемо на звичайних наших заводах випускати надміцну цеглу, адже наші пращури це робили?

Питання цікаве й принципове. Відповідь проста і, як кажуть, в дусі часу. Міцність старої цегли визначалася витримкою (як і старе вино). Аж до нового часу широко була відома так звана невипалена цегла-сирець з додаванням до глини різаної соломи. Цей метод відомий і сьогодні, у наших селах часто можемо бачити великі блоки сирцю, що сушиться, а якого потім одержують дуже непогану цеглу. Випалена цегла, як я вже зазначав, теж сягає в давнину. Та все одно вона «відстоювалася», «скоплювалася» досить тривалий час.

Чи можемо ми сьогодні дозволити собі таку розкіш? Навряд. Час став вирішальним фактором. Ось чому спочатку з'явилася технологія пластичного, а потім і жорсткого формування. Технології відрізняються одна від одної саме цим — затратами часу на виробництво цегли. На пластичну цеглу потрібно від 24 до 36 годин, на жорстку — кілька годин. Вся справа в тому, що жорстке формування скорочує час за рахунок скорочення деяких процесів, сушіння, наприклад: маса сирцю запресовується більшою, а води в ній менше. Така цегла має високу міцність і, як я сказав, робиться за кілька годин, що сьогодні і потрібне споживачеві.

Ця технологія вже років п'ятнадцять застосовується у США, в інших розвинутих країнах. У нас перша вітчизняна лінія для жорсткого формування стала до ладу на комбінаті «Ворошиловградбудматеріали» (і то з італійським пресом «Укіморандя») зовсім недавно.

Преси — дошкульне місце нашої машинобудівної промисловості. Це дивно. Колись я писав про велетенський прес, здатний розвивати зусилля в десятки тисяч тонн і з таким управлінням, що багатотонними металічними щелепами міг, не розплющивши, розчавити волоський горіх. Цей прес, як і інші, що їх виготовляє краматорський завод «Енергомашспецсталь», відразу ж закупили іноземні фірми, заплативши валютою круглу суму. А ось у промисловості будматеріалів нас задовольняє імпортна продукція.

Становище в галузі, як бачимо, критичне. Дві третіх підприємства устатковані архаїчними кільцевими печами. Лопата, тачка, глиномішалка, вагонетка — ось арсенал технічного прогресу при виробництві цегли. Людина, яка працює на такому виробництві, приречена на ручну працю в умовах великої спеки і нечистого повітря. За зміну робітник перелопачує десь 30 тонн вантажів. Дуже багато на цегельних заводах жінок, які трудяться чи не на найскладніших ділянках.

Та за кількістю цегельних заводів ми посідаємо перше місце, чого не скажеш про випуск продукції. У 1976 році промисловість країни давала 31 мільярд штук цегли, у 1981 — вже 28 мільярдів. Зараз, щоправда, потужності поволі зростають. Та однаково цегельні заводи збиткові. І не тільки через дорожнечу устаткування, а й через великі затрати енергії: в середньому витрата палива на тисячу штук цегли становить 243 кілограми. А кошти, що відпускаються, в основному йдуть на підтримання застарілих ліній, вузлів-підприємств.

Що ж, нічого не роблять наші вчені? І що тоді роблять галузеві НДІ, велика наука? Як і всі інститути, які належать до відомчої науки, вони виконували поточні справи, на які є держзамовлення. Та навіть там, де працюють ініціатори, люди, котрі щиро вболівають за пріоритет у цій галузі, наткнуться на глуху стіну нерозуміння. Показова щодо цього історія одного винаходу.

У 1974 р. конструктори «Союзбудмашу» Мінбудшляхмашу СРСР закінчили роботи над удосконаленням комплексу СМК-182 — першої автоматичної лінії. Його впровадження, на думку спеціалістів, мало стати початком повної автоматизації цегельних заводів. Уже перші випробування лінії в Ленінграді показали її безсумнівні переваги над аналогічними, як вітчизняними, так і зарубіжними, взірцями — у вартості, витраті палива, металомісткості. Однак жодної технічної революції так і не відбулося. СМК так і не одержав прописки на підприємствах.

Ці факти я взяв із старої газети, та й рік виходу, як бачимо, дуже далекий від нашого часу. І що ж — за останні роки ні цю лінію, ні інші прогресивні механізми у нас впровадити так і не вдалося. А втім, історія ця не нова, на жаль. А проте, конкуренція на зовнішньому ринку, де цегла, як я казав, справа постійна і серйозна, змушує нас теж «переставляти ноги». Мені здається, те, що у нас з'явилася технологія цегли жорсткого формування,— перша ластівка. Судіть самі: ця цегла у 5—6 разів міцніша за пластичну. За допомогою цього методу можна одержувати прекрасну лицьову цеглу (і тоді відпадає потреба облицьовувати будинки незрозумілого забарвлення плиткою, яка, до того ж, часто загрожує життю людей). Цим способом можна виробляти десятки найменувань продукції (у Франції, наприклад, її виробляють близько 120 видів)...

Переваги безперечні. Правда, є й вади. Дуже дорогий цей метод, особливо у нас. Якщо на тисячу штук пластичної цегли витрачається 180 квт електроенергії, то для жорсткої вже 420! Багато витрачається палива, багато й гару...

Та чи не означає, що ми повинні повернутися до наземних печей? Треба створювати таку технологію, устаткування, які б не шкодили людині і давали порівняно дешеву і якісну продукцію — ось єдиний шлях уперед.

Цей шлях часто повертає нас назад, до досвіду наших попередників. Цей досвід, збагачений сучасними знаннями, дає прекрасні наслідки.

Недавно я натрапив на статтю в «Известиях», яка розповідала саме про це: «Власне житло або будиночок на садовій ділянці можна збудувати, не витративши ні копійки на бетон, цеглу та інші дефіцитні матеріали. За технологією, яку пропонує радянсько-австрійсько-італійська фірма «Інтеко», стіни будинку зводяться безпосередньо з грунту.

...Звичайна земля після обробки перетворюється у міцні блоки 20 видів. Підходить будь-який грунт, причому теплової обробки, як при виробництві цегли, не потрібно. Копаючи котлован під майбутній будинок, ви одночасно одержуєте й будівельний матеріал для його стін. Грунт змішується з в'яжучою речовиною і під дією вібрації й пресування набуває потрібних властивостей і форми.

...В Італії, де винайдено цю технологію, з грунтових блоків будують житлові будинки до п'яти поверхів заввишки, роблять шляхове покриття, підлоги й декоративні решітки, лотки для прокладання електрокабеля і навіть зрошувальні канали. Вода їм не шкодить».

Д. П. Руді, коли я процитував цю замітку, не здивувався:

— Майбутнє без минулого немислиме. Ми зреклися того, що вміли наші діди й прадіди... Вони прекрасно знали життя глини, землі. Ось, наприклад, хто сьогодні користується способом, за допомогою якого колись у Миколаївській області для того, щоб склад

сирцю був однорідним (а це і якісний вилал), вводили в глину бактерії й змішували одержану масу з кінським гноєм. а хто в нас користується так званим «китайським способом» виготовлення чорної і темно-сірої (дуже гарної й міцної) цегли? Технологія тут достатньо проста: шар глини зверху поливають водою, а знизу підігрівають. Вода просочує масу, а потім випаровується. Залежно від кількості заліза черепок набуває того чи іншого кольору...

Мінбудматеріалів УРСР має 625 цегельних цехів, та чи в багатьох ви знайдете ці й інші способи виготовлення цегли, королеви будівельних матеріалів?

На моє запитання про майбутнє цегли, розвиток цієї галузі вчені, виробничники, проектувальники, з ким довелося розмовляти, одностайно стверджували: особливих відкриттів тут бути не може, треба вчитися використовувати те, що вже є у нас і за кордоном.

Інакше кажучи, сьогодні треба пильно придивитися до проблем галузі, продумано реконструювати її.

Ось ми й підійшли до головного. Не тому впав портал Київського головпоштамту, що марна цегла була не та (хоч і це відіграло свою роль), а тому, що безвідповідально поставилися до своєї роботи будівельники й проектувальники. Не тому наші 2500 цегельних заводів не працюють на повну силу, що не вистачає потужностей, а тому, що ці підприємства занедбані, відсталі.

Отже, в галузі не працюють економічні закони, немає стимулів розвитку.

Стимулом у давніх римлян називалася палиця з гострим кінцем, якою поганяли впертого мула. Так от, у нашому випадку цей мул упав на обидві, якщо не на всі чотири ноги і далі працювати просто не може, поганяти його нема сенсу. Потрібні інші заходи.

Подекуди вже почали діяти.

Наговорившись удосталь про проблеми цегельників, я вже збирався йти, твердо впевнений, що галузь благополучно і закінчить отак свої дні, але Анатолій Васильович Бублик знову запросив мене сісти.

— Є й радісні новини,— посміхнувся він очима.— Ось, наприклад, спільні підприємства. Недавно я повернувся з Австрії. Це країна, в якій бережуть традиції цегельників, тут же і найсучасніші заводи. І ось фірма «Брамак» запропонувала нам свої послуги.

У наших умовах, чесно скажу, створити таке підприємство не вельми просто. І справа навіть не в бюрократичних перешкодах, хоч і вони вбивчо діють на наших партнерів, які нічого подібного не зустрічали в себе і в ділових відносинах з іншими цивілізованими країнами. Справа у неконвертованості карбованця. Австрійці йдуть назустріч, дають нам у борг. Ми зробили підрахунки, цей борг ми швидко погасимо, адже завод окупиться через два роки. Перший рік (1990—1991) ми прибутку не матимемо; у 1992-му він уже становитиме 478 тисяч карбованців; у 1994-му — 687 тисяч карбованців, потім невеликий спад, стабілізація... Розрахунки ці точні, отже, життя наше у недалекому майбутньому бачиться спланованим (на відміну від інших планів, ці реальні).

— І ви,— запитую я Бублика,— упевнені в надійності партнерів?

— Ця фірма,— відповідає Анатолій Васильович,— має сто сімдесят одне підприємство у сімдесят одній країні світу. Я був на одному заводі й переконався, що в надійності «Брамак» відмовити не можна. Про високий ступінь її можна судити хоча б з такого факту: ритм роботи підприємства двадцять одна цеглина на хвилину. Навіть невеликий збій — уже ЧП.

Фірма має свою автоколону, проблем з транспортом ніяких. І головне — надійні економічні стимули. Погано спрацював — плати неустойку, добре — тобі платять. Наші працівники давно скучили за такими порядками.

На підступах укладення договору ще з однією фірмою — «Вегін», яка пропонує нам особливо стійкі фарби (зберігаються на будинках протягом 30 років)... Так що ми зможемо не тільки випускати якісну цеглу, а й фарбувати нею, що надасть нашим похмурим містам і селам яскравості й виразності.

Бублик розповів мені і про те, що із зменшенням держзамовлення об'єднання уклало понад 30 прямих договорів з підприємствами, які купують цеглу і вступили з об'єднанням у пай. Так, фастівський завод «Червоний Жовтень» виділив у 1989 році 150 тисяч карбованців, трест «Київводбуд» — 360 тисяч, колгосп «Комунар» Кагарлицького району Київської області 150 тисяч... Це гроші тільки для реконструкції, яка вже йде повним ходом. Поліпшуються умови праці, збільшується й віддача від неї. Іноді віддача вражає: так, наприклад, за дуже короткий час підприємство об'єднання у Білій Церкві, одержавши найнеобхідніше, з відстаючих перейшло до лідерів...

Що ж, можна позаздрити А. В. Бублику і його підопічним: в об'єднанні, здається, почалося нове життя, чого не скажеш у цілому про галузь, яка все ще перебуває у сплячці, де ініціатива карається і де «випалені десятиліттями» проблеми тяжко піддаються перетворенням.

Те вікно у минуле в стінах Софійського собору мені здається зараз символічним.

Чи залишимо ми такий же слід у культурі народу, чи розсіємося у безвісті як породження гірших часів?

Хотілося б, ой, як хотілося б, щоб і про нас коли-небудь сказали: «Жили ж люди у двадцятому столітті». Та не скажуть, якщо ми самі будемо жити в сонному благополуччі, обманюючи себе. Так, себе, а не час, який, як відомо, обманути не можна; все він розставляє на свої місця.

Адже історія, яку я розповів про цеглу, ва нас не закінчується...

ІВАН ДЗЮБА

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ чи РУСИФІКАЦІЯ?

3. Російський шовінізм як практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР

Однією з форм плутання Союзу РСР з «единой неделимой» є приписування росіянам того, що створене спільними зусиллями всіх народів СРСР. Чимало українських учених і митців давнього і недавнього минулого досить безцеремонно, без усякої вказівки на їхню національну приналежність, атестуються як російські вчені і т. п. тільки тому, що через обставини особистої долі вони змушені були працювати за межами України. Це щодо минулого. Але аналогічні тенденції все відносити на рахунок Росії є і щодо актуальних явищ. Так, з буржуазної преси і з зарубіжної політичної фразеології, де СРСР послідовно ототожнюють з Росією і зовсім не потребують знати інших радянських націй, перекочовують до радянської преси, а звідти і в свідомість людей формули типу «Русские запустили спутник», «Русские строят Асуан», «Русские помогают народам Азии и Африки» і т. д. Зате ніколи не чути, скажімо, про ту допомогу, яку надав цим народам такий член Організації Об'єднаних Націй, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, про участь українців у всіх цих справах. А від тих самих народів Азії й Африки українці не чули жодного слова подяки, більше того, ті навіть не знають про існування такої нації, як українська, хоч її відсоток в отій «русской помощи» чималенький. Багато молоді з країн Азії й Африки навчається в українських вузах, але більшість з них і не догадується, що вони користуються гостинністю і допомогою української нації, нації, що має свою культуру, мову, державність. Звичайно, винні не вони... До речі, останнім часом аргументація про неможливість викладати в українських вузах українською мовою поповнилася ще одним «доказом»: не можна, бо там навчаються іноземці...

Про те, як наша преса і наші діячі навіть з якоюсь запопадливістю люблять потурати оцьому закордонному ототожненню СРСР з Росією і невизнанню інших націй, свідчить безліч фактів, а серед них і чимало курйозних. Ось приклад. На міжнародному кінофестивалі в Мар-дель-Плата український фільм Київської студії ім. Довженка «Тіні забутих предків» дістав другу премію і був гаряче сприйнятий публікою. Але, звичайно ж, «популярність» члена ООН України в світі така, що аргентінська публіка не знає про існування такої суверенної держави і такого народу, назва Києва їй нічого не говорить, і вона кричала «Віва Русія! Віва Москву!» Здавалося б, залишається тільки червоніти від сорому, що навіть імені твого народу не знають і тріумф його мистецтва відносять все на той самий російський рахунок. А от голова Держкомітету УРСР по кінематографії С. П. Іванов у газеті «Вечірній Київ» розповідав про це без тіні ніяковості, навіть не помічаючи невільного гіркого сарказму долі...

Я певен, що ці і подібні явища нікому добра не дають... Російська нація — одна з найвеличніших і найславетніших націй світу — для своєї величі і слави цього не потребує. Навпаки, для культурного росіянина це тільки образливо.

4. Російський шовінізм як національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство

В. І. Ленін неодноразово підкреслював небезпеку не тільки свідомого, а й несвідомого російського великодержавництва і шовінізму, який може бути зовсім «непомітним» для його носія, проте дуже шкідливим: він часто виявляється у формі національного нігілізму й поверхового фальшивого розуміння інтернаціоналізму. Ми вже говорили про нього в розділах другому і третьому.

Психологічно не важко зрозуміти його походження: з часів монгольської навали росіяни не знали національного поневолення, їхня нація впродовж століть була державною, пануючою. Питання національного буття чи небуття перед ними трагічно не стояло; вони, як колись казали, «національно ситі» і не завжди могли розуміти «національно голодних», розуміти всю дошкульність і всю приховану механіку національного гніту. Не дивно, що серед них (хоч, звичайно, не тільки серед них) траплялося чимало людей, схильних недобачати національної кривди, недооцінювати національне питання, вважати його або вигадкою, або чимсь таким, що негідне благородної людини, чимсь таким, що заважає віддавати всі сили важливішим справам і служінню вселюдству. Були то люди,

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 5.

покарвні нерозумінням того глибоного двостороннього зв'язну, який існує між проблемами загальнолюдськими і національними, як між цілим і складником; невідчуванням тої невідшкодовної втрати, якої зазнає «вселюдське» від послаблення чи зненровлення своїх джерел — націй. (А втім, будь-яке ущемлення своєї нації вони швидко відчули б).

Є чимало людей, які запевняють, що вони інтернаціоналісти, що вони люблять і Україну, і Грузію, і Латвію і т. д., навіть по-братньому люблять, і що тим більше їх обурює, коли хтось із українців, грузинів, латишів тощо підкреслює свою осібність, свою непринележність до Росії. «Навіщо нам відрізнятися по націях, ми ж усі брати»,— щиро ремствують такі товариші. Справді, тут є прикрість. Але давайте спокійно подумаємо, звідки вона походить. В щирості їхньої любові не сумніваємося. Але любов — це ще не все. І найщиріша, і найсильніша любов може ображати, а може й становити загрозу предметові любові. Це буває, наприклад, коли люблять як своє, як щось від себе невіддільне, невідрізниме, не усвідомлюють осібності, незалежності й самодостатності предмета любові. Істинна любов від такої явно егоїстичної відрізняється тим, що вона усвідомлює всю осібність, індивідуальність, суверенність, всю «поза-тобою» і «без-тебе-сутність» предмета любові, і не тільки усвідомлює, а й підноситься до найвищих меж поцінування і цим поцінуванням надихається. Отже, така любов і не буде ображена, якщо об'єкт дасть зрозуміти свою окремість.

Пояснимо історичним прикладом, над яким варто задуматися деяким із тих товаришів, хто щиро любить Україну. Україну, взагалі кажучи, любили всі. Звичайно, хто за що і хто як. Дуже любили її, наприклад, російські царі. Я говорю це без іронії,— це справді було так, вони її любили до такої міри, що, наприклад, цариця Єлисавета Петрівна молилася: «Боже, возлюби меня так, как я возлюбила народ сей милый и незлобивый». А Катерина II навіть мріяла перенести столицю на Дніпро: дуже їй сподобалися «благорастворенный воздух и теплота климата». (Це зворушливе визнання можна прочитати в щоденнику, який вів її секретар Храповицький). Всі наземні російські патріоти дуже любили «благодатный юг» — Малоросію, і всі поміщицько-бюрократичні п'явки, і вся кримінально-чиновницька сарана любили Україну. Але що найкраще — принципові українофоби й войовничі російські націоналісти найсильніше любили її, люто, неподільно, на смерть, по-братерському.

Ось що писав, наприклад, один із ідеологів слов'янофільсько-панрусистського варіанту «общего отечества» Іван Аксаков (син відомого письменника) в своїй газеті «День»:

«В отношении к древним русским областям, населенным нашими кровными, единоверными братьями, малороссами, червоноруссами, белоруссами, Россия опирается на несомненнейшее из всех прав,— нравственное право или, вернее сказать, на нравственные обязанности братства»[1].

Ці «нравственные обязанности братства», виявляється, і не дозволили І. С. Аксакову визнати за білорусами й українцями елементарні права, які він фальшиво декларував; ця «нравственность» і зобов'язувала присвоювати чуже:

«Мы стоим за полную свободу жизни и развития каждой народности...»[2].

Але:

«Белоруссов мы считаем своими братьями, по крови и по духу, и думаем, что русские всех наименований должны составлять одну общую сплошную семью...»[3].

«Малороссийского вопроса для Малороссии вовсе и не существует»[4].

«Малорусского вопроса не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия — не завоеванный край, о котором можно спорить, а часть живого тела России: здесь нет места ни вопросу, ни спору»[5].

Як бачимо, колоніалізм може виявлятися не тільки в формі прямої дискримінації, а й у формі «братерства», і це останнє дуже характерне для російського колоніалізму (вище ми вже цитували офіційний заклик до братерства в Державній думі).

Кому не відомо, хоча б з творів В. І. Леніна, ім'я М. Н. Каткова, вірного цербера самодержавства, ненависника революції і визволення народів, лютого і невтомного україножера? Це ім'я — символ «тюрми народів». Так от, він люто заперечував не тільки самовизначення націй, а й найменшу національну автономію не з якихось інших мотивів, а саме з мотивів «братерства» й «інтернаціоналізму»: «Нам хотят навязать такое устройство, которое было бы именно основано на национальной розни»[6]. І саме він, М. Н. Катков, любив Україну, як ніхто, сильно і щиро.

«Мы любим Украину,— любим как часть нашего отечества, как живую и дорогую часть нашего народа, как часть нас самих, и потому-то нам так ненавистна всякая попытка внести чувство моего и твоего в отношения Украины к России. Мы любим Украину, со всеми ее особенностями (! — І. Д.), *в которых видим залог будущего богатства и разнообразия в общем развитии нашей народной жизни. (Бачите, який інтернаціоналіст! Навіть більший, ніж деякі теперішні. — І. Д.). Мы не понимаем, мы не признаем никакого соперничества между украинским и русским. Мы видим в этом самую фальшивую и вредную мысль. Мы*

---

[1] Аксаков И., Наши нравственные отношения и Польше. — Кн.: «Полн. собр. соч.», М., 1886, т. 3, с. 7.

[2] Аксаков И., Ответ на письмо, подписанное «Белорус», там же, с. 15.

[3] Там же, с. 16.

[4] Аксаков И., По поводу письма Ригера о польском вопросе, там же, с. 132.

[5] Там же, с. 132—133.

[6] Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей», М., 1887, кн. 1865, с. 805.

любим Украину, своеобычный характер ее детей, поэзию преданий и мелодий, ее напевы так же близки и родственны нам, как и песни, оглашающие Волгу. Мы весьма далеки от того, чтоб осуждать тех украинцев, которые пристрастны к своей родине. Местный патриотизм есть весьма почтенное чувство, но оно не должно исключать патриотизма более широкого; интересы родины не следует противопоставлять интересам отечества»[7].

Майже все тут нібито «правильно» і навіть «благородно». Чому ж тоді вся передова Росія вважала Каткова глашатаєм деспотизму, і зокрема ворогом національностей, особливо ж україножером? Чому як такого його затаврував Ленін? Може, тут якась помилка чи, може, подібна його оцінка має на увазі не такі, а інші його погляди? Ні, саме такі, і помилки немає. Подібні речі говорила вся офіційна Росія. Вся офіційна Росія саме так любила Україну, тільки б не було поділу на «твоє» і «моє» (бачте, проти «егоїзму» і «роз'єднання по націях»!) В разі потреби, під тиском обставин вона все готова була за Україною визнати, крім одного: права «противопоставлять интересы родины интересам отечества», тобто права бути собою, Україною. Тоді саме розвивалася теорія про Російську імперію як про «общую родину» десятків національностей, і наприклад, після розкриття Кирило-Мефодіївського братства шеф жандармів граф Орлов дав вказівку пильно стежити за тим,

«щоб вихователі і письменники провадили свою діяльність в дусі і згідно з цілями уряду... не даючи переваги любові до рідного краю над любов'ю до батьківщини-імперії, відкидаючи все, що може цій любові (тобто, любові до батьківщини-імперії — І. Д.) шкодити... щоб усі висновки учених і письменників ішли в напрямку піднесення не України, Польщі та інших окремих країн, а Російської імперії народів, що її складають»

і щоб відводити людей від «думок про можливість самостійності та про давню свободу підвладних Росії народів»[8].

Як бачимо, верховодам імперії, як і ідеологам великоруського шовінізму, не важко було бути «інтернаціоналістами». Але їхній «інтернаціоналізм» — «інтернаціоналізм» грабіжника, який захопив ласі шматки і не хоче їх повернути назад і починає «усовіщать» жертву: як негарно і відстало ділитися на «моє» і «твоє», як не по-братерському, чи не краще й далі бути разом і дбати про «спільне» добро...

Ось чому прогресивна Росія вважала Каткова символом гніту й обману, ось чому Ленін картав «катковщину», ось чому катковщина — «любвеобильное» україножерство, «інтернаціоналізм» крайнього російського великодержавного шовініста. Ось чому не може не тривожити той факт, що сьогодні дехто починає повторювати фразеологію Каткова та інших «общероссов».

Хай цей історичний епізод (а подібних — тисячі) послужить уроком: не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що протилежна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає. Не будемо шукати німецьких аналогій. Але коли хтось говорить про любов, придивімося: про себе ця любов дбає чи про того, кого любить? Істинна любов до іншого народу чи інших народів означає, що ми хочемо бачити його самим собою, а не подібним до нас; хочемо бачити його поза нами і поруч нас як незалежного і рівноправного, а не як частину нас самих; ми готові допомагати його самостановленню, а не уподібнювати до себе. Існування людини потребує існування інших рівноцінних людей. Існування нації потребує існування інших рівноцінних націй.

Коли «інтернаціоналіст» нарікає на те, що якийсь «націонал» не поспішає в його обійми, «відгороджується», «чіпляється» за свою окремішність, «консервує» свою культуру й мову,— знаймо: його «інтернаціоналізм» — «інтернаціоналізм» російського великодержавного шовініста. Його любов — це жадоба привласнити й проковтнути.

Як писав Ленін:

«Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українці в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму»[9].

Критерієм щирості й інтернаціоналізму в цьому питанні для Леніна було одне: визнання чи невизнання за Україною безумовного права на цілковите відділення, на повну державну самостійність. Ленін це право визнавав беззастережно, а кріпосники, «прогресисти» і тому подібні «єдинонеделімці» чи федералісти — або не визнавали, або визнавали з «оговорочками». Ось у чому суть справи.

Зовсім інше питання — про доцільність або можливість такого відділення у кожний обговорюваний момент. Ленін застерігав, що постановка цього питання залежатиме від того, наскільки повно задовольнятимуться в майбутньому Союзі національні інтереси республік. Ось де зв'язок між обома питаннями. Тільки при умові цілковитого визнання і глибокого розуміння права України на відділення і самостійність можна бути здатним проводити в Союзі таке національне будівництво, при якому цілком задовольнятимуться національні потреби, і питання про акт відділення не стоятиме навіть у риторичній формі.

5. Українофобія

Чи існує сьогодні на Україні українoненависництво? Багатьох це питання здивує. Але не всіх. Я певен, що знайдеться чимало українців і навіть неукраїнців, які не лише ствердять, що існує, але й наведуть факти з власного досвіду.

[7] Там же, кн. 1864, с. 87.

[8] «Шевченко Т. Г.: документи і матеріали», К., 1963, с. 55.

[9] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 40, с. 43.

Спершу домовимося про те, що українофобія не обов'язково означає бажання скрутити в'язи кожному українцеві (хоч є і подібні настрої: сам Й. В. Сталін, як відомо з матеріалів XX з'їзду партії, сильно журився тим, що фізично не може вислати всіх українців у Сибір). Може бути українофобія ліберальна і навіть вищою мірою інтелігентна. Вище ми бачили, що буває українофобія і з великої любові до України як «жемчужины» Росії, з якогось своєрідного розуміння братерства і т. д. Можна любити Україну як поняття етнографічне і одночасно ненавидіти її поняття національно-політичне. Так любили Україну всі принципові вороги українського сепаратизму, від Катерини II (її знамениті філіппіки проти «черкасишек» за «развратное мнение, по коему почитают себя народом от российского отличным», за «фальшивые и им несвойственные республиканские мысли» (до відомого «прогресиста» Петра Струве, який так сформулював цю ідею — за Україну проти «українства» і «націоналізму»:

«Я... полагаю, что, будучи по традиции украинофильским, русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в идейную борьбу с украинством, как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории — общерусскую культуру»[10].

Яку оцінку дав Ленін цій високоцивілізованій українофобії, відомо.

Наскільки ж треба бути національно і морально невихованою, відсталою людиною, щоб і сьогодні повторювати щось подібне, тільки по-іншому сказане! А таких «інтелігентних» людей чимало. Їхнє кредо: «Я Україну люблю, но ненавижу националистов», причому при найменшому з'ясуванні виявляється, що під «націоналістом» розуміється кожен українець, а якого лишилося хоч трохи своєї національності. («Зачем они цепляются за эту свою «мову»?»).

Але є й українофобія одверто людожерського характеру. Під час згадуваного вже інциденту з шевченківським вечором на верстатобудівному заводі голова фабзавкому цього заводу Глазирін перервав читання віршів криком: «А вы переведите на человеческий язык, мы бандеровского не понимаем!».

І чи не на знак особливої довіри до щирості і правильності політичної лінії Глазиріна його послали в складі української делегації на VI Всесвітній конгрес профспілок у Варшаву? Добрі ж люди репрезентують Україну в міжнародних організаціях! Коли в 1963 р. Клуб творчої молоді організував вшанування пам'яті І. Франка і похід із смолоскипами до його пам'ятника, в натовпі на Хрещатику чулися вигуки: «Ты смотри, бандеровцы! Как их много!» Всі це чули і знають, так само як знають про неймовірний, не знаний ні в одній цивілізованій країні вчинок викладачки медичного інституту, доцента (!) Тельнової, яка блюзнірствувала на пам'ятнику Т. Г. Шевченкові. Знаменна річ, Тельнова не тільки не була покарана, а, навпаки, все було зроблене, щоб нейтралізувати наслідки непередбаченої ініціативи випадкових свідків і «замять это дело». Воно й зрозуміле: біля пам'ятника Шевченкові, як показало 22 травня 1964 і 27 квітня 1965 року, у нас хапають зовсім інших людей...

Подібні приклади можна було б помножити. А скільки разів кожен з тих, хто наважується говорити по-українському на вулиці, в трамваї і т. д.,— відчував на собі глузливі, презирливі чи ненависні очі, чув на свою адресу тихі чи голосні лайки! А ось рядова розмова в кінотеатрі: біля афіші кінофільму «Сок».

— Ты видел, как бандеровцы прут на этот фильм?..

— А ты знаешь, кто такие бандеровцы?

— Знаю. Мне много не надо. Я б их, гадов, всех... (красномовний жест).

А ось одна мамаша розповідає другій: «Мой сын из-за этого украинского языка не пошел в школу. Он так ненавидит учительницу украинского языка. Он ее называет «бандеровка» (задоволений сміх обох мамаш).

Ось хлоп'я другого класу заявляє: «Ух, как я ненавижу этот украинский язык». В нього ще немає ніяких переконань, але це вже є. Воно запитує: «Мама, а Богдан Хмельницкий был храбрый?»

— Как тебе сказать...

— А он был русский?

— Украинец.

— Украинец?! — кривиться розчарована дитина.

Дитина вчиться в «українській» школі, в столиці України... І дитина далеко не випадкова: в її колі більшість так думає... Уявляєте собі, яке пекло працювати в такій школі вчителем української мови! Як важко, майже неможливо передати дух української літератури. І якою смішною, безсилою і нудною мусить здатися самому навіть вчителеві ця література, препарована для таких слухачів у залізно правильних підручниках.

Звідки це йде? Чи таке запитання хоч раз ставили собі люди, які спеціально займаються питанням, де береться «український націоналізм»?

Подібні приклади можна наводити сотнями. Коли доводиться говорити про це, «ответственные товарищи» гидливо фиркають: знайшли про що говорити! Базарні розмови!

Дорогі «ответственные товарищи»! Ваше зневажливе й нетерпляче фиркання свідчить тільки про те, наскільки глибоко нездатні ви засвоїти ленінський підхід до справи. Ленін вчив, що вся політика реально виявляється в щоденному побуті мільйонів. Газети не всі читають і не всі їм вірять. А от побут для всіх реальний і на всіх впливає. Вищенаведені факти і їм подібні — реальні побутові наслідки політики негласного потурання російському великодержавному шовінізмові (свідомому чи несвідомому). Під впливом подібних фактів Ленін говорив про «великорусскую шваль» і про необхідність смертельної боротьби з російським шовінізмом, а ви кажете, що все це дрібниці, дурниці і ворожі вигадки, що все гаразд, скрізь і всюди панує цілковитий інтернаціоналізм

[10] Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм; ответ украинцу. «Русская мысль», М., 1912, ч. 1, с. 86.

і т. д. і т. п., от коли б ще тільки остаточно викорінити український, грузинський, латиський і т. д. «націоналізм»...

Ще донедавна так само заперечувалася і наявність в СРСР антисемітизму. Боже мій, який то був смертний гріх і нетакт, політична безграмотність — сказати про антисемітизм! Хрущов аж запінювався, доводячи, що такі питання ставляться за американські долари. Він невтомно і з повним знанням справи перераховував імена євреїв — учених, артистів і т. д. (особливо любив натискати на те, що навіть в уряді є єврей — міністр Димшиц — і що євреї є навіть серед конструкторів супутника). Так, ніби справа в цьому, ніби досить вигнати антисемітизм (чи українофобство) з свідомої політики, як воно зникне всюди, а тому числі і з вирішальної сфери — практичного життя, щоденного побуту.

І ось тепер після стільних цицеронiад, єреміад, лазаріад і нікітіад нібито вирішено повернутися до Леніна: газета «Правда» в передовій від 5 вересня 1965 року закликає, словами Леніна, до «*неустанной борьбы с антисемитизмом*». Що ж, добре, що хоч пізно це сказано, але ж могло бути набагато раніше. Сказано і... підшито газету. А коли ж і як почнеться «*неустанная борьба*»?

6. Російський шовінізм як ультрацентралізм

Ще не так давно, в останні роки Хрущова, точилися жваві балачки про те, що національні республіки в нинішній формі вже багато в чому пережили себе і час переглянути їхній статут у бік дальшого злиття. Ці неофіційні розмови зав'язувалися з постановкою питання про нову конституцію, їхній відгомін чутно було, наприклад, на сторінках юридичної преси. Тим часом на практиці робилося більше. Наприклад, економічне районування встановлювалося, не зважаючи на межі національних республік. Були запроваджені міжреспубліканські раднаргоспи, які, по суті, зробили фіктивною суверенність, зокрема, середньоазіатських республік. Поговорювали й про дальші «переділи» та «об'єднання». Все це відбивало загальну тенденцію до ще більшого, вже не тільки фактичного, а й формального нехтування суверенністю й економічно-географічною та політично-юридичною цілісністю національних республік. Тепер наступ на рештки економічної суверенності та інших прав республік ведеться в замаскованій формі боротьби проти т. зв. «місництва», в формі «теорій» про те, що кордони між республіками втратили своє значення і т. д. і т. п.

І подібні заходи, і подібні тенденції — явища не нове. Від них застерігав В. І. Ленін ще на зорі радянської влади, їх засуджувала партія в своїх постановах у двадцяті роки, в час ленінської національної політики. Ось одна з таких постанов:

«*Одним из ярких выражений наследства старого следует считать тот факт, что Союз республик расценивается значительной частью советских чиновников в центре и на местах не как союз разных государственных единиц, призванный обеспечить свободное развитие национальных республик, а как шаг к ликвидации этих республик, как начало образования так называемого «единого-неделимого»*...

«*Осуждая такое понимание, как антипролетарское и реакционное, и провозглашая абсолютную необходимость существования и дальнейшего развития национальных республик, Съезд призывает членов партии зорко следить за тем, чтобы объединение республик и слияние комиссариатов не было использовано шовинистически настроенными советскими чиновниками как прикрытие их попыток игнорировать хозяйственные и культурные нужды национальных республик. Слияние комиссариатов есть экзамен советскому аппарату: если бы этот опыт получил на практике великодержавническое направление, то партия была бы вынуждена принять против такого извращения самые решительные меры вплоть до постановки вопроса о пересмотре слияния некоторых комиссариатов*»[11].

Необхідно також, щоб:

«*были предоставлены республикам достаточно широкие финансовые и, в частности, бюджетные права, обеспечивающие возможность проявления их собственной государственно-административной, культурной и хозяйственной инициативы*»[12].

На цьому ж XII з'їзді РКП(б) постійно підкреслювалася важливість для правильного розв'язання національного будівництва — важливість забезпечення за національними республіками широких господарських прав і можливостей, економічно-господарської суверенності.

Ось, наприклад, уривок з виступу грузинського делегата Мдівані:

«*Мы, товарищи, утверждаем, что национальный вопрос вовсе не состоит в том, как это часто, к сожалению, в высшей степени многие авторитетные товарищи понимают, в вопросе об языке или о культурной и национальной автономии.*

«*Для Советской власти, для коммунистов, для марксистов прежде всего хозяйственная деятельность есть все и все определяет.*

Мы утверждаем, что хозяйственный момент никоим образом не должен быть исключен из национальной проблемы. Напротив, этот хозяйственный момент должен наполнять эту национальную проблему, иначе нам особенно незачем изучать этот язык, если ему особого хода не будет, нечего эту национальную культуру создавать, если не будет для нее экономической базы. Вот самое главное, что мы должны усвоить и твердо установить здесь. Можно говорить о максимуме и минимуме этой хозяйственной деятельности, которую можно предоставить отдельным национальностям, но прежде всего твердо надо установить здесь, что хозяйственный момент в области разрешения национального вопроса есть первый вопрос. Из него надо исходить, а все остальное приложится»[13].

Такі думки висловлювалися і такі рішення приймалися під впливом ідей, розвинених Леніним в його останніх виступах, листах

---

[11] «XII съезд РКП(б)...», с. 648.

[12] Там же, с. 601.

[13] Там же, с. 455—456.

і вказівках. В. І. Ленін вважав надмірну й необмежену централізацію, централізацію «во что бы то ни стало» і «несмотря ни на что» дуже шкідливою і небезпечною для справи комуністично-національного будівництва, одним з найреальніших виявів російського великодержавництва. Ленін завжди підкреслював, що централізація і об'єднання не абсолют, що вони патрібні не самі по собі, а лише як взаємодопомога перед лицем капіталістичного оточення і що допустимі лише в тій мірі, в якій не ущемлюють суверенності і самостійності республік і республіканських органів (їхніх «отдельных наркоматов»), а в іншому разі «централізацією» і «об'єднанням» слід поступитися на користь суверенності республік.

«...Не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, щоб в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити Союз Радянських Соціалістичних Республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів.

Треба мати на увазі, що дроблення наркоматів і неузгодженість між їх роботою у відношенні до Москви та інших центрів можуть бути паралізовані в достатній мірі партійним авторитетом, коли його застосовуватимуть із хоч трохи достатньою обачністю і безсторонністю; шкода, яка може виникнути для нашої держави через відсутність об'єднаних апаратів національних з апаратом російським, незмірно менша, безконечно менша, ніж та, яка виникає не тільки для нас, а й для всього Інтернаціоналу, для сотень мільйонів народів Азії, що має виступити на історичній авансцені в найближчому майбутньому, слідом за нами. Було б непростимим опортунізмом, коли б ми напередодні цього виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних інородців. Одна справа необхідність згуртування проти імперіалістів Заходу, які захищають капіталістичний світ... Інша справа, коли ми самі потрапляємо, нехай навіть у дрібницях, в імперіалістичні відносини до гноблених народностей, підриваючи цим повністю всю свою принципіальну щирість, весь свій принципіальний захист боротьби з імперіалізмом. А завтрашній день у всесвітній історії буде саме таким днем, коли остаточно прокинуться пробуджені пригноблені імперіалізмом народи і коли почнеться рішучий довгий і тяжкий бій за їх визволення»[14].

Цими чіткими й ясними ленінськими вказівками знехтувано і взято курс на цілковите й автоматичне підпорядкування республік центру, на фактичну ліквідацію суверенності республік. Хто тепер наважиться поставити питання так, як ставив його Ленін?

Навіть побіжне спостереження за економікою радянських республік показує, якої шкоди завдає економічний зверхцентралізм, як сковує він існуючі можливості розвитку ряду республік, зокрема України. Можна аналізувати лише деякі дуже загальні дані, бо докладна економічна статистика у нас чомусь за сімома замками або й взагалі не провадиться. Як можна, приміром, говорити про суверенність України, коли протягом тридцяти років, до 1958 року, в УРСР не обчислювався національний прибуток та виробництво суспільного продукту, тобто ті показники, без яких не може бути уявлення про економіку країни. Та й не просто обчислювати економічні показники в республіці, яка, по суті, не має власної економіки. Так у 1958 році валова продукція промислових підприємств союзного підпорядкування в СРСР становила 69% загального випуску валової продукції промисловості, а капітальні вкладення по підприємствах і організаціях, підпорядкованих радам міністрів окремих республік, становили всього 3%[15]. Воістину «суверенні» уряди в республіках: без рідної мови в установах, без міжнародних контактів та ще й без права втручання в економіку на власній території!

Становище змінилося із введенням раднаргоспів. Так, в УРСР 97% промисловості були підпорядковані республіканському урядові. Тоді багато й гарно говорилося про розширення прав союзних республік.

Раднаргоспи себе не виправдали. Логічно було б підпорядкувати промисловість безпосередньо республіканським міністерствам, водночас значно розширивши права підприємств і промислових об'єднань. Адже на місцях краще видно всі приховані можливості: запаси сировини, резерви робочої сили тощо. У Москві ж можна було б створити не «повелевающие», а консультативно-координуючі міжреспубліканські органи.

Зробили інакше, за схемою: підприємство — Москва. Трохи розширивши права керівників підприємств, повернулися у крупніших галузях промисловості до системи всесоюзних і союзно-республіканських міністерств і комітетів. Про різке звуження прав союзних республік при цьому ніхто не говорив.

Що несе з собою для України ультрацентралізм, обчислити в подробицях неможливо з причин тієї самої засекреченості або занехаяності обліку. До таких білих плям належить кількість продукції, виробленої на Україні підприємствами союзного підпорядкування; неможливо точно встановити, скільки із відданих у союзний бюджет прибутків республіки (а віддається набагато більше, ніж лишається) через перерозподіл повертається назад, а скільки йде на утримання централізованих установ і закладів та підприємств.

Економісти все ж спробували визначити фінансові взаємини УРСР із союзним бюджетом. Зробивши десятки застережень про приблизність і орієнтовність своїх висновків, попередивши, що прибутки від ряду галузей (наприклад, транспорт) їм не відомі, вони подають такі дані (гадаємо, їм не хотілося малювати становище гіршим для України, ніж воно в насправді. Скоріше навпаки):

---

[14] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 344—345.

[15] Академія наук УРСР, Інститут економіки, «Національний доход Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму», ред. О. О. Нестеренко, К., 1963, табл. 33, с. 151; також с. 153. Дальші дані взято з того ж видання.

«У 1960 році загальна сума податку з обороту на території республіки становила 5442 млн. крб. З них надійшло: до державного бюджету України — 1 509,4 млн. крб., або 27,7%; до союзного бюджету — 3 932,6 млн. крб., або 72,3%». Але, може, ці надходження повертаються до республіки? Книжка «Національний доход УРСР»[16] відповідає на це так. У 1960 році Україна віддала союзному бюджету вже згаданих 3 932,6 млн. крб. та ще інших відрахувань сумою всього 5 288,8 млн., а одержала від союзного бюджету через перерозподіл 1 113,0 млн. Сальдо на користь союзного бюджету 4 175,8 млн. У 1959 році це сальдо було 3 886,7 млн., у 1961 — 3 664,8 млн. і т. д. Є ще й додаткові витрати, бо «Україна постачає іншим союзним республікам продукцію, ціни на яку встановлені нижчі від вартості».

Промисловість України розвивається далеко не тими темпами, якими могла б. За останні десятиліття в РРФСР внаслідок активного стимулювання розвитку промисловості дуже різко збільшилася кількість міського населення, досягнувши на час перепису 1959 року 52%. А індустріальна Україна мала на той самий час 46% міського і 54% сільського населення, тобто міського набагато менше, ніж у розвинених країнах Заходу та в ряді європейських соціалістичних країн. І це в республіці, яку природа щедро наділила ресурсами, необхідними для промислового розвитку!

Питома вага внеску промисловості УРСР у весь національний прибуток Союзу від промисловості на 1960 рік становила 17%, а в сільськогосподарському прибутку — 22,9%. Причому сільськогосподарська частка неухильно зростає: в 1961 році вона піднялася до 25,5% (тобто Україна дала четверту частину всього прибутку Союзу від сільського господарства).

Із даних про структуру сукупного суспільного продукту, виробленого в УРСР 1960 року, видно, що найпомітніші відхилення від загальносоюзної структури характерні якраз для часток промисловості (5% у бік зменшення) і сільського господарства (25% у бік збільшення).

Порівняння структури національного прибутку на Україні та в РРФСР у 1960 році дає таку картину: в Росії промисловість дає 56,7% всього прибутку республіки, на Україні — 47,9%, сільське господарство відповідно — 15,9% у Росії і 26% на Україні.

Науковці з Інституту економіки АН УРСР у тому самому виданні скромно натякають на потребу «вирівнювання економічного розвитку великих економічних районів країни». Але поки що відставання економіки України консервується. Перспективними планами на 1961—1980-ті роки намічено збільшити сукупний продукт всього СРСР приблизно в 5 разів, а суспільний продукт промисловості України — в 4,5—5 разів. З доповіді міністра фінансів СРСР на грудневій сесії Верховної Ради дізнаємося, що в 1966 році валова продукція на Україні зросте менше, ніж у будь-якій іншій республіці,— всього на 5,5% (у РРФСР — на 6,5%, в Казахській РСР — на 7,2% і т. д.)[17].

Економічна зверхцентралізація, котра, як відзначалося вище, спричиняє загальмований або однобічний розвиток ряду областей СРСР, веде за собою великі, часто економічно невиправдані і духовно спустошливі переміщення значних мас населення.

У нас давно і з гордістю говориться про відсутність безробіття. А насправді воно існує, тільки в прихованому вигляді. Таким прихованим безробіттям охоплена, наприклад, вся Західна Україна. Після того, як стільки гучних слів було сказано про розвиток економіки цих областей, на вересневому Пленумі ЦК КПРС О. Косигін констатував, що «значительные резервы рабочей силы имеются в небольших городах, особенно в западных районах Украины, Белоруссии, ряде районов Закавказья...»[18]. Додамо, що на Західній Україні не лише в містах, а ще більше на селах. Що це за «резервы рабочей силы», як не інша назва великої кількості напівбезробітних, що перебиваються абиякими прибутками або мусять кидати обжиті з діда-прадіда місця і шукати заробітку в кращому разі на півдні України і в Криму, в гіршому — за тисячі кілометрів, в Сибіру і Північному Казахстані, де стимулюється розвиток промисловості (значною мірою українським коштом).

Кілька років доводили керівники Львівського раднаргоспу (хоча б своєю національністю далекі від «націоналізму»), який великий економічний ефект дали б на багатих сировинною і енергетичними ресурсами західних землях металургія, машинобудування, легка й харчова промисловість. Та на Західній Україні досі інтенсифікується лише експлуатація надр (добування сірки, вугілля, газу, нафти, калійних солей). Промисловість там нагадує виродка з слоновими ногами, кахектичним тулубом і головою мікроцефала. Тож зрозуміло, чому тисячі українців мусять емігрувати з батьківщини (сьогодні це називається «оргнабір»).

Що чекає українців, які їдуть подавати братню допомогу Сибіру, відомо. Це ж не Чехословаччина, де партія приймає рішення виховувати українців, щоб вчили дітей рідної мови. Це ж не Польща, де, крім українських шкіл і гімназій, створені групи вивчення української мови при польських школах, коли дітей не набирається на окремий клас. Це Російська Федерація, яка має суцільні українські райони давнього поселення на Курщині, Воронежчині, на Кубані, Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, яка має тисячі українців на цілині і в сибірських містах — і не має жодної української школи, жодної виданої газети чи книжки, жодної української радіопередачі або культурно-освітньої установи... Отже, людей, що приїхали подавати братню допомогу, чекає денаціоналізація, винародовлення.

Приховане безробіття, що спричиняє еміграцію, характерне і для ряду інших промислово недорозвинених областей України. Порівняйте, наприклад, чисельність населення в містах Чернігівщини — Коропі, Батурині, Новгороді-Сіверському тепер і сто років тому. Тоді було більше...

Еміграція підриває силу нації. Відомий

[16] Див. прим. 15.

[17] «Правда», 1965, 8 грудня.

[18] «Правда», 1965, 28 вересня.

спеціаліст із демографії, доктор економічних наук, проф. Б. Ц. Урланіс пише:

«Прямые потери от эмиграции, составляющие нередко значительную часть естественного прироста населения страны, дополняются косвенными потерями. Уменьшение численности молодежи отражается не только на процессе воспроизводства населения, но и на всей экономике страны»[19].

У доповіді доктора економічних наук В. Бондаренка на загальних зборах Академії наук Української РСР 12—14 березня 1965 року наводилися дані про те, що природний приріст українців — один з найнижчих в Європі, що 23—24% українських дівчат по селах не мають змоги одружитися через відплив молоді чоловічої статі.

Як відомо, найважливіші галузі промисловості в СРСР централізовані. Союзні та союзно-республіканські міністерства зовсім нехтують такою важливою справою, як виховання постійних кадрів спеціалістів на терені тієї чи тієї республіки, як на цьому наголошував Ленін (зрештою, це було б і економічно вигідніше). Тому спеціалістів (не лише інженерів, техніків, а й просто кваліфікованих робітників) масово надсилають з Росії на Україну, а українців посилають в інші республіки. Цей прибуваючий російський елемент за нині існуючих на Україні умов — солідна підмога у зростаючій русифікації; зараз він становить вже понад 17% населення. А українські робітники та інженерно-технічні службовці за межами республік неодмінно денаціоналізуються.

Візьмімо для прикладу одну з українських великих будов — спорудження Київської ГЕС. Підлягає будова всесоюзному міністерству для спорудження електростанцій (хоч на Україні будується багато малих і великих ГЕС і ТЕЦ, можна було б мати і своє міністерство). Наприкінці 1963 року, коли кількість робітників на будові майже досягла максимуму, там працювало 70—75% українців, 2% білорусів, 20% росіян і по декілька осіб ще кількох національностей. Ще точніші дані маємо по провідному на будові управлінню основних споруд. Українців там працювало 446 (73,6%), росіян — 127 (близько 21%), білорусів — 16 чоловік, поляків — 6, латишів — 3, грузин — 2, болгар — 2, чувашів, євреїв, циган та гагаузів — по одному.

Здається, ГЕС споруджують в основному українці. Зате майже всі командні пости на будові (начальник будівництва, головний інженер, начальник більшості відділів і управлінь) обіймають росіяни. Вони становлять більшість і серед рядового інженерно-технічного персоналу. Серед робітників-росіян значно вищий процент має високу кваліфікацію, ніж серед українців. Багато останніх було скорочено, коли будова згорталася. Із 127 робітників-росіян управління основних споруд тільки 11 — уродженці України, решта прибули з Росії.

Зате на будовах Сибіру, зокрема на Братській ГЕС, працювало не тільки робітниками, а й майстрами, виконробами, начальниками дільниць і управлінь дуже багато українців.

[19] «Население мира; справочник», ред. В. Ц. Урланис, М., 1965, с. 78.

Що дає такий «обмін кадрами» на Київській ГЕС? Коли неукраїнці, висококваліфіковані робітники не розуміють української мови, не відчувають в ній жодної потреби («зачем она нам, мы сегодня здесь, а завтра где-нибудь в Прибалтике или Азербайджане»), а то ще й глузують з «хохлацкого языка» (не кажучи вже про те, що тут, як і скрізь на Україні, вся ділова і технічна документація виключно російська), — мимоволі відпадає охота в українського робітника користуватися рідною мовою десь поза межами власної квартири чи кімнати в бараці. Ота привілейована 20-відсоткова група владно нав'язує свою мову всій решті, тому денна, вечірня, очно-заочна школи тут російські, дитячий садок і ясла — російські, зрусифіковані всі заклади культурного та побутового обслуговування (крім багатотиражки, яка виходить мізерним тиражем на якомусь суржику).

Така антиленінська політика — справа не короткозорих господарників. Вона санкціонується згори, теоретично обгрунтовується. «Правда» 5 вересня 1965 року у передовій статті «Ленинская дружба народов» пише досить прозоро (незважаючи на димову завісу фразеології): «Растущие масштабы коммунистического строительства требуют постоянного обмена кадрами между народами. Поэтому недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в союзных советских республиках». Під «работниками различных национальностей», як показує наведений вище приклад, маються на увазі передусім росіяни, а «проявления национальной обособленности» — рідна мова тієї чи тієї «суверенної» республіки. Це вже щось діаметрально протилежне ленінським настановам на дбайливе вирощування національних кадрів у республіках, зокрема на поступову українізацію всього державного і господарського апарату в УРСР.

Здорово ж ми виконуємо ленінські заповіти, коли на сорок дев'ятому році Радянської влади республіка з 45-мільйонним населенням, з численними вузами, технікумами, науково-дослідними інститутами неспроможна забезпечити себе національними кадрами...

На підсумок цієї розмови про російський великодержавний шовінізм за радянських умов, у «комуністичних» формах, — наведемо, задля остаточного уяснення, ту характеристику, яку дав йому Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України в своїх тезах 1927 року.

«XII з'їзд нашої партії в квітні 1923 р. встановив, що головна перешкода до розв'язання національного питання та усунення національної нерівності полягає в пережитках російського шовінізму... (отже, підкреслюємо: поки існує російський шовінізм, національної рівності немає. — І. Д.).

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні вросло в гущу російського міщанства (буржуазія) та в інтелігентсько-спецівське прошарування. При цім треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має могутню підтримку в масах

російського міщанства за межами України. За його спиною старі, дилено ще не вижиті, забобони відносно «української говірки», відносно переваги російської культури і т. д....

Тисячами ниток шовіністично настроєні робітники нашого радянського апарату зв'язані із спеціалістами, що обслуговують союзні апарати, та досі скрізь і всюди конче потрібну для справи пролетаріату і пролетарської революції централізацію силкуються використати для боротьби з економічним та культурним розвитком національних республік. З великодержавним і бюрократичним шовінізмом, що під його вплив підпадають іноді й члени партії, партія провадитиме рішучу боротьбу. Поруч із впливом російської міщанської, великодержавної стихії на робітників і навіть на членів партії ми маємо досі досить широко поширений як серед пролетаріату, так і серед партійців російського походження свого роду національний нігілізм, байдуже, а іноді і зневажливе ставлення до національного питання, прикривання фразами про інтернаціоналізм.

Партія зобов'язана вести рішучу боротьбу як у своїх власних лавах, так і в пролетарських масах з забобонами російської та русифікованої частини пролетаріату, з перекручуванням інтернаціоналізму, з псевдоінтернаціоналізмом, русотяпством, шовінізмом. Партія повинна викривати перед пролетаріатом усю реакційність російського шовінізму, розкриваючи його коріння, історичне походження тощо»[20].

Неважко побачити, що ця характеристика залишається в силі і тепер, що поставлені тут завдання не були виконані, що цей документ, як і багато інших аналогічних, був тихенько «похований» і що накреслена тут ленінська політика була тихенько, по-шахрайському ревізована і підмінена протилежною.

VIII. РІВНІСТЬ ФАКТИЧНА І РІВНІСТЬ ФОРМАЛЬНА

«Статистика була в капіталістичному суспільстві предметом виключного відання «казенних людей» або вузьких спеціалістів — ми повинні понести її в маси, популяризувати її, щоб трудящі поступово вчилися самі розуміти і бачити...» (В. І. Ленін)[21].

Перше ніж приступити до цієї розмови, уточнимо її предмет. Треба принципово розрізняти між рівністю націй і рівністю представників націй, націоналів. Так, у Російській імперії російський кріпак чи селянин, російський крамар чи поміщик були у відповідно майже однаковому становищі з українським кріпаком, селянином, крамарем, поміщиком, тобто поодинці між собою кожен відповідно були рівні й рівноправні (чи безправні): кріпак — кріпак, поміщик — поміщик. Але їхні нації, російська й українська, були не в однаковому становищі, були нерівні й нерівноправні.

Тут мова про рівність націй, а не їхніх представників. Тому відводяться як безглузді й фальшиві питання на зразок: «А хто вам забороняє говорити по-українському?» Навіть розумніші з-поміж царських міністрів бачили справжню антиукраїнську політику не в тому, щоб забороняти говорити по-українському (бо це й неможливо), а в тому, щоб зробити так, щоб люди самі не хотіли... «А де ви бачите дискримінацію (чи ущемлення)? Дивіться, скільки українців (євреїв і т. д.) у керівництві, в науці, мистецтві» і т. д. Ніби їх мало було і до революції... Якщо так, по-обивательському розуміти справу, а не політично й соціально, тоді б довелося визнати несправедливою формулу про царську Росію як «тюрму народів»: адже там не вішали нікого за його національну приналежність, кар'єри за це не збавляли — хто б не був, тільки б вірою і правдою служив царю і отечеству. Царські міністри залюбки підкреслювали «інтернаціоналізм» і «дружбу народів»: «Под сенью двухглавого орла достаточно простора для спокойной жизни всех народностей, населяющих наше отечество» (Коковцов); особливо ж, як ми вже бачили, натискували на братерство («Зачем розъединять родных братьев?»)...

Так що подібний обивательський підхід годиться хіба що на комунальній кухні, а не в політиці. Облишмо його і будемо говорити про серйозний політичний підхід, найбільш послідовно і ясно сформульований і запропонований В. І. Леніним.

В. І. Ленін невипадково багато разів підкреслював необхідність реального забезпечення прав республік і необхідність реальних гарантій національної рівності. Річ у тім, що він принципово розрізняв між формальною рівністю націй і реальною, до якої повинен прагнути комуніст.

«В галузі внутрішньодержавних відносин національна політика Комінтерну не може обмежитись тим голим, формальним, чисто декларативним і практично ні до чого не зобов'язуючим визнанням рівноправності націй (чи не задовольняємося ми чисто таким визнанням! — І. Д.), яким обмежуються буржуазні демократи — все одно, чи визнають вони себе одверто такими, чи прикриваються назвою соціалістів, як соціалісти II Інтернаціоналу»[22].

В конкретних умовах СРСР, коли внаслідок історичної спадщини позиції російської нації набагато сильніші, ніж інших націй,— скільки б не проголошувати рівноправність, фактично, в житті все одно складається нерівноправність силою оцього фактичного переважання позицій російської нації. Єдиний вихід — компенсувати цю фактичну нерівноправність такими заходами, які формально, для поверхового мислення, могли б здатися «ущемленням» російської нації. Через надзвичайну важливість цього питання вдруге процитуємо ці слова Леніна, які ми вже наводили раніше з приводу ленінської характеристики російського великодержавницького шовінізму за радянських умов. (І хай ніхто не думає, що йдеться про дореволюційні часи, це сказано на 6 році радянської влади з приводу її національного будівництва).

---

[20] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», с. 343.

[21] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 36, с. 180.

[22] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 41, с. 156.

«Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої «великої» нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великим є держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але й в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не зрозумів цього, той не зрозумів справді пролетарського ставлення до національного питання, той залишився, по суті, на точці зору дрібнобуржуазній і тому не може не скочуватися щохвилини до буржуазної точки зору»[23].

Ця глибока ленінська вказівка залишилася, по суті, незасвоєною і неусвідомленою як слід. На це свого часу нарікав Скрипник, тим більше є зараз підстава говорити про це.

Скрізь і всюди робиться якраз навпаки. Наприклад, в українських вузах викладання провадиться російською мовою на тій підставі, що в них вчиться багато росіян (нібн не їхній елементарний громадянський обов'язок опанувати в такому разі українську мову). Російська культура і російська книжка й преса, по суті, панують на Україні. З кожних 100 крб., які виручають книготорговельні організації на Україні, ледве чи 6 крб. припадає на українську книжку, а 95 — на російську та іноземну російською мовою, якщо не більше. Процент української книжки в бібліотеках УРСР — десь у межах 1—5. На XII з'їзді РКП(б) говорилося про важливість справедливого розподілу преси між націями СРСР.

«В России имеются, примерно, сейчас 2 миллиона 1800 тыс. с лишним экземпляров русской газеты. Вся остальная половина населения Советской России имеет, примерно, 70 тыс. газет. Это что? Это проявление фактического неравенства... И поэтому-то здесь необходимо наметить соответствующую практическую работу... а не только ставить вопрос правильно теоретически»[24].

Після цього багато що робилося, і тиражі національної преси неамірно зросли. Але чи досягли ми тут сьогодні фактичної рівності, чи усвідомлюється таке завдання? Подивімося. На Україні завозиться з РРФСР величезна кількість книжок, газет, журналів (ця кількість значно перевищує кількість видавань на Україні книжок, газет, журналів), що вже само собою створює нерівність, невигідне співвідношення для українського друкованого слова; уявлення про це співвідношення може дати перший-ліпший книжково-газетний кіоск: кілька десятків чи сот російських книг, газет, журналів — і десь у куточку дві-три українських та одна єврейська. Але, крім того, ще на Україні видається паралельно до майже кожної української республіканської чи обласної газети відповідна російська газета, а кожному видавництві, республіканському чи обласному, видається значний процент російських книжок. В наукових та технічних видавництвах взагалі незрівнянно більше видається російською мовою, ніж українською. До того ж республіканське радіо значну частину свого часу віддає ретрансляції з Москви (а московське радіо, як відомо, національними мовами республік передач не веде),— крім цього, й саме республіканське радіо багато передач веде російською мовою. На виправдання такого становища іноді посилаються на те, що на території України живе 7 млн. росіян. Але справа не в тому. По-перше, скажімо, процент російського друку і т. д. на Україні у багато разів перевищує процент російської людності, по-друге, що мають стільки ж українців у РРФСР та Казахстані? Хоча б одну українську газету, українську школу? Навіть пресу з України їм доставляють украй незадовільно.

Отже, крім того, що на російську культуру, на російське друковане слово працює вся колосальна потуга центральних, всесоюзних продуцентів,— і з порівняно мізерних можливостей республіканських їй відводиться в одних випадках значна, в інших випадках левова частка.

Наведемо деякі дані про друк, виведені з підрахунків за офіційними публікаціями Книжкової палати та іншою офіційною статистикою.

У 1950 році в СРСР було видано 43 100 назв книжок тиражем 821 мільйон примірників, з них російською мовою 30 482 назви тиражем 640 391 000 примірників, тобто 71% назв і 78% тиражу. А мовами неросійських націй, що становлять трохи менше 50% всього населення СРСР, було видано лише 29% назв і 22% тиражу виданих у СРСР книжок! Хіба не красномовні цифри? Але найнеподобніше те, що в наступні роки ця диспропорція зростала, і в 1963 році друк російською мовою становив уже 75% назв (58 158 з 77 600) і 81,4% тиражу (1 026 934 000 з 1 262 000 000), а мовами всіх неросійських народів — лише 25 назв і 18,6% тиражу![25]. Хіба це не страхітливе свідчення фактичної нарівності культур?

Ми вже говорили про те, що книжкова продукція України становить жалюгідну частку у всесоюзній (протягом 1950—1963 років біля 1/10 назв і тиражів, тоді як населення УРСР становить 20% населення СРСР, отже, УРСР повинна б дати хоча 1/5 книжкової продукції, тобто вдвічі більше, як давала і дає насправді), причому ця продукція з 1958 року майже не збільшувалася, а в 1963 році зменшилася проти 1962 року і становила аж і по назвах, і по тиражах менше 1/10 від всесоюзної (9,8% назв та 9,2% тиражу)[26].

Але і з цієї непропорційно малої продукції українських видавництв більша половина назв і майже половину тиражу становить російськомовна книжка; українська книжка дає протягом 1960—1962 років менше половини назв і трохи більше половини тиражу (та й то за рахунок художньої та масово-політичної літератури). В тиражах українських видавництв відсоток української книжки впав з 60 в 1950 році до 66 у 1963 році[27] і,

[23] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 342.
[24] «XII съезд РКП(б)...», с. 547.

[25] «Народное хозяйство СССР в 1963 году: статистический ежегодник», М., 1965, с. 612—613.
[26] Там же, с. 614—615.
[27] Там же.

як показує аналіз тематичних планів видавництв та публікацій Книжкової палати УРСР, після 1963 року падає далі. Отже, україномовна книжкова продукція в СРСР становила в 1963 році 3 321 назву, близько 4,3% при 17% українського населення,— тобто фактичне відставання в 4 рази.

Ще гірша картина з періодичними виданнями. У 1950 році з загальної кількості їх 1 508 річним тиражем 181 282 000 у республіках національними мовами виходило лише 274 (19%) річним тиражем 18 277 000 (10,7%). У 1963 році — вже тільки 17,6% назв (679 з 3 912), хоч частка тиражу збільшилася до 13%[illegible].

Частка України по назвах у процентному відношенні до всесоюзної кількості знизилася з 11,4% у 1950 році (160 з 1 408) до 6,5% (254 з 3 912) у 1963 році. Але й серед цих видань, здійснюваних на Україні, лише близько половини (у 1963 році — 130) здійснюється українською мовою. Отже, україномовні періодичні видання в СРСР становили в 1963 році лише 3,3% назв (130 з 3 912) та близько 4% тиражу — це при більш як 17% українського населення в СРСР, тобто фактичне відставання в чотири — п'ять разів. Відповідно частка україномовних газет становила в 1963 році по назвах 11% (765 з 6 791), а по річному тиражу ледве 7% (1 243 млн. прим. з 18 311 млн. прим.). Причому характерно, що коли в 1950 році на Україні виходило всього 1 192 газети, з них українською мовою 972, тобто більшість, то в 1963 році з загальної кількості газет на Україні 2 366 українською мовою виходило тільки 765, тобто менше третини![illegible]

Якщо взяти за 100 всю кількість друкованих книжок, випущених в СРСР за 1956—1960 роки, то матимемо українською мовою: кількість одиниць — 3,9% (російською 77,0%), тиражу — 2,9% (російською — 85,5%).

Причому характерно, що ця диспропорція зростала саме в останні роки особливо бурхливо. Так, друк російською мовою, порівняно до друку 1956 року (беремо за 100), у 1960 році становив 173,1%, а мовами неросійських народів СРСР — лише 117,4%.

Академія наук УРСР 1956 року видавала 9 журналів українською мовою і 3 — російською, 1958—1959 років — 14 українською і 3 російською, 1962—1963 років — 13 українською і 4 російською, на 1966 рік планується 13 українською і 9 російською та один — українською і російською мовами. Видавництво АН УРСР 1962 року видало 188 назв українською мовою (60%) і 122 назви російською мовою (40%). 1963 року відповідно вже 166 (49%) і 163 (51%). А 1964 року російські книжки вже становлять 53,5% (156 назв), а українські тільки 46,5% (136 назв). Причому україномовні видання — це переважно праці з літературознавства, мовознавства та політична література. З негуманітарної сфери українських книжок маємо вже незрівнянно менше, а з фізико-математичних та технічних наук їх майже зовсім немає, і то з року в рік. Так само в Техвидаві УРСР та в спеціальних видавництвах українські книжки становлять мізерний відсоток. 1963 року за даними Книжкової палати УРСР Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і тільки 32 українською (в тому числі підручників для вузів російською мовою — 11, українською — 1, це при цілковитому браковi українських підручників для вузів); Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури — відповідно 122 російською і 11 українською; Медвидав — 188 російською і 54 українською, причому українською мовою видаються переважно популярні брошури.

На 1966 рік по чотирьох науково-технічних видавництвах України («Техніка», «Здоров'я», Сільгоспвидав та Видавництво літератури з будівництва і архітектури) заплановано: українською мовою 657 видань, російською — 709. Обсяг українських книжок — 5 334 друк. арк., російських — 9 314 друк. арк., тираж відповідно — 7 652 000 і 7 557 100. Причому знову така українська література — це переважно популярна, а майже вся серйозна науково-технічна — російською. Наприклад, видавництво «Техніка» по розділу фізико-математичних наук планує 28 видань російською мовою і лише одне — українською! Із 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 російською мовою і тільки 16 — українською. Характерно, що навіть видавництво сільськогосподарської літератури майже всі міжвідомчі наукові збірники видає російською мовою.

Дуже промовистий матеріал дають «Замовлення на літературу по зведеному тематичному плану видавництв України на 1965 рік» по розділах: техніка, хімія, будівництво, архітектура, комунальне господарство.

Всього тут 517 назв, з них лише 82 українською мовою, тобто 16% від загального числа, або в 5,6 раза менше, ніж російською. У тому числі технічна література: із 303 назв 259 — російською мовою, 44 — українською; література з хімії: із 40 назв 35 — російською і 5 — українською мовою; література з будівництва і архітектури: із 174 назв 140 — російською і 34 — українською мовою.

У цьому плані не вказано обсяг і тираж книжок, що це точніше ілюструвало б становище, бо українські видання — це переважно другорядні речі і популярні брошури. Але вказано ціни, і це дає змогу посередньо судити про обсяг і — а це не менш важливо — про витрати на українську книжку. Загальна вартість усіх назв — 259,10 крб., із них на російські припадає 227,96 крб., на українські — 30,14 крб., тобто всього лише 11,7% загальної вартості або в 7 разів менше, ніж вартість (отже, і обсяг) російських видань.

Становище в обласних видавництвах ще сумніше. Видавництво «Донбас», наприклад, планує на 1966 рік назв: російською мовою — 58, українською — 41, обсягом: російською — 366 друк. арк., українською — 125 друк. арк., тиражем: російською — 1 410 000, українською — 271 000.

З багатьох поглядів Україна перебуває в значно гіршому становищі, ніж навіть інші неросійські республіки.

[illegible] Там же, с. 616—617.
[illegible] Там же, с. 618—619.

Питома вага техніко-інформаційних матеріалів, що видаються мовою республік[30]

Республіки.	План на 1960 р. в друк. арк.	У тому числі мовою республік	%
Литовська	1 174	1 057	90
Естонська	300	228	76
Таджицька	126	88	70
Латвійська	600	300	50
Туркменська	64	32	50
Азербайджанська	386	124	32
Вірменська	186	55	30
Киргизька	333	67	20
Українська	510	102	20

Як бачимо, Україна за виданням техніко-інформаційних матеріалів рідною мовою стоїть на останньому місці. В перерахунку на душу населення відставання її ще більш разюче. У Литовській РСР, населення якої менше в десять з чимось разів, цих матеріалів видається в десять з чимось разів більше, тобто на душу населення в сто з чимось разів більше!

А ось дані про підручники. Для початкових та середніх шкіл 1960 року було видано 229,9 млн. примірників, з них мовами неросійських народів — 65,9 млн. прим., або 28,7%, в той час як питома вага неросійських народів у всьому населенні СРСР тепер — 45,4%. Для вищих шкіл було видано 1960 року 27,9 млн. прим., з них мовами неросійських народів тільки 2,1 млн. прим., або 7,5%. Як бачимо, диспропорція колосальна.

Дають привід до роздумів і дані про співвідношення спеціалістів народного господарства та студентів за національностями у вузах СРСР та УРСР[31].

На 1 грудня 1960 року по всьому Союзу налічувалося 3 545 234 спеціалісти з вищою освітою, що працювали в народному господарстві. З них українців 517 729, або 16,6%, що майже на 18% нижче за питому вагу української людності в СРСР. Росіян — 2 070 333, або 58,4%, що на 7% вище за питому вагу росіян в СРСР. В обрахунку на 10 000 населення кожної національності: українці дають 139 спеціалістів з вищою освітою, росіяни — 182.

Як бачимо, невідповідність велика, і, як бачимо, не випадкова. Ця невідповідність створилася не лише внаслідок спадщини фактичної нерівності, але і в наш час збільшується внаслідок того, що підготовка кадрів української національності зростає повільніше (порівняно до 1941 року — в 4 рази, росіян — в 4,2 раза)[32]. В 1939 році число осіб, що мали вищу освіту, було на Україні в обрахунку на 1 000 населення вище (7) за середній всесоюзний рівень (6), а в 1959 році воно вже нижче (17) за всесоюзний рівень (18) і за РРФСР (19)[33].

У вузах УРСР на початок 1960—1961 навчального року було 417 748 студентів. З них українців — 260 945, або 62,5%, що набагато нижче за відсоток українського населення в УРСР (76,8%). Росіян в українських вузах — 125 464, або 30%, що набагато вище питомої ваги російського населення в УРСР (16,9%). Українців у вузах РРФСР — 67 793 з загальної кількості 1 496 097, або 4,5%, що майже дорівнює відсоткові українського населення на території РРФСР (3—4%)[34]. Отже, як бачимо, гарна, необхідна, потрібна річ — обмін кадрами і студентами — в даному разі поставлена неправильно і не на користь українському населенню, яке опиняється в значному програші. По УРСР в обрахунку на 1 000 українського населення припадає 8 студентів, на 1 000 російського населення — 18, тобто удвічі більше.

До певної міри це можна пояснити тим, що у вузах України вчиться і багато росіян з РРФСР,— але тільки до певної міри. Бо і по всьому СРСР співвідношення не на користь українців, а саме: на 100 000 українського населення — 482, на 100 000 російського населення — 732 студенти. За офіційними даними в 1927—1928 році питома вага росіян-студентів в СРСР дорівнювала 56,1% і була вища за питому вагу росіян у Союзі на 3,2%. У 1957—1958 році відповідно 62,3% і 7,4%. Студентів-українців 1927—1928 року було 14,6%, 1957—1958 року, незважаючи на приєднання західних областей України — 13,8%; в 1960—1961 році — 13,4% (при питомій вазі українського населення 17,8%)[35]. Статистичний збірник «Народное хозяйство СССР в 1963 г.» дає на 1962—1963 рік процент студентів-росіян 61 (1 803 800 з 2 943 700), а студентів-українців — 14,5% (426 900 з 2 943 700)[36].

На 1960 рік «Высшее образование в СССР» дає по Україні 46754 наукових працівників, з них українців менше половини — 22 523. Кількість аспірантів по Союзу становила 36 754, з них українців — 4 081, або 11%[37]. Це набагато нижче за питому вагу українців у Союзі (17,8%), а аспіранти — це джерело майбутніх наукових кадрів.

За даними, опублікованими в журналі «Вопросы философии» 1957 року[38], в СРСР на той час було 222 893 наукових працівники, з них українців — 21 762. В перерахунку на 10 000 населення це один з найнижчих коефіцієнтів по Союзу: близько 6 (росіян — 144 285, тобто — 12—13 на 10 000 населення).

[30] «Вопросы организации и методики научно-технической информации и пропаганды; по материалам Семинара работников научно-технической информации и пропаганды; Москва, 16 мая — 11 июня 1960 г.», М., 1960, с. 7.

[31] Див. статистичні збірники: «Высшее образование в СССР; статистический сборник», М., 1961, 255 с; і «Народное хозяйство СССР в 1962 году; статистический ежегодник; М., 1963, 736 с.

[32] «Высшее образование в СССР...», табл. 23, с. 69.

[33] Там же, с. 30—31.

[34] Там же, с. 28—31.

[35] Там же, с. 84.

[36] «Народное хозяйство СССР в 1963 году...», с. 579.

[37] «Высшее образование в СССР...», с. 215.

[38] Цамерян И. П., Великая Октябрьская социалистическая революция и коренное изменение национальных отношений в СССР, «Вопросы философии», 1957, ч. 5, с. 57.

Звичайно, справа не в тому, що українців свідомо не пускають у науку — в нашій країні це неможливе. І завдання не в тому, щоб наказати терміново підвищити процент учених українців,— це теж неможливе. Але ж треба обдумати, проаналізувати це серйозне становище, це драматичне відставання української нації у вирішальній «мозковій» сфері. В чому тут «секрет»?

Очевидно, що все це не випадкове і має під собою якісь серйозні соціальні і політичні причини. Розкрити їх і усунути — завдання соціологів і тих, хто виробляє і спрямовує національну політику. На жаль, вони поки що мовчать, і ніяких соціальних досліджень у цій сфері не робиться, принаймні публічно. Є тільки окремі кустарні, самодіяльні спроби.

Так, житель м. Одеси С. Караванський за вутентичними документами встановив, що до Одеського політехнічного інституту в 1964—1965 році вступило тільки 43% українців, що зовсім не відповідає відсоткові українців в УРСР і навіть у тій самій Одесі. Проаналізувавши відповідний документальний матеріал, С. Караванський встановив, що внаслідок дискримінаційного порядку прийому, що утруднює вступ до вузів випускникам українських шкіл (на конкурсний іспит у вузах України виноситься російська мова та література, а українська тільки в гуманітарних, що створює переваги для росіян та випускників російських шкіл; вступні іспити із спеціальних дисциплін ведуться у переважній більшості випадків російською мовою), процент прийому відносно поданих заяв вищий для росіян і нижчий для українців; з 1 126 українців, що подали заяви до вступу в Одеський політехнічний інститут в 1941 році, прийнято 453, тобто 40%, а з 1 002 росіян прийнято 477, тобто 46%.

На підставі цих та подібних даних С. Караванський подав клопотання прокуророві УРСР з проханням притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова Ю. М. за ст. 66 КК УРСР, що передбачає покарання за порушення національної та расової рівноправності. Результат «не замедлил сказаться». С. Караванського заарештували.

Фактична нерівність спостерігається в багатьох сферах культури.

Театрів на Україні, мабуть, більше російських, як українських. Кіно — це «найпопулярніше з мистецтв» — майже цілком російське, навіть фільми українських студій дають в російському дубляжі, а не навпаки. І так, по якій би лінії суспільного й культурного життя ми не зробили «розтин», всюди за формальною рівністю вимальовується фактична нерівність, другорядне й «програшне» становище української культури і мови (про яку рівність, наприклад, можна говорити, коли українська мова, по суті, вигнана з внутрішніх сфер життя, а ті одиниці, які нею користуються в містах, тільки наражаються на глум).

В наступних розділах ми будемо говорити про це докладніше. Тут тільки додамо, що іноді справа доходить і до порушення писаної формальної рівності. Конституцією СРСР заборонено пропаґанду національної винятковості. А тим часом ця пропаґанда провадиться у формі пропаганди (про яку ми говорили вище) особливої, виняткової ролі великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії (до речі, справжній автор цієї «теорії» не хто інший, як імператор-«освободитель» Олександр II, який любив говорити про свою імперію як про сім'ю народів і особливо про «особую роль русского народа в этой семье»). Так само відкрито й посилено «теоретизується» особливе місце російської мови як «мови міжнаціонального спілкування» і «другої рідної мови» для всіх народів СРСР. Хіба це не є наруга над ленінським принципом: «не допустити... майоризування ні єдиної національності іншою ні в одній області, ні в одній галузі громадських справ»[39].

Можуть сказати, але ж ці формули, якими ви незадоволені, відбивають реальне становище. В тім-то й річ! Були б вони просто теоретизуваннями — на них ніхто не звертав би уваги. Але, на жаль, вони відбивають (ще й мало, послаблено відбивають) реальне становище, і трагізм у тому, що це реальне становище далеке від справедливості в розв'язуванні національної справи, від того, що мислив і накреслював Ленін. І обов'язок комуніста, а тим більше керівного комуніста,— задуматися над тим, як це реальне становище змінити в бік комунізму, а не великодержавництва і «майоризування».

В. І. Ленін також свого часу зіткнувся з «реальним становищем». По тривалій неучасті в практичному керівництві через хворобу він у грудні 1922 року зіткнувся з «реальним становищем» у національній справі і відчув глибоке потрясіння. Під цим збуренням, тяжко хворий, він диктує секретарві замітки «До питання про національності...», де дає свою оцінку «реального становища» і пропонує круто змінити його.

«За таких умов дуже природно, що «свобода виходу з союзу», якою ми виправдовуємо себе (і, додам від себе, говорити про яку прирівнюється до політичного злочину. — І. Д.), виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянізованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці.

Кажуть в оборону цього захисту (підпорядкування республіканських наркоматів центрові. — І. Д.), що виділили наркомати, які мають відношення безпосередньо до національної психології, національної освіти. Але тут постає питання, чи можна виділити ці наркомати повністю, і друге питання, чи вжили ми з достатньою дбайливістю заходів, щоб дійсно захистити інородців від істинно руського держиморди! Я думаю, що ми цих заходів не вжили, хоч могли і повинні були вжити»[40]

В. І. Ленін пропонує міняти «реальне становище», оскільки комуністам потрібна

[39] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 69.
[40] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 348.

реальність справедливості, а не реальність хамства.

IX. УКРАЇНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ РОЗГРОМ

В. І. Ленін та інші діячі партії неодноразово з'ясовували, що в той час, як формальна реальність націй здобута Жовтневою революцією, для забезпечення фактичної рівності націй потрібен тривалий період цілеспрямованого національного будівництва.

Як початок цієї роботи X з'їзд РКП(б) у 1921 році накреслив такі найближчі завдання: допомогти «невеликорусским народам» —

«а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов;

б) развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населения;

в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке;

г) поставить и развить широкую сеть курсов и школ, как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке...»[41].

Нині можемо констатувати, що ні один з цих чотирьох пунктів (а це ж були тільки найближчі завдання!) не виконаний. а) Державність будувалася і будується скрізь в однакових формах, за одним шаблоном (всупереч тому, що чітко говорив на цю тему Ленін). б) Адміністрації, господарських органів та органів влади, що діють рідною мовою, немає (на Україні принаймні). в) Преса, школа і театр лише частково українські, та й то тільки формально, причому український відсоток останнім часом зменшується, особливо щодо школи, на користь російського; а щодо клубної справи, кіно та культурно-просвітніх закладів, лекцій, гуртків і т. д. — цього майже зовсім немає, зокрема в містах все це ведеться російською мовою. г) Професійно-технічного навчання рідною мовою зовсім немає, воно цілком ведеться по-російському.

Чому ці прямі й чіткі постанови не здійснені і чи буде хтось за це відповідати — не нам судити. Ми лише констатуємо факт.

Але треба додати, що на Україні була чесна й енергійна спроба здійснити ці постанови — вона відома під назвою українізації. Про неї тепер соромляться згадувати, і саме це слово зробили одіозним. А насправді це була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та постановами з'їздів РКП(б) та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном (Комінтерн і раніше, наприклад, при розпуску УКП — Української комуністичної партії, гарантував національний розвиток України).

Вище вже трохи говорилося про українізацію. Тут тільки варто додати, що це була широка політична концепція, яка включала в себе:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної приналежності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості і гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення на Україні в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т. д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян як національної меншості на Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професіональної і вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найкращому розвиткові усіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.). — і т. д.

Як бачимо, питання ставилося грунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 — польським і близько 300 років — російським) і, діставши нарешті свободу, мусив надолужувати свої елементарні права.

Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці і частково мистецтві мала б незрівнянно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя,— була б справжнім (а не пропагандистським) наочним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів.

Але в цієї сміливої і конструктивної ленінської політики були люті вороги, одверті й приховані. Це про них говорили делегати XII з'їзду РКП(б), чиї виступи частково цитувалися вище. Перші роки по смерті Леніна ці вороги ще терпіли ленінсь-

[41] «КПСС в резолюциях...», т. I, с. 559.

ний курс, потім почали вище й вище піднімати голови.

1927 року ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну в справі російського націоналістичного збочення в партії, яке перешкоджало українізації. Суть цього збочення характеризувалася так:

«Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

1) у приниженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталої, «селянської» у противагу руській, «пролетарській»;

3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові «галіційську» мову й т. ін. і в культивуванні цих поглядів всередині партії;

6) у намаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і в спробах виставити їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)»[42].

1927 року російський націоналістичний ухил був засуджений. А 1932 року Сталін круто міняє курс і посилає на Україну своїх довірених людей (чи не з числа оцього російського націоналістичного напрямку?) нищити «український буржуазний націоналізм», а насправді всякі вияви української національності, національного життя, національної культури, освіти, наукові кадри. Донедавна все хвалилися успіхами українізації — тепер стає модним і доблесним хвалитися нищенням української культури, рапортувати про кількість знищених учених, письменників тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934) лунають такі рапорти:

«Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук — І. Д.) і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелися зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилося, що цей інститут — знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко,— був осередком контрреволюції»[43].

Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною» (як у деякі пізніші часи нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених, і письменників, і сотні талантів з усіх галузях культури, в рядових інтелігентів — тисячами й тисячами. За одно і кілька мільйонів селян штучним голодом в 1933 році. Врахуймо: це було задовго до «тридцять сьомого».

І Сталін став слати телеграми на Україну: «Нарешті от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті, проведені вами заходи — тільки перший крок...»

Важко обрахувати й уявити собі, наскільки були підірвані сили української нації і наскільки був катастрофічно понижений її культурний потенціал. А скільки ще було погромів після цього...

Сьогодні політика, конструктивні методи і дух українізації надійно забуті, глибоко поховані. А партійними документами часів українізації можна лякати, шокувати теперішнього ортодоксального партчиновника.

Задля психологічного експерименту можна процитувати сучасним вершителям національної політики — з резолюції XI з'їзду КП(б)У 1930 року:

«Українізація школи, вищої і втішої та технікумів забезпечує готування нового покоління в дусі політики партії в національному питанні, забезпечує готування українських кадрів для промисловості, сільського господарства».

Далі констатується зростання відсотка українського друку: в травні 1930 року частка газет українською мовою становила 89%, української книжки — 80%. Іде

«бурхливе зростання українізації серед пролетаріату й головно серед основних його кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріату, причому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося число тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою, серед основного загону пролетаріату — серед металістів — число тих, хто вміє писати, з 14% до 35%... Робітничий клас України безпосередньо бере до своїх рук розвиток української радянської культури, стає за її дійсного будівничого і творця. Відповідно до цих величезних зрушень у робітничого класу щодо здійснення ленінської національної політики особливі обов'язки покладаються на профспілки. Профорганізації основних промислових районів не лише не йдуть ще попереду цього потягу робітничого класу до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху. Незважаючи на чималі зрушення щодо українізації в клубній і в усій культурно-масовій роботі, ця робота, безперечно, відстає від запитів і вимог робітничого класу. Культурне обслуго-

[42] «Два роки роботи; Звіт Центрального комітету КП(б)У». Х., 1927, с. 57—58.

[43] «XII з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт». Х., 1934, с. 380.

вування робітничих мас українською мовою, опанування руху робітничої маси до культурно національного будівництва і дальше прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас».

«Ці три елементи — школа, преса й українізація пролетаріату — міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури»[44].

Де все воно тепер: де «українізація вишів і втишів та технікумів», де казкові, як на сьогодні, відсотки української книжки, де українізація пролетаріату та інженерно-технічних кадрів? ...А про профспілки як українізатора, пробачте, і говорити смішно. Не кажучи вже про те, що коли б хтось зараз поцікавився «кількістю тих, хто читає українською мовою... і тих, хто вміє писати»,— його б затаврували як зоологічного націоналіста і обплювали б або ж здогадалися б, що він шпигун... Адже навіть така елементарна, необхідна соціологічна статистика, як кількість і динаміка українських і російських шкіл та учнів у них, книжок, тиражів преси тощо,— «законспірована» державна таємниця і не публікується. Неспроста, звичайно...

Що залишається до цього додати? Хіба те, що і без «міцної бази» (див. вище), передбаченої XI з'їздом КП(б)У, ми ухитряємося хвалитися «нечуваним розквітом української... культури».

Далі буде

[44] «XI з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт», Х., 1930, с. 737—738.

Наш виставочний стенд

О. Пасіка. Різьблення по дереву

РОЙ МЕДВЕДЄВ,
ПЕТРО ХМЕЛИНСЬКИЙ

ОСТАННІЙ ІЗ СТАЛІНСЬКОГО ОТОЧЕННЯ

Лазар Каганович на тлі епохи

ПЕРЕД БУРЕЮ

На початку 1939 року Каганович став наркомом паливної промисловості, а в 1940-му очолив Наркомат нафтової промисловості. Він заступник голови РНК — друга людина в Раднаркомі після Молотова.

А втім, ні високі посади, ні вихваляння в пресі нітрохи не заважали Сталіну відсунути Кагановича на задній план в разі потреби. Під час переговорів з Ріббентропом у Москві лише Каганович з усіх членів Політбюро не потрапляє до списків присутніх на прийомах. Очевидно, стало на заваді неарійське походження, яке могло б покоробити Ріббентропа.

За свідченням старого більшовика І. Алексахіна, восени 1939 року Каганович повторив у Московській області свої «подвиги» часів колективізації. Прибувши в Єфремовський район, він зажадав від голови райвиконкому Уткіна виконання плану заготівель зерна і продовольства протягом трьох днів. На справедливі заперечення Уткіна про те, що врожай визначали на корню, а насправді зібрано вдвічі менше, Каганович відповів добірною лайкою та звинуваченнями в «правому опортунізмі». Хоч як старались уповноважені МК, відібравши у селян і колгоспів навіть продовольче зерно, картоплю та насіння, план заготівель по району було виконано лише на 68 відсотків. Уткіна виключили з партії. Після такої «заготівельної» кампанії майже половина населення району виїхала, позабивавши дошками вікна і двері своїх осель. Протягом трьох років у район завозили зерно і картоплю.

На початку 1941 року дистанція між Кагановичем і Сталіним означилася ще чіткіше, ніж досі. На XVIII Всесоюзній конференції ВКП(б) та VIII сесії Верховної Ради, що відбулися в лютому, Каганович не тільки ні разу не виступив, а й не головував на жодному із засідань. В президії він тепер сидів у задньому ряду.

Наприкінці партконференції Сталін загадав своєму «екс-найближчому» соратникові одну із своїх грізних загадок: конференція прийняла незвичну резолюцію з кадрових питань, в якій було дев'ять пунктів. У ній повідомлялося про досить численні переміщення вгору і вниз по партійній лінії, а також з похмурою урочистістю робилися попередження кільком «недбайливим» працівникам, котрі, проте, залишалися на своїх місцях. То був, без сумніву, театральний жест, розрахований на рядових, погано поінформованих глядачів. І до, і після конференції керівника будь-якого рівня відправляли на той світ або, навпаки, визволяли з табірного пекла без усяких резолюцій чи публікацій у пресі, якщо чомусь Хазяїн вирішував не влаштовувати галасу. З дев'яти пунктів один присвячувався персонально одній людині і звучав так: «Попередити т. Кагановича М. М., який, будучи наркомом авіаційної промисловості, працював погано, і якщо він не виправиться на новій роботі, не виконає доручень партії та уряду, то буде виведений зі складу членів ЦК ВКП(б) і знятий з керівної роботи». Очевидно, якась частина читачів газет і радіослухачів не зрозуміла, про якого Кагановича йдеться, і переплутала відомого Лазаря Мойсейовича з його братом Михайлом. Можливо, саме на такий ефект і розраховував автор резолюції. В такому разі це міг бути перший крок — поки що двозначний і обережний — до майбутньої кампанії по дискредитації Кагановича.

Протягом передвоєнних місяців преса дедалі рідше називала його «сталінським наркомом», частіше — просто «наркомом» і навіть ще простіше — «тов. Л. М. Каганович». Передові статті майже не цитували його, а листи трудящих майже не згадували. У квітні пройшла нарада виробничо-господарського активу Народного комісаріату шляхів сполучення. Ні доповідь Кагановича, ні виклад доповіді, ні хоча б портрет не були опубліковані, зате решта виступів (з портретами виступаючих) публікувалися в «Гудке» протягом двох тижнів.

Навряд чи коли-небудь буде точно встановлено, що все це означало і як склалася б доля Кагановича, якби всі плани всіх людей у країні не змінилися найкоротшої ночі того-таки літа.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, №№ 4, 5.

У РОКИ ВІЙНИ

Автор виданої у США книжки про Кагановича «Кремлівський вовк» Стюарт Кахан стверджує, що в ніч на 22 червня начальник Генштабу Г. К. Жуков, одержавши повідомлення про початок бомбувань та артобстрілів і не додзвонившись до Сталіна, попросив дозволу відкрити вогонь у Кагановича.

«Він попросив дозволу негайно розпочати бойові дії. Мовчання.

— Ви мене зрозуміли? — повторив Жуков.

Знову мовчання.

— Ви розумієте, що відбувається?

Лазар був приголомшений. Він силкувався придумати запитання, будь-яке запитання.

— Де комісар оборони?

— Говорить з Київським округом.

— Приїжджайте у Кремль негайно. Я пораджусь із Сталіним».

Гадаємо, що це зразок умисного, нічим не обгрунтованого роздування ролі Кагановича. А проте в ніч з 21 на 22 червня 1941 року Каганович, як член Політбюро, не міг не брати участі у цих, на перший погляд, «тихих» подіях. На той момент неминучість ворожого нападу відчували вже всі хоч трохи втаємничені люди. Про причини бездіяльності Сталіна члени Політбюро, так само як і менш високопоставлені працівники, могли лише здогадуватись. Пізно ввечері 21 червня їх викликали в Кремль, де вони взнали про німецького перебіжчика, котрий повідомив, що війна розпочнеться о 3-й годині ночі. На запитання Сталіна: «Що будемо робити?» — ніхто не відповів. Як тепер стало широковідомо, в ті хвилини через західний кордон у районі Бреста пройшов останній поїзд з Москви на Берлін. Тим часом Сталін усіх відпустив і залишився сам, хоча до вказаного перебіжчиком часу лишалося менше чотирьох годин, та й Сталін, як правило, лягав спати значно пізніше. Невідомо, що відчували члени Політбюро, змушені в найкритичніший момент роз'їжджатися з Кремля, та не вибило й чотирьох, як Поскрьобишев викликав їх знову. Слова перебіжчика збулися.

Усі мовчали. Сталін, не знаючи, що діяти, послав Молотова на розмову з німецьким послом Шуленбургом. Надворі вже зовсім розвиднілось. Найкоротша ніч закінчилася, розпочався найдовший день. Нарешті вийшов Молотов: «Німеччина оголосила нам війну». Сталін, який досі походжав по кабінету, важко сів на стілець...

У своїй книжці «Війна і залізничний транспорт СРСР» Г. Кумане розповідає: на світанку Каганович надіслав на всі залізниці запізнілу телеграму: «Вручити негайно. Начальнику залізниці. Транзитні вантажі, що перебувають у дорозі, а також експортні вантажі, що йдуть у Німеччину, затримайте на місці знаходження. Вантаження експортних та перевантаження транзитних вантажів призначенням Німеччину припинити...» А в прикордонних районах уже зазнали бомбувань одинадцять залізниць. Зв'язку з воєнним командуванням ніякого, місцеві власті, залякані роками терору, боячись відповідальності, розцінювали евакуацію «як створення паніки, як порушення державної дисципліни».

Час збігав. Сталін не з'являвся. Треба було щось робити. Молотов, Берія, Каганович і Ворошилов, порадившись, поїхали на Ближню дачу умовляти главу партії та уряду приступити до роботи. Побачивши їх, Сталін першої миті від страху пополотнів.

Війна все переміняла. Політичні кампанії й ритуали канули для Кагановича, як і для всіх інших, в минуле. На наркома шляхів сполучення звалилося безліч справ. Єдиного плану перевезень на випадок війни не було. 24 червня створено Раду з евакуації. Того дня у невійськової частини керівництва, очевидно, ще жевріла надія, що відступ не буде задовгим. Однак, як пригадував перший заступник Кагановича в Раді з евакуації Мікоян, «через два дні стало ясно, що евакуація набуває величезних розмірів. Неможливо було евакуйовувати все підряд. Не вистачало ні часу, ні транспорту. Доводилось буквально на ходу вирішувати, що в інтересах держави евакуйовувати в першу чергу. Треба було також вирішувати, в які райони країни евакуйовувати ті чи інші заводи і підприємства...»

А залізниці задихалися. Потрібно було забезпечити проходження потоку військ на фронт, потоку евакуйованих людей і матеріалів на схід і «звичайних» вантажопотоків, бо економіка мала функціонувати, а її потреби я перевезеннях не повинні були зменшитись. Становище ускладнювалося перевагою ворога в повітрі. Залізниці були однією з головних мішеней для німецької авіації. У щоденнику начальника німецького Генштабу Ф. Гальдера часто згадується величезне скупчення вагонів на станціях у тилу Червоної Армії.

Яскравий епізод, що характеризує роботу залізничного транспорту і стиль керівництва Кагановича, міститься в мемуарах генерала З. Кондратьєва. 30 червня його направили в Смоленськ, щоб організувати вивезення майна зі складів. Зазначимо, що в тексті мемуарів, виданих 1968 року, автор не мав можливості назвати Кагановича на ім'я, тому іменує його словом «нарком».

«Тиха, незаймана війною вулиця, великий цегляний будинок. Біля входу вивіска: «Управління Західної залізниці». Ввійшов до кабінету начальника. За різьбленим дубовим столом молодий, чорнобровий Віктор Антонович Гарник, мій давній знайомий. Побачивши мене, він зрадів. Я сказав про мету свого приїзду. Віктор Антонович... розпорядився розпочати вантаження і відправку в тил боєприпасів і всього, що в них є з військового майна.

Управління залізниці працювало в повному складі.

«Що за безпечність! — здивувався я.— Місто евакуюється, бої точаться під Оршею й Вітебськом, магістраль безперервно скорочується...»

— Чому зволікаєте з відправленням людей? — запитав у Гарника.— Залиште собі невелику оперативну групу, а решта хай їде в тил. Там станції забиті, потрібні спеціалісти.

— Нема розпорядження наркома.— відповів Віктор Антонович.— А напрошуватись не хочу, скаже: боягуз, злякався, тікаєш з бойового поста...»

Обоє переконані в доцільності евакуації людей. Але Гарник боїться Кагановича більше, ніж німецького бомбардувальника.

Тоді-таки, 30 червня, при фронтах були запроваджені посади уповноважених Наркомату шляхів сполучення з широкими правами. Вони підлягали безпосередньо Кагановичу.

А в Москві того дня створюється Державний

комітет оборони. Каганович не ввійшов до першого його складу, але невдовзі був включений разом з Булганіним, Мікояном та Вознесенським.

За перші десять днів війни країна втратила шосту частину своїх залізниць.

На 5 липня становище на московських залізницях було таке:

«Станційні колії, вітки, тупики столичного вузла запруджені поїздами, що стікалися сюди з усіх напрямків. Виходу на захід майже не було. Залізничні магістралі у бік фронту являли собою суцільні обрубки. Москва перетворилася на головну базу постачання військ і перевалки військових вантажів від залізниці на автомобільний транспорт».

На західному напрямку понад норму скупчилось майже дев'яносто тисяч вагонів. Часто поїзди рухались один за одним на відстані кількох сотень метрів.

«Уже в липні,— пригадує А. Мікоян,— стало очевидно, що Л. М. Каганович, переобтяжений справами на транспорті, не може забезпечити належної роботи Ради з евакуації...»

16 липня головою Ради з евакуації замість нього призначений Шверник. Усі дослідники, і вітчизняні, і зарубіжні, називають масову евакуацію радянської промисловості одним з найзначніших технічних досягнень другої світової війни. У зв'язку з цим слід визнати, що значна частка заслуг належить Кагановичу як наркомові шляхів сполучення.

У перші місяці війни жертвою шпигуноманії став старший брат Кагановича Михайло Мойсейович, котрий ще в 1940 році був знятий з поста наркома авіаційної промисловості, а на XVIII партійній конференції виведений зі складу ЦК ВКП(б). Його звинуватили у шкідництві в галузі авіаційної промисловості і в таємному співробітництві з гітлерівцями. Казали навіть, що Гітлер збирається включити Михайла Мойсейовича до складу маріонеткового російського уряду. Ці безглузді звинувачення розглядались на Політбюро. Доповідав Берія. Каганович не захищав свого брата. Сталін лицемірно похвалив Лазаря Мойсейовича за «принциповість», але так само лицемірно запропонував не поспішати з арештом Михайла Мойсейовича, а створити комісію для перевірки висунутих проти нього звинувачень. Очолив цю комісію Мікоян. За кілька днів до кабінету Мікояна запросили Михайла Кагановича. Приїхав і Берія разом з чоловіком, котрий показав проти М. Кагановича. Той повторив свої звинувачення. «Цей чоловік несповна розуму»,— сказав Михайло Мойсейович. Однак він добре зрозумів, що для нього означав увесь цей спектакль. У кишені у нього лежав пістолет. «У твоєму кабінеті є туалет?» — запитав він Мікояна. Той вказав на потрібні двері. Михайло вийшов до туалету, і через кілька секунд пролунав постріл. Похований Михайло Каганович був без почестей.

2 жовтня німецько-фашистські загарбники розпочали операцію «Тайфун», маючи на меті оточити Москву. На першому етапі великі сили Резервного, Брянського та Західного фронтів попали в оточення. Тепер усе залежало від того, як швидко залізничний транспорт зможе перекинути під Москву нові війська з інших ділянок фронту і з глибини країни. Саме в ті дні, наприклад, було передисльоковано з-під Сталінграда до Мценська 1-шу танкову бригаду Катукова, що відіграла вирішальну роль у затриманні танкової армії Гудеріана.

Вранці 15 жовтня на засіданні Політбюро прийняте рішення про негайну, протягом доби, евакуацію Радянського уряду, наркоматів, іноземних посольств. Сталін запропонував Політбюро залишити Москву в ніч з 15 на 16 жовтня, а сам мав намір виїхати вранці 16-го. Але, на пропозицію Мікояна, постановили, що Політбюро виїде тільки разом із Сталіним. Мікоян пригадує:

«Запам'яталася розмова з Л. М. Кагановичем. Коли ми разом спускалися в ліфті, він сказав фразу, яка мене просто приголомшила:

— Слухай, коли будете вночі виїжджати, то, будь ласка, скажіть мені, щоб я не застряг тут.

Я відповів:

— Що ти кажеш? Я ж сказав, що вночі не поїду. Ми поїдемо із Сталіним завтра, а ти виїдеш зі своїм наркоматом».

Десь опівдні начальника одного з відділів метрополітену С. Теплова разом з начальником метрополітену викликали до Наркомату шляхів сполучення. Ось що він розповідає:

«В наркоматі діялось щось неймовірне: двері повідчинювані, метушаться люди, виносять купи паперів, одне слово — паніка. Нас прийняв нарком Каганович. Він був, як ніколи, збуджений, віддавав накази направо й наліво.

І от від людини, чиїм іменем названо Московський метрополітен, ми почули:

— Метрополітен закрити. Підготувати за три години пропозиції щодо його знищення, будь-що зруйнувати об'єкти. Поїзди з людьми евакуювати до Андижана. Що не можна евакуювати — поламати, знищити.

Каганович сказав, що Москву можуть захопити раптово».

Разом з іншими наркомами Каганович виїхав до Куйбишева. Повернувся у прифронтову столицю лише наступного, 1942 року.

Зима, найважча для залізничників пора року, видалась 1941—1942 року особливо лютою. Становище на фронті було критичне. До грудня місяця потребували заміни 846 км рейок, а залізничники одержали їх лише 8 км. Через нестачу вугілля простоювали сотні паровозів. Багато вагоноремонтних заводів перепрофільовано на виробництво воєнної продукції. У січні порівняно до грудня на кілька тисяч вагонів зменшився вантажообіг. Північна залізниця, куди надходили вантажі з Англії та Сполучених Штатів Америки, була, за словами А. Хрульова, «близька до паралічу».

Проте Каганович ще намагався брати участь у розгонці всіляких «починань знизу», обмежуючись, щоправда, лише короткими схвальними телеграмами на місця.

14 лютого при ДКО створено Транспортний комітет, головою якого став Сталін, а його заступником не Каганович, а Андрєєв. Каганович же лише один з членів комітету.

Через півтора місяця, 25 березня, напередодні особливо важливої військової наради, що визначала радянську стратегію на майбутнє літо, Кагановича звільнили з посади наркома шляхів сполучення. Було сказано, що він «не зумів організувати роботу в умовах воєнної обстановки». ДКО при цьому прийняв постанову «Про НКШС», в якій критикувалася

робота наркомату. Керівником Наркомату шляхів сполучення став за сумісництвом начальник тилу Червоної Армії А. Хрульов.

Кагановича не арештували, не усунули від державних справ, проте становище його було дуже тривожне. У пресі зовсім перестали згадувати численні об'єкти, названі його іменем (а втім, це спостереження потребує подальшої перевірки). Влітку його призначили членом Військової ради Північно-Кавказького фронту, і після відомого наказу Сталіна за № 227 «Ні кроку назад!», яким запроваджувались штрафні роти й загороджувальні загони, частіше доводилося вдаватися до розстрілів, Каганович вилетів на Південь з особливою місією: налагодити роботу військової прокуратури та військових трибуналів.

Сталінградська битва означала безсумнівний злам у ході війни. Після її успішного завершення, в кінці лютого 1943 року, Сталін подзвонив Хрульову й запитав, яку посаду він хотів би залишити — наркома шляхів сполучення чи заступника наркома оборони по тилу. Хрульов виявив бажання залишити роботу в Наркоматі шляхів сполучення, і через кілька годин Кагановича повернули на цю посаду.

15 квітня 1943 року на всіх залізницях було запроваджено воєнний стан, 25 квітня затверджено новий дисциплінарний статут. Робота транспорту відчутно поліпшилася. До п'ятдесятиріччя Кагановича було вшановано званням Героя Соціалістичної Праці. Окрім цього, його кругла дата ніяк не відзначалася, а проте ще в березні 1940 року фінська війна не завадила бучному святкуванню 50-річчя Молотова. На долю Кагановича не випало навіть газетної замітки.

На одному з банкетів, влаштованому наприкінці 1944 року на честь французької делегації, очолюваної де Голлем, Сталін виголосив жартівливий тост: «За Кагановича! Каганович — хоробра людина, він знає: якщо поїзди не будуть приходити вчасно, його розстріляють!» Схожий тост він виголосив і на честь маршала авіації Новикова, з тією лише різницею, що Новикова Сталін пообіцяв не розстріляти, а повісити.

Загалом же залізниці справлялися з неймовірно важкими завданнями воєнних років, і заслуги Кагановича в цьому не можна відкидати.

А вже в 1944 році Каганович переключився на мирну господарську діяльність. Залишаючись заступником Голови Ради Міністрів СРСР, він водночас посів і пост міністра промисловості будівельних матеріалів. Ця галузь була однією з найвідсталіших.

ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

В партійно-державній ієрархії ім'я Кагановича стояло в 1946 році лише на дев'ятому місці — після Сталіна, Молотова, Берії, Жданова, Маленкова, Вознесенського, Калініна й Ворошилова.

1947 року Сталін направив Кагановича на Україну першим секретарем ЦК КП(б)У. Республіка не виконала в 1946 році плану хлібозаготівель через велику засуху, і Сталін був незадоволений Хрущовим, який уже дев'ятий рік підряд очолював ЦК КП(б)У. Переїзд до Києва був, однак, для Кагановича явним пониженням, і він працював тут без колишньої енергії. Крім того, Хрущова не увільнили від роботи в республіці, він обіймав тут посаду Голови Ради Міністрів УРСР. Якщо в 30-ті роки у Москві Хрущов, як правило, казав: «Так, Лазарю Мойсейовичу», «Слухаю, Лазарю Мойсейовичу», то тепер між ними часто виникали конфлікти. Каганович не дуже багато уваги приділяв сільському господарству, зате сильно роздмухував кадило боротьби з «націоналізмом», переважно за рахунок інтелігенції, на свій розсуд переставляючи кадри, винищуючи цінних працівників.

Мимохідь він відіграв величезну роль у стрімкій кар'єрі 23-річного В. Семичасного — майбутнього керівника комсомолу, грубого огудника Пастернака й голови КДБ. В. Семичасний пригадує: «Тоді на Україну приїхав Каганович... а з Кагановичем приїхав і Патоличев, що був тоді секретарем ЦК. Але вони скоро посварилися, і Патоличев поїхав у Ростов — першим секретарем обкому. Каганович взагалі тоді з усіма пересварився... він, по суті, розігнав керівництво ЦК комсомолу України, звинувативши його в усіх смертних гріхах... Я був у Харкові, і раптом мене негайно вночі викликають: «Тебе вимагає Каганович». Ну, думаю, і до мене черга дійшла. Приїхав до Києва, три дні сиджу в ЦК, бачу, помічники Кагановича в усіх справах комсомолу радяться зі мною, нічого не розумію, і раптом мене справді запрошує до себе Каганович. Ми, каже, вирішили, що ви будете першим секретарем. Я кажу: Лазарю Мойсейовичу, куди мені першим... А я хотів, щоб першим був Митрохін, він старший за мене, досвідченіший, але Каганович каже: ні, не можна, тому що він не українець, а ви українець. Ну й зробили мене першим, а Митрохін був при мене наче дядько».

Значно більше, аніж Каганович, Україні допомогли рясні весняні дощі, що забезпечили республіці в 1947 році високий урожай. Не маючи цього разу надзвичайних повноважень, Каганович часто надсилав записки Сталіну, не показуючи їх перед тим Хрущову. Проте Сталін зажадав, щоб і Хрущов підписував усі ті записки, що свідчило про недовіру до Кагановича. Невдовзі стало очевидно, що від перебування Кагановича на Україні нема ніякої користі. Хрущов мав тут значно більший вплив, тоді як за Кагановичем ішла недобра слава ще з середини 20-х років. Наприкінці 1947 року Каганович повернувся до Москви, відновивши свою роботу в Раді Міністрів СРСР.

За свідченням В. Зайцева, дід якого в сорокових-п'ятдесятих роках працював у Лікувальному управлінні Кремля, Каганович відзначався добрим природним здоров'ям і, як і решта членів Політбюро, мав особистого лікаря, щороку проходив курс санаторно-курортного лікування в місцевих санаторіях чи на Чорноморському узбережжі. Каганович, Молотов, Маленков і Ворошилов, на відміну від багатьох інших керівників, регулярно проходили медичне обстеження, ретельно виконували всі поради та рекомендації лікарів, що, однак, не рятувало самих лікарів од виявів начальницької грубості з їхнього боку.

А становище Кагановича робилося дедалі складніше.

Невдовзі розпочалася кампанія боротьби з «безрідними космополітами». Від євреїв очищали партійний і державний апарат, їх не брали на дипломатичну службу, в органи

безпеки, зменшився прийом євреїв до інститутів, в яких готувалися кадри для воєнної промисловості та найважливіших галузей науки. Євреїв перестали приймати до військових училищ та академій, партійних шкіл.

Сам Лазар Мойсейович нарідко поводився тоді як антисеміт, дратуючись присутністю в своєму апараті чи серед «обслуги» євреїв. Так, наприклад, на державних дачах для членів Політбюро часто влаштовувались перегляди зарубіжних кінокартин. Текст перекладав хтось з викликаних перекладачів. Одного разу на дачі Кагановича це була єврейка, котра добре знала італійську мову, але перекладала на російську з певним акцентом. Каганович наказав ніколи більше не запрошувати цю перекладачку.

І серед єврейської інтелігенції пройшли масові арешти. Хоча Каганович і не був ініціатором цих арештів, він не протестував проти них і нікого не захищав, незважаючи на те що під удар попали і його родичі.

Саме про одного з представників фамілії Кагановичів писав І. Бергер у своїй книжці «Крах покоління», виданій 1973 року у Флоренції: «Одним з моїх побратимів по табору був близький родич Л. М. Кагановича. В 1949 році його арештували. Тоді дружина стала домагатися прийому в Кагановича. Каганович прийняв її тільки через дев'ять місяців. Та перш ніж вона почала говорити, Каганович сказав: «Невже ви думаєте, що якби я міг щось зробити, я б чекав дев'ять місяців? Ви повинні зрозуміти: є тільки одне Сонце, решта — дрібні зірки».

Старший брат Кагановича Арон Мойсейович працював по війні у Києві директором взуттєво-шкіряного тресту. Він був малоосвічений, але недурний, стриг вуса «під брата». Розповідає про Арона Кагановича його колишня підлегла М. Корнюшина:

«Він був доброзичливою, демократичною, патріархальною, дуже провінційною людиною, вимова виказувала його національну приналежність.

У той суворий і дуже голодний час Арон Мойсейович, використовуючи своє службове становище і зв'язки у верхах, діставав продукти і влаштовував у тресті святкування всіх революційних дат та зустріч Нового року, причому дозволялося за незначну плату приводити своїх дружин і чоловіків. Завдяки Арону Мойсейовичу його підлеглі кілька разів на рік могли наїстись досхочу... З Ароном Мойсейовичем Л. Каганович підтримував родинні стосунки. Арон Мойсейович захоплено оповідав своїм співробітникам, яким довіряв, подробиці придворного життя брата, котрого обов'язково відвідував під час кожного відрядження до Москви...

Коли на Україні у влади стояв Хрущов, з приводу якогось важливого питання до Києва прибув Лазар Мойсейович і сповістив старшого брата про свій намір відвідати родичів.

Уся рідня зібралася в очікуванні Лазаря, котрий приїхав під посиленою охороною пізно вночі. По обидва боки сходів і по периметру сходової площадки розмістилися озброєні люди у формі, а його супроводжували товариші у цивільному. Арон Мойсейович був навмисно засмучений, бо Лазар до неготованих з такою любов'ю страв не доторкнувся і навіть не випив чаю з лимоном, боячись, щоб його не отруїли...

Не пам'ятаю, в якому році Арона Мойсейовича відправили на пенсію. Тоді по всьому Союзу прокотилися судові процеси у справі «Заготживсировини», і хоча він до тої справи не мав ніякого стосунку, тільки високі родичі врятували його від суду.

Похорон Арона Мойсейовича був бучний і багатолюдний... Усі сподівалися побачити на похороні Лазаря Мойсейовича, але він обмежився тим, що прислав свою дочку (рідкісної краси жінку) і зятя (морського офіцера високого чину)».

...У грудні 1949 року Сталіну виповнилось 70 літ. Останнім часом він серйозно хворів, але про це знало лише обмежене коло людей, та ще здогадувалися з побічних ознак зарубіжні спостерігачі.

Очевидці пам'ятають той ювілей. Виставки подарунків Сталіну, привітання Сталіну, твори про Сталіна у школах, пісні про Сталіна по радіо... Тепер був не 1929 рік, Каганович не був заспівувачем, та цього й не вимагалося. А втім, на урочистому засіданні він сидів у першому ряду президії, поряд з Мао Цзедуном, чиї війська за три місяці перед тим ввійшли до Пекіна.

Останні роки життя Сталіна можна назвати першим застоєм. Сам Сталін якось у розмові назвав це «центростопом». Вождь майже став відповідати давньокитайському прислів'ю: «Найкращий правитель той, про кого народ знає лише те, що він існує». Іноді він все-таки подавав ознаки життя, що вже сприймалося як сюрприз, особливо молоддю. Коли над столицею почав здійматися третій десяток поверхів Московського університету, Сталін згадав звичаї двадцятих років і відвідав будову, проте не наважився піднятися на верхотуру, щоб поглянути на Москву з висоти пташиного польоту,— замість нього це зробив супроводжуючий його Каганович.

Сталін дедалі рідше і рідше зустрічався з Кагановичем; він уже не запрошував його на свої вечірні застілля. На XIX з'їзді КПРС Каганович був обраний до складу розширеної Президії ЦК і навіть до Бюро ЦК, але не ввійшов до відібраної особисто Сталіним п'ятірки найдовіреніших керівників партії.

Після арешту групи кремлівських лікарів, звинувачених у шкідництві й шпигунстві, в СРСР розпочалася нова широка антисемітська кампанія. В деяких західних книжках, зокрема в книжці А. Авторханова «Загадка смерті Сталіна», виданій 1976 року у Франкфурті-на-Майні, не позбавленій вигадок і суперечностей, можна знайти версію про те, що саме Каганович пред'явив Сталінові ультиматум з вимогою переглянути «справу лікарів». Більше того, Каганович нібито «пошматував на дрібні клапті свій членський квиток Президії ЦК КПРС і шпурнув Сталіну в обличчя. Не встиг Сталін викликати охорону Кремля, як його розбив параліч і він втратив свідомість».

Авторханов посилається на якісь слова і свідчення Іллі Еренбурга. Старший із співавторів цієї праці часто зустрічався з І. Еренбургом у 1964—1966 роках, не раз розмовляв з ним про Сталіна, але нічого схожого Еренбург ніколи не казав, та він і не міг знати подробиць смерті Сталіна. Все це чистісінька вигадка. Каганович не міг би повстати проти Сталіна. На початку 1953 року він мовчав і зі

Кадри вирішують все

страхом чекав, як розгортатимуться події. Як і багатьох інших, Кагановича, можливо, врятувала смерть Сталіна.

В АНТИПАРТІЙНІЙ ГРУПІ

Жалобного березня 1953 року багато хто губився у здогадах і не міг уявити, як далі піде життя,— такою мірою все залежало від Сталіна. Але практично ніхто не гадав, що розпочнеться зовсім інша епоха. Не виключено, що такі люди, як Каганович, менше за інших здатні були уявити майбутній крутий поворот, попри всю свою поінформованість.

Після смерті Сталіна вплив Кагановича на деякий час знову зріс. Він увійшов до нового, вужчого складу Президії ЦК і, будучи одним з перших заступників Голови Ради Міністрів СРСР, очолив кілька важливих міністерств. Каганович підтримав змову Хрущова і Маленкова, щоб арештувати й усунути Берію. Ще раніше він активно підтримав усі заходи щодо перегляду «справи лікарів». Був реабілітований і брат Лазаря Кагановича М. Каганович. У листопаді 1953 року Каганович одержав до свого 60-річча черговий орден Леніна. Проте ніяких особливих урочистостей знову не було.

Перші реабілітації незаконно репресованих людей, що почалися в 1953—1954 рр., робили становище Кагановича дедалі складнішим. Не всі жертви терору 1937—1938 років були розстріляні чи загинули в таборах. До Москви повертались люди, котрі знали про чільну роль Кагановича у проведенні масових репресій. Так, наприклад, 1954 року був повністю реабілітований А. Снєгов, якого Каганович добре знав ще по партійній роботі на Україні в середині 20-х років. На пропозицію Хрущова, Снєгова призначено на роботу в політвідділ і колегію МВС СРСР. На урочистому засіданні у Великому театрі з нагоди 38-ї річниці Жовтневої революції Каганович побачив Снєгова поліруч з Г. Петровським, котрий досі ще був завгоспом Музею революції. Каганович поспішив до них і привітався. «Я не потисну руки, заплямованої кров'ю кращих людей партії,— голосно, аби чули всі довкола, сказав Снєгов. Каганович похмарнів і разом із дочкою швидко відійшов убік. Він уже не мав можливостей карати й переслідувати.

Каганович рішуче заперечував проти наміру Хрущова доповісти делегатам XX з'їзду КПРС про злочини Сталіна. Коли запропонували надати слово на з'їзді кільком старим більшовикам, що повернулися з таборів, Каганович вигукнув: «І ці колишні каторжани нас судитимуть?»

У своїй промові на з'їзді Каганович змушений був все-таки сказати кілька слів про «шкоду» культу особи. Що ж до Хрущова, то він подолав спротив колишнього сталінського прибічника і прочитав наприкінці з'їзду свою знамениту доповідь.

У минулому Каганович мав дуже погані стосунки з Молотовим і Маленковим. Але тепер вони почали зближуватись на грунті спільної ворожнечі проти Хрущова та його політики. Пильно фіксували всі помилки Хрущова у керівництві промисловістю і сільським господарством. Але головне, що було їм не до вподоби,— це проведення десталінізації, звільнення й реабілітація мільйонів політичних в'язнів.

2 червня 1957 року вони востаннє з'явилися на людях усі разом — Хрущов, Брежнєв, Молотов, Маленков, Каганович. Відкривалася Всесоюзна сільськогосподарська і промислова виставка 1957 року. На відкриття прийшли десятки тисяч москвичів, зарубіжні дипломати й журналісти.

Рівно через місяць, 1 липня, керівники партії та уряду були присутні у Великому театрі на концерті майстрів мистецтв Кабардино-Балкарської АРСР. Серед них не було Молотова, Маленкова і Кагановича. Історичний червневий Пленум уже закінчувався, хоча ще близько тижня країна нічого не знала.

Виступ антихрущовської групи закінчився цілковитою поразкою. Молотов, Каганович, Маленков і «примкнувший до них Шепілов» були виведені із складу Політбюро та ЦК КПРС.

Після червневого Пленуму Кагановича охопив страх. Він боявся врешті і того, що його спостигне доля Берії. Врешті-решт, на совісті Кагановича було не набагато менше злочинів, ніж на совісті зловісного Лаврентія. Він навіть подзвонив Хрущову і принижено просив, аби з ним не повелися занадто жорстоко. Посилався на колишню дружбу з Хрущовим. Адже саме він сприяв швидкому висуванню Хрущова у Московській партійній організації. Хрущов відповів, що ніяких репресій не буде, якщо члени антипартійної групи припинять боротьбу проти лінії партії і добросовісно працюватимуть на тих постах, де їх поставить партія. І справді, невдовзі Кагановича було направлено в м. Азбест Свердловської області на посаду директора одного з найбільших у країні Уральського калійного комбінату.

Коли 1933 року в нашій країні відбувалася чистка партії, перед комісією мали постати всі відповідальні партійні працівники. Хрущов проходив чистку в партійній організації заводу ім. Авіахіму. Його, зокрема, спитали: як він у своїй роботі застосовує соціалістичне змагання? Хрущов відповів: «А з ким мені змагатися? Хіба що з Лазарем Мойсейовичем, та де мені до нього.. » В 30-ті роки Хрущов,

звичайно, не міг змагатися з Кагановичем. Проте в сорокові він уже часто сперечався і конфліктував з ним. А в другій половині 50-х років саме Хрущов завдав політичної поразки групі членів Політбюро, до якої входив і Каганович.

МОРАЛЬНИЙ ВИБІР ЛАЗАРЯ КАГАНОВИЧА

«Такий був час»,— повторює дехто з 1956 року на виправдання своїх негарних вчинків. При тому додає або має на увазі, що «просто не було вибору», отже, й осуджувати нікого не можна.

1957 року закінчилася політична кар'єра Кагановича. Окидаючи поглядом увесь шлях цієї людини загалом, бачимо багато випадків саме добровільного морального (точніше — аморального) вибору.

Перший приклад. Листопад 1925 року. В жалобні дні похорону М. В. Фрунзе Каганович каже: «Ми не дозволимо ні ворогам, ні друзям збити нас з обраного шляху». Ця мимохідь кинута і мало ким помічена фраза дуже красномовна. Якась неприродна однакова віддаленість від друзів і ворогів! Але ще красномовнішим є той факт, що решта три десятки промов і виступів, опублікованих у «Правде» та «Известиях» в ті дні, не містять жодного натяку на внутрішньопартійні незгоди і боротьбу. Так, до конфлікту на XV з'їзді партії лишалося трохи більше місяця. Але над гробом усі дотримуються правил пристойності. Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Сталін, Ворошилов, Калінін, Риков сумують і закликають «зімкнути ряди». Лише Каганович робить войовничий жест. Можливо, цим він і подобався Хазяїну?

Другий приклад. У січні 1933 року на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Каганович у викривальному тоні говорить про те, що в сорока відсотках справ, які проходять по сумнозвісному указу «про десять колосків», судові працівники на місцях карають порушників нижче нижньої межі. Згаданий указ навіть в їхніх очах виглядав безглуздою жорстокістю — і машина репресій забуксувала. В тій же доповіді Каганович наводив приклад, як один суддя заявив, що в нього не піднімається рука давати десять років за чотири вкрадені колеса до воза.

Підкреслимо: ці сорок відсотків суддів судили за нижньою межею покарання. А інші хоч і давали десять років за чотири колеса, але не розстрілювали, хоча й могли б. Можна не симпатизувати їм, але слід відрізняти їх від Кагановича, котрий привчав до катівства і прищеплював смак до нього.

А втім, складне це поняття — людина. І Хрущов, очевидно, не дуже кривив душею, хоча й перебільшував людинолюбство Кагановича, коли в 1935 році казав: «Він боровся за кожного голову райвиконкому, за кожного секретаря РК. Було, що на тій чи іншій ділянці стоїть слабка людина, справді слабка, і пропонують її замінити, а Лазар Мойсейович каже нам, що вона слабка, але справу освоїла, колгоспи пізнала, вивчила район, поміняємо — можливо, сильнішу візьмемо, а може, таку саму, а поки вона район взнає — гулі понабиває. Слабка людина — значить, треба більше допомагати, більше керувати, більше уваги приділяти, казав тов. Каганович».

Попри явні натяжки цих похвальних слів, частка істини у них була. Каганович, коли це потрібно, втілював у життя індивідуальний підхід, хоча людина залишалася для нього не метою, а засобом.

Час, справді, був складний і породив досить сумнівної якості приказку: «Порядна людина та, котра робить підлість неохоче». Та люди, як і в усі часи, залишалися різні, по-різному відповідаючи на питання, «що таке добре і що таке погано».

І оточення Сталіна, незважаючи ні на що, поводилося по-різному. У Хрущова, за його власним визнанням, теж «руки по лікоть у крові», проте він ризикнув піти на розвінчення Сталіна. Мікоян також брав участь у терорі, але підтримав Хрущова в 50-ті роки. Маршал Жуков публічно складав дяку Сталінові на параді Перемоги, але вмів обстоювати перед «геніальним стратегом» свою думку. Покірливий Калінін у 20-ті роки заперечував проти «закручування гайок» на селі. Багато хто, як, наприклад, Фадєєв, не витримав важкості гріхів і помилок, покінчив з собою.

Каганович не належав до тих, хто намагався хоч якось применшити свою участь у терорі або, вважаючи себе неспроможним щось змінити, відчував докори сумління. Навпаки, він боровся з недостатньою активністю невільних та напівневільних співучасників злочинів. Ще за життя Кірова Каганович засудив те, що в Ленінграді на зборах та мітингах присутні не встають, коли згадується ім'я Сталіна, тоді як у Москві це давно стало правилом.

І тут Лазар Мойсейович був якоюсь мірою правий: людину характеризує не тільки те, що вона робить, а й те, чого вона не робить.

При виключенні з партії Каганович не став переосмислювати свій життєвий шлях. Коли йому надали слово, він заговорив з образою і обуренням: «Судячи з тих обвинувачень, які мені пред'являють, я вже труп, нема чого мені робити на землі, коли піді мною земля горить, як можна жити далі. Треба вмирати. Але я цього не зроблю...

Я житиму, й житиму для того, щоб довести, що я комуніст. Коли тут кажуть, що я нечесна людина, вчинив злочин... те як вам не соромно... Ви повинні подумати і сказати: ось, Каганович, записуємо рішення, тебе треба було б виключити з партії, але ми тебе залишаємо, подивимось, як ти працюватимеш, досвід ти маєш, проти цього не заперечиш цього відняти у мене ніхто не може...»

Ні, Каганович не жертва обставин, не жертва часу. Він сам свідомо й неухильно творив той час і тому стоїть в одному ряду з Єжовим, Берією, Вишинським, Ворошиловим...

В ОПАЛІ

Отже, Кагановичу довелось переїхати в місто Азбест. Очевидно, поселився він на вулиці Уральській, де саме в середині літа завершилося будівництво нових п'ятиповерхових будинків.

На підприємствах міста проходило соціалістичне змагання на честь 40-річчя Жовтня. Ветерани виступали зі спогадами. Але Каганович не брав ніякої участі у громадському житті.

Через місяць після нового призначення він поїхав з дружиною в Сочі у відпустку. Головний лікар санаторію «Нові Сочі» В. Сар-

макешев пригадує: «Дивне це було подружжя. Попросили розмістити з ними у «люксі» жінку-домробітницю, в тому ж «люксі» на електроплиті варили собі на обід курей, уникаючи ходити до нашої прекрасної, але загальної їдальні. Вже тоді їдальня була устаткована кондиціонерами, і одержати там варену курку нічого не вартувало. Коли стало відомо, що в «Новій Сочі» відпочиває Каганович, почалося доволі жваве паломництво до нього. Це лестило Лазарю Мойсейовичу. Він любив порозказувати. Переважали вирази: »Ми це тоді вирішили...» »Ми освоювали...» Особливо любив говорити про освоєння Арктики...»

11 вересня 1957 року було опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР за підписами Ворошилова та Георгадзе, яким скасовувались усі назви на честь нині (тобто тоді) живущих людей. Це стосувалося й Кагановича, хоча найбільших втрат зазнав Молотов.

Робота Лазаря Мойсейовича в Азбесті тривала. На новій посаді він виявився досить ліберальним начальником.

Місто Азбест — його ровесник. Наприкінці XIX ст. на цьому місці в тайзі виникло кілька копалень. Навколо них поступово росли селища: добротний будинок керуючого в центрі, довкола кілька будинків для службовців і казарми для робітників. Літом навколо селищ виникали табори селян-сезонників — землянки, врем'янки тощо. Згодом це селище дістало назву Куделька. За радянської влади місто стало називатися Азбестом.

Найімовірніше, мовчання Кагановича тут (і про Кагановича) було наслідком вказівок зверху. Такої балакучості, як у Сочі, він не виявляв.

У 1957—1958 рр. Каганович приїжджав на сесії Верховної Ради, однак на чергові вибори до Верховної Ради його кандидатура вже не висувалася. В листопаді 1957 року у зв'язку з 40-річчям Великого Жовтня Каганович навіть дав інтерв'ю одній зарубіжній кореспондентці.

Відомо, що на XXII з'їзді КПРС у жовтні 1961 року Хрущов порушив питання про антипартійну групу Молотова, Кагановича і Маленкова та про злочини цих людей в епоху Сталіна. При цьому більшість делегатів з'їзду говорили насамперед про злочинну діяльність Кагановича, наводили документи і факти, що свідчили про його активну участь у незаконних репресіях. Делегати з'їзду вимагали виключити Кагановича з партії. Невдовзі після цього його було знято з посади директора калійного комбінату.

Деякий час він жив у Калініні, в Заволзькому районі. Мав персональну машину і якось сказав водієві: »Не гальмуй дуже. Страшенно не люблю скреготу гальм. Надто коло свого дому. Все життя боявся». Тверський будівельник Є. Карасьов, що повідав цей факт, зазначає: «Уявляти людину, котра ціле життя боялася скреготу гальм, натхненником і організатором сталінських злодіянь щонайменше наївно».

А по всій країні відбувалися партійні збори, на яких приймалися резолюції за виключення з партії антипартійної групи. Тоді Каганович саме повернувся до Москви. Парторганізація Московського відділення НДІ гідролізної та сульфатно-спиртової промисловості, де він став на облік, також висловилась за виключення його з партії. Та це була справа не одного дня. Колишньому »вождю московських більшовиків» довелося давати неприємні пояснення на бюро Фрунзенського райкому та в Комісії партійного контролю при ЦК КПРС.

Остаточно питання вирішувалося на засіданні бюро Московського міськкому під головуванням П. Демічева 23 травня 1962 року. Кагановичу пригадали багато що. Один з виступаючих Г. Іванов казав: »Ви працювали в Головпостачі, це було у Свердловському районі. Комуністи розповідають стільки обурливих фактів про вашу поведінку. Я нагадаю прізвище Черняка. Людину, котра разом з вами була членом партії, ви ображали, били в обличчя. Це поведінка садиста». А ось ще один виступ, що цитується за стенограмою засідання. Другий секретар Московського міськкому партії Н. Єгоричев: »Ось погляньте, ваш документ про одного товариша, де говориться, що його батько великий промисловець, три брати перебувають за кордоном, тому ви гадаєте, що він німецький шпигун. І ви вимагаєте перевірити й арештувати. Але ж для арешту нема ніяких доказів. Причому ви дописали своєю рукою слово »арештувати». Вашою рукою написано.

Або так ви пишете: завод працює погано, я гадаю, що там усі вороги, і даєте вказівку: розслідувати й арештувати. Ви прямо пишете: прошу арештувати цих людей... Ви в деяких листах пишете, що вимагаєте арештувати тому, що вони не викрили ворогів народу у себе в організації... Ви поясніть нам: чому писали такі, зовсім бездоказові листи?!»

Каганович незграбно ухилявся од відповіді: «Я не пам'ятаю про них, це було двадцять п'ять років тому. Коли ці листи є — значить, вони є. Це було, звичайно, грубою помилкою».

Нагадали виступаючі Лазарю Мойсейовичу його злочини в Нижньому Тагілі, Іванові, Москві, арешти залізничників. »Масові розстріли,— неохоче зізнався Каганович,— так, таке надуживання було». Попри все це, він захищався. Наводив факти: »Я на Україні був Генеральним секретарем ЦК в 1925—1928 роках, і нікого з працівників не арештовували». Теоретизував: «Не можна дивитися очима 1962 року на події 1937 року».

Виправдування були неспроможні, результат справи очевидний Кагановича виключили з партії. Його можна було притягти і до кримінальної відповідальності, але в цьому напрямку розвиток подій не пішов. Хрущов був проти великомасштабних репресій не тільки щодо невинних, а й винуватих. Сина Лазаря Мойсейовича, котрий енергійно виступив на захист батька, направили на роботу з Москви в Челябінську область.

Отже, добігла кінця не лише політична кар'єра — відбулася офіційна переоцінка діяльності та життєвого шляху Лазаря Кагановича.

БЕЗПАРТІЙНИЙ ПЕНСІОНЕР

Кагановичу було 67 років. Почалося життя пенсіонера.

Йому призначили персональну пенсію і всі належні до неї пільги. Крім того, колишній «сталінський нарком» нескладав достатньо грошей для цілком забезпеченого життя. А втім, Каганович подзвонив одного разу директорові Інституту марксизму-ленінізму П. Поспєлову і, поскаржившись на маленьку

пенсію, попросив безплатно присилати йому журнал «Вопросы истории КПСС», що його видавав інститут. Партійні журнали коштують у нас недорого, і той журнал, про який просив Каганович, коштував всього лише сорок копійок на місяць. Зрозуміло, що він просто хотів звернути на себе увагу.

Коли був знятий зі своїх посад М. С. Хрущов, Каганович надіслав до ЦК КПРС заяву з проханням відновити його в партії. Та Президія ЦК не погодилася переглядати раніше прийняте рішення. Згодом його пенсія зменшилася до трьохсот карбованців. Але так само в разі потреби до під'їзду подавали машину. Якось у розмові з молодими родичами про минуле Лазар Мойсейович вигукнув: «Хіба зараз можуть так працювати! Ми ж горіли, ми ночей не спали...» Очевидно, це і є його справжня самооцінка.

Каганович записався читачем до Історичної бібліотеки. Його прийняли, не заперечуючи. Коли він заповнював анкету, запитали про освіту. «Пишіть — вища»,— відповів Каганович. Іноді він приходив працювати і до Ленінської публічної бібліотеки. Як і Молотов, почав писати мемуари. Це було видно вже з тих книжок і журналів, які він добирав: про події в Саратові й Гомелі 1917 року, про туркестанські діла 1920—1922 років, про організаційно-партійну роботу в 20-ті роки, про історію Московської партійної організації.

Коли він працював у газетному залі Ленінської бібліотеки, повз нього спеціально, з цікавістю проходило безліч відвідувачів, але він не звертав на них ніякої уваги.

Одного разу в академічному залі через відсутність бібліотекарки біля стойки перед виходом зібралося кілька вчених, щоб здати книжки. Каганович підійшов і став першим. Йому спокійно зауважили, що є хоч невеличка, але черга. «Я — Каганович»,— заявив несподівано Лазар Мойсейович, ображений неувагою до своєї особи. Проте з черги вийшов чоловік і став поперед Кагановича, голосно мовивши: «А я — Рабинович». Це був дуже відомий фізик з проблем плазми М. Рабинович.

Каганович щороку відпочивав у пансіонатах та санаторіях 4-го управління Міністерства охорони здоров'я. Він не уникав спілкування з іншими відпочиваючими. Але при цьому не торкався теми сталінських репресій і своєї участі в них. Він також дуже любив катання по річці Москві на річковому трамваї. Коли підвищили ціни на квитки, Лазар Мойсейович був дуже незадоволений, обурювався: «При мені цього не було...» Колись він відповідав і за роботу московського транспорту.

Звичайно, Каганович мав чимало неприємних зустрічей. Одного разу його перестріла на вулиці група немолодих людей — дітей партійних працівників, що загинули на Україні в роки сталінських репресій. Дехто і сам відбув немало літ у таборах. Серед них, наприклад, син В. Чубаря. Вони оточили Кагановича, сварячи як ката й негідника. Той дуже злякався й заволав: «Убивают! Милиция!» І міліція з'явилася. Всіх учасників інциденту затримали і відпровадили до найближчого відділення. Справа закінчилася тим, що в міліції лише з'ясували особи затриманих і відразу ж відпустили.

Всіляких чуток про вуличні інциденти Кагановича існує чимало: то хтось його побив, то хтось напав, але оскільки не буває диму без вогню, то слід гадати, що «заслужений відпочинок» Кагановича справді супроводжувався неприємними для нього зустрічами. Після однієї з них він майже не виходив з дому.

Іноді ширились чутки і про його смерть.

На початку 70-х років знаменита артистка Аліса Коонен, якій було вже за вісімдесят, прийшла на Новодівиче кладовище до могили свого чоловіка О. Таїрова. Таїров був засновником і незмінним керівником Камерного театру. Ще в 1929 році Сталін назвав в одному з листів до драматурга В. Біль-Білоцерківського театр Таїрова «справді буржуазним Камерним театром». А 1949 року в зібранні творів Сталіна вказаного листа було опубліковано, і популярний у Москві Камерний театр, звинувачений у формалізмі, закрили. Невдовзі Таїров помер. І ось тепер до Аліси Коонен підійшов старий чоловік, висловлюючи захоплення її мистецтвом. Він справді пам'ятав багато з її ролей. Емма Боварі, Катерина у «Грозі» Островського та інші. «Вибачте, з ким маю честь?» — запитала актриса. «Я — Лазар Мойсейович Каганович,— відповів старий. І продовжив: — Скажіть, Алісо Георгіївно, після того, що сталося з Таїровим і з вами, ваші друзі не відвернулися од вас?» — «Ні, чому ж,— відповіла актриса,— коли закрили наш театр, я вже не могла зустрічати своїх поклонників біля під'їзду після спектаклю. Але ми маємо багато друзів і рідних, і вони завжди були з нами».

«Так, у вашому колі все це відбувається інакше, ніж у нашому»,— зауважив Каганович. Холодно попрощавшись, Аліса Коонен пішла. Своїм знайомим вона потім казала: «Мені висловлював своє захоплення Каганович, одне слово якого в 1949 році могло врятувати наш театр».

Молодший із співавторів цієї праці, народившись 1958 року, вперше дізнався про існування Кагановича у віці двадцяти чотирьох років, випадково натрапивши в якомусь старому журналі на фотознімок із підписом: «Московський метрополітен ім. Л. М. Кагановича». Протягом усього шкільного курсу історії СРСР та університетського курсу історії партії про Кагановича не було сказано жодного слова.

Брежнєв якось сказав: «нам не треба» ніякого Сталіна — ні доброго, ні поганого. Насправді ж «нам не треба» було ніякої історії. З моменту виключення Кагановича з партії і до зняття Хрущова з усіх постів учасників антипартійної групи ще згадували в нейтральному чи негативному плані, в публікаціях на історичні теми. А потім настала довга тиша. Ніби поставлено останню крапку.

Коли-не-коли, а все-таки доводилось якомусь авторові у своїй книжці назвати прізвище Молотова. А Каганович належав до числа приречених на повне забуття (другою такою постаттю замовчування був, скажімо, Берія). Видані колись книжки «неіснуючих» діячів не рахувались більше в каталогах бібліотек. Їхні імена вилучені з енциклопедій. Їхні обличчя не потрапляли до фото- і кінокадрів минулого. Про них просто-напросто ніде було дізнатися. В одній братській могилі непам'яті намагалися поховати і невідомих людей, і відомих, і геніїв,

і злодіїв, і слова їхні, і діла. Могло видатись: збіжить час — і про Кагановича та його «подвиги» вже ніхто ніколи не дізнається. В такому підході до минулого була якась, ми б сказали, безцеремонна наївність.

Очевидно, Кагановичу таке замовчування також видавалось несправедливим, хоча навряд чи дивувало. По суті, в такий спосіб робилася спроба замаскувати ідеологічну неспроможність брежнєвського керівництва. Внаслідок чого виросли покоління, з дитинства не навчені цікавитись минулим, що звикли жити поза історичним часом. Багато хто сприймає виплеск історичних публікацій часів перебудови як чергову кампанію чи як пусту забаганку журналістів, ніяк не пов'язану ні з долею та турботами людини, ні з інтересами та проблемами суспільства.

Прота часи міняються, і незабаром історикам уже важко буде відтворити цю вигадливу гру білих плям — брежнєвське мислення.

Серед безлічі імен, ідей та подій зловісне ім'я Кагановича повертається з небуття, як у фільмі Тенгіза Абуладзе «Покаяння» Варлам Аравідзе повертається з того світу. Невідомо, чи сподівався на це Каганович, коли ж так, то чи на таке повернення він розраховував. У всякому разі, змінити вже нічого не можна.

Лазар Мойсейович Каганович завжди відзначався міцним здоров'ям. Та давався взнаки вік. У 1980 році йому було призначено звичну для старих людей операцію. Його поклали до урологічної лікарні на Басманній вулиці, в палату, де стояло ще двадцять ліжок. З усіх поверхів приходили хворі, щоб подивитися на колишнього «вождя». В таких клініках, як правило, лежать люди похилого віку, і вони добре пам'ятали Кагановича. Головлікар змушений був покласти його до свого кабінету, запнувши скляні двері занавіскою. Навіть персонал лікарні розділився на два табори. Увечері старі нянечки сварилися. «Знову ти поклала йому чотири грудочки цукру,— виказувала одна одній. — Вистачить йому, старому шкарбуну, двох грудочок. Клади як усім».

З початком політики гласності жити Кагановичу стало складніше. Багато журналістів та істориків шукають зустрічі з ним, але намарне. Віталій Коротич розповідав про спробу «Огонька» взяти у Кагановича інтерв'ю: «Прийшов наш працівник. Прочинилися двері на ланцюжку. У цей прочіл пристаркувата жінка питається. «Хто?» Він каже: «Я із журналу. Чи не погодився б Лазар Мойсейович дати інтерв'ю?» — «У вас є дозвіл?» — «Дозволу нема». Двері зачинилися...»

Тепер Каганович знову може почути своє ім'я по радіо або прочитати в газеті. І виявляє певний інтерес до таких публікацій і передач.

Світ перемінився. Рідне село Кагановича давно вже не носить його імені, а після чорнобильської катастрофи потрапило в зону підвищеної радіації. Ні в роки його дитинства, ні в роки його найвищої слави і найбільшої влади про радіацію ніхто й уявлення не мав.

Біографія людини — це, як правило, біографія професіонала, вченого чи мандрівника, полководця а чи спортсмена. В даному разі — біографія політика. І наприкінці її варто, мабуть, сказати про те, що людина могла б робити інші діла і прожити інше життя. Але прожила таке, яке прожила.

Недавно Каганович переніс інсульт. Але його міцний організм витримав і це випробування. Та й догляд у Кремлівській лікарні незрівнянно кращий, ніж у звичайній районній лікарні.

Він пережив обох своїх дружини і сина, пережив довгожителів Молотова і Маленкова, не кажучи вже про Сталіна, Хрущова, Брежнєва, Андропова та Черненка. І так само при своєму розумі, чіткій пам'яті. Каганович живе у великій і порожній, без усякої розкоші квартирі. Зате в нього величезна бібліотека — багато тисяч томів, включаючи найцінніші видання з мистецтва та філософії. Колись йому привозили на перегляд книжки з квартир заарештованих, і він відбирав кращі з них для себе. Крім книжок, у квартирі багато його фотографій із Сталіним.

Він ні з ким не спілкується, нікуди не дзвонить і продовжує жити за сталінським режимом: довго спить удень, потім дивиться програму «Час», багато пише і читає. Має секретаря. Каганович передплачує газети і в нечастих розмовах з кількома давніми знайомими обговорює переважно поточні новини, а не діла давно минулих літ. Зберіг і рису, винесену з юності: досі сам собі шиє взуття. Є дані, що донедавна йому щотижня доставляють продуктові замовлення.

Найближчий соратник Сталіна, що двадцять п'ять років активно й старанно допомагав йому крутити пекельну машину кривавого терору, спокійно доживає віку в Москві.

О. Пасіка. Різьблення по дереву

ДВА кольори буття

Мотив життя і смерті в українській радянській ліриці

«Що ти знаєш про смерть?!» — вигукує, ні, гнівно гримає на бідну дівчину, що намагалася покінчити життя самогубством, чужа їй жінка вже поважного віку з якоїсь спеціальної комісії. Це згадка про кадри із проблемного документального фільму Ю. Подніекса «Чи легко бути молодим?»

А що вона, літня жінка, знає про смерть? А про життя?

Власне, це основне питання.

Чи часто ми, нині сущі, тимчасові, задумуємося над буттям своїм? Чи не існуємо ми, як ті мурахи, не замислюючись у щоденних клопотах, метушні, суєті і сприймаючи їх як достеменну вічність бурхливого, насиченого життя? Так, чи помічаємо, осмислюємо, спрямовуємо своє існування? Чи намагаємося знаходити джерела вищої моральності у «буденній» своїй поведінці? Джерела, які несуть у собі всезагальне, людське — тобто суспільно посутнє? Самі ці питання мали б загострювати відчуття того, що ніхто з нас не вічний...

Психологи й соціологи стверджують: сучасна людина особливо наполегливо намагається абстрагуватися від «зайвих» емоцій, «зайвих» питань. (Чи не серед них і «прокляті питання»?) Шалений темп, біг часу змушує до цього, натиск інформації, різні стресогенні фактори. Отже, людина захищається. Від кого?

Однак рано чи пізно, в тій чи іншій формі перед кожним постає проблема смерті.

Смерть не лише фізична, біологічна кінечність людини. Буває смерть і громадянська, суспільна, що часто приходить, настає раніше за фізичний кінець. Людина перестає жити як істота суспільна, тільки но припиняє свідоме, цілеспрямоване й активне існування, знімає з себе відповідальність за те, що відбувається навколо. Буває ще смерть предметна, коли людина почуває себе вичерпаною у зв'язку з її віком і професією: наприклад, доля балерини, пілота-випробувача, спортсмена. Далеко не кожен, хто «вибув» із звичної для нього атмосфери, координат життя, може знайти себе в новій діяльності.

Отже, проблема життя і смерті — це світоглядна, соціально-етична, гуманістична проблема, власне, це все, що вбирає у себе поняття людського існування.

Вчені свідчать: середня тривалість життя у цивілізованих країнах зросла. Геронтологи сушать голови над питанням розширення рамок людського існування. Філософи ж підкреслюють: головне — для чого це продовження життя потрібне? В ім'я чого? Коли ж усі дослідження матимуть на оці лише сферу природно-біологічного існування людини, то цього катастрофічно замало.

Багато складних, архіважливих світоглядних проблем (особистої свободи, самореалізації, щастя, віри, наприклад), які так чи інакше хвилюють кожну людину, ще майже не вивчила наша наука. Стан суспільних наук, досліджень на ниві людинознавства свідчать про здоров'я чи неблагополуччя соціального організму. Ось що визнає відомий учений: «...Ми залишаємо відкритою, незадоволеною більшу частину життя людської душі, душі, яка в пошуках своїх звертається не обов'язково до релігії ... але і до деяких варіантів «наукового богошукацтва» тощо»[1].

Тема життя, смерті і безсмертя — як тема мистецька, художня — має велику світову традицію. Засвідчено: стародавні єгипетські написи, тексти пірамід, мали зелений колір. Це барва воскресіння, життя, безсмертя. Прикметно: ті написи «уже зовнішнім виглядом свідчили, що цей давній літературний пам'ятник людства є водночас і давнім словесним протестом проти смерті і боротьби з нею»[2] (підкреслення авт. — Л. Т.).

У грецькій міфології Ерос і Танатос (Танат) — уособлення життя і смерті. Вони невіддільні одне від одного. Смерть включається у круговерть життя. Нереалізованість, невичерпність індивіда (індивід — лише клітина роду, минуща й несумірна з ним) у межах свого життя є блискучим стимулом до діяльності, творчості зокрема. Звідси постійна спрямованість людини в майбутнє, спрямованість, яка надає сенсу і цінності її життю, спрямованість як запрошення, обіцянка здійснення буття.

Без смерті немає гострого, повнокровного, об'ємного життя і одухотворення світу. «Літо — вдала пора для роботи... Немає

[1] Фролов И. Т. О жизни, смерти и бессмертии. — Вопр. философии, 1983, № 1, с. 83.

[2] Ритм, пространство и время в искусстве и литературе. Л.: Наука, 1967, с. 54.

відчуття, що до тебе підкрадається смерть, як це буває восени»,— признавався Е. Хемінгуей.

Осмислення смерті, відчуття смерті — сильнодіючий стимул до творчості. Ось І. Бунін: «Я цілий вік під страшним знаком смерті, я несказанно боюся її... І нюх у мене, й очі, і слух — на все — не просто людський, а нутряний — «звіриний». Тому «по-звірячому» я люблю життя. І смерті я не дамся нізащо...»

В українській літературі висвітлення проблеми життя і смерті має давню традицію. Надто ж у поезії XVII століття. У новій українській літературі цей мотив виявився передусім у творчості Т. Г. Шевченка, далі — І. Франка, Лесі Українки. Окремого дослідження потребувала б під цим кутом зору поезія О. Олеся, П. Карманського. Долучити сюди можна велике гроно імен.

Проблема життя і смерті — наріжний камінь поетичної мудрості художника, своєрідний тест на його зрілість як філософа і митця. Доводиться констатувати, що в радянський період розвитку української поезії, надто в 30—50-ті роки, відбулася, сказати б, насильницька редукція, усічення цього «проклятого питання». Воно було зведене чи не до єдиної загальноприйнятої ідеї обов'язкового, непохитного суспільного безсмертя. Тобто мотив життя і смерті розвивався у руслі догми із бетонованими берегами. Звідси постійно відтворювана декларативно-декламаційна, риторична «оболонка» вічної проблеми. Зрештою, така біда, продиктована відомими обставинами суспільного розвитку, траплялася не лише в українській літературі. Ось як зазначає Ю. Карякін — і то вже про момент поточний: «Художників, письменників часто звинувачують у тому, що вони відірвані від життя. Але, по-моєму, вони відірвані від смерті, без орієнтації на яку, без пам'яті про яку не може бути ніякої моральності, ніякої совісті... Мені навіть здається, що ні художник, ні поет, ні справжня людина неможлива без бачення своєї смерті, без передчуття її...» («Огонек», 1988, № 4).

Ці нотатки — спроба бодай найзагальнішими штрихами окреслити набутки нашої поезії у царині розробки вічного мотиву, без якого не може мислитися жодна література.

I

Сонет Максима Рильського «Вззбрід» (1929) — квінтесенція художнього дослідження теми, яка замолоду справді глибоко хвилювала поета і покликала до життя цілу низку самобутніх творів. Отже, «Вззбрід», експозиція якого — дитячий спогад:

Я з батьком — ще малий
— у вітряному лісі
Ішов стежиною (казали ми: вззбрід).
Прозора височінь здавалася як лід,
Та мов живі листки в височині вилися.

Перший рядок — може, й мимовільна, несвідома ремінісценція, а може, й запрограмована алюзія: ліс — як символ життя, вітер у лісі — тривога, застереження. А втім, дитячій свідомості тоді доступне було інше: відчуття дивовижної духовної гармонії дитини із світовідчуттям батька і одночасне злиття з природою. Повне розуміння тієї неоднозначної, виявляється, ситуації-моделі прийшло пізніше:

Я ще не знав тоді, що над його чолом,
Неначе шуляк, смерть поблискує крилом
І кігті випуска, рокуючи на муку...

Чому ж, чому не став я на безумний бій?
Чом не міцніше в а своїй руці малій
Держав його стару, гарячу й мудру руку?

Розпука, відчайний жаль із запізнілого знання...

Маємо, власне, два ліричні суб'єкти: дитину і дорослу людину. Таке «роздвоєння» героя, точніше — гірке усвідомлення закону фізичного існування людини, що накладається на дитяче неліняння їх, посилює драматизм ситуації. Колізія драматизму в потвердженні ілюзії: нібито духовним зусиллям, фактом співпереживання, глибинного вболівання можна відвести жорстоку руку смерті чи небезпеки від іншої людини. А втім, хто зна?..

Із основною тональністю цитованого сонета М. Рильського перегукуються поезії М. Зерова «То був щасливий десятилітній сон...», «Тут теплий Олексій іще іскриться зрана...» та елегійний дистих «Сон». Усі три твори, як зазначено в примітках до вибраного М. Зерова (К.: Дніпро, 1966, с. 504), навіяні смертю сина. Мотив втрати дорогої людини глибоко особистісний, інтимний. Проходячи через горно художнього узагальнення, стаючи фактом літератури, потаємне одиничне-особливе набирає загальнолюдської ваги і смислу.

Життя і небуття завжди протиставлені суттю своєю, хоча й взаємодоповнювані. Поезії М. Зерова про смерть сина, що так рано відійшов, не лише оплакування втрати, надгробний плач, а й відтворення в художньому слові складного процесу пошуків опори, реальної розради в горі, спонуки до життя. Сонет «То був щасливий...» вибудуваний на протиставленні болісних спогадів про початок життя сина й неблагану смерть, власне, її абсурдність. Бо ж хіба не абсурд — людське існування, нагло обіране, в передчутті циту, ще без плоду самореалізації?

Стою німий і жити вже безсилий:
Вся думка — з білим і смутним горбом
Немилосердно ранньої могили.

Цього ж року (26.XI.1934) був написаний «Сон». За всієї художньої умовності дистиха конкретність ситуації прочитується воче видь:

В сірій імлі попідземній,
понад потоком Летейським,
В травах без запаху стрів я
молодий асфодел.

«Бідна рослино!
Чому з усіх непригрітих сонцем
Ти найдорожча мені?
Що ти і як проросла?»

«Я? Я — у пам'яті бідній твоїй,
в зросла у хвилину,
Як обірвалось життя, що веселило тебе,

Юної повне снаги,
та не суджене зав'язок дати...
Тільки й лишило саму тугу мою по собі...»

Життя, «не суджене зав'язок дати»,— ось апофеоз абсурдності смерті, що постає в образі «молодого асфоделу». Не людська це втіха, неповноцінне — з людського погляду — потойбічне (коли б таке й існувало!) життя... Справді, для невіруючого не є розрадою християнська істина про «той світ», де кожному «воздасться». Своєрідним прилученням творчості М. Зерова до відомої літературної традиції прочитується відтворений ним епізод із «Одіссеї» Гомера. Ахілл відповідає «Одіссеєві, що розраджує його в смерті»: «Не розважай! Не розважиш у смерті мене, Одіссею. Краще б я там на горі ратая бідним рабом Землю робив попід сонцем пекучим, останній із смертних. Як у підземнім краю берло владичне тримав». А на яку ж реальну розраду сподіватися тому, хто не вірить у християнські догмати?

Сонет М. Зерова «Тут теплий Олексій...» — тонке, сказати б, цнотливе відтворення моменту віктавання людської душі від горя. Маємо художнє «зречевлення» народної сентенції про те, що «живий думає за живе». Особистість шукає розради, підтримки в природи, яка знає віковічне, постійне самооновлення через мільярди смертей.

Чи скоро ж у мені, о теплий Олексію,
Минуться туга, біль, розтане темний лід?

Чи скоро пролісок прокинеться для мене
І, рястом криючи утрати глибший слід,
Заграє, зацвіте надії тло зелене?

А перед тим було промовлено: «Стою німий і жити вже безсилий». Нині ж сподівання на те, що, «рястом криючи утрати глибший слід, заграє, зацвіте надії тло зелене». Ряст — народнопоетичний, національний символ життя, так само як і зелений колір. «Надії тло зелене» протиставлене «темному льоду» горя, туги; льоду, що скував душу, прирік її на безрух, зупинив був життя ліричного героя. Та відновлюється час, відновлюється процес зростання духовних сил: хоч і несміливо ще весна, та почала вона вже затягувати земні рани...

У П. Тичини є не одна поезія на смерть близьких людей (брата, сестри). Найповніше ж тему життя і смерті розкрито у відомих поемах: «Фуга», «Похорон друга», «Срібної ночі». Ці речі були написані в різні періоди творчості. Отже, поеми вимагають окремого, докладного розгляду. З погляду означеної проблеми зупинимося на двох творах: «Ще не раз колись розквітну!» та «Пам'яті мого брата Євгена».

...Ще не раз колись розквітну! —
Чи в цеху,
чи над ріллею
мисль моя колись зачепить —
думку творчу
хай мовою
вишню мов тендітну
щепить.
На нове прищепить...
Вишня ж виросте.
І вродять
вишеньки.
Й ось завітають
вдвох,
обнявшись,
тихим плавом
юнка й хлопець.
Заспівають!
І мене відродять
співом,
задушевним співом...
В поколіннях
я озвуся,—
не згорю
і не загасну,—
мов огні електробуду...
І в майбутню
пору ясну
в пісні знов вллюся.
Й буду —
в людях жити буду.
(1957)

Думка про суспільне безсмертя індивіда розгортається у пластичній картині взаємодії-перетікання невмирущої духовної енергії: «Мисль моя когось зачепить — думку творчу хай мовою...» Міфопоетичний мотив вічного перетворення людського духу в образ дерева (вишеньки-щепи) напрочуд живучий: і в народнопісенній, і в писемній традиції.

Цікаво, що в П. Тичини повторюваною ідеєю є образ життєдіяльності, незнищенності саме думки, яка й по смерті її фізичного, так би мовити, творця-носія може існувати незалежно від нього. У поезії «Пам'яті мого брата Євгена» читаємо: «Якщо мертві мислили б — скільки під землею дум!» Тут же, поряд, як загальноприйнята істина йде констатація: «Та цього ж нема. Гниб... Сум... Тьма...» Втім, кінцівка поезії наполягає на своєму: «В темноті, в труні, в могилі ти все думаєш своє...» Як антитеза до початку: «Ти ні рядочка, ні муки там не чуєш. Косарі коси у саду мантачать!» Тут доречно пригадати один напрочуд цікавий щоденниковий запис П. Тичини: «А прийде ж час — і не лише одну якусь частку організму мого, а цілий мозок заберуть кудись у банку, а ти зостанешся лежати сам і будеш слухати, як десь там, по сусідству, одбивають залізо. Без мозку чи можна ж хоч один звук якийсь почути? Та що там! Для поета все можливе».

Таємниця буття й небуття залишається для поета жаданою таємницею, яка вимагає повсякчасного художницького відкриття. Невипадково у «Фузі» (1921) П. Тичина констатує: «І все ж на завжди було ясно: зелень... шум...» В іншому варіанті ще визначеніше: «А все ж таки, мій товаришу, що таке смерть?» Там же, у поемі, рефреном зринає образ: «круговічний шум». Цей глибинний синкретичний образ — поетичний універсальний знак вічності, незнищенності життя.

Творчість Миколи Бажана дає багато благодатного матеріалу для осмислення проблеми життя і смерті. Це цілий материк, дослідження, сумлінна обсервація якого потребує окремої розмови. Яка основна тенденція простежується у творах на вічну тему, написаних, приміром, у 70-ті роки, порівняно з поезіями 20-х чи 40-х років? Згадаймо бодай «Слово о полку», «Прогнеза», «І сонце таке прозоре» (II), «Труна Тимура» тощо. Передусім це художнє дослідження діалектики співвідношень: особистість і народ, індивід і рід; право на безсмертя (особливо «Труна Тимура» і, як протиставлення, «Шлях на Тмогаї»). Загалом кажучи, поет був перейнятий проблемою

«образного філософського синтезу руху історії та людської свідомості» (Л. Новиченко).

Такий глобальний масштаб вічних питань, безумовно, потребував і особливого рівня «об'єктивності» поета. І в зв'язку з цим питома вага епічності (на противагу «ліричному виріщенню») закономірно переважала у творах М. Бажана того періоду. Цікаво простежувати, як із часом переміщується акцент художницького аналізу в межах кола згаданої проблематики. Більш «зримими», «очевидними» стають хвилі проникливого ліризму, який у М. Бажана напрочуд органічно зливається з поважною епічною течією. Колишня сувора «об'єктивність», певна категоричність, навіть різкість суджень і висновків помітно поступаються перед «розмитістю» сум'яття, багато нюансованих партій тривоги й сумнівів. Згадаймо бодай кілька поетичних «формул» давнішого Бажана: «Жить — це значить жить, зречевлювати труд. Зречевлювати мисль». Або: «Вітчизні віддати не вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті». Це тривкі, вольові, енергійні афоризми, позначені чітким карбом свого часу... Але в 60-ті роки ліричний герой М. Бажана признається: «Так важчає життя...» Важчає від завданої на плечі ноші, яка називається відповідальністю за життя. Напруженіше — саме у зв'язку зі справою життя — думається про смерть, про той неминучий кордон, пруг, до якого підходить кожен — «сам, самітний, поєдинчий...» Життєва спіраль підвела до того плацдарму, де пам'ять, спогади, сумніви віку незрівнянно збільшили свою питому вагу:

Коли наступаєш на спогади,
 наче ступаєш на міни,
Коли, над могилами ставши,
 хитаєшся, як над прірвами.
 («Давно, як давно...»)

Поезія «Пильніше й глибше вдуматися в себе...» за насиченістю, щільністю смислових шарів — своєрідна, сконденсована, багатоактна драма пізнання, драма розуму і серця, невичерпна драма буття. Спочатку улюблене митцем розгортання розлогої, розгалуженої експозиції, театр життя високоорганізованої матерії, людського мозку:

Пильніше й глибше вдуматися в себе...
Ти звівся й стверд у лютій боротьбі,
З кісток і трішин викладений склепе,
Маленький космос скриваєш у собі.

Там в'ються смерчі примхітних галактик,
Дзиґтять рої дажжких мікроплеяд.
Там кожен образ, світла й світу клаптик,
Вкладається у нерозривний лад.

Далі нагнітання, нагромадження ліричної напруги, що жде свого завершення й розрядки. Рух образу, образу людської мислі, жаги пізнання здійснюється драматичним шляхом. Уже в першій строфі заявлено «тему Йорика»: «З кісток і трішин викладений склепе...» Надалі і не протиставлення, і не примирення «біологічного», «матеріального» і «духовного», а природний синтез усіх начал:

Чи на космічні сфери справді схожі
Пілюлі ці, вражаюче малі?
Чи просто плазми згущення? Чи, може,
Мініатюрна копія землі,
Де все сплелось в доладнім переході:
Ключі артерій, темні стоки вен,
Живлющий грунт клітини, який насподі
Таїть росток — свій незбагненний ген?
...Тремка, драглиста, сіра мішанина
Заліза, сірки, фосфору, води.
Вона і є оте, що звем — людина,
В ній всі людські порики і труди...

Дивовижним чином переплелися тут елегійна інтонація з очевидними прикметами «наукової поезії», «поезії мислі», де точність наукових означень передано саме в поетичній художній плоті достеменно. «Хаплястий трепет норок і підкорок. Мигтливий код вмикань і вимикань. Ще глибше в себе, зглибувавшись, глянь. — А потім що? А потім... Бідний Йорик!»

Поклик до прориву в безсмертя, до сміливості, безстрашності перед незвіданим — і «бідний Йорик!» Так, це не відповідь, а подовжене запитання. І — безконечність життя, бо процес пізнання невичерпний. Драма життя — драма пізнання і щастя, щастя мислимого й прийнятного не як насолода, втіха, задоволення. Щастя — як безперервний процес осягнення істини й подолання перешкод на шляху до істини. І вічне манливе ненаближення до неї, бо істина — «недосягненна таїна безмеж». Щастя, життя — це «могуття випробовувать себе»: «Ти вмієш прагнути, і пізнавать, і вірить? Не втолюй прагнення, не бійсь незмірних мір! В незнане вганяй мисль, як вихори спіральні».

Істинна діяльність людини, її самореалізація (у найуніверсальнішому, найглобальнішому розумінні) — сенс існування, призначення людини. Це відповідь «бідному Йорикові»...

Мотив життя і смерті — постійна напружена домінанта творчості Володимира Свідзинського. Він достеменно поет смутку, печалі, тонкої, та не манірної, не «декадентської». Це художник постійної тривоги: він повсякчас уловлює то неясні, розмиті, а то очевидні знаки смерті, тління. І його творчість — спосіб високої самооборони, а то й боротьби із небуттям, із самими, врешті, настирливими думками про нього. Знаки, прикмети зимного подиху цієї боротьби подибуємо в поезії В. Свідзинського посміль. «Чорний мак», із яким залишилася його кохана по той бік межі,— один із таких печальних образів-сигналів. Або ще: поет глупої ночі бачить, як «Великий камінь глянув на мене. Ніч». Це теж знак, попередження, нагадування...

Встану рано, зійду
По вогкому сліду —
Дивен звір походив
У моєму саду.
Позривав темну персть,
Обтрусив ясени,
На сухі полини
Кинув вицвілу шерсть.

Так, це постійне тривожне відчуття подиху «потойбіччя», що не дає забутися бодай у вигаданій, виміряній гармонії...

Перетворення у камінь, нерухомість, одвічну нірвану не лякає ліричного героя В. Свідзинського, однак і не вабить його такою мірою, щоб оспівувати перехід за

вічний пруг. Навпаки, настороженість і водночас стоїчний спокій (наприклад, «Аби заснув, приходиш ирадьнома...»).

Благородне духовне споглядання діалектичних виявів життя: «Тінь на пісок набережний упала, Не одірвати її від піску; Не одірвати й від мислі печалі...» В іншому творі поет різкіше, вольовіше виявляє своє кредо:

Не в бога смерті і рабства —
Вірю в одвічне буття
Творчої сили і радості світлої
І що я її паросток,
Листок на гілці, дитя.
Не жадає від мене нічого,
Світлом чарує душу мою,
І тому віддаюся так повно,

Так люблю.

II

У Дмитра Павличка роздуми про життя і смерть найчастіше подані під кутом зору проблеми людської самореалізації. Зокрема самореалізації особистості, для якої основний принцип життя — «буття як діяння» (згадаймо поетичний досвід М. Бажана в цьому плані).

І. І. Мечников у відомих «Етюдах оптимізму» наголосив: людське існування було б ідеальним (щодо фізичної смерті індивіда), якби людина могла помирати, вичерпавши (бодай в основному) свої можливості, з усвідомленням власної виконаної місії. Ідеально, коли б духовна «вичерпаність» збігалася із вичерпаністю «тілесної» організації. Тоді людина помирала б легко, начебто відходячи до сну,— звично, примирливо, навіть пожадано. Життя Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Льва Толстого дають приклад щасливого збігу: одночасного завершення природного (біологічного), духовного і суспільного циклів розвитку...

Ліричний герой Д. Павличка — людина з активним, вольовим началом (не позбавлений, природно, душевних сумнівів, сум'яття, тривог). Такій людині тяжко уявити свій передчасний кінець: «Мене безглузда й несподівано вбога лякала смерть — Ще у мені не згас Пісенний дар, натхнень моїх алмаз, Він ще не дав того, Що дати змога...» Однак жадання творчості невситиме, відчуття власних сил таке безмежне (а відчуття це завжди забігає наперед можливості самореалізації), що поет певен: «Мого життя не вистачить мені Для діл, що їх у задумах лелію. І не одну мою жагучу мрію Зі мною поховають у труні...» Творчість постає як одержимість:

Навчіть перо тримати, друже мій,
До спазм, до змлівання, до каліцтва,
Щоб видати всю силу чоловіцтва...

(«Граносло́в»)

Поряд із жагою звершень, які заплідні́юють, одухотворюють життя,— терзання, сумнів у повноті своєї праці, у повноті власної самовіддачі, у живучості власного слова: «А ти, моє трудне й пекельне слово, Чи заговориш, як мене не стане, Чи разом з голосом моїм умреш?»

У творчості Д. Павличка багатозначними, поліфонічними є образи пітьми, темряви, страждань. Це темна, неосвітлена сторона буття і водночас стимул до життя.

Але без темряви — свою снагу
Не може сяйво людям об'явити:
Потрібна ніч знесиленим очам.

Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний —
Ті води, що прозріють у криниці.

(«Погляд у криницю»)

Серед поезій Д. Павличка про життя і смерть є сонет «Туга». Розпредмечення абстракції через образ знадливо-жорстокої жінки постає як розгадка однієї з таємниць буття.

Ця жінка жде мене. Вона стоїть
На хмарі позолоченого листя
Під кожним явором. Вона чекає
Мене опівночі на площах міст.

Вона по водах весняних, розлитих
Поміж хатами, йде назустріч мені.
В ілюмінатор літака мого
Злітаючого — дивиться знадвору.

Ніщо так не відлякує мене,
Як усміх скорбний на її обличчі,
Ніщо так не приваблює, як зір
Її очей жорстоких, у котрому
Я запримітив лаский промінець,
Глибинний зблиск не смутку, а любові.

Це складний, суперечливий, багатий саме завдяки глибинній неоднозначності образ вічної туги за життям, за щастям, ідеалом, коханням. Невичерпний образ і, головне, до кінця не «розшифрований»... «Усміх скорбний», «ніщо так не приваблює, як зір її очей жорстоких...» Всюдисуща, вічно тривожна, хто ця жінка? Що за знак подає вона: поклик життя? Поклик і застереження смерті? Все переснувалося, переплелося іронічними судженнями. Та зважмо: останнє слово в сонеті — «Любов». Це згармонізоване завершення тривожної, тужливої музики. Примирення, злагода раціоналістичного знання й небесної романтики. Елегійна інтонація підкреслює драматизм почуття. Дух не скутий страхом перед життям, його таємницями.

У кожного поета шукання власної відповіді на найзагальніші питання. У Леоніда Талалая тема *tamanto mori* навяана чи не в кожному вірші і майже завжди на другому плані, що творить тло. Основний знак, «сигнал» цієї теми — образ протягу. «І вітер пробіга по спині, І протяг двері відчиня...» Або: «Протяг увірвався до їдальні і підняв на шворці рушника», «І гостріш відчуваю, як протягом час В моїх порах свистить, з мене плоть видува». «І віє холодом у спину Серед розпеченого дня». Цей перегук рядків можна продовжити далі. Безперечно, це не самоповтор, а смислова, змістовна домінанта, тема часу, життя, смерті. Цікаво: найчастіше цей мотив зринає — за законом контрасту — саме в момент піднесення, щастя, злагоди. Світло — і неминуча тінь. Ось поезія «Під сонцем горілиць»: її можна подати як узагальнюючу картину, як певну модель витлумачення Л. Талалаєм вічної теми. Експозиція: «У колі на траві» бачимо ліричного героя з коханою. Тут же, вписані в коло,— «тінь сосни і кошик під сосною», повний запахущих полуниць. «Проміння золоте з'єднало землю з небом»: коло

індивідуального буття природно накладається, вписується в грандіозне коло світотвору. Момент гармонії внутрішнього «я» і всесвіту. Ідилія? Так, певно, мить ідилії чи ілюзія ідилії. Може, вона протривала б довше, аби не тінь сосни, від якої постійно треба тікати, пересуватися на сонячну сторону...

...Тремтить густе проміння.
Торкнися до кори — долоню обпече,
Та шерхотить пісок,
І знову холод тіні
Торкається руки і дихає в плече.
Неспокій нароста, хоч вистачає місця
Під сонцем на землі
У полі при сосні...

Перебіг світла і тіні, плинність світлового дня (а день — як він, як ціле життя) неминучі, невідворотні. Ще недавно було так багато сподівань, загадувань на майбутнє — і недаремних: повний кошик полуниць, а далі «вже ребристе дно» тільки намацує знічена рука...

Ця картина — краплина життя, конкретна ситуація, що переросла в узагальнення поетичної мислі. «Уже замало місця — З одного боку — тінь. З другого — пітьма...» «Помикальна тінь сосни Лежить на сонячнім узліссі»,— пише поет в іншому творі...

Можна відзначити очевидне «перегукування душ» ліричних героїв Л. Талалая і П. Мовчана. Поезії останнього взагалі притаманна постійна напруга, пульсація буттєвих проблем: час і простір, сенс людського існування, а відтак — взаємозв'язок життя і смерті. Прикметно, що поет вдається або до свідомого «вип'ячування» згаданих мотивів, або ж до притлумлення їх, до «затемнення».

Світліє корою прожилля берів,
Їм сила незрима напружує віття;
цей смуток звідкіль, що до кістя прирíс?
Невже починаю старіти?
Скупішають рухи, і важчає крок,
і світло вбирає обличчям всезрячим...

Мотив старості невипадково пов'язується тут із особливою розчуленістю («І як безсоромно я плачу...»). Розчуленість ця — вияв на новому рівні духовної спорідненості з матір'ю. Матір'ю, що означає початок твого життя і водночас ніби кінець (старість матері — твоя зрілість і старість теж...).

Правда моменту викрешується, як іскра, від зіткнення протилежно заряджених емоційних зарядів:

Чому проминає усе? — не збагну,
хоч мудрий і все розумію;
І радісно б треба стрічати весну,—
забув? розучився? не вмію?

Ліричний герой повідомляє, що життя ще розгортається для нього («світло вбираю обличчям всезрячим»). І думка сама веде, мов нитка, до духовної основи єства: до образу матері, яка вже «незрячим обличчям вбираючи пилях ...наслухає скорботу». Один лише штрих, одна скупа побутова деталь («і бачу на відстані матір сумну, що сильною чистить лопату») — і картина набирає повноти і достеменності. Так само, як і далі:

О. Пасіка. Різьблення по дереву

«Під нігтями в неї чорніє земля, земля запеклась на чоботях...» Мати вже й сама як земля. Це знак, попередження, звістування про близьку вже, останню й рішучу зрідненість її із землею. Смерть батьків наших наближає і смерть їхніх дітей. Так ворог бере останній рубіж — і надалі боротьбу з ним треба вести сам-на-сам, віч-на-віч. «Ще видно похилу самотність мені, а далі — шовкову завісу...» Вірш цей, хоч, може, і парадоксально це звучить, напрочуд гармонійний. Є тут той врівноважений спокій, який називають мудрістю. «Шовкова завіса» — фінал, завершення конкретної життєвої драми...

Ідея взаємопереплетіння часу й життя людських поколінь пластично зреалізована у вірші Л. Череватенка «Крізь непрозірний час». Герой знайшов схованку від грози... в стародавньому склепі, де поховано прах жінки.

Крізь непрозірний час я розпізнав
Литво чола, чітку споруду вилиць.
...На декілька народів і держав
Два серця під одним склепінням бились.

Миттєве запаморочення від грозових розрядів і нестачі кисню (так розгортається «зовнішній сюжет»), а головне, від дотикальної, достеменної близькості далекого, віджилого вже світу вмить змикає потік часу. В цій умовній ситуації можна добачити й художницьку модель одвічного руху до «пралона» (стародавній склеп і є те пралоно, символічне повернення до праджерел і праперв). Одначе не на цьому акцентує увагу поет.

Я зрозумів: на світі не щеза
Людська надія і людська сльоза.
В закрижанілій несхитненній тиші
Є паркі, досконаліші й тонкіші
За золоті квадрати, кола, ромби
На подолках, зап'ястках, біля скронь...
...Блюзнір, я задихнувся, і оглух,
І поруч неї навзнак розпростерся.
І колихнулись наді мною перса...
...Водою змило з мене порох жінки,
Що матір'ю була колись моєю.

Ідея безперервності життя і зв'язку всього сущого, ясно, не нова. Одначе нове художницьке тлумачення такої думки висвітлює несподівані її переливи, заламі, вірогідну химерність «сплаву» людських поколінь.

У доробку Миколи Вінграновського знаходимо надзвичайно цікавий вірш «До себе», витриманий у традиційній для нього поетиці «заклинання», самозамовлення, самонапучування і самонавіювання. Наведу його повністю:

Не дивись у сніги на дорогу оту,
Не дивися на заячий слід у сльоту,
Не дивись на крило, не дивись на стебло,
Не дивися на те, що було і цвіло.

Не дивися на небо, де хмари пішли,
Не дивися на сон, де наснилися ми,
Не дивись на сльоту, що покинута в пил,
Не дивися на пил полинових могил.

Не дивися на люд і на вулик його,
Не дивись на ім'я від наймення його,
Не дивися на те,
на що завжди дивись,
Ні на що, ні на ще, ні на що не дивись!
Не люби свого батька — ту руку стару,
Не люби його саду вишневу кору.
Не люби свою матір в печалі й жалі,
Не люби її крони м'яні й малі.

Не люби свого сина від колиски його,
Не люби товариства від порога його,
Не люби всього світу, себе не люби,
Не люби свого духу —
домовину роби!

Суцільна застережливо-негативна анафора «Не дивись» і «Не люби» — два смислові ключі цієї поезії. Здавалося б, маємо в цьому творі доведений до крайності, мало не до абсурду принцип memento mori — «пам'ятай про смерть». Живучи не живи, а постійно пам'ятай, що на тебе чигає та, із косою... «Домовину роби!» Ця великої сугестивної сили «настанова» прекрасно виконує своє «призначення»: тотальне заперечення всього живого, навіть самого себе («Не люби всього світу, себе не люби») переходить у цілковиту свою протилежність: ствердження життя, його творчого духу, снаги — незважаючи ні на що. Ця інвертована ситуація, з блиском проведена поетом на всіх рівнях, на одному диханні, як здається, передана ним, архаїчна за своєю суттю. За принципом від супротивного нашими прапредками вибудовувалися застережливо-навіювальні (перед вирішальною, значною подією) спеціальні заклинання.

Тема життя і смерті як художня тема невичерпна. Ця вічна мистецька проблема тим і вічна, що загальнолюдська.

Лірика про життя, смерть і безсмертя — поезія особливого роду. Вона відкриває напружений «ландшафт свідомості» художника. Вона показує природне, невимушене злиття громадянських турбот й інтимних, потаємних переживань. Роздуми про смерть заради життя дають можливість очиститися від усього випадкового, дрібного, несуттєвого.

Художницьке освоєння теми життя і смерті якоюсь мірою «обов'язкова програма» для кожного поета, бо неусвідомлений (чи осмислений) досвід смерті так чи інакше нагромаджується в кожній людині. А відсутність творів цього проблемного кола може вказувати на нестачу істинних життєвих цінностей...

Лірика про життя, смерть і безсмертя так чи інакше висвітлює проблему особистості, проблему цінності людини, людської цивілізації і всього живого. Під цим кутом зору і **знак Чорнобиля** не як окремішній, частковий «сигнал», попередження, застереження усьому людству — знак Чорнобиля став своєрідним трагічним символом нового мислення, нової любові до життя, до його первісних, «простих» основ...

Щоб час не плив крізь пальці...
щоб за нами
раптовий вибух
не підмів столи...
щоб ми під вогняними небесами
немов під Берестечком,
не лягли.
(І. Римарук. «Репліка в дискусії»)

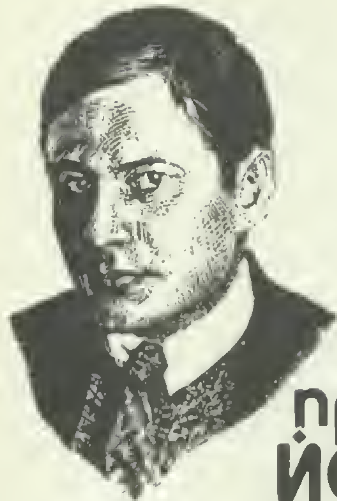

ІЄРЕМІЯ АЙЗЕНШТОК

Спогади про МАЙКА ЙОГАНСЕНА

Майк Йогансен... Одна з найцікавіших, найоригінальніших і найталановитіших постатей в українській радянській літературі часу її зародження. Діапазон його творчих зацікавлень взагалі гідний подиву: мабуть, важко знайти літературний жанр, якого б не торкалося перо цього майстра. Але Майк Йогансен дивував своїх сучасників також і багатством знань, широтою захоплень, уподобань: інтелігент у найвищому розумінні цього слова, затятий мисливець і рибалка, «король більярду», тенісист, колекціонер, мандрівник і романтик... Залюблений у життя, він належав до категорії тих людей, які ніколи не впадають у розпач, витримують найтяжчі випробування долі, вміють підбадьорити інших.

Але що ми сьогодні знаємо про Майка Йогансена, одного з найвидатніших лiриків 20—30-х років, талановитого прозаїка і лінгвіста, блискучого перекладача і літературного критика? Майже нічого. Досі не перевидано його бодай вибраних творів, не написано монографії про митця або збірника його пам'яті...

Саме про цей збірник хотілося б сказати кілька слів. Іще на початку 70-х років, вважаючи за необхідне підготувати книжку про Майка Йогансена, я активно контактував із сучасниками письменника, які, відгукнувшись на мій заклик, написали свої спогади про нього. Деякі з цих спогадів опублікували потім у різний час самі автори (Ю. Смолич, І. Муратов, П. Дорошко), решта ж і досі чекає на видання. Серед останніх, що збереглися у моєму архіві, заслуговують на увагу матеріали О. Лейтеса, В. Гжицького, І. Айзенштока, К. Сторчака, О. Коржа, І. Сенченка, О. Полторацького, авторів, які, на жаль, уже відійшли від нас.

З-поміж цих матеріалів чи не найбільший інтерес становить спогад, який належить перу відомого українського і російського літературознавця Ієремії Айзенштока (1901—1982). Іще в квітні 1973 року, працюючи в ленінградських архівах, я випадково зустрівся з Ієремією Яковичем, який потім запросив мене до своєї господи. Під час нашої розмови, яка тривала кілька днів і торкалася передусім харківського літературно-мистецького життя 20-х років, я пізнав дуже багато не лише з того, що мене цікавило, а й взагалі із хроніки харківських подій того часу. Саме тоді й обговорили ми можливість написання спогадів для згаданого збірника, що Ієремія Якович і виконав у найближчий час...

Спогад І. Айзенштока цікавий насамперед висвітленням найменш дослідженого періоду в українській радянській літературі — періоду її початкового етапу і участі у ньому Майка Йогансена, а також об'єктивним і принциповим ставленням автора до особи Йогансена.

ІВАН ЛИСЕНКО

Сучасники, письменники й читачі 20-х—30-х років, знали Майка Йогансена як талановитого, оригінального поета, що дістав безперечне визнання навіть у такого глухого до поезії критика, як Володимир Коряк. 1922 року в журналі «Шляхи мистецтва» він писав: «Михайло Йогансен — типовий інтелігент у кращому того слова значінню, цілком відданий пролетарській справі, але йдучий своєю стежкою, контролюючий свою творчість науковою аналізою, що дає можливість дорікати йому, що його поезія створена «по останньому слову науки» (В. Коряк. Організація жовтневої літератури. — Харків, ДВУ, 1925). Суть цієї характеристики, що засвідчує радше політичну благонадійність поета, ніж художню вартість його творчості, збережена і в пізніших працях критика. «Йогансен,— читаємо тут,— поет і професор від поезії, але не менш ніжний і хвилюючий лірик» (В. Коряк. В боях. — Харків, 1933). Як і в інших багатьох випадках, критик не виносив власного присуду, не наводив своїх спостережень і суджень, він лише повторював уже відомі в літературному вжитку оцінки, які вважав для себе, так би мовити, директивними.

Знали сучасники Йогансена також як автора цікавих «Пригод Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших», що виходили окремими випусками — тоненькими книжечками (всього їх вийшло десять, і розійшлися вони миттю), й уривків з інших пригодницьких романів, що друкувалися в журналах і залишалися часом без продовження й кінця.

Менше він запам'ятався як дотепний, «задерикуватий» полеміст і ерудований критик, чудово (наскільки це було тоді можливо) обізнаний з західними літературами, особливо англійською й американською. Нещодавно Юрій Смолич нагадав про те, що Майк був визнаним чемпіоном більярду, нехай і не увінчаний відповідними регаліями, але одного разу блискуче, у «прекрасному стилі», як полюблять говорити спортивні коментатори, переграв «самого» Маяковського. Про цей захоплюючий поєдинок я ще згадаю пізніше.

1.

Моє перше знайомство з Майком Йогансеном відноситься до 1917 року: протягом приблизно двох — двох з половиною місяців він навчав мене давньогрецької мови. Сталося це за таких обставин. Восени 1917 року я став першокурсником-філологом Харківського університету. На відміну від більшості своїх тодішніх товаришів, я поєднував навчання в університеті зі службою: був секретарем щойно заснованого в Харкові Народного університету. Робота взагалі не забирала багато часу, але, на жаль, «службові години» збігалися з деякими навчальними. Особливо гнітила неможливість відвідувати лекції професора Я. А. Денисова, який читав нам основи давньогрецької мови. Цей предмет вважався обов'язковим для всіх філологів, незалежно від обраної ними спеціалізації, тобто не лише для власне «класиків», а й для славістів і, здається, навіть істориків.

Великий знавець предмета, Денисов проводив заняття надзвичайно жваво й цікаво. Він досить поблажливо ставився до тих, хто постійно відвідував його лекції: органічно й безпосередньо залучав їх до процесу занять, ставлячи аудиторії питання, змушуючи студентів самих відмінювати важкі грецькі дієслова, викликаючи їх, як школярів, до дошки: тоді це не було звичним. Таким чином професор поступово виявляв можливості своїх слухачів. Наприкінці заключного заняття він упевнено виставляв оцінки в студентських матрикулах, не влаштовуючи особливих іспитів. Це було дуже зручно для тих, хто постійно відвідував лекції Я. А. Денисова.

Коли іспит виявлявся вельми потрібним, навіть якщо спонукали його причини формально неважні, Я. А. Денисов лютував з усієї сили. Він ставив запитання з якоюсь злостивою прискіпливістю, перебивав відповідь студента, перепитував, вселяючи в душу юнака невпевненість і сумніви, «уточняв» відповіді і врешті-решт нещадно гнав студента. Здавалося, він переживав при цьому сластолюбне, навіть садистське відчуття. На факультеті ходила байка (нею обов'язково лякали першокурсників) про якогось «класика», тобто студента класичного відділення, якого Денисов проганяв з іспиту тринадцять чи шістнадцять разів. Нещасний студент змушений був перейти на інше відділення факультету. Мова, щоправда, йшла в даному разі про «класика» (до них Денисов ставився прискіпливо), до того ж цей студент здавав не початковий курс давньогрецької мови, а грецьку метрику, знавцем якої вважався Денисов. Однак коли цю легенду, повторюю, розповідали першокурсникам, вона справляла на них гнітюче враження.

Аби не уподібнюватися цьому «класикові», я після перших двох-трьох занять, що на них ледве пощастило вирватися, звернувся до суворого професора з проханням дозволити мені лише час від часу відвідувати його лекції з таких, мовляв, і таких причин і готуватися до іспиту самостійно. А щоб підготовка була ефективна, я попросив порекомендувати мені досвідченого керівника («репетитора»), який би добре знав вимоги екзаменатора і користувався його довірою. Несподівано для мене професор відразу з готовністю погодився.

— Є в мене така людина! — жваво відгукнувся він. — Молодий Йогансен, син інспектора і викладача другої гімназії.

Зі «старшим» Йогансеном я вже на той час, можна сказати, був трохи знайомий: весною 1916 року складав йому латинську мову, потрібну мені, «реалісту», для одержання права вступу до університету (в реальному училищі латинь не викладалася).

Професор додав, що «молодий» Йогансен тільки-но закінчив університет (чи складав державні іспити, зараз уже не пам'ятаю), вивчав грецьку мову і «чудово знає її» — в устах вимогливого й лютого Денисова така оцінка звучала особливо виразно й вагомо.

За порадою Денисова я написав Йогансену листівку і дуже швидко одержав відповідь. Слідом за цим відбулася наша перша зустріч і особисте знайомство з Михайлом Гервасійовичем. Він виявився високим, струнким юнаком (йому на той час було 22—23 роки), підкреслено спортивного вигляду, що тоді сприймалось не зовсім звично: вельветова куртка, бриджі й «штуци» — так називали тоді шерстяні гамаші. З-під куртки було

видно білосніжну сорочку і краватку-метелика. Все це на ньому вж ніяк не виглядало по-піжонськи, а якось чудово відповідало обрису молодої людини.

Ми швидко про все домовилися. Мені здалося, що рекомендація професора підлестила моєму «репетиторові»: знову ж таки слід пригадати репутацію Денисова — нездоланного й нещадного щодо недбайливих студентів. Про одну деталь із наших домовлень треба сказати. Йогансен висловив побажання, аби наші заняття проходили... в більярдній, що містилась у невеликому одноповерховому будиночку на тодішній Ветеринарній вулиці. Чомусь вона, тобто більярдна, мала широку і почесну популярність серед завзятих більярдистів. До речі, приїжджаючи в Харків, її неодмінно відвідував Маяковський.

Прийшовши туди на перше заняття, в призначений день і час, я застав свого майбутнього викладача давньогрецької мови цілком і повністю захопленого грою. Якоюсь екзотичною ходою,— чи то тигра, чи то червоношкірого індійця на бойовій стежці (як я його уявляв іще дитиною з романів Ф. Купера й Г. Емара),— він походжав навколо великого більярда, іноді присідав і, прицілившись оком, до чогось придивлявся, щось міркував, розраховував. Потім, раптом енергійно випроставшись, оголошував щось малозрозуміле для мене і налягав животом на борт. За якусь мить із сухим стуком, артистично безпомильно (судячи з реакції присутніх) виконував оголошену операцію.

Навколо стояв у шанобливому мовчанні великий натовп уболівальників (тоді, до речі, такого терміна ще не існувало). Лише зрідка лунали вигуки, що свідчили про захоплення присутніх майстерністю гравців. Досить швидко партія закінчилася перемогою Йогансена. Партнер, що програв йому, був літній, вгодований суб'єкт, якого всі фамільярно називали чи то «дида Петя», чи то «дядя Миша». Як свідчила реакція присутніх, був він у цих колах особою шанованою, бо відразу кілька чоловік запросили його в сусіднє приміщення: обмити пивом поразку. А ми з Йогансеном, не виходячи з кімнати, примостилися за маленьким столиком і розпочали наші заняття.

Там же, під стук більярдних куль і приглушений гомін гравців і глядачів (мені завжди здавалося, що більярд — гра серйозна, яка вимагає тиші не меншою мірою, ніж, скажімо, шахи), ми продовжували зустрічатися і працювати,— зараз уже не пригадую, два чи три рази на тиждень.

Здавалося б, войовничий драматизм більярдних поєдинків мав цілком протистояти непролазним хащам давньогрецьких відмін і дієвідмін, затуманених нескінченною чергою «винятків із правил». Пояснення викладача і відповіді учня часто-густо перериватися захопленими вигуками більярдистів — у зв'язку з особливо майстерним ударом кого-небудь із гравців чи непередбаченим «кіксом». Нерідко й самі гравці або їхні судді чи й уболівальники зверталися до Йогансена (називали його тут Михайлом Герасимовичем) за авторитетним присудом, оцінкою чи розв'язанням суперечки, іноді просто за напутнім, заохочувальним словом.

Але наші заняття посувалися непогано. Пояснення Йогансена завжди були прості, доступні й цікаві, хоча він аж ніяк не спрощував матеріал (адже останнім суддею мав бути «сам» Денисов), не вульгаризував важких питань, не змушував механічно сприймати те, що піддавалося раціональному й переконливому поясненню.

Він не прагнув вразити мене силою-силенною лінгвістичних премудростей, та вони, очевидно, були й не під силу мені, зеленому новачкові в філології, першокурснику. Однак за кожною його фразою, за кожним наведеним прикладом (до речі, далеко не завжди з підручника, не заготовленого заздалегідь, а найчастіше тут же, мимохідь знайденого,— вже це свідчило про високий рівень знань Йогансена) відчувався філолог, спеціаліст-класик, закоханий у матеріал, яким чудово володів. З кожним уроком дедалі зрозуміліше ставало, чому саме «молодого» Йогансена назвав Денисов, задовольняючи моє прохання.

Наші заняття тривали недовго: пригадую, Михайло Герасимович був мобілізований на військову службу чи мав бути мобілізований. Однак час був переможений старанням і вчителя, і учня: осінльни ми працювали часто, я навіть випередив своїх товаришів з курсу. Продовжуючи потім навчатися самостійно, час від часу вириваючись на заняття Денисова, я склав іспит разом з усіма. Професор навіть похвалив мене. Це було дуже приємно, хоча я досить добре усвідомлював, що похвала більше стосується до мого вчителя — Михайла Герасимовича Йогансена. Майже так я і сказав тоді Я. А. Денисову.

2.

Протягом двох наступних років я не зустрічав Йогансена і нічого про нього не знав. Час був неспокійний, влада в Харкові часто мінялась. Навіть близькі друзі іноді не бачилися тижнями, а то й місяцями. Наше з Йогансеном знайомство слід вважати «шапкоплинним» або «випадковим».

Однак пізньої осені 1919 року ми несподівано зустрілися з ним в «Учительській хаті». Мені не доводилось читати про неї в історичній чи мемуарній літературі. А втім, варто сказати про неї бодай кілька слів. Мабуть, немає потреби розповідати про ненависть денікінців і взагалі всієї білогвардійщини до національних культур Росії. Намагаючись, всупереч прогресивному ходу історії, відродити й утвердити «єдину і неділиму Росію», денікінська адміністрація відкрито переслідувала все українське в будь-яких виявах. Навіть терміни «Україна» і «український» вважалися крамольними більшою мірою, ніж в дореволюційний час. Їх замінювали наспіх відновленими географічними новаціями, на зразок: «Південь Росії», «південноросійський» або поспішно відродженими дореволюційними — «Малоросія», «малоруський», що викликали, проте, у багатьох «керуючих» і «начальницьких» осіб відчуття явно негативного характеру.

Деякі нечисленні, чомусь уцілілі (тобто не ліквідовані й не розгромлені — забуті або через те, що «руки не дійшли») українські заклади й організації ледь животіли, очікуючи з дня на день неминучого розгрому і закриття.

«Учительська хата» була одним з таких

небагатьох, поки що уцілілих закладів. Містилась вона десь у заломенській частині Харкова. Вдячна пам'ять навіть підказує «точну» адресу — Нетечинська набережна, 53, але я побоююсь довіритись такій точності, що подолала півстоліття...

Як свідчить назва, «Учительська хата» (можливо, й неофіційна), це був, очевидно, клуб для досить численних у Харкові вчителів-українців, з якими денікінська адміністрація не знала, що робити. Фактично ж навколо «Хати».— невеликої, більш ніж скромно обставленої квартири (може, в недалекому минулому однієї з початкових українських шкіл), що мала одну чималу залу і кілька кімнаток,— об'єднувалась уся українська інтелігенція Харкова незалежно від політичних поглядів і переконань. Принаймні так здавалося моїй недосвідченій уяві.

Господарем квартири офіційно вважався педагог Олександр Іванович Попов, людина невизначеного віку, невисока на зріст, з широкою рудою бородою. Невдовзі, після визволення Харкова військами Червоної Армії, він вважався більшовиком (колишнім боротьбистом) і став відомим працівником Наркомосвіти — членом колегії і завідуючим відділом соціального виховання (соцвих).

Можливо,— це я вже усвідомив пізніше,— «Учительська хата» була конспіративною квартирою, явкою для боротьбистів і більшовиків, які тоді перебували напередодні злиття. Конспіративності сприяла і згадана універсальність «Хати» — те, що її відвідували серед інших досить лояльні в очах денікінських властей особи, як, наприклад, академіки Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін.

Під час тих двох чи трьох відвідин «Хати» розмова йшла про організацію циклу лекцій-бесід з історії української літератури. Мене запросили як секретаря Народного університету, котрий за денікінців хоча й не був закритий, однак тримався лише окремими епізодичними лекціями і взагалі ледве дихав. Малося на увазі використовувати об'єднані навколо нього значні сили передової професури і прогресивних громадських діячів.

В «Учительській хаті» я зустрів багатьох знайомих. Крім названих Д. І. Багалія і М. Ф. Сумцова, там бували Г. М. Хоткевич і В. Д. Коряк, на той час чи то боротьбист, чи то укапіст, який перебував після звільнення з ув'язнення на напівлегальному становищі в кооперативному видавництві «Рух». На правах господарів «Хати» приходили О. І. Попов (він, очевидно, там і мешкав) і зовсім молода людина на прізвище Помаленький, пізніше, здається, один з керівників харківського (чи всеукраїнського) комсомолу.

На великий подив і радість, тут одного разу я побачив і М. Г. Йогансена. Радість була викликана усім тим, про що йшлося вище: я часто згадував його з почуттям вдячності. Подив же був спричинений повним моїм незнанням про ті два роки, що минули і що повернули Йогансена до українства, тим, що українська мова й українська література привернули до себе його увагу й симпатії і що він сам тут же розпочав говорити і писати українською.

Свого часу в антрактах наших занять давньогрецькою я іноді розповідав йому про свої студії, про знайдені мною в бібліотеці Харківського університету невідомі автографи Квітки, Шевченка, Котляревського, про знайомство з Г. М. Хоткевичем (бесіди з ним,— колись я розповім про них окремо,— зміцнювали моє захоплення українською літературою, що виникло в зв'язку з моїми знахідками і «відкриттями»), про роботу над рукописами О. О. Потебні. Тоді мені здавалось, що схвильовані мої розповіді не доходили до співрозмовника, і це навіть трохи ображало мене.

Тим більш радісно було зустрітися з Йогансеном в «Учительській хаті», тим більш дивно було почути від нього українську мову...

Проте говорити довго нам тоді не довелось. Час був тривожний: поразка денікінців, які швидко були відкинуті на південь від Орла, з кожним днем ставала очевиднішою. Через Харків невпинно проходили безладні банди цілком деморалізованих недавніх «переможців». Відступаючи, вони вчиняли дрібні напади й крадіжки, роздягали поодиноких перехожих, били їх, вимагали цінностей і грошей, чіплялися до жінок.

З огляду на ці причини (а можливо, й інші, мені не відомі) збирання не було тривалим. Нашвидку обмінявшись думками, його учасники стали розходитись — невеликими гуртами, щоб не привертати уваги поліції. Я пішов з Д. І. Багалієм і Г. М. Хоткевичем.

Йогансена ж знову втратив з поля зору. Уже значно пізніше довелося прочитати його визнання про рік 1919-й як про рік «під враженням денікінщини», що «поклав різку лінію у світогляді» (О. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури (1917—1927), т. 1, ДВУ, 1928, с. 195).

3.

Наступна зустріч з М. Йогансеном відбулася ще через два роки (можливо, і навіть дуже можливо, що були й інші проміжні, але вони не запам'ятались), наскільки можу тепер пригадати, влітку чи ранньої осені 1921 року. Багато що змінилося за цей час — і в історії молодої Республіки Рад, і в житті кожного з її громадян, кожного з нас.

Після заплісневілої мерзоти денікінських часів культурне життя Харкова швидко ожвавало. В місті виникла величезна кількість найрізноманітніших курсів і студій, особливо останніх. Будь-яка військова частина чи виробнича артіль, не кажучи вже про великі організації, підприємства, вузи, намагалися завести власні студії — художнього читання, літературну, драматичну, вокальну (оперного) чи балетного мистецтва.

У більшості випадків ніякого навчання майстерності в цих студіях не було. Під їхніми вивісками досить активно діяли великі, малі і зовсім дрібні театри і театрики, іноді зі справжніми акторами, хоча б у ролі керівників, іноді цілком самодіяльні, якщо користуватися значно пізнішою термінологією.

Незалежно від офіційної «українізації» посилився інтерес широких мас до української мови й української культури взагалі. Її вивчали у різних масштабах, але — скрізь. Поодинокі на той час «українознавці» були, як то кажуть, нарозхват. Одним з таких

у Харкові був М. Йогансен. Принаймні найближчі наші зустрічі, що запам'яталися, були пов'язані з його активним зацікавленням російською й українською філологією, які мали і практичне застосування.

Я тоді закінчував університет, «мілітаризований», як і тисячі моїх ровесників: ми вважалися мобілізованими, але були направлені на навчання. Ми одержували стипендії, червоноармійські пайки, медикам і технологам видавали навіть обмундирування (червоноармійське) з єдиним для всіх нас зобов'язанням якнайшвидше стати в ряди кваліфікованих будівників нового життя, молодих спеціалістів, яких так потребувала наша молода Республіка Рад.

Тоді ж я зустрівся з молодим професором О. І. Білецьким. Він захоплював своїх учнів і слухачів прагненням шукати і знаходити секрети Художнього, секрети Майстерності, намаганням відкрити таємницю того, що робило й робить художню літературу справді художньою, здатною заново відкривати світ. Я заприятелював з кількома однокурсниками, учнями Білецького, і ми надовго стали друзями, колегами в роботі й житті, побратимами у ставленні один до одного і до нашого спільного вчителя. Чи не з першого курсу я почав уже виступати в пресі, встиг зібрати досить велику філологічну бібліотеку і активно продовжував збирання без якихось обмежень, бо ніяк не міг визначити для себе хоча б приблизно напрямків власних наукових інтересів і захоплень.

Згадую тут про все це, зупиняюсь на окремих подробицях, бо вони безпосередньо відбилися на подальших наших зустрічах з М. Йогансеном. Якось улітку чи на початку осені 1921 року мені пощастило придбати велику купу книжок з лінгвістики, зокрема й два великі томи літографованих лекцій О. О. Шахматова в Петербурзькому університеті з історії російської мови,— придбання неоціненне для будь-якого філолога. Сталося так, що своєю покупкою я похвалився тут же Йогансену, якого зустрів на вулиці. Ефект виявився вражаючим! Йогансена буквально затрусило при згадці про лекції Шахматова. З незвичним запалом він заходився переконувати мене, що лекції ці для мене абсолютно непотрібна розкіш (адже я, мовляв, все ж таки історик літератури!), що слід відразу ж, на самому початку збирання, обмежити свої книжкові апетити, не розпорошуючись і не прагнучи до шкідливої в наш час енциклопедичності. Природним висновком зі всього цього виходило: обидва томи лекцій Шахматова я повинен негайно віддати моєму співрозмовнику, для якого вони хліб насущний і навіть не повітря, не життєдайний кисень, а — озон!

Незважаючи на неабияку наполегливість мого колишнього вчителя й очевидну переконливість його аргументів, я все ж таки здався не відразу. Випросив для себе кілька пільгових днів для ознайомлення, бодай поверхового, із своїм придбанням.

За кілька днів Йогансен справді прийшов до мене додому, здається, коли мене не зраджує пам'ять, разом з професором О. Н. Синявським, блискучим знавцем української мови. Удвох вони й умовили мене розлучитися не тільки з Шахматовим, а й з кількома працями з української мови А. Кримського, Є. Тимченка та ін. Книжок, звичайно, було шкода, але не дуже...

Нібн в нагороду за поступливість, Йогансен запросив мене взяти участь у журналі «Шляхи мистецтва»: щойно вийшов перший номер цього журналу, де були надруковані вірші М. Йогансена, М. Хвильового, В. Сосюри, статті В. Коряка тощо. Всі вони, крім В. Сосюри, здається, були співробітниками редакції журналу. Трохи пізніше до них приєднався Г. Коцюба, який приїхав з Берліна, де тимчасово працював в одній з радянських установ.

Завдяки М. Йогансену, а потім і Г. Коцюбі я став досить часто бувати в редакції «Шляхів мистецтва» і в трьох чи чотирьох наступних номерах надрукував кілька статей, зокрема про Потебню й українську літературу, про шевченківські тексти (приводом для статті послужив привезений Коцюбою з Німеччини п'ятитомник творів Т. Шевченка за редакцією Богдана Лепкого), раз чи двічі упорядкував літературну хроніку, переважно зарубіжну. Останню — на пропозицію Йогансена, який у зв'язку з цим сказав мені, що, власне, йому самому годилося б це зробити, але «зовсім немає часу і руки не доходять».

До моєї статті про Потебню редакція наприкінці номера подала невелику примітку, не погоджуючись з деякими судженнями, що грунтувалися на спогадах М. Ф. Сумцова. Примітку цю написав Йогансен. Мене вона не обходила, але дуже образила старого Сумцова: зустрівшись якось зі мною, він висловив своє невдоволення редакційною реплікою.

А статтю про Шевченка журнал навіть випустив окремою брошурою, якій Г. Коцюба дав трохи претензійну і лише частково відповідну назву: «Шевченкознавство — сучасна проблема». Так чи не вперше у пресі з'явився новий літературознавчий термін — шевченкознавство, що набув потім прав громадянства й загального визнання.

Містилася редакція «Шляхів мистецтва» на колишній Губернаторській вулиці, у верхній її частині, навскоси від колишнього губернаторського будинку, на другому поверсі. Редакції належала лише одна кімната, все умеблювання якої складалося з канцелярського стола і кількох стільців дореволюційного ширвжиткового стилю,— тоді самого терміна «ширвжиток» ще не існувало і подібні стільці називалися просто «угорськими».

Не пам'ятаю вже тепер, хто на той час з редакторів сидів у редакції і приймав відвідувачів. Пізніше таким «віце-редактором» став Гордій Коцюба. Надзвичайно спокійний, охайно вдягнений і чисто виголений, він постійно сидів біля вікна, завжди радий не дуже частим відвідувачам, з якими охоче підтримував бесіду. Про закордон розповідав мало: мені здавалось, що саме коло його закордонних вражень було досить обмежене.

Відвідувачів, як я сказав, бувало небагато,— очевидно, не більше трьох-чотирьох на день. А втім, і це слід мати на увазі, відвідував я редакцію не так часто і не систематично, від випадку до випадку — дізнатися про коректуру, одержати або повернути її. З минулих років мені здається, що редакція «Шляхів мистецтва» не була для

нечисленних на той час радянських письменників улюбленим місцем щоденних зустрічей і диспутів, яким пізніше стала майже з початку свого існування редакція журналу «Червоний шлях».

Але й у редакції «Шляхів мистецтва» мені довелося зустріти деяких письменників. Добре пам'ятаю, що познайомився там з Валеріаном Поліщуком, який друкував у журналі свою поему «Ярина Курнатовська». Чітко запам'яталися — кожна по-своєму — постаті М. Хвильового і М. Йогансена.

Хвильовий зовнішністю нагадував солдата, виснаженого в окопах імперіалістичної війни, або щойно демобілізованого червоноармійця, який пройшов важкими дорогами громадянської. Таких багато тоді ходило по Харкову. Хвильовий завжди бігав (він і пізніше не ходив, а бігав) вулицями міста у короткій, обшарпаній шинелі, в обмотках і до краю зношених черевиках, у солдатській ватяній шапці. Над верхньою губою, під сивим носом, у нього довго красувався чиряк, що, очевидно, дуже йому набридав — під час розмови він раз у раз торкався носа двома пальцями лівої руки, ніби закріплював погано приклеєні театральні вуса. Згадую про це, бо пізніше цей жест став для нього звичним.

Що ж до Йогансена, то вся його постать вражала своєю незвичайністю навіть на ті часи, коли вимоги до одягу й зовнішності людини не були високі. Насамперед впадала в очі величезна чорна папаха, то хвацько заломлена на потилицю, то зсунута набакир,— очевидно, залежно від обставин і настрою власника. Такі папахи в роки мого дитинства, що збіглося з російсько-японською війною, носили забайкальські козаки, фотографії яких у тодішній «Ниве» назавжди вразили мою буйну дитячу уяву.

Старовинна папаха (і де тільки пощастило її дістати Йогансену?) увінчувала традиційну для зими 1921—1922 року солдатську шинелю, але не обшарпану і обсмикану, як у Хвильового, а відносно пристойну. Принаймні Йогансен у ній видавався велетом, хоча насправді був середнього зросту. На ногах у нього були добротні чоботи. Обличчя прикрашали хвацькі вуса, не дуже густі й довгі, але такі, що мали явну тенденцію ефектно звисати на-козацький штиб. І ще одне: ходив він завжди з великим, туго напханим брезентовим портфелем під пахвою.

4.

Більш-менш доладні мої спогади про М. Йогансена обриваються десь у середині 20-х років. Хоча це зовсім не означало розриву між нами. Йогансен дедалі більше утверджувався як письменник-професіонал, активніше брав участь у створенні й роботі нових літературних організацій, у безперервних літературних баталіях і дрібних сутичках між літературними угрупованнями. Він поступово відійшов від викладацької роботи, яка спочатку так його захоплювала, рідше з'являвся на засіданнях різних кафедр (мовознавства, української культури, літературознавства). Зовсім облишив розпочаті раніше (і, як свідчили спеціалісти, зокрема О. Н. Синявський, досить успішні) праці в галузі української мови. Тим часом мій діапазон обмежувався науковою і науково-організаторською роботою на кафедрі європейської культури (пізніше літературознавства) в Інституті Тараса Шевченка, спілкуванням з товаришами, участю в журналах та газетах. Можна сказати, що наші життєві шляхи пролягали ніби в різних площинах, мало й відносно рідко зближуючись і перетинаючись. Найчастіше ми зустрічались або в коридорах ДВУ, або в редакції «Червоного шляху», що протягом кількох років були місцем постійного спілкування харківських письменників.

Але на початку 1927 року в Харкові відкрився спеціальний письменницький клуб — Будинок ім. Блакитного, де двічі або тричі на тиждень відбувалися пожвавлені, бурхливі, часом нещадні дискусійні зібрання численних літературних груп. Тут можна було посидіти з товаришами в одній з віталень чи в ресторані «просто так». А любителі більярду мали практично необмежені можливості удосконалювати свою майстерність. Майже щодня в невеликій більярдній кімнаті відбувалися захоплюючі змагання, які збирали чималий натовп глядачів — знавців і любителів.

Найгучнішою і особливо вражаючою серед цих змагань була, без сумніву, більярдна дуель Маяковського з Йогансеном. Про цю дуель розповів у своїх спогадах Ю. Смолич, пригадавши і відродивши в пам'яті найдрібніші деталі цього незабутнього герцю. Не стану повторювати того, про що писав він у своїх «Розповідях про неспокій». Зупинюся лише на окремих подробицях, які почасти доповнюють, а почасти виправляють те, про що так жваво і талановито розповів Ю. Смолич.

У розповіді Юрія Корнійовича потребує уточнення насамперед те, що Маяковський (який «якраз сидів на декохті») продав Будинку Блакитного «свій власний, домашній більярд». Ця розповідь мене (та, очевидно, й не тільки мене!) збентежила: я був знайомий з Маяковським майже десять років — від жовтня 1920 року до останньої зустрічі в Ленінграді; на початку березня 1930-го, коли приїздив у Москву, бував у нього, добре знав його близьких і друзів. Жодного разу не бачив я у нього більярда і не чув про те, щоб він був власником такої чималої речі. Не згадують про більярд Маяковського також автори численних спогадів про нього.

Та й зрозуміло, в жодній з квартир Маяковського для більярда, навіть «кабінетного», просто не було місця, ані в «квартирі-човнику» на Луб'янському, ані в квартирі на Гендриковім, де обстановку кімнати Віктор Шкловський описує так: «Стіл, на якому майже нічого немає, отоманка, над нею смугаста яскрава вовняна мексіканська хустка і поряд шафа до плаття, зроблена за розміром решти вільного місця».

Про «тісні кімнатки», «де меблі треба було замовляти за міркою, бо ніщо не влазило», згадує також В. А. Катанян. Не міг вміститися більярд і в їдальні: там стояв обідній стіл, за яким збиралися дружні гостини, і рояль. Крім свого прямого призначення, рояль використовувався також як знаряддя кари: під нього залазили покарані «ганьбою» гравці...

Не властиво було поетові придбавати речі (передусім меблі), в яких не відчувалось нагальної потреби, і тим більше продавати придбані речі, навіть під тиском тимчасових грошових ускладнень («декохта», як каже Ю. К. Смолич). Але аний такий «декохт» міг бути у Маяковського в 1927 році, коли відбулися згадані події. Поет багато й плідно працював, їздив по всій країні, його виступи мали незмінний успіх і матеріально себе виправдовували. Якщо іноді й виникали деякі труднощі, то вони завжди долалися новими угодами, новими виступами, не вимагаючи таких протиприродних для поета заходів, як продаж «власного кабінетного більярда».

Проте, на мою думку, розповідь Ю. Смолича має-таки в собі певну реальну основу. Пригадую, як свого часу хтось із письменників чи то в Харкові, чи в Москві розповідав мені, нібито Маяковський, приїхавши до Харкова і дізнавшись, що в тільки-но відкритому харківському Будинку письменників немає більярда, обурився і пообіцяв допомогти роздобути такий необхідний атракціон. Це могло статися під час приїзду Маяковського до Харкова 1 або 6 листопада 1926 року, 22—23 або 28 лютого 1927 року.

Завжди акуратний, точний щодо своїх обіцянок і взятих на себе зобов'язань, поет і цього разу виконав роль безкорисливого свата: висватаний ним більярд був привезений до Харкова. На цьому більярді й відбувся поєдинок Маяковського з Йогансеном. Сталося це 25 або 31 липня 1927 року.

Сам поєдинок із захватом описав Смолич. Навіть мені, очевидцеві цієї події, деякі подробиці висвітлились, повиснішали через сорок п'ять років, тоді вся моя увага була зосереджена не так на самій грі (я в ній мало що тямив і лиш милувався влучністю ударів та карколомними візерунками, що їх виписували кулі на зеленому тлі), як на поведінці обох учасників, на напруженому хвилюванні захоплених глядачів. Однак деталі подальших після перемоги Йогансена подій, реакція самого Маяковського на поразку — все це у Смолича в перспективі часу виявилося затуманеним і зміщеним. Розповім коротко про те, що зберегла моя пам'ять про фінал поєдинку.

Настали хвилини загальної радості. Присутні бурхливо висловлювали своє захоплення. Найбільш експансивні уболівальники навіть обіймались. Йогансен справді «стрибав довкола, як хлопчик, граючи в індійця, і гукав щось подібне до бойових кличів команчів чи ірокезів». Але, всупереч усьому, про що розповідає Смолич далі, ніхто не намагався втягти Маяковського в тріумфування. Та це й зрозуміло: всі, в кожному разі, багато з присутніх, знали, що поет відразу шаленів від будь-яких виявів богемного панібратства, давав йому негайно нищівну відсіч.

Ні, в загальному тріумфуванні Маяковський участі не брав. Запальний у всьому до краю, він вносив гру і азарт навіть у щоденне життя (ідучи, наприклад, до Держвидаву підписувати угоду, він підкидав монету: орел чи решка? — загадуючи, «чи буде удача»), він завжди щиро переживав і власні успіхи, і поразки, особливо останні. Так було і цього разу.

Серед загального галасу і пожвавлення він стояв мовчки, прикро вражений і глибоко засмучений. Він здавався самотнім і дуже нещасним. Це було так помітно, що дехто з присутніх, і Майк Йогансен один з перших (це робило йому честь!), згадав про закон гостинності і намагався звернутися до поета зі словами втіхи, запрошуючи до реваншу... Маяковський широким жестом відмахнувся від цих намагань, потім, долаючи почуття, що охоплювали його, прогримів:

— Не вірю, не можу повірити, але змушений рахуватися з очевидним фактом! Лізу під більярд.

Гра йшла «на ганьбу». Зміст цього поняття не застерігався раніше, хоча, як виявилося, учасники поєдинку, кожен з них вкладав у нього свій зміст. Ю. Смолич запам'ятав і описав заведений у Харкові порядок розрахунку з обов'язками такого роду (той, хто програє, повинен пролізти під більярдом). Тим часом Маяковський «розрахувався» так, як це завжди практикував зі своїми московськими друзями: заліз під більярд без будь-якої сторонньої допомоги (Ю. Смолич барвисто описує, як «з одного боку більярда його тягли за руки, а з другого — за ноги» і як при цьому качався Маяковський, хоча загальновідомо, що поет не терпів фамільярності і панібратства, особливо в малознайомому товаристві), він на повний голос, «з почуттям» (у москвичів це було неодмінною умовою: завжди на весь голос, обов'язково «з почуттям»!) продекламував пушкінську «Пташку божу».

Потім він вибрався з-під більярда (так само без сторонньої допомоги), старанно обтрусив костюм, акуратно витер руки носовою хусточкою, змоченою водою з графина. З підкресленою шанобливістю він потиснув руку Йогансену, сказавши при цьому йому кілька гречних слів, попрощався з тими, що стояли поруч, і — пішов.

Барвисто описане Ю. Смоличем гомеричне вшанування Йогансена, коли нібито «пропили, либонь, весь аванс Маяковського під якийсь сценарій», відбулося, очевидно, без поета. Цього вечора він мав ще один виступ, а вночі виїхав з Харкова. «Пропитий аванс Маяковського» слід віднести до помилок пам'яті мемуариста: «Маяковський взагалі не любив п'яного куражу і розгулу» (М. Асеєв).

Я не збирався заново описувати хвилюючий для всіх присутніх (з них серед живих лишилося, очевидно, небагато) епізод більярдного поєдинку двох майстрів. Те, що я розповів, повинно бути поєднане з яскравою картиною, поданою в спогадах Ю. Смолича. Думаю, що від такого поєднання картина стане відчутнішою і рельєфнішою, так би мовити, наочнішою.

5.

У «Розповідях про неспокій» Ю. Смолич скаржився на те, що, працюючи над спогадами, не міг освіжити давнього свого знайомства з книжкою Майка Йогансена «Як будується оповідання». Автор згадує, що ця книжка була своєрідним євангелієм українських формалістів двадцятих років. Не знаю, кого конкретно мав на увазі Смолич: на Україні зовсім не було (якщо не

брати одного-двох винятків) стопроцентних формалістів — таких як опоязівці в Ленінграді чи їхні московські однодумці.

Формалістами, якщо говорити про літературознавців, критика називала багатьох і з різних приводів. Наприклад, М. Зерова за пристрасть до естетичних критеріїв в оцінках чи О. Білецького і його учнів за вивчення у західноєвропейських дослідників, що мали великий досвід у справі вивчення художньої майстерності і окремих літературних творів. У всякому разі, будучи одним з тих літературознавців на Україні, чия молодість у науці минула під знаком захоплення проблемами вивчення художньої форми літературних творів, можу з повною впевненістю сказати: ніяким євангелієм книжка М. Йогансена для нас не була, ніяких відкриттів не містила, ніяких нових обріїв перед нами не відкривала.

А втім, Ю. Смолич знаходить для характеристики праці М. Йогансена і точніші слова, назвавши її «дилетантською». Саме так оцінювала її тодішня критика (В. Державін, М. Степняк). Така ж оцінка, висловлена в коректно академічній формі, наскільки я пригадую, проймала друковані в «Червоному шляху» статті Г. Майфета («З уваг до новелістичної композиції»), полемічно загострені проти праці М. Йогансена. Пізніше ці статті склали дві книжки («Природа новели»).

Але Ю. Смолич, як на мою думку, дуже доречно згадав про книжку М. Йогансена. Незалежно від свого змісту, від цінності вміщених у ній аналітичних розглядів і практичних рекомендацій, вона через десятиліття донесла до нас живий голос письменника. Через сорок п'ять років вона з повною достовірністю, з безсумнівною точністю відтворює манеру усних виступів Йогансена. Завжди «задерикуваті», полемічні, войовничі й загострені проти чогось чи когось, його виступи, як правило, відбувалися під невгамовний гул аудиторії, під обурені протести ображених, під схвальні викрики небагатьох, але дуже гучних однодумців і великої кількості присутніх, захоплених дотепністю оратора і пишністю його парадоксів, оцінок і вироків. Замовчати ці визначальні риси творчого портрета М. Йогансена, не згадати про них, не продемонструвати хоча б деякі уривки просто неможливо.

Я знімаю з полиці книжку Майка Йогансена «Як будується оповідання» (Х.,1928), розкриваю її. І мою увагу привертає не сам «аналіз» з окремими вдалими і влучними спостереженнями — свідченням художньої проникливості і творчої зрілості, але одночасно перевантаження безліччю догматичних наказів і рецептів, що вже давно стали надбанням елементарної азбуки розповідної майстерності. Ці загальні й примітивні міркування (проте викладені жваво, талановито, без настирливої банальності) несподівано чергуються із полемічними вставками, зачіпками й інтерлюдіями,— в них виразно чути живий голос письменника.

Хотілося б донести цей голос до сьогоднішнього радянського читача. Прошу не гніватись на мене за великі цитати: ними Йогансен через десятиліття сам розмовляє з нами. Подібно до магнітофонних записів і патефонних платівок, вони доносять до нас щасливо збережений живий голос нашого товариша, одного з зачинателів української радянської літератури, постійного натхненно-задерикуватого учасника великих літературних баталій і не менш запальних сутичок двадцятих років.

Дайте ж мені руку, читачу, і перенесімося на сорок п'ять років у минуле, у другу половину двадцятих років. Тоді на прилавках книгарень можна було зауважити строкату різноманітність популярних підручників і вчених (часом псевдовчених) трактатів, що мали одну практичну мету: навчити бажаючих літературної майстерності. «Призов ударників у літературу» ще не був оголошений, але фактично численні десятки молодих робітників (через «Гарт» і його філії), як і різного віку селян (через численні філії «Плугу»), уже крадькома чи відкрито «псували папір», мріяли про літературну славу і жадібно припадали до будь-якої книжки чи статті, будь-якого посібника, що допомогли б їм подолати гімалаї перешкод на шляху до принадної літературної популярності.

Таким чином, книжка М. Йогансена мала цілком чітке «соціальне замовлення». Сам автор бачив у ній «практичний порадник молодим прозаїкам». При цьому логічний наголос робився на слові «практичний», бо автор з самого початку категорично відмежовувався від будь-якого зв'язку своїх порад і аналізів з історією літератури та літературною критикою... Йогансен категорично відкидав будь-які посилання на високу естетичну значущість мистецтва, на самодостатню цінність художнього твору. Для нього мистецтво було насамперед одним із видів виробничо-технічного процесу, а натхнення і талант підмінювались поняттям ремесла, тобто щоденної і копіткої праці.

М. Йогансен так і пише: «Мистецтво є ремесло, не таке почесне, правда, як шахтарство та слюсарство, але все ж таки воно може бути цілком чесним і поважним ремеслом без шахрайства і попівства. Як у всякій справі, головне тут — робота. Мистецький «геній» на 4/5 складається з роботи і на 1/5 з хисту. Хто ж хоче не працювати, а «натхненно писати» одразу, як мені недавно порадив один, хоч і не маститий, але дурний письменник, той хай забирається к... історикам літератури. Там натхнення дуже в моді, а знання, культурності й роботи з людей не правлять» (с. 17).

Звичайно, широко освічений і начитаний Йогансен чудово знав, що висловлена ним думка зовсім не претендує на справжнє відкриття, що подібну думку («геній — це терпіння») ще в середині XVIII ст. висловлював Бюффон, а по кількох десятиліттях повторив Пушкін. Але нашому письменникові здавалося особливо важливим повернути стару максиму так, щоб вона зазвучала по-новому, щоб ті, хто не бажає йти за нею, пішли до... істориків літератури,— найсумніше і найбезнадійніше побажання, що його тільки міг вигадати й уявити собі Йогансен. Але, звичайно ж, було в цих висловлюваннях і побажаннях і досить виразне прагнення епатувати — дивувати і вразити — читача. Тут, без сумніву, відчувається данина смакам літературних угруповань, до яких належав М. Йогансен.

Притаманне йому прагнення вражати уяву читача поширювалось не тільки на галузь власне літератури, літературної техніки, літературного мистецтва. Звернувшись до мови художньої прози, Йогансен знову декларує уже знайому нам зневагу до авторитетів, особливо до авторитетів, так би мовити, дипломованих і патентованих.

«Підручника мови для прозаїка не існує,— декларує він. — Прозаїк повинен знати елементарну граматику, трішки знатися мусить на складні — та на настільки, щоб повірити в її абсолютність і головне — читати авторів і словники» (с. 23).

Рекомендуючи далі читачам самостійно працювати в галузі мови, «бо ні один підручник не каже про це ні слова», автор продовжує: «З деяких причин мова наших установ, професорів, книжок, документів придбала своєрідні риси отакого собі розрощеного махрового буяння (...) Уплив старої російської офіціальної мови розраховано на те, щоб маси її не розуміли, наслідування «вищим» класам, писання незрозумілими словами, бажання виявити свою неймовірну освіченість були складали частину отих самих причин» (с. 23).

І в даному разі інвективи автора мали за собою точну адресу. Вони були звернені до надзвичайно плідної в двадцяті роки упорядниці всіляких граматичних і стилістичних порадників — Олени Курило. Освячена авторитетом тодішньої Української Академії наук, численна її продукція мала велике поширення і, як вважалось, давала нормативи всім, кому доводилось у діловій і суспільній практиці звертатися до української мови,— від шкільних викладачів, професорів і академіків до діловодів радянських установ, що автоматично включалися в українізацію адміністративного апарату. Ця нормативність, директивна рецептурність «праць» Олени Курило (Курилихи) особливо дратувала Йогансена: насаджуючи «істинно українську мову», вона не зупинялась перед відлученням від української літератури окремих письменників за їхню нібито «погану» мову. Однак, справедливо зауважує в цьому зв'язку М. Йогансен, «сказати, що прозаїк пише поганою мовою, значить засудити його як прозаїка» (с. 24).

«Ось чому,— продовжує Йогансен,— не можна сказати, що, приміром, Винниченко писав поганою мовою(...) Правда, старий не заглядав у Курилиху з тієї причини, що Курилишина книжка ще не вийшла в світ, але Винниченко прекрасно володів мовними засобами, і ефект їхній на нас був завжди сильний і неминучий. Кожна дійова особа у Винниченка має виразну, своєрідну с в о ю мову(...) Коли б ви (тобто читач книжки Йогансена, майбутній прозаїк, з яким автор весь час веде розмову. — І. А.) могли писати хоч у половину так, як Винниченко, ви були б прекрасним письменником. Письменники пишуть не екзерсиси для шкіл соцвиху» (с. 24).

І далі: «От якщо читач почуває, що ви не вмієте висловити того, що хочете, то, значить, «мова» ваша погана, хоча б і була вона складена на 100% за Курилихою.

Оця сама книжка Курилихи[1], дуже прислужившись для канцелярій та для курсів українізації росіян, чималу шкоду зробила для письменників, ба й для публіцистів. Справа в тім, що ця книжка має три основні хиби: по-перше, вона не розрізняє с т и л і в. Вона виходить з абсолютно неправдивої засади, що українська літературна мова має один стиль — професорсько-канцелярський. По-друге, ця книжка подає раз у раз напровірені, фанатичні, обскурантські рецепти. Вона, приміром, пробує обкарнати українську мову, викидаючи релятивні займенники «який» та «котрий». Вона, не моргнувши оком, виправляє всю українську літературну мову на ніким не ухвалений, на око зліплений взірець. По-третє, вона оголошує інтернаціональне добро, виразя, спільні всім європейським мовам, русизмами. «Тим не менше» в Курилихи «русизм», «не зважаючи» — теж «русизм».

А проте, подаючи поряд із тим корисні рецепти для стандартизації мови канцелярій, книжка ця мав рацію як підручник діловодної стилістики. Та заголовок: «сучасної літературної» — уже попсував мову багатьом молодим прозаїкам і псує ще й далі. Запам'ятайте, що це підручник для бухгалтерів, а не для письменників» (с. 24—25).

Читач без найменших зусиль помітить, що про критиків і літературознавців українських, а також про українських мовознавців, персоніфікованих в особі Курилихи, М. Йогансен говорить не завжди однаково, так би мовити, в різних тональностях. Якщо в першому випадку він трохи кепкує, то в другому його судження пройняті глибоким обуренням фахівця — письменника, філолога, який не може спокійно спостерігати, як мові української художньої літератури силоміць нав'язуються (причому оголошуються єдино можливими й прийнятними) чужі конструкції, не властиві їй звороти, основною метою яких було зруйнувати спорідненість української мови з російською, що складалася віками. Тут, звичайно, виявлася серйозна філологічна підготовка автора книжки, як також і те, що він протягом ряду років викладав українську мову.

На цьому я закінчую витяги з книжки М. Йогансена. Книжка, повторюю, загалом вийшла дилетантська, і сам автор із зайвою поспішністю назвав свій погляд на мистецтво «єдино марксистським» і «єдино правдивим». Але для мене важливим була не теоретична плутанина письменника, що особливо відчутна тепер, на майже півстолітній відстані. Мені йшлося про те, щоб сьогоднішній радянський читач почув голос живого Йогансена — голос людини, художника, патріота, що з усією пристрастю своєї душі боровся за ствердження великого мистецтва Країни Рад.

Ленінград, 1973 р.

Переклад з російської
і публікація Івана Лисенка

[1] З численних робіт О. Курило М. Йогансен говорить тут, власне, про одну: «Уваги до сучасної української літературної мови» (К., 1923, 1925 та ін.),— книга ця справді набула широкої популярності і використовувалась досить часто як довідник і підручник.

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ЧЕРВЕНЬ ЛІТО ЗАРУМ'ЯНИВ

Цю барвисту і влучну приказку, яка, здається, найточніше характеризує перший літній місяць, я почув з вуст своєї мами.

— То, може, ви знаєте, звідки червень взяв собі таку назву? — запитав я.

Мама окинула поглядом хату й зупинила зір на покуті, де яскравів рушник. Великі ружі, вимережані дбайливими руками, красувалися на білім полотнищі.

— Бачиш, як гарно цвітуть квіти! — мовила вона. — То їх ще твоя бабуся, а моя мати, дівуючи, вишила. Літ йому та й літ, а проте наче вчора мережано. Таку лучину, що з літами не вицвітає, фарбували лише червецем. Колись лише з цієї комашки й готували у нас краснини. Мабуть, від того і пішла ся назва, бо збирали личинки тільки у червні.

Про походження наймення першого літнього місяця існує чи не найбільше гадок. Та це й зрозуміло: полудень року увібрав найконтрастніші його ознаки. Одні вважають, що назві прислужилося масове цвітіння квітів, зокрема маку й півонії; інші стверджують, буцім назва пішла від суниць та черешень, котрі починають червоніти; дехто схильний пояснювати походження назви тим, що в цьому місяці найяскравіше і найдовше світить сонце і день удвічі перевершує ніч.

Мають, очевидно, рацію й ті, хто пов'язує назву з масовим розплодом городніх та садових червів і гусені, а також прихильники бджільництва, які вважають, що місяць прибрав ім'я від того, що в червні бджолині матки починають найактивніше відкладати личинки — плодити черву.

Але найвірогідніше назва все-таки походить від червеця. Саме в червні з'являється соножнана комаха — кошеніль. Один з її різновидів — восковий червець — використовувався для отримання «білого воску», а з кошенілі добували червону фарбу. Цей промисел, як засвідчують архівні джерела, відомий був у Київській Русі ще з X століття. Серед інших оброкових повинностей древляни змушені були давати київським князям «по ложці червецю з осідла». Виготовлений з нього барвник йшов переважно на кольорування бойових знамен (звідси й вислів «червлений стяг»).

Славнозвісна «руська фарба» мала величезний попит в іноземців. Візантійські купці спеціально споряджали по неї каравани до Києва. Навіть море, через яке плавали іноземці, називали в давнину Червним (тобто Червоним), і тільки згодом воно транскрипувалося в Чорне.

Відтак попит на червлену фарбу на світовому ринку був величезний. Ось чому, захопивши силоміць українські землі, польська шляхта насамперед намагалася монополізувати цей «ходовий промисел». У рукописному трактаті про народний календар Овруччини, що на Поліссі, з яким я познайомився у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника, стверджується, що до 1848 року «в багатьох селах нашого повіту селяни були зобов'язані інвентарями давати додаток із червецю, до чого вживано міру дерев'яної ложки».

Значним осередком постачання барвника згодом стала Галичина. Окремі міста (їх так і називали — «червенськими») спеціалізувалися на торгівлі червецем, за яким приїздили купці з багатьох європейських країн. Відтак цей край довгий час називали Червоною Руссю. Я. Головацький з цього приводу писав: «Стародавні червенські городи особливо займалися роздобуванням і торгівлею сего (тобто червецю. — В. С.) предмета і від него получили своє названє».

Червенська фарба цінувалася насамперед за соковитий колір і високу якість, позаяк не вигорала на сонці й не

змивалася водою. Цим барвинком кольорували вовну, лляні й бавовняні вироби, лучку і навіть виготовляли жіночу пудру. Широке розповсюдження цього промислу, очевидно, сприяло офіційній назві місяця.

Проте в народі, далебі, побутує й чимало регіональних означень. Ще в Давній Русі первісток літа називали кресником чи креснем, оскільки язичники пов'язували своє життя із «небесним вогнем» — сонцем. Адже слово «крес» (чи не звідси й назва добувача вогню — кресало?) означало «живлющий вогонь». А саме на червень, як уже мовилося, припадає період найвищого сонцестояння. Була й інша назва — «ізок», тобто місяць сюрчання коників.

Червень називали також гедзнем, кезднем, біздием чи бездием, позаяк під цю пору з'являються надокучливі гедзі та сліпаки, котрі бунтують корів і коней. Деінде його іменували й «червивим місяцем» — це пора розвитку гусені і шашелю. Тому в червні намагалися не заготовляти деревину для житла, бо воно швидко псуватиметься.

Відомий український етнограф В. Шухевич зафіксував на Гуцульщині й таке означення червня — гнилець. У цей час настигає пора сінокосів та затяжних дощів. Від того сіно нерідко гнило.

Щоправда, слово «гнилець» стосується і пасічництва. Цим терміном визначають вельми небезпечну інфекційну хворобу. Вона з'являється тоді, коли бджолина матка відкладає личинки. Якщо частина черви застигла, тобто захолола від протягів, починається процес гниття. Інфекція переходить і на робочих бджіл. Уражені гнильцем комахи практично не виліковуються і гинуть. Ця злоякісна хвороба з'являється переважно в червні, коли плодючість маток особливо велика. Можливо, діалектна назва місяця — гнилець — також пов'язана із пасічницьким терміном.

Співзвучні нашій мові назви місяця і в деяких інших слов'янських народів. У білорусів — червень, поляків — червец, чехів — червен. Давньоболгарська мова також фіксує термін «чрвен» (щоправда, це стосується наступного місяця — липня). Проте у творах наших класиків зустрічаємо й назву «іюнь». Генеалогія цього слова походить од ймення давньоримської богині Юнони, котра була покровителькою подружнього життя.

Здебільшого на червень припадають і зелені свята (трійця), якими язичники вшановували буйне пробудження природи. Свої обійстя вони прикрашали живими квітами, пахучими травами, гілками клена тощо. У ці дні люди виходили на лісові галяви, щоб віддячити природі за буйнозеленість. На жаль, багато дійств уже втрачено назавжди. До нашого часу дійшло тільки одне з них — «Водіння куста». Його й досі святкують у кількох селах на Ровенщині. Найповніше зберігся цей обряд у селі Сварицевичі.

Тройзільчасті свята утверджували глибоку пошану людини до природи, її краси і неповторності. Вони були такі популярні в народі, що християнство не змогло знівелювати їх. Довелося, отже, «прилаштовувати» й свої релігійні святки.

Напередодні зелених свят (зауважимо, яка гарна назва!) наші предки відзначали так званий клечаний тиждень. У цей час селяни ходили до лісу, щоб заклечати, тобто чертити, прорубати, місце для майбутнього поля. Вибрана в такий спосіб ділянка мала давати щедрий і багатий урожай. На клечаному тижні годилося конче завершувати і сівбу ячменю.

Натомість наступав русальний, або мавський, тиждень. Згідно з повір'ям, нехрещена дитина, котра помирала протягом цього періоду, перетворювалася на русалку або мавку. Тому молоді, зосібна дітям, батьки забороняли ходити полями. З цього приводу побутувало безліч різноманітних легенд. Русалок змальовували голими, з розпущеним волоссям, що тільки й чекають, кого б затягти в жито й залоскотати до смерті. Навіть у повоєнний час ми, діти глибинних поліських сіл, також вірили в існування русалок. Дослідники традиційного побуту українського селянства вважають, що це зумовлювалося чисто господарськими потребами — саме починало красуватися жито, колосся наливалося зерном, а отже, у такий спосіб збіжжя оберігали від толочіння.

В кінці місяця — з 29 червня по 12 липня — наступає двотижневий петрівський піст. Традиційно на Україні, як відзначав М. Максимович, з петрівкою пов'язані цікаві обряди. Оскільки в цей період наступає певний перепочинок од нагальних робіт для жінок, то вони бралися за рукодільництво.

Для дівчат це був період вибілювання полотна і тіпання конопель. Щоправда, цю роботу починали в травні, коли зацвітали сади. Але як тільки закрасувалося жито, її припиняли. Вважалося, що, б'ючи прачами по полотні й тіпаючи коноплі, тим самим завдають шкоди житові — облітатиме цвіт і пустозерними будуть колоски. Відновлювали цю роботу в перший день петрівки.

Жінки, в свою чергу, збиралися на

почухрини. На такх колективних сходках воки мккалк аовиу, робили з кеї куделі й пряли. Почухрккк, як і вибілюваккя полотиа, супроводжуввлося пісиями. Для цього був спеціальний цикл, так зввкі петріаочки.

З початком петрівкк збігалося і саято прощакня з вескою. Його алаштоаували у перший покеділок посту. Називалося аоио розиграми. Наступкий день — вівторок — імеиувався блискавицями. Очевидко, в давкипу цей обряд скмволізуввв початок літа і маа коккретизоавие дійство, котре аиаслідок християкськкх заборон атратилося квзавждк.

І в иаш час з черпием пов'язані цікаві обрядк. Лісівиикк оголошують його місяцем тиші — птахи і звірі саме аиаодять своє потомство. Невипадкоао, що на цей період прнпадають Всесвітні дкі захисту дітей та охорони иавколишнього середоаища. Черпень, отже, не тільки літо рум'якить — аін розділяє иавпіл річний цикл. Від того й іменують його ще й полудием року та переіcтком літа.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Тимофія (2). З ким пов'язакнй період сіяккя огірків: «Нв Тимофія великв кадія».

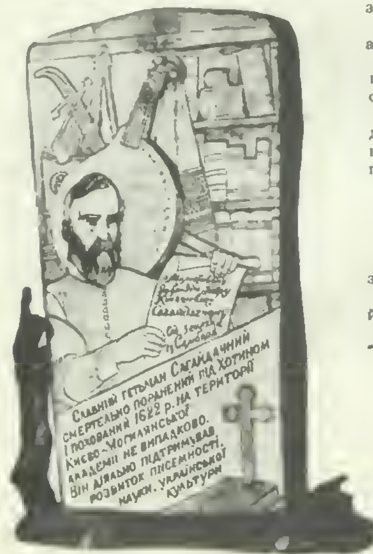

Олекк (3). Вкcаджували кайпізніші овочі, починали сіятк льон. Ваажалося, що вже не буде заморозків. «Після Олени царстаує зелений», тобто буйнотрав'я.

Ретельно спостерігвли, яким буде день иа Олени — сонячним чи дощоаим, — то так піде й иа осінь.

Феофанії-колосиниці (11). Починають колоситися зернові. «Ходкть Федося й дивиться колосся», «Прийшла Феодосія дивитись, хто як сіяв».

Хвритока (14). Якщо йтиме дощ, то до кінця місяця, а коли сонячко — на добрий налив колосся.

Луки (16). Південний вітер для яровини добре, в колк з півиічкого заходу — иа сльотаве літо. Якщо йтиме дощ, то вродяться гриби.

Митрофвкв (17). На Поліссі сіяли гречку й льок.

Кирилв (22). Зацвіла липв — кв тепло й сонячне літо. Щедркм буде медозбір.

Варфоломія і Варвари (24). «Варфоломій і Варвара дня уірвали, а ночі доточили» — з цього часу починає коротшати день.

Оиопрія (Окуфрія) (25). День літкього сонцестояння. «Оиопрій — сонце підіпри», «Сокце иа зиму, а літо иа спеку». Це буа остаикій строк висіввкия пізньої гречки. До Оиопрія мала закінчкткся перша косовиця сіна.

Зв повір'ям, «иа Оиопрія соловей ячмінним колосом вдавився». Відтак замовкають спіак птахів.

На Оиопрія рясиі роси — ка добркй врожай.

Тихона (29). З цього чвсу переставе куввти зозуля, «бо макдрикою вдавилася».

Крім того, ка Тихокв починається двотижкевкй петрівський піст. З петрівкою пов'язано чимало прислів'їв та приказок.

У петрівки день як рік.

Петрівка — кв хліб голодівка.

Пішло аже мекі з петроаого дия.

Хліб ка петрівку ощаджуй.

Хто в петрівку сіна не косить, той зимою в собак їсти проскть.

Мвкуїла (30). Якщо погодв дощова, то й зима буде сніжно.

О. Пасіка. Різьблення по дереву

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ

ДО РОКУ 1625

■

Як ми знаємо, уже слідом по Хотинській війні, коли козаччина, сповнивши, що від неї хотіла шляхетська Річ Посполита, не хотіла покоритись і утишитись, як того та собі бажала,— в правительствених сферах принято було рішення новим кровопуском прискромити козаччину. Наш землячок, князь Збаразький, своїми листами і промовами дає характеристичну ілюстрацію, як сей мотив — потреба козацького кровопуску — незмінним провідним мотивом, шляхетським praeterea censeo, звучав усі сі роки. «Не успокоювати їх, а цілком звзволитися від тої біди». «Не комісарами з ними діло вести,— бо через те вони тільки ще більше надувалися і набралися фальшивої величі, що з ними, як з якою сторонньою нацією, через найвизначніших людей Польщі, трактатами, а не воєнною силою ведено справу». Так пише сей український магнат, віддаючи тим, безперечно, настрій цілої своєї верстви.

Та біда була в тім, що власних рук своїх приложити до «визволення від сеї біди» він і вся та верства були не скорі, і коли король кликче його до участі в оружній комісії, що має задавити ту козацьку біду, сей пан знаходить уже безконечний ряд «консидерацій» на ту тему, що козаччина стала великою силою, до війни з нею треба добре приготуватися, а не акрикватися з чим-небудь. «Борони Боже, легкодушно вирвавшися, якоїсь катастрофи війську! Побіда не повздержка, найгірша бестія, як то кажуть. Скільки-то в руках тих людей (козаків)? Всі руські краї, що почасти вважають себе пригнобленими панським правом, почасти через ту унію і релігію в дурнім своїм завзятті нарікають,— без сумніву підняли́ся б потім і разом з ними хотіли б помститися. А тут в Короні придавлені своєвільні купи і всі, хто має апетит до такого хліба, зараз би з'явилися і ниулися... Ваша кор. мил. не маєш в тій державі ніяких сил, які міг би двигнути, рятуючи гідність і безпечність своєї держави: універсалами, певно, не міг би які утихомирити, ані побудити когось до оборони — тільки плач, і лемент, і перестрах зістали б... І не дай Боже пророкувати — за тим і заграничні, і внутрішні противники вашої кор. милості, які є, захотіли б мішатися і ловити рибу в скаламученій воді». (Землячок наш, як бачимо, не зле намалював перспективи, які стрінуть Річ Посполиту при першій катастрофі в боротьбі з козаками. За Хмельниччини все воно справдилося вповні. — М. Г.). І останній висновок з того всього — не пориватися з якою-небудь збираною дружиною на козаччину. Ліпше ввести коронне військо в центр Східної України і, «не дражнячи тої гадини, а примилюючись», розложити його на зимові квартири, навести на них страх і потім, на випадок, з повними силами наступити на них.

От такі благорозумні «консидерації», безперечно, на різні мотиви повторювані панами на королівські поклики до участі в оружній комісії, служили головною перешкодою для того, щоб сповнити те рішення. Рік за роком минав серед порож-

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989. №№1—11. 1990. №№ 2, 4, 5.

ніх погроз з боку Речі Посполитої, непослуху і викрутів з боку козаччини. Воєнні сили Корони спочатку були паралізовані конфедерацією. Потім відтягала їх сторожа границь від татар. Та й мало було того війська коронного, щоб з тими кількома тисячами наступати на військо козацьке, раховане тепер на 40—80 тисяч. Небезпечно було викликати його на боротьбу на життя і на смерть. А остання зима принесла нові трудноші у вигляді формального союзу козаччини з Кримом, зносин її з Москвою. В офіційних колах тривожно обговорювано ту обставину, що під час останньої морської війни (1625 р.) козаки знаходили поміч і опіку в кримських містах. Можна було боятися, що, виступивши з військом на козаків, можна наскочити на козацько-татарську лігу.

А з другого боку, «надутість» і «арогантія» козача дійшла вже таких розмірів, що годі було далі терпіти — і державному престижеві, і місцевому «народу шляхетському». Козацькі походи на море грозили не на жарт стягнути нову турецьку війну на Польщу. Козаччина починала виступати як вповні самостійна політична сила. Її союз з Кримом, її зносини з Москвою, проекти формальної війни з Портою в інтересах Яхії (не звісними польському правительству ці плани зістатися теж не могли) — все се знаменувало новий курс козацької політики — державної політики на свою руку. В своїй відповіді на ультиматум, привезений Пачановським, козаччина проголосила се ясно: «Король уложив трактати з султаном, ми — ні»...

З другого боку, козаччина стала паном Східної України, і панському праву поруч неї ставало все тісніше. Київський епізод зробив незвичайно сильне враження на шляхетські і правительствені сфери. Комісія згадує поруч київських якісь «убийства богуславські, корсунські і інших багато, наїзди на доми шляхетські». Королівська інструкція на сеймики 1625 року дає такий образ тої незносної ситуації (почасти вже цитований нами). «Домашня сваволя бере гору і так завзялася, що й самим нам тяжка і з сильними сусідами нас розсварює; забувши зовсім віру і підданство, вони урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся власть у козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закони видають. Не згадуючи інших ексцесів, того року напавши на Київ, вбили війта і з ним кількох інших невинних урядників; іншим казали платити непомірний окуп. Не один шляхетський дім спопеліренний, знечещений, скривавлений власними підданими під титулом козацьким. Рік тому важилися вони від свого власного імені укладати перемир'я з султан-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року пересилалися посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею рішають згоду і війну; варушають уложені Річчю Посполитою перемир'я. Сього року, знехтувавши собі королівську заборону, три рази ходили на море і хоч дістали значну відправу від турецького флоту, одначе починили великі шкоди в далеких сторонах турецької держави».

Союз козаччини з Ордою став поважною перешкодою планам про приборкання козаків. З другого боку, не можна було далі тягнути з огляду на Туреччину. Заносилося з дня на день ближче на новий розрив і війну на півночі зі Швецією — було небезпечно лишати полудневі границі в такій небезпеці, в можливості розриву з Туреччиною. І, нарешті, ся постава козаччини у внутрішніх відносинах, її виразна заява, що вона не в'яжеться волею і трактатами Польщі, її повне і безоглядне панування на Україні! Hannibal ante portas (Ганнібал біля воріт! — лат.) шляхетської Речі Посполитої і шляхетського життя і права! Перше ніж рушити коронне військо на шведів, треба було конче постаратися зробити кінець сій «своволі».

Конецпольський, тодішній шеф коронного війська, рік перед тим іменований великим гетьманом, вирішив за всяку ціну розбити союз Орди з козаками. І се йому вдалося літом 1625 року. Маємо про се досить побіжні звістки, але факт ясний. Шагін продав своїх союзників, і Конецпольський міг взятися до козаків. В серпні виплачено в Кам'янці хану і калзі «упоминки» за два роки. (Піп Филип оповідав у Москві: «с Турским и Крымским польской король перемирье взялъ для того чтобъ съ козаки запорожскими справитца». — М. Г.).

Крім сього золотого аргумента, Конецпольський запобігав в сім напрямі впливів турецьких. Відповідаючи турецькому шефу пограничних земель і військ

Мегмет-Дянові на його лист, де той доноряв за козацькі походи на море і хвалився останнім погромом козаків, Конецьпольський старався забезпечити собі не тільки нейтральність турецьку, а й вплив на Крим, щоб там козаки не знайшли якоїсь помочі. Він доручив своєму посланцеві нагадати баші лояльність польського правительства супроти Порти — включно до арештування недавнього претендента на волоське господарство Костянтина Антоковича. Висловлюючи «незмірну утіху» свою з приводу розгрому козаків, пригадував сеймові постанови на знищення свавілі козацької і толкував, що тільки непевні постави турків не дозволили йому досі взятися до знищення козаччини. Повідомляв про свій замір іти на козацтво, «як тільки козаки з моря і Дніпра вернуться до домів своїх», і ждав прихильної нейтральності турецької для сеї своєї кампанії, грозячи, що інакше Польща з козаками помириться, а звернеться з ними на Туреччину. «Певний я,— переказував Конецьпольський,— що коли я звернуся з військом туди, тутешні границі і держава королівська будуть спокійні; бо інакше, хоч ми з козаками й порізнилися, легко б помирилися з ними, якби почули щось вороже з сеї (турецької) сторони, а далі й до тісного союзу у нас з ними прийшло. А і то нехай баша мудрим розумом своїм постарає, щоб козаки не мали ніякої корисні від татар, їм приязних і союзних. Бо зовсім певно, що ті розбійники (козаки), почувши про сильне військо королівське, не посміють йому глянути в очі, але або втечуть до Московщини на Дін, або на Дніпрі в кочовищах своїх засядуть, і якби туди їм від приязних татар якісь припаси стали приходити, то вони легко перезимували б там, задовольняючись навіть скупим прожитком, а на весну пішли б на Чорне море».

Королівський лист до комісарів виданий був 20 липня нового стилю. Правдоподібно, справа з Шагіном була вже тоді наладжена, і треба було подумати головно про те, щоб зібрати поважні сили для оружного приборкання козаччини. Король в загальних виразах згадував про прикрості, які мала Річ Посполита від козаччини, нагадував сеймову постанову 1623 року, що визначила комісію на козаків, але не була сповнена «через неустанні мвйже напади татарські», і в таких же загальних виразах поручав комісарам привести козаччину до порядку якими буде можна способами. «Аби вся своєвільна чернь була виписана, піддані своїм панам віддані, всім покривдженим людям усіх станів була вчинена справедливість, в злочинства були покарані. Козаки на будуче аби пробували на певних кочовищах (sic), визначених їм Річчю Посполитою і гетьманами літом і зимою, готові як слід до служби королеві і Речі Посполитій у визначеним їм числі, списані в реєстрі, під управою старших, поданих і визначених королем. Юрисдикції ніякої аби не присвоювали собі в містах і маєтностях королівських, духовних і шляхетських, а жили під правом зверхності кожного місця. В духовні справи аби не вдавалися, не брали в свою опіку людей, що під покровом духовних справ ведуть політичні інтриги з заграничними державами та присвоюють собі титули владичі без волі і подання королівського. Аби не приймали до себе утікачів заграничних, що удають себе фальшиво за царевичів та господаричів, і видали того Ісвю (sic), явного обманця, що тепер у них пробуває і називає себе сином цісаря турецького». Привівши козаччину до такого порядку, доручалося взяти її на державну плату, але при тім не означалося в сій інструкції ані величності реєстру, ані плати — се полишалося, очевидно, зробити, приміняючися до фактичних обставин.

До участі в переведенні сеї справи король покликав довгий ряд українських магнатів і панів (близько тридцяти), що мали своїми приватними «почтами» уможливити гетьманові сповнення сього трудного завдання. Як звичайно, так і сим разом багато з них поспішилося різними способами вимовитись. Наш знайомий князь Юрій Збаразький у відповідь на зазив, сповіщаючи гетьмана, що він з братом вишле своїх людей у похід, щедрою рукою розсипав знову скептичні замітки про раціональність сеї комісії і взагалі переговорів з козаками:

«Я певний, що козаки зроблять одне з двох: або не вийдуть з Запорожжя, довідавшися, що ваша милість рушив з військом, а знаючи давно, що їх чекає. І тим своїм, що зісталися в глибших українських містах, скажуть або сказали тікати на Запорожжя. Проти вашої милості вони тепер не підуть і перебудуть зиму хоч би в найгіршій біді, сподіваючися, що військо польське буде розпущене або на зимові квартири розіслане, в тоді вони матимуть обставини ліпші і зручніші. Або пришлють кількадесят козаків, заявлять, що піддаються волі короля і Речі Посполитої й готові сповнити у всім накази комісії — військо, мовляв, само не

могло ставитися для своїх недостатків і тому, що не було готове до походу, але переказує через них свою покору, і се має таку ж вагу, якби всі вони були присутні. Скільки в тім буде щирості, знаю, що в. м. легко оціниш, але що ж тут будеш робити, питаю, по принципу комісії? Поставити їм умови — вони все приймуть дуже радо, бо ж піддаються: хоч би кров'ю ті умови писати — все вони удадуть на час, зачвєм своєї натури, аби тільки викрутитися від сього походу і втекти від небезпечності. Побити присланих і тим вдоволитися — значило б попсувати всю справу — се і не в характері ваш. милості, та й не могло б бути експіацією тих бід, які від них неустанно грозять, які не агвмуаало б їх. І по тім би комісари давнім зачаєм поїхали додому, погрозивши їм в листі, а справа ще б більше погіршила-ся». «А тут не словами й не трактатами, як ваша мил. добре знаєш сам, треба заспокоювати і від турецької війни убезпечатися, а зброєю вчинити справедливість за давніші і теперішні непослушності»,— повторяє свою звичайну пісню наш вельможний земляк. «Zemsty tak potrzebney i sprawiedliwej nad temi ludzmi»! («Помсти так потрібної і справедливої над тими людьми»! — польськ.) прагне його шляхетське серце. Він певний, що й Конецьпольський прагне того самого, тільки думає, що нинішня комісія не доведе до того, і дарємно тягнуть панські почти, тратять панські гроші на сей похід. «Якби козаки ставилися купою або де-небудь заскочити їх, як будуть іти на Україну,— не зле б то»,— міркує він, але меланхолійно додає: «Але я певний, що вони тепер з Запорожжя не покажуться, бо і сама неудача їх на морі не допустить їх до зухвальства: не сподіватимуться успіху і не посміють напасти на в. милість, ужнють собі слів ввчних і постави та чекатимуть, аж військо буде розпущене». І боючися, що комісія, не скупавши в крові козаччину, тільки роздразнить її на учасників експедиції, благає він Конецьпольського мати в своїй опіці його українські маєтності і в тій справі посилає до Конецьпольського князя Четвертинського для усних переговорів і просить мати до нього всяке довір'я, як до самого Збаразького. «Хоч він грецької віри, але вдача у нього не козацька, знаю, що рад би він їх всіх бачити в одній ложці утоплених»,— рекомендує його і себе український магнат.

Коронне військо з своїх становищ на Поділлі рушилося на Україну в середині вересня нового стилю. Було його коло 8 тисяч. Ішло на Поросся, на Паволоч — туди прибув дня 25/IX сам гетьман, відправивши різні посольства. Відти поволі посунув Поросcям, повз Білу Церкву, чекаючи комісарських полків, що один по однім прибували до нього. До козаків вислав перед себе Хмелецького, звісного пограничника, запитуючи їх, де хочуть зійтися з ним для переведення комісії, вслухаючися волі короля і порозуміння щодо порядку у війську. Не діставши ніякої відповіді, останнього (дня) вересня з-над Роставиці вислав другого післанця, дорікаючи за таку зневагу і запевняючи, що іде не зі злими умислами, а з любов'ю й повагою до запорозького війська, «бо сам,носячи шаблю при боці, вмію шанувати людей рицарських». Хіба якби не схотіли слухатися короля і Речі Посполитої, грозив він, мусив би «хоч і з жалем сповнити свій обов'язок».

Козаччина була захоплена сим походом і посольствами зовсім неприготовлена. Під сам похід Конецьпольського військо козацьке вибралося в морський похід, третій зряду, а старшина козацька, тоді вже як Конецьпольський зближався до Дніпра, була ще на Запорожжі з головним військом — річ, в попередніх комісіях небувала. Правдоподібно, козаччина покладалася на свій союз з Шагіном, і тим, мабуть, пояснюється таке довге гаяння часу на Запорожжі, що старшина всякими способами силкувалася розірвати союз Шагіна з Польщею й відігріти його союз з козаччиною. Все се, одначе, закрите перед нами, як і та внутрішня боротьба, внутрішні зміни, що мусили йти поруч із тим всім, і на чоло козаччини виставили гетьманом і вождем нового чоловіка — Марка Жмайла, що й проводив козаччиною у сій війні.

Дня 11/X коронне військо підійшло під Канів. В місті було коло трьох тисяч козаків. Вони вислали до Конецьпольського своїх послів, сповіщаючи, що гетьман їхній Жмайло ще на Запорожжі, і вони не знають, як їм бути, і просять, аби військо не наступало на них, а дало їм порадитися. Конецьпольський вислав до них упоминальний лист, писаний від імені комісарів, де вони, вичисливши козацькі

гріхи і загрозивши за непослушність оружною розправою, промовляли до «людей рицарських, чесних, що заслужили собі добру славу в чужих краях кров'ю своєю; заспокоювали їх, що не буде їм нічого злого ні в правах, ні в маєтках, ні в вірі. Очевидно, по Україні пішли поголоски, що польське військо іде на знищення православної віри (так пояснював у Москві ціль походу митрополичий повірник піп Филип: «чтобъ козаковъ уменьшить, а уменша козаковъ, и вѣру римскую въ Киеве и во всѣхъ литовскихъ городехъ учинити». — М. Г.), і сі підозріння комісари особливо вважали потрібним розбити. Але їхні намови не помогли.

Рада козацька, вчинена в Каневі, скінчилася таки тим, що козаки не піддалися, а вийшли з міста, щоб іти до головного війська. Конецпольський тоді, «бачачи грубу уперту» непокірність тих людей, післав на них передове військо, 10 хоругов, під проводом Оджівольського. Козацьке військо йшло скоро, поляки догонили його вже під Мошнами і ударили на козаків. Але козаки боролися сильно, не зважаючи на страти в людях («немало їх під шаблю пішло», доносив про сю битву королеві Конецпольський). Оджівольського прийшлося скріпляти підмогами з головного війська, але козаки все-таки обороною рукою, в порядку відступали перед ним табором, не даючи розбити. Так дійшли до Черкас, де стояла козацька залога з 2000 війська. Вона прилучилася до Канівського полку і разом з ним стала відступати до козацького війська, що стояло над Масловим Ставом, а тепер, з наближенням польського війська, стало відступати під Крилів.

Головне польське військо підходило вже під Черкаси, а гетьман Жмайло з арматою доперва надходив. Се була дуже некорисна ситуація. Козаки, очевидно, наперед були переконані, що прийдеться з поляками битись, а не миритись. Городове військо, що стояло над Масловим Ставом, не вважаючи себе в силах прийняти битву з головним польським військом, відступало, щоб зійтися з запорожцями, а притім силкувалося затримати Конецпольського пересилками. Вислало під Черкаси посланця, повідомляючи, що Жмайло вже рушив з Запорожжя; два дні пізніше — нових послів, просячи, щоб польське військо не наступало на них, поки прийде Жмайло з арматою, і так повторялися посольства ще кілька день. Маємо один з сих листів, з дня 18/X, пересланий через згадане посольство (Івана Мануєстирського і Григорія Трощина з товаришами). Писаний він від «Яреми Михайловича присланого з Запорожа», іменем «всього товариства що на устю Тясмина»; стилізований дуже покірно, навіть униженно, просить гетьмана «зволити трохи почекати, поки старший з Запорожжя прибуде, і з ним могли б ми постановити гаразд про все, щоб вдоволити волю і наказ королівський і вас, наших милостивих панів», — «бо ми без старшого нічого, ніякого порядку не можемо зачати робити». Благає також, аби військо польське не чинило насильств сім'ям козацьким — «жонам, дітям і убозтву нашому, яке десь зісталось». Конецпольський з комісарами відповіли на се новими запевненнями, що козакам нема що боятися якогось лиха від них, коли схочуть бути послушними королеві. Але військо польське пустошило козацькі сторони для «спасительного страху», мабуть, не без волі комісії — «городи і міста зруйнували, зібрали і попалили», як оповідав в Москві піп Филип.

Комісари вирішили чекати для переговорів Жмайла і тільки поволі присувалися до козацького табору, що стояв за Криловим над р. Цибульником, на старім городищі, «де і тепер ще є останки турецької мечеті», як записує сучасна записка. Се теперішнє урочище Табурище, де ще недавно було видно сліди палісаду. Польське військо приступило під кінець так близько до козаків, що з польського табору видко було добре обоз козацький.

Польське військо було в повнім зборі — останні комісарські полки прийшли під Черкасами. Головніші учасники комісії були такі: Томаш Замойський, воєвода київський (привів 300 людей і 5 гармат), Ян Данилович, воєвода руський (550 людей), Гаврило Гойський, каштелян київський з братом і сином (200), Матвій Лесньовський, каштелян белзький, Мартин Казановський, каштелян галицький; далі: Станіслав Потоцький, підкоморій подільський, Стефан Немирич, підкоморій київський, Якуб Собеський, староста красноставський, Олександр Балабан, (староста) теребовельський, Адам Калиновський, (староста) брацлавський, князь Вишневецький, князь Заславський, Єлець, Стрибиль — поляки й українці майже через половину те, що в московських вістях називається «ляхи і поляки» (поляки — спольщена Русь). (Реєстр комісарських полків... подає загальне число 7336 (людей) і 16 гармат, але тут деякі полки номинено і є деякі очевидні помилки.

(Інший) реєстр... дає такі, наприклад, відміни: Данилович привів не 3000 «українців», в 300 в и б р а н ц і в (і в інших місцях теж не Ukraincow, а wybrancow, тільки при Квлиновськім Ukraincow, але, може, помилкою); між присланими полками: князя Корецького 300 коней, Яна Фірлея гусарів 12 і піших 20. В сумі реєстр сей від (першого)... менший на 2000 з верхом. — М. Г.). Всього комісари привели війська коло 8 тисяч. Отже, ціле польське військо мусило мати 17 до 18 тисяч воянів, в з службою можна його рахувати понад 30 тисяч. Сю останню цифру подають нам українські звістки. (Піп Филип у Москві: «было поляковъ тысечъ съ тритцать, а нѣмецъ цысарскихъ три тысечи». — М. Г.). Козацьке військо рахують вони всього на 20 тисяч, а старшими звуть «полковників Дорошенка, Жмайла, Оліфера і Пирського». Поляки-очевидці рахують козацького війська до 30 тисяч. Виходить, що військо козацьке було навіть чисельно або рівне з польським військом, або й слабше, а польське військо було ліпше й уоружене, і споряджене. Се одно вже ставило козаків в дуже некорисні умови. Правдоподібно, козацьке військо, що було на морі, не все встигло вернутися з походу. І, крім того, не було часу зробити повної мобілізації козацьких кадрів на Україні, і тим пояснюється таке розмірно невелике число козаків.

(Зі слів попа Филипа в Москві виходило, що козаки з моря на війну не всі поспіли: «в тѣ жъ поры безъ нихъ (як були на морі) пришолъ на нихъ гетманъ Конецпольской съ поляки и съ ляхи со многими людьми и городы Черкасомъ и Крыловъ и иные, и мѣста разорили, и попленили, к выжгли. А как они съ моря пришли к хотѣли съ Конецпольскимъ бой учинить, и онъ имъ собратца не далъ, и пришелъ на станъ ночью и былъ бой великой»... Справді капітан-баша вернувся до Царгорода з моря в перших днях жовтня...; ледве щоб на 25/X нового стилю козаки з останньої експедиції поспіли з вражтою під Крилів. — М. Г.).

Дня 25/X нового стилю сповістив нарешті гетьмана Жмайло польську комісію і гетьмана про свій приїзд до війська, і другого дня комісари вислали для переговорів з козацьким військом двох своїх членів — українців Немирича і Стрибиля, передавши через них свою декларацію.

Декларація ся починалася з пригадки, яких ласк і щедрот діставало козацьке військо за свої заслуги. «Не будучи по більшій часті людьми шляхетського стану, вони не тільки особистою свободою, але і в маєткових правах своїх були зрівняні з тим першим станом держави. Цілий світ дивився й дивувався, як довго попускано їхнім вибрикам і часто пробачувано їм те, за що публічне право карало б навіть людей найвельможніших, найстаршиніших родів». Далі вичислялися всі звісні вже нам гріхи і прогрішення козацькі: походи на море, самостійні дипломатичні кроки, мішання в церковну справу, нарушення панського права, юрисдикції міської й королівської (спеціальний натиск положено на останній київський інцидент). Кінець кінцем ставилися жадання: військо видасть провідників морських походів і інших ексцесів, попалить човни при комісарських делегатах і на будуче ніхто з них не ходитиме на море ані Дніпром, ані Доном. Поставить послів, що ходили до Москви, для вислухання їхніх свідчень, видасть кореспонденцію «з московським князем» і «царина Яхію». Зменшить військо козацьке «до числа, давніше означеного Річчю Посполитою», виключить всіх понад те число і спише решту на реєстр з докладним означенням їхніх осад,— а мешкати і користати вони з своїх прав могтимуть тільки по містах королівських, «бо маєтності шляхетські й духовні підлягати тому ані мають, ані не можуть». Повернуть грунти, захоплені козаками в королівщинах, без кадань старостинських. Чинитимуть справедливість в усяких скаргах на них. Зносини з заграничними державами занехають, на чужу службу присягнуть, на волості війська тримати не будуть, а на Низу будуть держати певне означене число козаків і стільки лише човнів, скільки треба для довозу припасів. В такім разі Річ Посполита буде виплачувати козакам щорічну платню, уставлену під Хотином.

Се було в головнім не що інше, як повторення гадок королівської декларації, даної по Хотинській війні,— привернення козаччини у відносини, які були їй визначені перед Хотинською війною.

Одержавши комісарську декларацію, козацька старшина признала її умови «тяжкими» і передала на раду. Рада ся тривала другого дня з рана до полудня і признавала умови неможливими. Відповідь була дана на письмі в тоні гречнім, але гіднім.

«Не маловажимо ми того,— починалася вона,— що по предках наших одержали ми за вірні служби нашого війська, які чинило воно на многих місцях, проти кожного неприятеля держави, не жалуючи свого здоровля і майна і не оглядаючися на які-небудь нагороди. Не поводилося воно в тім іншими побудками, тільки хотіло з'єднати собі ласку королів покійних і й. кор. мил. ласкавого пана нашого, що тепер над нами щасливо панує. І за те і предки наші й ми самі від попередників й. кор. милості і від нього самого були наділені свободами в особистім житті, в справах маєткових і в судах, як годилося людям рицарським. І користаючи з тих свобід, ми піклувалися тим завжди, аби так, як ми одержали по наших предках ті права і вільності,— щоб їх і наступникам нашим передати в цілості і непорушності, примножаючи слави,— аби й вони таким чином, одні по одних переймаючи, передавали в потомні часи, як належить підданим, вірним їхній милості королям, панам нашим. А якоїсь неласки короля, пана нашого милостивого, або яких-небудь карань за непослушність ми ніколи не були винні, бо все були вірними сьому підданству і тепер вірні зістаємося».

Переходячи потім до поодиноких обвинувачень і жадань, поставлених комісарами козацькому війську, козацька декларація пояснює, що привідці перших морських походів були військом видані на кару, а пізніші походи були викликані тим, що правительство перестало видавати козацькому війську його платню, і козаки, не маючи з чого жити, «мусили самі про себе промишляти». Зносини з Шагін-Гіреєм пояснюються припадком (ми знаємо вже се пояснення): козаччина при тім, мовляв, рахувала на те, що Шагін заразом хотів бути союзником Корони. Зносини з Москвою не мали на меті ніяких союзів, а робилися «давнім звичаєм» тільки для того, аби московське правительство «не переставало присилати казну» — «від віку московські князі мали звичай присилати нашому війську «контентацію», і не хотячи упускати того, що попередники наші нам передали, ми посилали, допоминаючися до сього; але щоб то було з якоюсь образою маєстату королівського (образа маєстату була в тім, що козаки московському цареві признавали царський титул, а на сей титул все ще претендував королевич, і польське правительство того титулу за царем Михайлом не признавало. — М. Г.) або противне Речі Посполитій, того ані в мислі нашій не було, ані дай того Боже». Ставити перед правительством своїх посланців, що їздили до Москви, військо таки не хотіло. Так само щодо Яхії заявило, що він як прийшов невідомо звідки, так і пішов невідомо куди. В дійсності, коли Конецпольський посунув з військом на козаків, старшина козацька з Запорожжя вислала Яхію до Черкас, відти він прокрався в Київ, і тут митрополит Иов його тримав у себе в чернечім вбранні, а коли дуже почали за ним шукати, вислав його зі своїм повірником, попом Филипом, за московську границю, а з Москви, протримавши досить довго, випустили його в дальший світ через Архангельськ.

(В Москві Яхія оповідав фантастичні історії...: коли польське військо пішло на козаків, вони казали Яхії, що проголосять його своїм царем і під його проводом будуть битися з поляками або, користаючи з його походу, перейдуть через коронні землі в балканські краї, що признали Яхію царем. Але Яхія почав їх відмовляти, доказуючи неможливість сих планів, а заохочував послати до царя московського і просити прийняти їх в підданство і зайняти Подніпров'я своїм військом: «Будеть они хотять царя христіанского (польський король, як католик, очевидно, за христіанина не рахувався), и они бъ послали бить челомъ государю царю и вел. князю Михайлу Федоровичу всея Русіи, чтобъ ихъ принялъ подъ свою державу и послалъ къ Киеву ратныхъ людей, чтобъ Кіевъ со всѣми городы і землями і Запороги привести подъ его государеву руку, и тамъ имъ будетъ лутче». І козаки буцімто й збиралися вислати таке посольство до Москви, але під той час прийшло польське військо, «полки и ляхи, и учали ихъ побивать безъ пощады», і се перебило висилку посольства. — М. Г.).

Таким чином в сих політичних справах козаки відповідали, більш ухиляючи. Але в справі релігійній поставилися рішуче, уважаючи, очевидно, за справу чести не дипломатизувати, а постояти за неї. «Про найсвятішого патріарха

і інших духовних» не хотіли входити в дальші пояснення, вважаючи, що свою справу вони перед королем доста виясняли; з притиском тільки затитулували патріарха найсвятішим з огляду на те, що комісари в своїй декларації висловили сумнів щодо правовитості його титулу. Зате київський інцидент рішуче брали в свою оборону, заявляючи, що й «найнижчої кондиції чоловік» не міг би витримати тих образ православній вірі, які діялися в Києві. І на будуче просили пильно «заспокоєння нашої старинної грецької віри, котрій і король й. м. присягою своєю покій обіцяв,— вбн воив були у всім заховвка, аби ми, дізнавши ласки королівської, Речі Посполитої і п. комісарів, тим охотніше ставалися за цілість отчини проти неприятеля Корони, де в тім була б потреба».

Докори в різних ексцесах військо почасти признавало безпідставними, почасти обіцяло покарати провинників, якби показалася за ними якась вина — «справедливість за кривди, вчинені всякого стану людям, завсіди чинилася, і тепер готові вони її дати кождому по заслугах». Зносини з заграничними державами і службу стороннім державам воно вв будуче готове занехати, коли на те воля королівська; але просить за те потвердження своїх прав і нагород в кривдах, які терпіли козаки. Але щодо приймання різних претендентів — «царків турецьких, московських, господарчиків волоських»,— військо відповіло рішуче, що воно мусить триматися давньої свободи: «з віків за порогами приїзд і від'їзд вільний всяким людям, як би вони не титулувалися».

Походи на море військо готове залишити, коли йому буде підвищена платня, так що могло б з нею обійтися. І човни готове попалити, коли буде за них відповідна нагорода. Мусять бути також відкриті козаччині якісь джерела прожитку, коли забороняється добичництво на морі, «з котрого ми привикли діставати собі кусник хліба»: має бути свобода в ловленні звіра, риби «і чеснім гандлю мати прожиток». З платні, збільшеної під Хотином до 50 тисяч золотих, козаки не тільки не можуть прожити, як хто не має власної оселі («а таких між нами є багато»), ані зброї справити на службу, а навіть ледве на порох і олово вистане її на цілий рік; посли козацькі мали, отже, просити комісарів, аби в тій справі постаралися за козаками перед королем і Річчю Посполитою. На армату козацьку треба також різних речей; коли комісари ображаються тим, що козаки, виходячи на службу королівську, збирають з українних міст всякий припас для неї, як порох, олово, коні, шори, одіж і обуве для погоничів,— то треба справляти такий припас з державних коштів.

Виписку «непотрібних і до війни нездатних людей» військо годилося зробити, тільки щоб виписаним не було потім кар або інших прикростей від їхніх панів. При тім оправдувалося, що не так воно до себе вербувало підданих з королівщин, духовних і шляхетських маєтностей, як самі урядники, беручи від людей дарунки, дозволяли їм приставати до козаків,— через те й ремісників між козаками опинилося багато. Про величину війська, яке мало б лишитися в службі, козаки не згадували. Так само не вважали можливим означити великості того контингенту, що мав стояти залогою на Низу: «малий гурт не постоїть проти поганина, великий не стримається від того, аби не вдарити на неприятеля, хоч би для самого прожитку; треба б його відповідно наділити припасом, одежею, грошима». І знов запитання до комісарів: звідки буде йти удержання тим козакам, що стоятимуть на Запорожжі і відбуватимуть вартову службу?

Обмеження козацького проживання тільки королівщинами військо прийняти не хотіло рішуче. «Жити нам щоб було вільно як в маєтностях королівських, так і духовних та шляхетських, і коли б хто хотів (з приватної маєтності) перейти до королівських міст, то щоб мав право продати свою хату і грунти (rozrobek)». Не так гостро, але все-таки рішуче не хотіло воно прийняти жадання, щоб гетьмана козацького настановляв король або гетьман коронний. «Кождий чоловік підлягає різним пригодам, а під воєнний час особливо смерть його може завсіди спіткати: якби з нагоди смерті старшого прийшлося до короля або до п. гетьмана посилати по нового старшого, міг би з того вийти у війську великий розрух і непорядок; з тих причин хочемо зіставатися при давнім звичаї,— щоб самим собі старшого вибирати». Так само нову присягу зложити, як хотіли комісари, не вважали потрібним, бо зложили її давніше.

Просили ще, аби комісари і гетьман допильнували, щоб заграблені і забрані під час сього походу на Україну козацькі маєтки і сім'ї були вернено назад, «бо не заслужили ми терпіти сього».

Відповідь таким чином, при всім своїм чемнім тоні, була досить рішуче відмовна. Козаки не хотіли прийняти обмеження війська реєстром і нехування своїх старих прав і практик (свобода мешкання, вибір гетьмана). Заявляли готовність піддатися потребам польської політики — не шукати добичі і заробітку у сусідніх держав, але під умовою, коли Річ Посполита дасть їм відповідні способи удержання. Рішуче підносили свій церковно-національний постулат.

В польському таборі відповідь прийнято як розірвання переговорів і casus belli (формальний привід до війни — лат.). Конецпольський затримав у себе послів через ніч, щоб заскочити козацьке військо несподівано. Своєму війську звелів через ніч приготуватися до походу. Рано покликавши послів козацьких, заявив їм, що коли не хочуть показати непослушності й покори, то він їм дасть спробувати шабель своїх на шиях їхніх, і кров їхня спаде на душі їхні. По сій патетичній і гордій промові відправив послів і зараз же по їхніх слідах рушив військо на козацький табір, що, як сказано, стояв так близько, що видно його було з польського табору. Зачалася війна.

Було то дня 19 (29) X. Перейшовши болотисту річку (Цибульник), Конецпольський з трьох сторін ударив на козацький табір і, зігнавши козацькі полки з поля до обозу, розпочав канонаду. Біограф воєводи Замойського з розчуленням оповідає про пана, як він сам рихтував гармати й стріляв з них на козаків, «на здоров'я пану гетьману» (Конецпольському), в той, приїхавши на його крило, й собі йому помагав і такими ж гарматними віватами віддячувався, «по черзі один другому свідчачи свою прихильність, а неприятелеві завдаючи шкоди». Козаки пробували перервати сю милу панську забаву, виславши вилазку — наперед трохи кінноти, а за ними на животах повзли по землі піші козаки в засідці; але поляки помітили їх і вибили козаків з їхніх засідок. Так само не вдалася вилазка під батареї лівого крила.

Увечері польське військо відступило з позицій і другого дня не поновляло своїх атак. Конецпольський видав наказ ладитися до приступу, готувати коші, гуляй-городи й інше знаряддя. Коли про се довідалися козаки,— каже польський щоденник,— на них напав великий страх. Думали перевезтися й утекти за Дніпро, але погода була того дня дуже неспокійна, і ті, що пробували переплисти, потонули. Тоді Жмайло вирішив відступити далі на полудне, на старе городище в урочище Медвежі Лози над Куруковим озером (тепер Крюків навпроти Кременчука), дві милі від Табурища. З вечора розложили вогні в своїм таборі, щоб здурити поляків, а самі пішли на Курукове. Одначе слідом в польськім таборі довідалися про їхнє відступлення: вночі був висланий відділ німецької піхоти на розвідки, і він, підійшовши під самі шанці козацькі в не знайшовши нікого, довідався, що козаки пішли, й сповістив про се Конецпольського. Зараз опівночі зібрав той раду, і на ній рішено не пускати козаків, а йти зараз за ними. Вислано зараз знаного вже нам (прославленого пізніше) Хмелецького, щоб він догонив і «забавив» козаків, поки надійде головне польське військо, а зараз другого дня рушив і Конецпольський.

Так оповідає польський щоденник. Не маємо інших джерел, які б пояснили нам причини сього несподіваного козацького маршу. Правдоподібно, виявилися якісь недогоди занятої позиції на випадок польського приступу, й рішено її змінити.

Сподіваючися польської погоні, козаки ужили всяких способів, щоб її забавити так, як поляки собі хотіли забавити їх. «Було вже годин зо день», коли Хмелецький з своїм кінним полком догонив козацьке військо в милі від старого табору. Козаки, перейшовши річку, лишили в густих лозах на її берегах півтори тисячі своїх, щоб вони боронили переправи, «забавили» польську погоню. Так само відійшовши далі півмилі, до другої води, поставили тут другу засідку з двох тисяч кінного війська. І, нарешті, третю заставу умістили над Куруковим озером, на північній стороні, від поляків, дві тисячі війська в обороннім таборі з возів, розставлених у формі півмісяця. Головним табором стали по другий бік озера в старім городищі і тут, розставивши в кілька рядів вози, приступили до укріплення табору.

Козацькі застави були виставлені на погибель майже неминучу — мали

пожертаувати собою, щоб дати спромогу головному війську отвборктися добре до приходу польського війська. Свою задачу вони сповкилк.

Не тільки вислакий наперед Хмелецький, але і полки Потоцького і Тишкевича, що пішли слідом, не могли дати ради з першою козацькою залогою та, замість биться, розпочали з нею переговорк. Аж коли надтягнула німецька піхота, почала обстрілювати козаків, а за ними й кіннота, позсідавши з коней, ударила на засідку, перейшовши з мушкетами в руках річку,— подалися козаки перед переважними польськими силами. Пішли в розсипку, куди видко, перед польською кіннотою.

Так добігли до другої засідки, й тут повторилося те саме: стрільба по козацьких позиціях, потім штурм і нове відступлення козаків. Польський щоденник хвалиться, що польська кіннота увійшла в такий запал, що громила козаків, «не жалуючи ні коней, ані рук, так що ні один не атік, щоб дати вість на Курукове». Тут знов зачекали пішого війська і з ним вибили козаків з передової позиції і з табору зачали обстрілювати другий бік озера. Під той час стали підходити вже полки й головного польського війська. З ними передові полки польські пішли приступом за ріку й погнали козаків до їхнього головного табору, а багато при тім побили. Тому що козаки табору не встигли ще докінчити її відповідно зміцнити, поляки сподівалися розбити його, користаючись з сього, і ударили з великим імпетом на табір. Але сей запал коштував їм дорого. Козаки з табору прийняли їх влучним вогнем, інші ударили зі своїх засідок, де були позалягали. Багато з польського війська вбито, інших постріляно, між іншими — визначного вояка, рицаря мальтійського Юдицького: поцілено його в самий мальтійський хрест. Ледве не згинув і Замойський, заскочивши в болотисту драговину, де обпали його козаки і ледве не вбили. Польське військо кинулося в нелад назад, але в тім наспів Конецпольський з рештою війська, привів до порядку, роздав позиції й поновив з новими силами приступ під гарматну стрільбу з усіма силами. Але результати й сього більш плянового приступу були зовсім не особливі. Табору розірвати не вдалося, тільки поляки зазнали великих втрат в людях, і сам Конецпольський вважався чудом тільки урятованим від смерті. Тому, коли з козацького табору донеслися якісь крики, як оповідає польський щоденник, рятуючи гонор свого війська, «кричали голосно, просячи милосердя», Конецпольський вважав се за добру нагоду закінчити невдалу битву. Казав забрати батареї з позицій, звів військо і став табором над берегом озера.

Що та козацька паніка і покора була не більше як фікцією комісарів, щоб покрити сумні результати битви, виявилося зараз. З козацького табору не думав ніхто приїздити з чолобиттям. В польськім, роблячи bonne mine (добру міну. — фр.), говорили, що козаки бояться вислати послів до розгніваного гетьмана. Конецпольський, рятуючи непримінну ситуацію, заявив, що він в такім разі більше козаків не пожалує і знову наказав ладити «уже серйозно» коші і всякий припас для штурму. Але комісари, пояснює щоденник, намовили його вислати собі посла до козацького війська, і він пристав на се — післав Хмелецького з іншим ротмістром до козаків, щоб заохотити їх до спокійного полагодження справи.

Се було вповні по афоризму — не йде гора до Магомета, йде Магомет до гори. Але прийшлося «зняти пиху з серця». Перспектива дальших битв по нещасливій битві 31 жовтня, а ще гірше перспектива довгої затяжкої облоги лякала поляків. Вже зачалися приморозки, йшов сніг; трудно було вигодувати військо і коней в таку пору і в такім далекім, глухім куті. Великі були страти в конях і людях. Багато було поранених, що вимагали якоїсь вигоди і догляду, а того не можна було їм дати. Притім, знаючи про зносини козаків з Шагін-Гіреєм,— що вони силкувалися дістати від Шагіна поміч,— мусили поляки боятися всякого протягання війни, бо ну ж Шагін ще раз зломить умову й задумає помогти козакам? А відкладати на пізніше не можна було з огляду на перспективу шведської війни. Тому треба було доконче якось залагодити справу.

В листі, переданім через посланців Конецпольського, заявляв він готовність вибачити козакам їхню непокорність, що вони «сміли підвести корогви свої проти корогов і зброю свою проти війська королівського» (бороничи себе від поляків, що перші наступили на них). Аби лише тепер спам'яталися й покорилися. Інакше грозився, що він «з тутешніх країв не відійде» і буде «над жінками, дітьми і маєтностями» козацькими «суровість свою виконувати». Звучало се грізно (менше вже гідно і культурно). Але з-за сих грізних фраз звучала властива нота:

«Przysyłaycie do nas zarazem posłów»! І те, що ніяково було написати, рятуючи гонор королівського війська, мали, очевидно, усно договорити посланці. Результатом було, що козаки справді вислали своїх посланців з листом, «просячи трактатів», як записує се щоденник. Комісари, вислухавши їх, вислали від себе лист, жадаючи, щоб козаки вислали послів з повновластю для договорення. Самого сього листа не маємо, можемо судити тільки з козацької відповіді. Головним змістом були, очевидно, виправдування в тім, що польське військо по попередніх запевненнях своїх добрих намірів так хижо і безоглядно наступило на козаків. Виправдувалися тим, що козаки шукають помочі у Шагін-Гірея, що вони спалили замок канівський і т. п.

Козаки на се другого дня (3/XI нового стилю) прислали посольство з десяти осіб (були то: Петро Одинець, Іван Ларич, Лев Борута, Іван Бачинський, Андрій Кудиновський, Микола Болбас, Іван Горушкевич, Стефан Микитич, Богдан Пашнив, Іван Пекачевський). Привезли вони нову козацьку декларацію, адресовану до комісарів, і осібні листи (до Конецпольського, як гетьмана, і до Замойського, як воєводи київського). Як в сій декларації, так і в інструкції, даній сим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським, і також предложеній комісії, козаки, хоч у виразах скромніших і здержливіших, а самій речі повторяли погляди і жадання, висловлені в першій декларації. Робили тільки незначні уступки в тім роді, як зложення присяги, але, наприклад, означення реєстру певною цифрою все-таки промовчували («властиво нема про що вже говорити, бо під час походу війська на Україну одних побито, інші, боячися тої вилиски, відступилися від нас і добровільно піддалися панам-урядам українським; але, свoваючи волю п. комісарів, не противимося тому, щоб по поворoті нашім додому люди, ділу рицарському чужі, не пишалися нашими вільностями»); додавали щось нове — наприклад, аби старшині була визначена осібна платня.

Переговори на підставі сих декларацій тривали цілий день, але при великій різниці в жаданнях комісарів і козацького війська не могли дійти кінця. Комісари годилися тільки піднести реєстр до 5 тисяч, а до плати 50 тисяч додати осібну платню старшині; годилися, щоб на випадок, якби гетьман козацький вмер на уряді, військо могло собі вибрати гетьмана тимчасового, поки правительство визначить, але військо не може самовільно ні скидати з гетьманства, ні вибирати. Рішуче признавали далі неможливим, щоб козаки мали право проживати по маєтностях приватних, і відхиляли козацькі прошення щодо заспокоєння релігійної справи такими метикуваннями, що в релігійній справі, мовляв, ніякої кривди не діється і займатися нею повинно духовенство, а не військо. Крім сеї офіційної відповіді, вислані були осібні листи з запевненнями прихильності від тих, до кого козаки писали осібно; були вони писані прихильно, але з панської високості до людей «простої кондиції».

Переговори, ведені в польськім таборі 3/XI, значно посунули справу наперед. Правдоподібно, комісари вияснили козацьким послам, що від певних пунктів вони ніяк не можуть відступити і їхня умова з козаччиною не може бути уложена інакше. Але разом з тим чи не дали вони потиху певні надії, не вказали якісь перспективи, що в дійсності, на практиці сі постанови де в чім можуть бути пом'якшені, ослаблені? Або козацька старшина собі се виміркувала з переговорів, з ситуації. Трактати з козаччиною все укладалися більше про око і ніколи ригористично не переводилися. І сим разом не було причини думати інакше. Ті нові постанови, проектовані комісією, мали бути відновленням постанов комісії ольшаницької 1619 року. Чи не згодилися тоді козаки на них? А в дійсності вони зосталися на папері. Правда, по таких нових заслугах, положених у Хотинській війні, по дальшім рості і сили, і енергії, і престижу козацького вертатися назад до постанов 1619 року, перекреслювати всі надії й претензії, оперті на хотинських заслугах, козаччині було, без сумніву, прикро. Але що ж! І постанови 1619 року вінчали собою великі козацькі заслуги в московській кампанії. Іншої дяки, очевидно, не було що сподіватися від шляхетської Речі Посполитої.

Се все мусило взяти під розвагу військо козацьке, вислухавши відомості і листи, привезені його посольством. Цілий день 4/XI пройшов в нарадах. Невважаючи на значні страти в попередніх битвах (як каже польський щоденник, самі козаки по закінченню переговорів признавалися, що згинуло їх у битвах сеї кампанії 8 тисяч), військо козацьке було ще значне. Поляк, учасник походу, каже,

що було його по всім тім в таборі «щонайменше 20 тисяч». Але перспектива дальшої війни не усміхалася й козакам. В раптовім поході з-під Крилова «урвано» їм значну частину обозу з припасом і запасом, і так спішно закладаючи табір на новому місці, не могли вони зробити його так, як треба. З огляду на все отсе рішено капітулювати. Ввечері до польського табору приїхали посли, які заявили, що два пункти становлять головну перешкоду: козаки не можуть згодитися на видачу провідників попередніх своєвільств і на цифру реєстру, бо поза реєстром лишиться яких 45 тисяч і виписки їх не можна буде перевести. Так записує щоденник. Декларація козацька (третя з ряду), яку маємо на письмі (з датою 5/XI; чи се показує, що декларація була вислана другого дня, чи тут недокладність в даті, важко сказати. — М. Г.), заявляла також, що козаки «ніяким чином і з різних причин» не можуть видати проводирів, «бо старший, як посол, вибирається до кожної справи одноодушно цілим військом і мусить те робити, що військо йому накаже — тому не вони, але ми, все військо, завинило перед королем і Річчю Посполитою», і військо просить сю провину вибачити. В справі реєстру: «Трудно нам згодитися, аби військо обмежити всього п'ятьма тисячами, бо між нами знайдеться більше десятка тисяч таких людей, що по 10, 20 і 30 літ займалися рицарським ділом на службі Речі Посполитій, шаблею кавалок хліба собі добували і каліцтва терпіли. Як же такий чоловік, бувши свобідним, мав би тепер підлягати юрисдикції панській? Віддаємо се на ласкаву розвагу панів комісарів і покірно просимо їх, аби не вимагали від нас того, що могло б учинити тільки розрух між нами. Тим більше, що сеї зими однаково тяжко робити між нами порядок (переводити реєстр): в полі трудно, а зібрати все військо в якімсь місті — велика тягота людям і спустошення мусило б бути; а як дасть Бог, на весну, коли на полі нам легше зібратися, не чинячи людям тяготи, можна буде зробити, хоч би й при п. комісарах — кого вони з себе до того визначать».

В інших справах заявляли готовість піддатися дальшим комісарським постановам. Годилися вийти з шляхетських маєтностей, тільки щоб будинки і «розробки» (грунти розроблені) їм сплачено. Пробували випросити собі, щоб заховано їм право вибору старшого — «хіба якби ми були покликані куди-небудь на королівську службу, міг би бути хтось від короля з нами, як колись бував Оришовський» (в ролі королівського комісара, не властивого гетьмана козацького). Просили осібної платні для старшини, на армату. Хотіли, аби дано приміщення на найближчу зиму в якихось містах для козаків і армати з огляду на спустошення України польським військом. Повторено бажання, щоб нагороджені були шкоди, учинені польським військом, щоб вернено жінок, дітей, майно — «де б хтось пізнав своє або в таборі знайшов».

Кінець кінцем комісари рішилися зробити такі поступки: не жадати видачі провинників, дати амністію всім за минуле. Підвищити реєстр до 6000 і додати платні на військо 10 тисяч (разом 60 тисяч золотих), а осібно старшині. (Старшині плата така: старшому 600 золотих, двом осавулам по 150, обозному, писарю і судді військовому по 100, шести полковникам по 100, осавулам полковничим по 50 золотих, 60 сотникам по 50 золотих. Розпис дуже інтересний, бо вказує на дальші фази еволюції козацького устрою: перехід полку від п'ятисотного до тисячного контингенту, дальша організація інституту генеральної старшини, дуже близька вже до часів Хмельниччини (суддя військовий, поважнення значення писаря, розділ осавулів генеральних від полкових, отамани вже між старшиною не фігурують. — М. Г.).

В справі іменування старшого теж учинено компроміс: рішено, що козаки будуть вибирати кандидата на гетьманство, а гетьман польський іменем короля буде його їм «подавати» (затверджувати властиво); і так зараз, «по виборі ними з-поміж їх самих» Михайла Дорошенка, гетьман «подав» їм його за старшого. Тільки, якби у великім віддаленні від короля і гетьмана козацькому старшому трапилося вмерти, можуть козаки собі тимчасово вибрати гетьмана самостійно. На тих підставах зараз списано комісарські постанови.

За минуле козакам давалася амністія, на будуче вони обов'язувалися занехати всякі зносини з сторонніми державами, не ходити походами на них своєвільно, ані на море не виходити, човни зараз попалити, на будуче їх не робити, бути в послушності і «в юрисдикції замкові, духовні і міські не вдаватися», та віддавати «належне поважання і послушність» старостам і урядам. На се гетьман

зложив присягу, що не поведе без волі правительства свого війська на Туреччину ані морем, ані землею, не збиратиме «ані куп, ані охотників, ані випищиків», а всяких своєвільників каратиме. В тім же дусі послушності і повздержності від своєвільних походів зложили присягу «отамани, чернь вся, військо запорозьке його кор. милості», за даною йому формулою присяги.

Шеститисячний реєстр війська мав бути зладжений в шести тижнях, до дня 18 грудня, і переданий властям. Протягом дванадцяти тижнів мали козаки вийти з маєтностей шляхетських, попродавши грунти і будинки людям, котрі згодилися б віддавати панові «повинності і підданство»; в панських маєтностях могли б зістатися тільки ті з війська, «котрі будуть своїм панам послушні і котрих пани схочуть терпіти». Козакам дозволяється всяке przystoyne pożywienie (пристойне поживлення) з торгу, ловлення риби і звіра, без шкоди, одначе, для доходів старостинських.

Тисяча козаків — чи скільки вкаже коронний гетьман — буде пробувати як залога на Запорожжі. Інше військо козацьке буде стояти «за волостю» і відти, куди йому вкажуть гетьмани, буде ходити в поміч польському війську, уважаючи, щоб у тих переходах ні в чім не обтяжати людності. За се діставатимуть платню — 60 тисяч золотих річно, що будуть виплачуватися їм на св. Іллю в Києві.

Сей протокол, уложений від імені комісарів, в тріумфальнім все-таки і досить здержливім тоні, стверджено підписами козацьких старшин. За Дорошенка, «тому що писати не вмів», підписався один із шляхтичів (Ян Рачинський); іменем інших і всього війська — новий писар військовий, Сава Бурчевський. Вислані до козацького табору Собеський і Балабан вислухали козацької присяги і різних говорень, які «хитрі Малороси» вважали за потрібне говорити «панам», аби сказати «что-нибудь прiятное». «Нарікали на свою глупоту і непокірність, що привели їх до такого кровопролиття, і признавали, що нема ліпшого війська над лядське, а по нім запорозьке», записує польський щоденник. Другого дня новий гетьман з старшиною приїздив до польського табору; Конецьпольський витав їх і частував. А другого дня, відслуживши мшу, військо польське рушило назад тою ж дорогою. Перейшовши Рось, Конецьпольський визначив своїм полкам становища на зиму і поїхав до Бара додому. Комісари роз'їхалися теж.

О. Пасіка. Різьблення по дереву

З тріумфом був відісланий королеві паперовий трофей сеї довго планованої кампанії — протокол комісії. Зброєю вимушено у козаччини, що сама вона перекреслила свій рахунок за хотинські послуги і подвиги, за які так багато сподівалася, за які так багато їй обіцювано.

Змушено її замовчати про свої найосновніші домагання, відступити від того, що признавала вона елементарними вимогами свого існування.

Фізично неможливо було втиснути в рами реєстру всіх старих, довголітніх козаків, що брали участь у стількох кампаніях для Речі Посполитої на її заклик. Фізично неможливо було прогодуватися тому війську, яке Річ Посполита хотіла задержати в своїй службі, коли воно зрікалося заграничного заробітку і заразом не діставало ніяких домашніх джерел утримання.

Нічого! Від козаччини вимушено се. Вона мусила існувати для потреб Речі Посполитої, нічого їй не коштувати і нічим не давати відчувати свого існування.

Жити надією на марну платню, що звичайно не виплачувалася. Пробувати «поза волостю», так щоб і дома її не було чути, і сусідні держави не відчували її існування. При сій реальності сього існування знайти собі якусь надпатуральну сферу, четвертий вимір геометричний.

Польські державні і воєнні мужі осягнули се. Неможливе стало можливим.

В протоколі принаймні.

Се був один з типових паперових і атраментових тріумфів, що розроджувалися потім звичайно морями крові, бід і злоби.

П Р И М І Т К И

1. Література суспільно-економічних і колонізаційних обставин східноукраїнського життя XV — XVI ст.

На сі теми писалося чимало, головно для XVI ст. — його середини і другої половини — щодо колонізації, етнографічного складу, дещо теж про оборонність, дороги і зносини Східної України, зв'язку з історією торгівлі і колонізації; я вичислив се в VI томі в примітках 1 і 3. Потім в сі питання входять праці з історії початків козаччини — я вичисляю се нижче в прим. 2. Найбільше для образу східноукраїнського життя дають з того статті Яблоновського в V і XXII т. «Źródła dziejowe» (до сеї останньої див. критичні поправки мої в «Записках», т. XVII, і В. Буданова у вступній статті, ч. VII, т. III «Архива Юго-Западной Россіи» (далі АЮЗР. — Ред.), матеріал про Задніпров'я також в статті «Zadnieprze» в «Słownik geograficzny» — переклад в «Киевской старине», 1896 (далі «КС». — Ред.), з раніших статей принотую ще одну — не мав її нагоди згадати перед тим: «Kresy Ukrainne po Lubolecku do Ruiny», «Ateneum», 1877—1878), і стаття В. Будкова у вступі до ч. VII т. II АЮЗР. Вони, одначе, обговорюють тільки деякі сторони східноукраїнського життя, яке нас тут займає. Яблоновський при тім дуже уймає своєму викладові, не цитуючи своїх джерел, а В. Буданов поза своїм актовим матеріалом розпоряджається дуже скупим історичним апаратом і залюбки уживає, наприклад, такого непевного джерела, як Стрийковський. Загальний, хоч короткий образ східноукраїнського життя мала своєю метою дати праця проф. Антоновича «Кіевъ, его судьба и значеніе XIV по XVI ст. (1362 — 1569)» (в «Монографіях»), але матеріал, яким розпоряджав він, розмірно невеликий, а в загальних поглядах чимало суб'єктивізму. Кілька доповнень (на підставі трибунальської виписки з документами родини Олехновичів) подав А. Стороженко п. т. «Къ исторіи г. Кіева и его окрестностей въ XV — XVI вв.» («КС», 1892, II). (Тут надання кн. Олелька Олехну Сахновичу на грунти каранські — пізніші грунти Лозків,— городища Полстани і Кузанів над Росавою й різні поліські маєтності. — М. Г.). Загальний образ східнополудневої України хотів дати Пуласький в статті «Dzikie pola» (1877, передрукована в його «Szkice i poszukiwania») — тепер вона уже перестаріла. Історико-географічний опис терену полудневої України дав Еварницький в книзі «Вольности запорожскихъ козаковъ», 1890, досить багатий матеріалом, але слабко оброблений. Про оборонність Східної України моя перша робота: «Южнорусскіе господарскіе замки в пол. XVI в.», 1890. (До речі, ближче не звісну досі історію початків Білоцерківського замку трохи пояснює недавно виданий документ (АЮЗР, VIII, V, ч. 36) — лист в. князя, без дати, записаний між документами 1552 р. Тут згадується, на підставі донесень воєводи Пронського, про недостачу води і живності «въ замку в Белое Церкви новозбудованомъ», так що замок сей, очевидно, був поставлений у всякім разі, кілька літ перед смертю Пронського у 1555 р. — М. Г.). Про татарські напади й спустошення — статті Пуласького про польсько-татарські відносини: «Stosunki z Mendli Girejem», 1881, «Machmet Girej, chan Tatarów perekopskich» («Szkice», II); вони дають історію татарських спустошень до р. 1523. До історії адміністрації недавні праці — Довнар-Запольського «Украинскія староства въ первой половинѣ XVI в.» (АЮЗР, VIII, V) і Яковлєва «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.» («Україна», кн. IX).

2. Початки козаччини.

Козаччина та її початки мають свою давню і довгу літературу. Явище се голосне, ефектне, найбільш ефектне з усього українського життя дотеперішнього, здавна притягало до себе увагу чужинців, і вони старалися по силі вияснити також історію появи сього оригінального козацького елемента. Починаючи від останньої чверті XVI ст. з'являється ряд довших або коротших заміток, екскурсів, трактатів з історії козаччини та її початків. Не претендуючи на абсолютну повноту (яка б кінець кінцем мусила хіба зійти на вичислення всіх згадок про козаччину), я вичислюю тут щовважніше, ширше, інтересніше в старих друках. Зачинаю від Иоахима Бельського «O Kozakach» в VI кн. хроніки Мартина Бельського під р. 1574 (вид. Туровського, с. 1358 — 1361), писане в 1590-х рр., оперте почасти на Сарницькім («Descriptio veteris et novae Poloniae», 1585; сі місця вказані в недавній праці Стороженка «Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки», с. 267 і далі). Далі Гваґніна «O kozakach nizowych które pospolicie zaporozkimi zowiemy» в розширенім польськім виданні його «Sarmacya Europejska», 1611 (вид. Туровського, с. 220 — 224); він переповідає Бельського. На підставі його і Бельського зложена українська стаття «О началѣ козаковъ» — одна з кінцевих статей Густинської компіляції («Полн. собр. лѣтоп.». II, с 367 — 368). Замітки Б. Папроцького в «Ogrod krolewski», 1509, л. 56; Старовольського «Eques Polonus», 1628, с. 51, «De Cosachis Zaporosensibus»; Петриція «Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmani gesti historia» (1637), с. 12 — 14. Далі Собеського «Commentarii Chotinensis belli» (1646), с. 109 — 115: «Origo, vita et mores Cosacorum Zaporohensium»; екскурс у Пасецького «Chronica gestorum in Europa singularium», 1645 (с. 52 — 56); Боплана «Description de l'Ukraine (1-е вид., 1650), де ряд розділів присвячено спеціально козакам; А. Віміна «Relazione dell' origine e dei costumi dei cosacchi», 1656 (витяги в «КС», 1900, I); Шевальє «Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion», 1663, і т. ін. З 1680-х років маємо вже першу наукову німецьку дисертацію: I. Möller i M. G. Weissius «De cosacis dissertatio», Липськ, 1684.

З початком XVIII ст. починаються українські «наукові» трактати про козаччину і її початки: Григорія Грабянки «О началѣ преименованія козаковъ, купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращенѣ», у вступі до його «Дѣйствій презѣльной брани Б. Хмельницкого», 1710 (вид. 1854 р.); анонімне «Краткое описаніе Малороссіи», зложене коло р. 1734 і дуже популярне на Україні (в 1777 р. воно було видане Рубаном як вступна частина його «Краткої лѣтописи Малыя Россіи» і ще раз в першім виданні літопису Самовидця, як його продовження, нове видання при вид. Самовидця, 1878 р.); П. Симоновського «Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ», 1765 (вид. в московських «Чтеніях» і осібно в 1847 р.); Стефана Лукомського «Собраніе историческое изъ книгъ древняго писателя Ал. Гвагнина и изъ старыхъ русскихъ лѣтописей», 1770 (при вид. Самовидця, 1878 р.); Василя Рубана «Краткія хронологическія і историческія извѣстія о Малой Россіи», 1773 (перша друкована з сих праць була перекладена по-німецьки в «Магазині Бішинга», ч. IX, і «Gemälde» Шторха); його ж «Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ», 1777 (се згадане вище анонімне «Краткое описаніе...», доповнене Олександром Безбородьком); і, нарешті, славна «Исторія Русовъ или Малой Россіи» псевдо-Кониського (видана в московських «Чтеніях» і осібно в 1846 р.). До сих українських праць більше або менше тісно притикають кілька російських: кн. Мишецького «Исторія о козакахъ запорожскихъ, какъ оные издревле зачалися и откуда свое происхожденіе имѣютъ» (написана, як приймають, коло р. 1740, видана в московських «Чтеніях», 1847, і одеських, 1851); численні праці офіційного «російського історіографа» Г. Міллера: «О началѣ и происхожденіи козаковъ (Сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія)», 1780; «Извѣстія о запорожскихъ козакахъ» (ibid.) і недруковані: «О малороссійскомъ народѣ и Запорожцахъ» і «Разсужденіе о Запорожцахъ», зложені в 1770-х рр., очевидно, з поручення російського правительства, коли його займала справа скасування Січі і української автономії; Олександра Рігельмана «Лѣтописное описаніе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще», написане в р. 1778 і перероблене в 1785 — 1786 рр. (найбільша з компіляцій); Івана Болтіна «Примѣчанія на исторію Россіи Леклерка», 1778, екскурс про козаків в т. I; в словнику Щекатова («Новый полный географическій словарь Россійскаго государства») теж статті про козаків і історію України. В інших літературах: I. B. Scherer «Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques», Париж, 1788 (в першій частині тут переробка того ж анонімного «Краткого описанія...»); «Hammerdorfer Geschichte der Ukrainischen Kosaken», Ієна, 1789; I. Engel «Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedemoniorum et Cosacorum», Геттінген, 1790, і потім його ж «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir», 1798 (в «Allgemeine Weltgeschichte», т. 48); T. Czacki «O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków» («Nowy Pam.», Warsz., 1801) (був і російський переклад в часописі «Улей», 1811); K. L. Lesur «Histoire des Cosaques précédée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité les pays des Cosaques avant l'invasion des Tartares», I — II, Париж, 1813—1814; Gretzmüllern «Die Ukrainischen Kosaken und ihre Unterwerfung an Russland» («Hormayers Archiv», 1814).

1822 року вийшла «Исторія Малой Россіи» Дмитра Бантиша-Каменського з коротким вступом про події до р. 1654, скомпільованим з літератури XVIII ст. і досить маловартним, але ще свобідним від байок «Історії русів». Сі байки в українській літературі популяризував Куліш своєю поетичною історією України («Україна одъ початку Вкраины до батька Хмельницького», 1847), а польській — Мацейовський: «O Kozakach» («Kwart. nauk.», Краків, 1835, був і російський переклад в «Журн. мин. нар.

проса.», 1837). «Kozaków dzieje» («Oredownik poznański», 1840), «Polska az do wieku XVII»; а російський — Срезневський свою «Запорожскою старинною» (1833) і ще більше Маркович в своїй «Историі Малороссіи», 1842, т. 1. Під впливом Марковича написані польські праці Глищинського (Gliszczyński) «Hetmani maiorosyjscy i kozacy do czasów unii» («Bibl. Warszaw.», 1848, рос. переклад в чатоп. «Пантеон», 1856) і «Znaczenie i wewnętrzne zycie Zaporoża oraz hetmani malorosyjscy i Kozacy do czasów unii», I — II, Варшава, 1852, та Чарковського «Ukraina i Zaporoże czyli historya Kozaków», I — II, Варшава, 1854. Дрібніші статті в тих роках: П. Бутков, «О кмеик козакъ» («Вѣстник Европы», 1822); Г. Еверс, «Нѣчто о козакахъ» («Отеч. записки», 1826); Н. З., «Начало исторіи козаковъ» («Вѣстник Европы», 1828); «Историческое обозрѣніе Украины» («Санкт-Петербургские вѣдомости», 1840); Скальковський «Очерки Запорожья» («Журн. мин. нар. проса.», 1840); їх переробка увійшла в його «Исторiю Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго» (1840, друге вид. 1846), що містить також у вступі історію початків козаччини.

Вищуками новішої літератури є ранні праці Костомарова: «О причинахъ к характерѣ уніи», 1840 (він багато уділяв місця козаччині та її історичній ролі) і «Мысли объ исторіи Малороссіи» («Библіотека для чтенія», 1846). Далі Соловйова «Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу» («Отечественные записки», 1848), і о десять літ пізніше «О нѣкоторыхъ рукописяхъ и рѣдкихъ печатныхъ сочиненіяхъ XVI и XVII ст., относящихся къ исторіи Малороссіи» («Библ. зап.», 1858), і «Малороссійское козачество до Хмельницкого» («Русский вѣстник», 1859); також замітки Максимовича 1840 — 1850-х років, зібрані в 1 т. його «Собранія сочиненій». Менш важне з тих літ: Маркевича «О первыхъ гетманахъ малороссійскихъ» («Чтенія» моск., 1848) і «О козакахъ» (Ib. 1858); М. Дашкевича «Козаки» («Киев. губ. вѣд.» 1851), «Козаки» («Москов. губ. вѣд.» 1854). В інших літературах: H. Krasiński «The Kosaks of the Ukraina», Лондон, 1848; A. Die «Kosaken in ihrer geschichitlichen Entwicklung», Берлін, 1860; P. Merimee «Les Cosaques d'autrefois», Париж, 1865.

1863 року вийшла в передмові до ч. III т. I АЮЗР праця Володимира Антоновича про початки козаччини, написана під сильним впливами «Історії русів», з одного боку, теорій староруського громадського життя — з другого, вповні фантастична, але з становища еволюції історичних ідей дуже інтересна — як перехід від старої традиції XVIII ст. до нових історіософічних поглядів. Її погляди були підхоплені Костомаровим в його «Лекціях по исторіи западной Россіи», 1864, і vice versa (протилежним способом — *лат.*) Костомарів виклад історії козаччини був зараз одомашнений п. т. «Коротка історія козаччини», що була надрукована в «Правді», 1868. Виводи Антоновича послужили предметом цінних — не так фактичними поправками, як загальними своїм критицизмом,— заміток Максимовича «Историческія письма о козакахъ Запорожскихъ» (1863 — 1865, передруковано в «Собр. сочиненій»). Другою цінною працею був Кулішевий «Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами» (в «Правді», 1868) — прототип пізнішої «Исторії возсоединенія Руси», але без тої ворожнечі до козаччини і крайнього суб'єктивізму, який ішов у Куліша crescendo і зовсім позбавив всякого значення його останні праці («Отпаденіе», «Укр. паны и козаки»). «Перший період» був цінний широким соціальним тлом, на якім Куліш виводив історію козаччини, й знач кою свободою своєю від легендарної традиції; можна назвати його, може, найціннішим з усеї сеї літератури, й треба пожалувати, що видрукуваний в малорозповсюдненім у Росії часописі, не виданий осібно, він проминув без впливу в літературі. В новій редакції («Исторії возсоединенія Руси»), вже значно закаламучений пізнішими теоріями Куліша, ся праця викликала тільки опозицію, яка не дозволяла оцінити позитивні сторони її. Значно слабший був огляд початків козаччини, написаний Костомаровим п. т. «Южная Русь и козачество до возстанія Богдана Хмельницкаго» («Отечественные записки», 1870), потім введений як вступ до нового видання його «Богдана Хмельницкого» (1870 і потім 1884). Се дуже поверховий начерк, без глибшого продумання і докладного використання джерел; можна думати, що, пишучи його, Костомаров ще не знав Кулішевого «Першого періоду», але й по виході «Исторії возсоединенія» Костомаров не поглибив його, і в порівнянні з Кулішем се був крок назад.

Куліша «Исторія возсоединенія Руси» вийшла в 1874 році і лишилася надовго найзначнішою працею з історії початків козаччини. Але його екстравагантності відвернули суспільність від його історичних праць. Спеціально щодо даного питання зробили враження його статті: «Козаки в отношеніи къ государству и обществу» («Русский архивъ», 1877) — акт пристрасного оскарження козаччини (на неї відповідь Костомарова «О козакахъ» — «Русская старина», 1878). Але не появлялось нічого серйознішого, написаного з іншого становища. Популярні книжечки, як Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків», 1876, або компіляційка Марковича «Очеркъ исторіи запорожскаго козачества» (Спб., 1878) в рахунок не йдуть. Поза тим: статті Дубецького «Kudak, twierdza kresowa i jej okolice», 1879, з поглядом на початки козаччини взагалі (в новім оброблені вийшло в 1900 р.) і «Zawiazki dziejów Siczy Zaporozkie)», 1887, передруковано в його «Obrazy i studya hist.», II, 1899, (тут теорія рицарського походження козацького устрою, висловлена, одначе, без всякої ближчої аргументації, а морі пустої фразеології — про саму теорію див. вище розділ V). Erckert «Der Ursprung der Kosaken, vorzüglich nach neuesten russischen Quellen», Берлін, 1882 р. «Историческіе дѣятели Юго-Западной Руси» В. Антоновича і В. Беца, 1883,— ряд біографій гетьманів, писаних або редагованих Антоновичем, серед них біографія Сагайдачного з загальним поглядом на початки козаччини. Рік пізніше з'явилась інша праця, анонімна, але написана також під очевидним впливом Антоновича (на підставі його матеріалів, а може, й редагована ним), присвячена спеціально

початкам козаччини: «Происхожденіе запорожскаго козачества» («КС», 1884, XVIII — XIX). При певних критичних помилках і неповноті наукового апарату, вона помітна своїм змаганням історію козаччини простежити вповні незалежно від традиції і на тлі суспільно-економічних відносин Східної України. Анонімність і не дуже зручна конструкція були причиною, що праця ся не звернула уваги, якої була властиво варта. «Отпаденіе Малороссіи отъ Польши» Куліша (1888), де знов були повторені його погляди на початки козаччини і т. ін., але ще з суб'єктивнішою закраскою — не мало вже майже ніякого об'єктивного наукового інтересу. Так само т. III «Исторіи Россіи» Іловайського, де в гл. XV був поданий огляд початків козаччини, нічим не визначний, з сильною залежністю від традиції (Дашкович — голова городової козаччини, Ляшкоронський — перший отаман козаків низових і т. ін.) — дарма що у новішого дослідника козаччини Стороженка знайшов він похвалу і признання (мабуть, тому, що вийшов не від ненависної Стороженку мітичної «київської школи»). «Исторія запорожскихъ козаковъ» Д. Еварницького (І том з загальними характеристиками запорозької козаччини, його території, устрою, побуту, господарства вийшов 1892 р., другий — з історією козаччини — в р. 1896) — праця з наукового погляду вповні слабка, без методу, без критичного розбору джерел, зачерпнених часто з других і третіх рук (критичне оцінка Лазаревського в т. X київських «Чтеній»). Дрібніші статті про початки Запорожжя: Еварницького «Число и порядокъ запорожскихъ сѣчей» (ibid. «КС», 1884), його ж «Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ» (ibid. 1888), Падалки «По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи в первые времена запорожскаго козачества» (ibid. 1894).

Цінна була статтк І. Каманіна про початки козаччини: «Къ вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкаго» (київські «Чтенія», VIII, 1894). Він відважився дати нову концепцію фактам історії козаччини, утворену на підставі самостійних студій, і хоч при тім критицизм дивно мішався з некритичним повторенням речей безпідставних, слідкуванням за чужими теоріями і т. п., то й, не приймаючи виводів автора вповні, треба признати цінність переведеній ним критичній і конструкційній роботі. Вона викликала небезінтересні критичні замітки М. Любавського п. т. «Начальная исторія малорусскаго козачества» («Журналъ мин. нар. проcв.», 1895, VII),— перед тим він дав кілька уваг про козаччину в своїй книзі «Областное дѣленіе В. кн. Литовского» (1893), і його погляди (теорія турецька) були потім прийняті й розвинені Яблоновським в його книзі «Ukraina» («Źródła dz.», 1897, XXII), де осібний розділ (с. 396 і далі) присвячено початкам козаччини з становища тої ж турецької теорії (з наукового погляду маловартної). Того ж 1897 р. вийшов короткий курс історії козаччини В. Антоновича в обробленні В. Доманицького «Бесіди про козацькі часи на Україні»; для початків козаччини він приніс мало нового понад те, що писалося в «Происхожденіе запорожскаго козачества», є багато помилок. З приводу його я висловив свої погляди на початки козаччини в статті «Примітки до історії козаччини» («Записки» львівські, XXII, 1898). Потім короткий погляд на початки козаччини подала книга А. Стороженка «Стефанъ Баторій з днѣпровскіе козаки», К., 1904. Написана взагалі дуже претензійно, з становища польськокультурницького (в дусі Куліша і польської історіографії), вона замітна була небезінтересним добором матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалі ані не панувала над літературою вповні, ані не вичерпувала предмета й матеріалу. Критичні замітки до неї М. Любавського в «Запискахъ петербургской академии», 1908, т. VIII. Нарешті останньою новиною не сім полі є розвідка І. Крип'якевича «Козаччина і Баторієві вільности» («Жерела», 1908, VIII), де поданий в гл. II і III також загальний погляд на початки козацької організації.

Новішу пробу огляду української історіографії XVIII ст. і студій української історії подав професор В. Іконников в своїм «Опыте русской историографіи» (1908, т. II, кн. 2, с. 1680 і далі) — а тут і бібліографія, але тільки російська і дуже не переглядна, а й перегляд старої історіографії не дуже повний і схематичний, з новішої ж тільки дещо — про видання українських літописних пам'яток. З давнішого: Г. Карпова «Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся» (1870); К. Заклинського «Русскіе лѣтописи и лѣтописцы XVII столѣтия» («Зоря», 1880); О. Лазаревського «Прежніе изыскатели малорусской старины» («КС», 1894 — 1895); літографований курс покійного В. Антоновича «Источники для исторіи Юго-Западной Россіи» (1881). Спеціальну літературу (крім вступних статей і заміток при виданнях) має тільки «Історія русів»: К. В. «Въ защиту неизвѣстнаго покойника — автора «Исторіи руссов» («Порядок», 1881), Лазаревського «Догадки об авторе «Исторіи руссовъ» («КС», 1891, IV), Горленка «Изъ исторіи южнорусского общества нач. XIX в.» (ib., 1893, I) і в збірці його «Южнорус. очерки и портреты» (1898), Л. Майкова «К вопросу об «Исторіи руссов» («Журналъ мин. нар. проcв.», 1893, V), і в новій переробці: «Малорусскій Титъ Ливій (Исторические литературные очерки)», 1895, Ол. Грушевського «К судьбѣ «Исторіи руссов» (київські «Чтенія», 1908, XIX) і «Къ характеристикѣ взглядовъ «Исторіи руссовъ» («Известия отделения русского языка», 1908). Бібліографічний покажчик Ол. Лазаревського «Указатель источниковъ для изученія Малороссійского края», 1858, вип. І (до р. 1857) за браком ліпшого доводиться уживати й досі.

3. Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський.

Про сих двох традиційних фундаторів дніпровської козаччини писано багато, але спеціальної, серйознішої літератури сливе нема; тим поясняється і довготривалість старої традиції про них.

Про Дашковича статейка Бартошевича в «Encyklop. powszechn.» і новіша, але теж повна помилок розвідка Пуласького в його «Szkic»-ах I («Ostafi Daszkiewicz»); цінний.

ак на свій час, екскурс про нього Максимовича в замітках до праці Антоновича; новіше — стаття Яковлєва про намісників черкаських («Украина», I). Незважаючи на інтерес, який Дашкович привертав до себе, в біографії його, особливо ранній, донедавна було маса баламутств, та й досі є багато неясностей. Поруч старшої традиції, що Дашкович був підданим князя Острозького з Оаручв (Старовольський), постав другий такий же хибний здогад, що він був одного роду з князями Дашковичами (Пуласький, Камакін); але сі князі Дашковичі були з роду Глинських і нічого спільного не мали з родиною Остафія. Так само безпідставний здогад Пуласького, що Остафій був свояком Острозьких, а й гадка Максимовича, що він був швагром воєводи київського Немировича, оперта на неправдоподібнім здогаді, що Милохна Немирова, сестра і спадкоємиця Дашковича, була жінкою Андрія Немировича: в акті 1536 р., де вона згадується (АЮЗР, II, с. 117), не фігурувала б вона простою «земянкою кіавъскою» в такім разі (тим більше, що Андрій Немирович був жив і був воєводою). Привабний здогад поставив Бонецький («Poczet rodów» і новіше знов «Herbarz polski», sub voce): опираючись на закау Ів. Ходковича, намісника вітебського, що в лісах свого братанича Івана Дашковича він бував на ловах тільки за його дозволом, він вважає Дашковичів одним родом з Ходковичами і в новішій версії («Herbarz») зв'язує ще їх з фамілією Петручів. Се вже забагато, але споріднення з Ходковичами — гіпотеза дуже приваблива супроти традиції про київське походження Ходковичів. Її приймає і новіший дослідник історії роду, Дашкевич-Горбацький, що випустив недавно літографоване «Матеріали къ исторіи Корибутъ Дашкевич-Горбацкихъ» (СПБ, 1908). Тільки з документів, зацитованих Бонецьким, виходило б, що ліси тих Дашковичів були у Вітебській землі і там була ся родина осела, тим часом нема сліду, щоб наші Дашковичі володіли маєтностями у Вітебщині й мали там свояків (до отчини Остафія ніхто не зголосив прав, окрім його сестри). Так само хибно каже Бонецький, що Остафій був у московській неволі під час московсько-литовської війни.

Недавно опублікована справа Дашковича з князем Капустою, приніс нам звістку про приїзд Дашковича на городенський сейм і реабілітацію на нім, дала повід до здогаду, що тоді, в 1505 р., Дашкович вернувся з Московщини і дістав староство Канівське (Яковлєв, як вище). Ще давніше Антонович, описуючи повстання Глинського і участь в нім Дашковича, вважав його для того часу старостою канівським і черкаським («Моногрфии», с. 243). Та з того, що тепер знаємо про участь Дашковича в повстанні, виходило б, що він брав в нім участь з рук московського великого князя, а не як місцевий чоловік, тим менше — староста якогось місцевого замку. Spass gilt nur einmal, і я думаю, що Дашкович, по-друге, не просив амністії у великого князя литовського. Що черкаським старостою він став тільки з 1514 року, тепер знаємо вже певно. Канівським став скорше: московські посли згадували, що як у Черкасах був намісником Андрій Немирович, то в Каневі був Дашкович («Памяти. спош. к Литов. госуд.», I, с. 522 — 523), а Черкаси Дашкович одержав власне по Немировичу.

Лянцкоронським, незважаючи на його репутацію, роздуту Старовольським (див. вище розділ II. — Ред.) і українською традицією XVIII ст., новіша історіографія займалася мало. Критиці традиції присвятив спеціальну статтю Бартошевич: «Szy Preczlaw Lanckoroński byl hetmanem kozaczyzny?» (в його «Studya histor. i literackie», III). Незважаючи на сю критику, Лянцкоронський зістався на позиції козацького гетьмана й пізніше. Так московський історик Іловайський в своїй «Исторіи России» (1890, III, с. 582) лишає Лянцкоронського на його традиційній позиції, тільки помінявши його місцями з Дашковичем; у Маркевича Лянцкоронський був першим гетьманом городовим, а Дашкович першим копіовим; Іловайський, знаючи, що Дашкович був старостою черкаським, зробив його організатором козаччини городової, а Лянцкоронського — «первымъ извѣстнымъ атаманомъ низовыхъ козаковъ».

Дашковичу взагалі прийшлося видержати тяжку боротьбу з Лянцкоронським і не без труднощів вдалося пересунути його на друге місце з першого, як він сидить ще в «Хронологіи высокославныхъ гетьмановъ», виданій Білозерським: «первый гетманъ вйскъ запорожскихъ съ фамилiи сенаторской именуемый Прецлавъ Лянцкоронськiй или принцъ славянороссiйськiй». Трудно було таке звучне ім'я відтиснути (се з варіанта імені: Прецлавъ, Преицславъ, звідси «принц слов'янськкй», і в зв'язку з тим у Рігельмана він уже й «князь»). Міллер, держачись хронології війн Дашковича з татарами, також лишив його на другім місці по Лянцкоронськім, те ж саме у Енгеля. Перша між Дашковича взагалі вернувся в сей реєстр, популярний був порядок Грабянки, з виключенням Венжика, якому віднайшли початкову дату 1534 р. і посунули на пізніше: отже, перший гетьман Лянцкоронський, другий — Вишневецький, третій — Ружинський (так у «Кратком описании» — сій найпопулярнішій історії України, і в «Собранiи» Лукомського при виданні Самовидця 1876 р., с. 212 і 329). Ще «Історія русів» держиться сього каталогу, висуваючи, однак, поруч Лянцкоронського на центральну позицію сеї початкової козаччини Остафія Ружинського, як першого організатора козаччини в другім десятилітті XVI ст.; йому ж передана тут слава побіди над татарами 1516 року «надъ рѣкою Докцемъ, при городѣ Бѣлгородѣ» (Білгород — Акерман помішаний з Білгородом слобідським). Доперва Бантиш-Каменський і Маркович укріпили Дашковича на першій позиції на довгий час і згодом тільки, під кінець XIX ст., в порядку виступлення Дашковича і Лянцкоронського, знову починається вагання. Їхніх наступників, Вишневецького і Ружинського, відсунув на пізніші часи Максимович в своїх замітках до монографії Антоновича, і з старого Грабянчиного реєстру повис у повітрі безрадно тільки той загадковий Венжик Хмельницький (див. реєстр гетьманів у Максимовича у «Собр. сочин.», I, с. 241). Автор «Происхожденія запорожскаго козачества» («КС», 1884, VIII,

с. 596) здогадувався, що се коронний гетьман Ян Тарновський, бо він направив Хмельника і з ним з військом стояв, і його заслугою Бельський (с. 1064) називає погром татарів 1534 р. Але все-таки не ясно, як могло до його пристати прізвище «Wężyk Chmielnicki».

Сі вагання щодо Дашковича виглядають тим дивніше, що в традиції значення його як першого організатора козаччини з великим притиском було поставлено вже в початках XVII ст. Зробив се Старовольський в екскурсі, присвяченім козакам у брошурі «Eques Polonus» (1628), тут читаємо: «Quibus (війнами Жигмонта Старого) exercitatus a puero Ostapheus quidam Daskieuicius ex oppido Ourucko subditus Constantini ducis Ostrogii... postquam ad maturiorem aetatem devenit, coepit statim animos commilitonum praensare et ut signa sua sequantur rogare ac suadere, quod et persuasit, factaque nonnulla manu duxit in hostem propriis auspiciis semel atque iterum et conglobatos tandem indigetavit nomine Cosachorum, quasi contemnentium cuncta praeter famam bonam, atque sic ex parvis initiis sectam militarem fecit et revera magnam. Nam statim in primordiis illis et Moscho et Tartaris valde gravis fuit, multisque barbaros ille ipse affecit, baltheo equestri pro meritis a rege donatus et multis praefecturis ornatus. Tandem vita functo centuriones novum sibi caput elegerunt». Потім в своїх «Sarmatiae bellatores» (1631) Старовольський вінчав Дашковича ще більшими похвалами («vir omni saeculorum memoria dignissimus et castrensis disciplinae exactor gravissimus, cui iam pares non sunt Cosaci», с. 154), і докинув кілька фактичних звісток, що він дістав дозвіл збирати собі козаччину, одержав староство черкаське, що серед своїх війн з татарами під старість попався був у неволю («in senectam iam vergens, cum maxime rerum bellicarum peritus esse putaretur, ad ripam Borysthenis cum Tartaris adverso proelio decertans, captus ab illis fuit et anno integro in servitute mansit»). Оповідання фактичним матеріалом все-таки досить бідне, але роль Дашковича як першого організатора козаччини підкреслює дуже сильно, і тільки незнанням сих писань Старовольського в пізніших козацьких колах пояснюється, що Дашковича відразу не взяли тут за першого фундатора козаччини.

Про апокрифічну пісню про Ланцкоронського див. у прим. 4.

4. Поетична традиція про козаччину.

Поетична традиція перших часів козаччини аж до Хмельницького, безсумнівно, дуже багата й різкорідна, дійшла до нас в невеличких фрагментах, які не завсіди можуть навіть дати поняття про її колишній вигляд. Причиною було те, що переважно жила вона в усній традиції, почала записуватися систематично тоді, як уже ся козацька традиція вмирала взагалі, а при тім була відтиснена, розбита і притемнена в пам'яті пізнішими циклами — Хмельниччини, Руїни, Гайдамаччини. Крім того, її пам'ятки досліджені досить мало. По перших заходах збирання пам'яток народної творчості (збірки Ходаковського, Цертелєва, Максимовича) історична поезія з історичного становища, як джерело до пізнання минулого українського життя, звертала на себе увагу в пробах змалювання української минувшини за поміччю не тільки історіографічного, а й поетичного матеріалу в 1830 — 1840 роках. Такими були проби Гоголя, Куліша («Україна», 1843) і особливо «Запорожская старина» Срезневського (6 книжок, в рр. 1833 — 1838). (Про сі проби, їх завдання і провідні ідеї статті Ол. Грушевського: «З сорокових років» («Записки» львівські, т. 83, 85, 89), про етнографію тих часів: Пипіна «История русской етнографін», т. III, В. Доманицького про Ходаковського в «Записках» львівських, т. 65, Ол. Грушевського про Максимовича в «Извѣстиях петербургской академін», 1906). Поруч цінного, автентичного матеріалу сі праці, одначе, ввели багато фальшованих пісень, скомпонованих на теми літописні та популярної «Історії русів», і засмітили ними ту поетичну традицію. Особливо напустив їх Срезневський в своїй «Запорозькій старині» і навів ними туману на довгі літа; але й інші, критичніші дослідники, як Максимович, Костомаров, Куліш, не вповні ухоронилися від тої фальсифікаторської течії. Критичне очищення традиції поставив собі Костомаров в статтях «Историческое значение южнорусского народного пѣсенного творчества» («Бесѣда», 1872), недокінчених і продовжених ген пізніше п. т. «Історія козачества в памяткикахъ южнорусского народного песеннаго творчества» («Русская мысль», 1880 і 1883); але зробив у тім небагато. 1874 року вийшов перший том праці «Историческія пѣсни малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманова, що містив збірку пісень аж до епохи Хмельницького. Критиці уділено тут місця небагато: в передмові вичислені пісні, пропущені за неавтентичність, а тексті до деяких текстів, прийнятих до збірки, подані короткі замітки про їхні підозрілі прикмети. Головну вагу положено на коментування історичного підкладу пісень. Повну ревізію сього корпусу задумав дати доктор Франко в своїх «Студіях над народними піснями» («Записки» львівські, т. 75, 76, 78 і 83, й осібною книжкою, 1908); він пробує знайти в сучаснім нашім запасі пісень старший пісенний репертуар, XVI — XVII ст., на підставі побутових прикмет, історичних алюзій та, нарешті, розміру пісень (праця недокінчена).

Спеціальна література старших пісень (до Хмельниччини): Науменко, «Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошке» («КС», 1883, VI); Андрієвський, «Козацкая дума о трехъ братьяхъ азовскихъ», 1884; Сумцов, «Къ вопросу о происхожденін думы о смерти козака-бандуриста» («Культурные переживания», ч. 69 — «КС», 1889, IX) і «Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ» (ib. 1894, I); С. Томашівський, «Маруса Богуславка в українській літературі» («Літературно-науковий вісник», 1901); І. Франко, «Козак Плахта» («Записки» львівські, 1902, т. 47); Дашкевич, думи «Олексій Попович», «Про бурю на Чорному морі» (відбиток з ювілейного збірника Антоновича, 1905). Загальні праці про так звані думи: Неймана «Dumy ukraińskie» («Ateneum», 1885), Лисовського «Вопросъ о происхожденін малорусскихъ думъ» (1891), Житецького «Мысли о мало-

руских думахъ» (1892). Тершаковця «Beziehungen des ukrainischen historischen Lieder resp. Dumen zum südslavischen Epos» («Archiv», т. 29), бібліографічна стаття Ткаченка-Петренка «Думы в изданіяхъ и изслѣдованіяхъ» («Україна», 1907) і моя примітка (7) в т. VI, с. 614.

З формального боку весь запас історичних пісень поділяється на пісні будови рівноскладової, або так звані історичні пісні, і пісні будови нерівноскладової, конвенціально звані думами. Цікаве питання про повстання і розвій сеї характеристичної нерівноскладової форми зостається невиясненим, а воно тим часом кинуло б світло на еволюції поетичної традиції козаччини, бо можна думати, що на нову форму дум перероблювано старі пісні, а не перероблювані дуже часто вигибали, не витримуючи конкуренції з новою, більш модною і пластичною формою, що давала широке місце імпровізації і всяким інноваціям.

Щодо змісту, то, поминаючи українські редакції тем загальних, мандрівних, де тільки зовсім механічно вплетено часом якогось «козака», маємо серію, досить велику, пісень історичних в ширшім значенні, або історично-побутових, які малюють нам козаччину і життя козацьких часів в типових образах без зв'язку з конкретними особами чи подіями. Такі пісні про татарські напади і забирання ясиру (Антонович і Драгоманов, ч. 21, 22, 26, 26, 28, 29), невільницькі плачі (ib. ч. 30, 31), думи про утечу трьох братів з Азова і смерть трьох утікачів над Самарою (ib. ч. 35 і 61) — фрагменти величного невільницького циклу. Далі пісні про козацьку війну в степах, як прегарна дума про козака Голоту (ib. ч. 43), про степову сторожу (ч. 36—39, порівняй замітки і матеріали до сеї пісні доктора Франка, ч. 8), про смерть козака у степу (Антонович і Драгоманов, ч. 58—60, Франко, ч. 9). Нарешті, цикл пісень про козацький обичай, як старий запис пісні про козака і Кулину (пісня козака Плахти), і серія пісень про відносини до жінок, дівчат, сім'ї — частина їх згрупована доктором Франком на підставі розміру («Студії», с. 164).

Другу категорію творить пісні історичні в тіснішім значенні, що малюють певні конкретні події чи особи. Ся друга категорія, однача, в даннім разі не відрізняється сильно від першої, тому що й особи, й події дуже мало і в ній індивідуалізовані: переважно бачимо тільки самі ймення досить механічно або й випадково причеплені до типів чи образів історично-побутових. До сеї категорії, окрім пісень викинутих уже безповоротно з історичного репертуару, як сфальшованих і також, безсумнівно, підроблених, але ще прийнятих, хоч і з сумнівами, в корпус Антоновича і Драгоманова, як пісні про «Лядський ріг» (Ляцкоронського), про Сангровського (Антонович і Драгоманов, І, ч. 39 і 41), зачисляються такі пісні:

пісня про Байду-Вишневецького;

пісня про гетьмана Богдана в жалобі;

дума про Самійла Кішку зі згадкою про Семена Скалозуба;

пісня про здобуття Варни;

дума про Олексія Поповича зі згадкою про гетьмана Зборовського;

пісня про Сагайдачного.

Пісню про Байду мав я нагоду недавно розібрати (статті в III т. київських «Записок»: «Байда-Вишневецький в поезії й історії», 1909), а зв'язку з історичною й легендарною традицією про Вишневецького (там вказана й інша література. До неї додати ще замітку Стороженка до портрета в «КС», 1894: «Князь Дмитрій Ивановичъ Вишневецкій, по народному прозвищу Байда» — написана головно на підставі Вольфа, але не без деяких самостійних баламутств. — М. Г.), і там я вказав, які незвичайно слабкі і далекі зв'язки в'яжуть пісенного Байду з історичним Вишневецьким. Ще гірше посміялася поетична традиція з статочного Сагайдачного, прив'язавши його ім'я до образка запорозького гультяя (див. вище розділ VI. — Ред.); проби дати фактичну обстановку з життя Сагайдачного сьому пісенному образу зістаються натяганими. Пісня про Богдана в чорному оксамиті зближається з особою Богдана Ружинського із значною правдоподібністю з огляду на звістку про те, що татари взяли в неволю його жінку (див. мою статтю про нього в «Записках» львівських, т. XVI, с. 9); пісня в кожнім разі обробила сей мотив дуже загально або обшліфувалася так, перейшовши через уста поколінь. Пісня про Варну з деякою правдоподібністю зв'язується з погромом її в р. 1606 (див. вище розділ VI. — Ред.). Натомість згадку про Грицька Зборовського, гетьмана запорозького, в думі про Олексія Поповича дуже тяжко зв'язувати з Самійлом Зборовським, як роблять звичайно (Антонович, Сумцов, Дашкевич). Побут Самійла між козаччиною був короткий, нічим особливим незамітний, а які походи морські він на ходив (покликуються на оповідання Папроцького, але то малозначна екскурсія на лови, на zwierz на wyspy morskie коло устя Дніпра), бурі в козаками на морі теж не перебував. Уже скорше б можна вказати на іншого Зборовського, козацького ватажка 1610 р. (див. вище розділ VI. — Ред.), хоч і сей так слабо виступає в джерелах наших, що годі на тім зближенні настоювати.

Найбільш виразисто нібн виступає Самійло Кішка в чудовій думі — найбільшій розмірами. Вона описує, як визволився він з турецької неволі після того, як пробув у ній 54 літа. Пізніше записаний варіант кобзаря Крюковського («КС», 1882, XII і знову в 1904, II, з записів Мартиновича) описує, хоч дуже блідо і фрагментарно, як турки беруть Кішку в неволю. Старші дослідники припускали, що ся неволя мала місце перед звісною нам історичною діяльністю Кішки в перших роках XVII ст.; вони вказували на те, що у Величка, в листі Сірка, згадується морський похід Кішки перед 1575 р. (II, с. 380. Лист сей апокрифічний і дата ся не має ваги ніякої. — М. Г.), і здогадувалися, що потім мала місце та довга неволя Кішки (Антонович і Драгоманов, с. 227). Але кілька літ пізніше Антоновичу стрілося італійське оповідання 1643 р. про те, як руські невільники опанували галеру і визволилися з неволі; в сім оповіданні пізнано історичний прототип думи, і на сій підставі доктор Науменко в своїй розвідці про думу поклав неволю Кішки вже на р. 1620 за Величком

(Величко взяв тут Цецорську битву на здогад, а неволя Кішки в літописну традицію ввійшла взагалі з думи. — М. Г.).

В 1894 році прибуло ще інше автентичне оповідання — чолобитна головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошніна, цареві за жалуванням. Вона була видана в «Чтеніях» московських і, даючи справоздання з ккх в «Записках» львівських (т. VII, с. 22), я вказав на зв'язок її з думою, а професор Антоновича, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. «Мемуаров к исторіи Южной Руси», висловив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволення Кішки, яка могла мати місце в XVI ст., перед гетьмануванням його, коли жив і Скалозуб, згаданий в думі.

Як гіпотеза, ся згадка про аналогічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 року, може піти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічного зв'язку історичних імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 року дуже близько, і не можна сумніватися в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причетним не був, правдоподібно не жив тоді вже давно. І тим часом якимись недовідомими шляхами дума притягає його ім'я й робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими і т. д. Історично-побутовий образ з механічно причепленим через спільність мотивів історичним іменем.

Маємо знову серію пісень, де історично-побутовий образок зв'язаний з якимсь іменем, нам не звісним. Такі, наприклад, думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, пісні про смерть Коваленка, козака Овраменка і таке інше. Не завсіди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимишлені, для характеристики (як козак Голота або, може, й той Федір Безрідний), та й се не має значення. За правило можна прийняти, що основою пісні служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкретне ім'я особи, чи затратить — се не змінює властиво нічого. Ми бачили, як свобідно обробляє поетична творчість навіть епізоди чи теми, зв'язані з певними голосними історичними йменнями, або переносить сі ймення до епізодів зовсім чужих; так само і ще менше вона в'язалася темами з випадком захованими йменнями якого-небудь нікому не відомого Коваленка або Овраменка. З сеї добк маємо в народній поезії властиво тільки історично-побутові образи, де ймення не відіграють майже ніякої ролі.

5. Баторієва реформа.

Я вказав у тексті (див. розділ III. — Ред.) на ті обставини, що центром пізніших козацьких традицій про козацькі свободи й вільності, про організування і зріст козаччини зробили ім'я Баторія і його реформу. Козаччина небагата була документами, не вела метрик і архівів, і грамота Баторія, захована випадком, послужила пізнішим часам опорною точкою для всяких переказів про початки козацьких прав і вільностей. Так Баторієва легенда розвивалася в козацьких колах, відси її луна розходилася по польській суспільності, попадали її відгомони в літературу (сі відгомони — у Пясецького, Твардовського, Грондзького — слідить Стороженко в своїй книжці про Баторієву реформу; додати ще інтересний погляд на Баторієву реформу Беньовського, в інструкції волинського сеймика 1676 р. — шеститисячний реєстр, набраний з загального 40-тисячного козацького війська, і таке інше — «Архив», СПБ, II, с. 352. — М. Г.), і потім сі літературні відгомони, за браком своєї, козацької літератури в XVII ст., служили опорними точками для дальшого розвою і угрунтування сеї легенди в колах козацьких. Найстаршу редакцію її з козацьких кіл маємо у Грабянки (с. 22—23) — вона опирається, очевидно, на польській літературній традиції Бєльського, Пясецького, Твардовського і додає до них лише кілька штрихів: Баторій дає козакам клейноди, військові запаси, від нього ведуть початок всі козацькі чини і таке інше. Грамота Хмельницького з потвердженням Баторієвого надання, що обертвлася в запорозьких колах в половині XVIII ст. і була сфабрикована, очевидно, по повороті запорожців з Криму (видана Скальковським в «Исторіи Новой Сѣчи», т. III, і Бодянським в «Чтеніях» московських 1846 р.), не додає до грабянківської версії нічого нового (центр ваги її лежить в означенні запорозької території). Натомість у Симоновського козацька традиція здобуває важну подробицю, яка стала потім одною з найважніших складових частин легенди: шеститисячний козацький реєстр, розділений на шість полків (с. 8). Другим, менш важним додатком була легенда про другу козацьку резиденцію, побудовану для козаків Баторієм і названу по його імені Батурином («Лѣтописи», видані Білозерським, с. 55, звістка йде від Коховського). Нову версію дає легенді автор «Історії русів», замість старої військової козацької шляхетсько-козацьну: Баторій признає за козацтвом шляхетські права, рівно зі шляхтою польською й литовською, наділяє значних товаришів маєтностями, заводить суди земські, громадські, трибунильські, з статутовим правом (с. 28-29). І хоч як ся версія була фантастична й штучна, вона прожила довго і була повторена en toutes lettres (без скорочень — франц.) не тільки Маркевичем та його польськими прихильниками (у Чарновського, I, с. 90 і далі), але в деяких своїх елементах (як, наприклад, «судебный трибуналъ въ Батуринѣ»), була затримана ще в курсі Еварницького (II, с. 61). Старша ж версія Грабянки — Симоновського з повним довір'ям повторювалася істориками України до найновіших часів (у Костомарова у вступі до «Богдана Хмельницького», I, с. 20—21, вид. 1884, у Антоновича в його «Бесідах», у Еварницького в його курсі й ін.) — не зважаючи на скептичні остереження, що підносилися вже від 1870-х років.

Куліш, ліпше очитаний в польськім історичнім матеріалі XVI ст., перший підніс голос проти Баторієвої легенди. Правда, в «Исторіи возсоединенія» він думає, що сучасні історичні матеріали «подтверждають, въ извѣстной степени, лѣтописное сказаніе о баторіевской регуляціи ко-

зацкого войска» (I, с. 94), тільки не хоче йти за всіма подробицями традиції XVIII ст. («едва ли слѣдует понимать эту регуляцію въ смыслѣ раздѣленія козаков на полки и проч.»). Але кілька років пізніше в «Материалах до истории возсоединения Руси» (1877, с. 11), публікуючи універсал Баторія до козаків 1579 року, він уже рішуче не хоче вірити про якусь «регуляцію» козаччини Баторієм. Сі скептичні гадки були розвинені докладніше доперва в 1890-х рр. В 1896 р. з'явилася стаття Ол. Яблоновського «Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryańska i baturyńska» («Ateneum», 1896, III), де він, спиняючися ближче над легендою про Батурин, зачіпав і Баторієву легенду взагалі. Слідом вийшла стаття А. Стороженка «Свод данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія» («КС», 1897, I), де він коротенько збирав деякі документальні звістки про розпорядження Баторія щодо козаків, не входячи в оцінку традиційних звісток про них. Рік пізніше, з приводу «Бесід» професора Антоновича, де підтримувався традиційний погляд на Баторієву реформу (шеститисячний реєстр, організація козацької верстви), дав я коротку історію козацької організації й Баторієвої реформи в своїй статті «Примітки до історії козаччини» («Записки», т. XXII). Потім в рр. 1903 -1904 вийшло нараз ще кілька праць, присвячених Баторієвій реформі: Волод. Яроша «Legenda Batoryańska. Krytyczny szkic z dziejów» (ib. 1904), згадана вже вище книжка Стороженка «Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки» (1904). Праці Яроша і Стороженка збирають звістки про Баторієві розпорядження й збивають традицію про організацію Баторієм козаччини; в сій війні з традицією обидва йдуть навіть задалеко, силкуючися довести, що Баторієві реформи нічого не дали для правного становища козаччини, а Ярош доводив навіть, що Баторій спеціально хотів з н и щ и т и козацьку автономію, признану реформою Язловецького; я в тексті виясняв хибність сих поглядів. Пізніше з'явився ще критичний огляд Доманицького «Чи була реформа Баторія?» («Науковий збірник, присвячений М. Грушевському», 1906). Потім згадана вище критична стаття Любавського з приводу книги Стороженка і статейка сього останнього «Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовского» (київські «Чтенія», т. XIX). Нарешті кілька місяців тому з'явилася названа вже стаття І. Крип'якевича «Козаччина і Баторієві вольности» («Жерела», VIII), де автор, відкидаючи Баторієву легенду, старається оцінити те значення, яке мала Баторієва реформа в житті козаччини.

6. Література козацьких рухів 1590-х років.

Козацькі рухи XVI ст. привертали до себе здавна увагу дослідників і розроблені порівняно з іншими частинами історії козаччини досить не зле. Крім старших праць є кілька робіт новіших, які досить повно використували приступний джереловий матеріал. Але при хаотичності самих рухів і уривковості переважної частини джерел все-таки зостається в них багато неясного щодо зв'язку, порядку, навіть простої хронології подій.

Крім загальних курсів історії козаччини, вичислених вище, в прим. 2, займалися ними праці польські, присвячені часам Жигимонта III. Поминувши старші історичні праці, з XIX ст. назвемо: Niemcewicz «Dzieje panowania Zygmunta III» (1819, нове видання Туровського 1860); Siarczyński «Obraz wieku panowania Zygmunta III» (1828). Спеціальніші праці: A. Bielowski «Łoboda i Nalewajko» («Głos» львівський, 1864, і варшавський «Tygodnik Ilustrowany», 1861, т. IV); Костомаров «Отрывки изъ исторіи южнорусскаго казачества до Богдана Хмельницкого» («Библіотека для чтенія», 1865) — се переробка праці «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи» (1842), зміненої адміністрацією (під титулом «Южная Русь въ концѣ XVI в.» вона ввійшла в III т. його «Монографій»); оповідання І. Ролле (Antoni J.): «Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVIw.» («Przewodnik nauk. i liter.», 1879, потім в «Opowiadania historyczne», 1887, VI), «Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim» (ib. t. VI), «Na posterunku (ataman Zaporozców Koszko w XVI i XVII w.» («Szkice i opowiad.», 1887, V); Корн. Заклинський «Зношення цісаря Рудольфа II зъ козаками и ихъ участь въ р. 1594 і 1595» («Справозданіе гимназии академичной», 1882); І. Новицький «Князья Ружинскіе» («КС», 1882, IV) — тут про князя Кирика; Ф. Николайчик «Первыя козацкія движенія и Рѣчи Посполитой» («КС», 1884, III і IV); А. Стороженко «Кіевъ триста лѣтъ назадъ» («КС», 1894, II) — про Верещинського і його діяльність в Києві, там же, 1895, III, п. т. «Старинный проектъ заселенія Украины» видав він рідку брошуру Верещинського «Droga pewna do prędszego y snadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń,» 1590 р.; В. А[нтонович] «Къ исторіи возстанія Наливайка» («КС», 1896, X — документ з 1595 р. з коментариком); Е. Барвінський «Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентия VIII з козаками р. 1593 і 1594» («Записки наукового товариства імені Шевченка», 1896, X); Вас. Доманицький «Причинок до історії повстання Наливайка» («Записки», т. XL) і більша праця «Козаччина на переломі XVI — XVII в. (1591 — 1603)» (ib. т. 60 — 64 і осібно 1905).

З джерел, крім сучасних хроністів (з них особливо Бельський й Гайденштайн — сей тільки неоправдано уживається замість оригіналу в польськім перекладі Гліщинського — СПб, 1857 — дуже свобідним), мають визначне значення ще: дневник Лясоти («Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, hrsgegeben von R. Schottin», Halle, переклад в «Мемуарах, относящихся к исторіи Южной Руси», пер., К. Мельник, 1890); лист-реляція Наливайка до короля, видано в «Zbiór pamiętników», wyd. Broel-Plater, II; кореспонденція Жолкевського (властиво Замойського), вид. князем Любомирським в т. «Listy Stan. Żołkiewskiego» (1868, видання дуже не особливе, можна сподіватися ліпшого в новім кодексі листів Замойського — «Archiwum Jana Zamojskiego», але вийшов поки що тільки I том, до р. 1579). Колекцію докумен-

тів з так званої «Руської метрики» видав я в т. «Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр.» («Записки», т. XXXI). Кілька листів з тих літ видав А. Стороженко в XIX т. київських «Чтеній» п. т. «Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами». Нарешті кілька важних документів приніс т. VIII «Жерел».

На доповнення уривка з невиданих оповідань ксьондза Йоіньського про сім'ю Наливайків, поданого вище (у розділі IV. — Ред.), наводжу ще уривок, теж не виданий, про самого Северина: «Erat Nalevayko Ostrogiensi cive patre natus, in novo oppido, quod Zaslaviam vergit. Ille pater tres filios singularis improbitatis edidit. Primus erat Ostrogiensis arcis in templo protopopa sive archidiaconus, perniciosissimae schismati immersus, qui moriens testamento cavit ne penes ullam ecclesiam sepeliretur, rationem apponens: scio huc Ostrogium venturum latinum ritum, quare etiam ossa mea, ne cum latina ecclesia conveniant, sepelite me in campis. Minimus natu frater Nalevaykonis erat professione et pellio et caupo, paris impietatis. Medius erat hic, qui artificio pellionum postposito, turbae se kosakorum immiscuerat, atque 30 millium exercitus post mortem Lobodae dux praefectus a tumultuante plebe. Anno 1597 adversus hunc Żolkiewski expeditionem apparavit utque aliquot praeliis attritum caepit cum praefectis legionum. Qui cum per forum Leopoliense ducerentur, Nalewayko transiens templum metropolitanum (ibat autem eques vinctus sub albo equi (sic) compedibus) movens caput dixit: o parochia, parochia, in medio tui habituri erant equi stationem, versissem enim te in stabulum. Varsaviam adductus kosatico more et die et nocte tractabatur neque permittebatur somnum capere, sed si quando declinabat occulos in somnum, peditibus ad id vigilantibus abtusa parte securis monebat[ur] vigilantiae. Tandem aereo (не чітко) equo candenti impositus fuit ac candenti corona coronatus. Denique capitis sententiam tulit. Aliqui tum affirmabant, quod ante mortem abiuravisset schisma. — с. 203—204.

Надмогильний пам'ятник М. С. Грушевському на Байковому кладовищі в Києві — перший кам'яний пам'ятник-портрет на Україні. Автори: скульптор І. В. Макогон, архітектор В. Г. Кричевський. 1936 р.

7. Козаччина в перших двох десятиліттях XVII ст.

Ся доба в житті козаччини належить до найслабше розроблених. До недавнього часу найбільш докладним обробленням її була «Исторія возсоединенія Руси» Куліша, т. II, з деякими додатковими замітками в «Матеріалах для исторіи возсоединенія»; та й тут менше фактів, а більше загальників і риторики, хоч є й чимало інтересних гадок. Пізніші праці Куліша, входячи загально і в сю добу, дають іще менше. Костомаров в своїм вступі до «Богдана Хмельницького» трактує її дуже побіжно. Эварницький опирається на Куліша, Соловйова й інших і не дає нічого інтересного. В загальних курсах російських і польських — як курси Соловйова, Іловайського, як старші оброблення Жигимонтових часів, названі вище, — Немцевича, Сярчинського, або «Szujski Dzieje Polski», III — знаходимо тільки відокремлені епізоди з історії козаччини. Ще менше дають історії Туреччини й Криму (Гаммера, Цинкайзена, Говорза, Смирнова). Новішими часами праця Доманицького довела зверхню історію козаччини до конституції 1602 року, а Жукович в ряді розвідок своїх, друкованих в рр. 1902—1906, звів докупи факти з життя козаччини від початків XVII ст. до р. 1625. Першим двом десятиліттям XVII ст. присвячені його статті «Московская смута начала XVII вѣка и ея отраженіе въ литовско-польскомъ государствѣ» (1902), «Запорожское козачество въ смутную эпоху», 1903 (сі розвідки ввійшли в його книжку «Сеймовая борьба православнаго западнорусскаго дворянства съ церковной уніей съ 1609 г.», I—II, 1903), далі «Историческія обстоятельства, предшествовавшія возстановленію патр. Феофаномъ западнорусской церковной іерархіи» («Христіанское чтеніе», 1905, V—VI і потім в III випуску тої ж книги «Сеймовая борьба»). Тут доволі повно використаний джерельний матеріал, доповнений деякими недрукованими причинками. І хоч автор головно притя-

гає ті факти, що стояли в зв'язку з церковною справою, й стежить за самою зверхньою історією козаччини, без зв'язку з суспільно-економічним українським життям, без широкого суспільного освітлення, але як перегляд фактів сі статті його мають повну вартість. З історичних діячів сеї доби тільки Сагайдачний має значнішу літературу: Максимовича «Изследование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ» (1843) і «Сказание о гетманѣ П. Сагайдачномъ» (1850), передруковані в 1 т. «Собр. сочиненій»; статти в збірці Антоновича «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи» (1885); Лазаревський, «Еще извѣстіе о московском походѣ Сагайдачного» («КС», 1886, І) — маленька записка з курського літописця; Каманіна «Очерк гетманства Петра Сагайдачного» («Чтенія» київські, т. XV і осібно, 1901, зі збіркою документів, але малоінтересних взагалі і для діяльности Сагайдачного спеціально); з'їдлива рецензія на сю статтю Т. Корзона в «Kwart. Histor.», 1904; О. Чайківський, «Початки гетьманування П. Сагайдачного» («Науковий збірник, присвячений М. Грушевському», 1906). Всі сі статті, одначе, далеко не використовують матеріалу. Поза тим тільки згадаю (прим. 4) стаття Певуменка про Самійла Кішку: «Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ» («КС», 1883, VI); Антоновича «Неизвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ (ib. 1883, про Барабаша), його ж студія «Кіевскіе войты Ходыки — эпизодъ из исторіи городского самоуправленія в Кіевѣ въ XVI—XVII ст.» (ib. 1882, II, і потім в «Монографіях»), між іншим, про звісного київського війта сих часів, і, нарешті, недавня стаття Жуковича про Бородавку й Сагайдачного — див. в прим. 8.

З монографічної літератури, яка переважно тільки посередньо займає інтересні для нас відносини й події, назву: A. Sokołowski «Ausiryacka polityka Zygmunta III» («Przeglad pol.», 1878); I. Sas «Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III» («Przegl. powsz.», 1897), «Układy o ligęprzeciw Turkom za Z. III» (ib. 1899), «Wyprawa Zamojskiego na Mołdawę» (ib. 1897); K. Górski «Wojna z wojewodą wołoskim Michałem» («Ateneum», 1892); Г. Форстен, «Балтійскій вопрос в XVI—XVII ст.», т. I—II, 1893—1894; С. Платонов, «Очерки по исторіи смуты в московскомъ государствѣ XVI—XVII вв.», 1899; A. Hirszberg «Dymitr Samozwaniec», 1898; K. Górski «Oblężenie Smoleńska w latach 1609 — 1611 i bitwa pod Kluszynem» («Przew. nauk. i liter.», 1895). Для внутрішніх відносин ще нова стаття: Н. Ардашев, «Изъ исторіи XVII в. — Походъ черкасъ (1612 — 1614)» («Журналъ мин. нар. просв.», 1898, VI) і короткий витяг з сеї статті в «КС», 1900, V: «Походъ козаковъ въ Сѣверную Россію в нач. XVII в.» Згадаю ще маленьку замітку: «Евреи-козаки в нач. XVII в.» («КС», 1895, V), про жидів в козацькому війську, що ходило в Московщину перед р. 1613,— згадується тут ватага їх з 11 чоловік. Про лісовчиків: M. Dzieduszycki «Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków», 1843—1844, I — II. Для внутрішніх відносин нова стаття: A. Prochaska «Województwo Ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego» («Przewodnik nauk. i liter.», 1908).

Найважніша збірка актового матеріалу (польського) для сих часів — «Pisma. S. Żołkiewskiego», wydał A. Bielowski, Львів, 1861; далі АЮЗР, III, I і «Жерела», т. VIII. З мемуарної та історичної сучасної літератури Гайденштайн кінчиться на Лівонській війні, далі маємо хроніки Пясецького, Велевицького: для Лівонської війни інтересні подробиці дає білоруська хроніка Борнулабівська (видана вперше у Куліша — «Матеріали» і знову в київських «Университетских извѣстиях», 1898, XII). З величезної маси матеріалу для історії московської смути згадаю важніші колекції: Устрялов, «Сказанія современниковъ о Димитріи Самозванцѣ», Мухановъ, «Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніях Россіи с Польшей» («Русская истор. библіотека», т. I і XIII). Матеріал актовий до історії смути не зібраний разом. З джерел турецьких — стара вибірка Сенковського «Collectanea z dziejepisów tureckich», т. I. Література української пісенної традиції в прим. 4.

8. Київське культурне і церковне життя перших десятиліть XVII ст. і відновлення православної ієрархії.

Київський релігійно-національний і освітній рух першої чверті XVII ст. досі виступійований дуже ще мало. Те, що зроблено досі, міститься головно в двох працях професора Голубєва: «Исторія кіевской духовной академіи», 1886, I, і «Кіевскій митрополитъ Могила и его сподвижники», 1883, т. I; тут зібрано трохи відомостей і про печерський гуртон, розслідженi початки братства і братської школи. До історії сеї школи ще дає дещо звісна нам уже праця Харлампович «Западнорусскія православныя школы»; менше Яблоновського «Akademia Kijowo-Mohilańska», 1899 (більш компілятивна). Полеміці з поглядами Голубєва на початки київського братства присвячені статті Н. Оглоблина «Къ вопросу о началѣ кіевской академіи» («КС», 1886, III) і Каманіна «Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ» («Чтенія» київські, 1895, IX) — вони пробують оборонити існування братства вже при кінці XVI ст.

З загальних курсів церковної історії ще найбільше займався сею добою Макарій (X, с. 467 — 479), але теж спинився тільки досить побіжно на головніших фактах; ще менше Пелеш і Чистович. З істориків надав велику вагу сій добі Куліш, незвичайно високо ставлячи діяльність Сагайдачного і особливо Борецького (сього зробив він ідеалом християнського, культурного діяча); але він теж спиняється головно на фактах зверхніх, від відновлення ієрархії почавши, і все більше впадає в своїм викладі в манеру белетристично-риторичну (т. II і III «Исторіи возсоединенія»). Не виступійовано ближче навіть друковані видання київського гуртка сих часів — київські видання, дуже цінні для історії київського культурного життя сих часів.

Вичислю досі звісні печерські видання 1617 — 1630 рр., з деякими подробицями, небезінтересними для пізнання печерського кружка:

1617. «Часослов», 4°, 21+192 л., з передмовами Плетенецького і Копистенського, ся остання передмова писана 20.XII.1616, тому видання датується звичайно 1617 р. (титулова картка не заховалася).

1619. «Ανθολογιον», in fol. 16+1048 с. з передмовою Плетенецького і «клириків лавры печерскія» та вихідною статтею «типографа» Памви Беринди; більше 20 гравюр.

1619. «Книга о вѣрѣ единой соборной апостольской церкви», 4°, 4+317+308 с., перероблене і розширене видання давнішого, перших років XVII ст.

1620. «Божественная литургіи», 4°, 16+56+521 с. з передмовою Плетенецького, з гравюрами.

1620. «Номокановъ», з передмовою П. Беринди, 4°, 4+140 с. з двома гравюрами.

1622. «Вѣрш на жалосный погребъ Сагайдачного», 4°, 24 л., з трьома гравюрами.

1623. «Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустого... бесѣда на 14 посланіи св. ап. Павла», in fol., 34 с. і 3202 стовпці. Переклад ієромон. Кипріана, справлений Лавр. Зизанієм, Зах. Копистенським і П. Бериндою, з передмовою Зах. Копистенського, з присвятою кн. Стеф. Четвертинському «пресвѣтлыхъ великихъ княжатъ россскихъ потомкови» і (в інших примірниках) Өед. Копистенському від П. Беринди, з віршами Стеф. Беринди на герб Плетенецького; як друкарі згадані Тимофій Олександрович, Стеф. Беринда і Тимофій Петрович; велика гравюра Іоанна Златоуста і кілька дрібних.

(1623. «Тріодь пісна», in fol., ближче не знана).

1624. «Номоканонъ», з передмовою Зах. Копистенського і вихідною статтею друкаря Тар. Земки, 4°, 8+175 с., 2 гравюри.

1624. «Іже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго... бесѣды на дѣянія святыхъ апостолъ», переклад примикирія п[ечерського?] кліріка церкви львівської й дидаскала грецької мови Гаврила Дорофейовича, правлений єром. Йосифом Святогорцем і П. Бериндою, з передмовами Плетенецького і З. Копистенського і віршами на герб Долматів Т. Земки і (в інших примірниках) з віршами і присвятою З. Копистенського Стеф. Четвертинському; у вихідній статті сказано, що книга вийшла коштом Конст. Долмата. In fol., 24+534 с. і 22 гравюри.

1624. «Псалтырь», з передмовою Йосифа Кириловича, монаха, з гербами Плетенецького і Долмата й віршами до них, 4°, с. 24+456, з кількома гравюрами.

1625. «Казанье на честномъ погребѣ... Елісеев а ієросхимонасехъ Еvеvмія Плетенецкого презъ єромонаха Захарію Копистенского тогды нарченнного, а теперь милостію божією архімандріта», 4°, 1+49 с.

1625. «Омилія албо казанье на роковую память... Еvеvмія Плетенецкого... презъ... Захарію Копистенского», 4°, с. 60.

1625. «Святого отца нашего Андрея архієпископа Кесарія Каппадокійскія тлъкованіе на апокалипсін», переклад Лавр. Зизанія, справлений і доповнений «от люботрудищих ся», з передмовами З. Копистенського і Т. Земки і покажчиком, з гербами Копистенського і Григ. Долмата і віршами до них; друкував П. Беринда; in fol., с. 16+156+1, з кількома гравюрами.

1625. «Акафисти», «прилежаніємъ и иждивеніємъ» намісника печерського Філофея Кизаревича, з його передмовою і віршами на герб кн. Анни з Ходкевичів Корецької, 4°, с. 16+205, кілька гравюр.

1626. «От отечьника святского повѣсть удивителна о діаволѣ», 4°, 8 с., видання П. Беринди; дата й ім'я видавця подані у виді шаради («усрѣдствующа о семъ имя пятописмно, довоскладно же, первый трессложенъ, съгласованы три, согласовны же двѣ, число ему девясотно съ дводесятьми и тремя» — Памво, 1626).

(1627. «Часослов», in 8°, ближче не звісний).

1627. «Лексіконъ словенороссскій» П. Беринди з додатком («Осташшая реченія») і толкуваннями хресних імен, 4°, с. 4+475 стовп.+1 с., з гербом Балабанів, віршами Т. Земки, присвятою і кінцевою статтею П. Беринди, «архитупографа церкве россскія»; друкував Стеф. Беринда.

1627. «Τριώδιον», in fol., 2+802 с., з масою гравюр (більше 100).

1628. «Απολογια» («Апологія»), соборні акти, 4°, 3+9 л.

1628. «Поученія» Авви Дорофея, приладжені З. Копистенським, з його передмовою, заміненою потім новою присвятою П. Могилі Ф. Кизаревича і з кінцевою статтею С. Беринди, 4°, 8+450 с. і 2 гравюрами.

1628. «Главизны» Агапіта, диякона, пер. П. Могили, з присвятою йому від братії, 4°, 6+22 с., з гравюрою.

1629. Окружник м. Иова Борецького, що скликає на собор, 4°.

1629. «Служебник», in fol., 14 л.+144+300 с., 2 л., з передмовою Т. Земки «проповѣдника и исправителя въ типографіи» і грамотою на дозвіл від митрополита з владиками; друкував С. Беринда т[ипографъ], від різдва до 1 IV.

1629. «Акафисти», 4°, 7+296, більше як 80 гравюр; передмова Т. Земки.

1629. «Номоканонъ», з статтями П. Могили і Т. Земки, 4°, 16+175 ст., з 2 гравюрами.

1629. «Псалтир», 16°, с. 614, кілька гравюр.

1630. «Імнологія», похвала Могилі «презъ дѣлатели в типографіи в даруночку низко принесенная», з підписами їхніми в кінці — «П. Беринда типикароводецъ, всего типу правитель Тарасій».

[Пор. Каратаєва «Описаніе славянорусских книг», Голубєва, «П. Могила», I. с. 392—401; про граверів одинокий робота Ровинського «Словарь русских граверов»].

Більше уваги притягало до себе відновлення православної ієрархії й боротьба за її признання. Досить докладно виложив сі факти Макарій (т. XI, гл. IV), багато місця дав їм Куліш (l. c.). Ряд окремих статей присвятив їм Жукович: крім цитованої вище (в прим. 7), «Первый польскій сейм послѣ возстановленія патр. Өеофаном западнорусской церковной іерархіи («Христ. чтеніе», 1905, XI–XII), «Архіепископъ Мелетій Смотрицкій въ Вильнѣ в первые мѣсяцы после своей хиротоніи» (ibid. 1906, IV–VI), «Запорожскіе гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ» (ib. 1906, VIII і IX) — вони зібрані в його книзі «Сеймовая борьба», вип. III. Самим фактом відновлення ієрархії Жукович не багато займається.

а головно всякими політичними і релігійними комплікаціями, викликаними ним; сучасним культурним і національним рухом київським зовсім ні. Статейка П. Орловського «Участіе запорожскихъ козаков въ востановленіи православной южнорусской іерархии въ 1620 г.» («КС», 1905) дає мало що понад витяг з недавно відкритої протестації митрополита Иова, що має вийти в III т. академічного збірника: «Статьи по славяновѣдѣнию», т. III, п. т. «Протестация митроп. Іова Борецкого и других западнорусских іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года», з передмовою професора Жуковича.

Нарешті, є кілька біографічних статей про головніших діячів сих подій: Н. Вікул, «Кіевскій митрополитъ Іовъ Борецкій» («Подол. епарх. вѣдом.», 1894). К. Харлампович «Іосифъ Курцевичъ, архіепископъ суздальскій, б. владимірскій и брестскій. 1621 — 1624» («Волынскія епарх. вѣдом.», 1900). Праці про Смотрицького вказані в т. VI, прим. 11. З діячів униятських велику літературу має завдяки своїй сенсаційній смерті Йосип Кунцевич: особливо його канонізація в 1865 році, як манифестація проти заходів проти унії у Росії, зробивши з нього немов апофеоз унії, викликала гарячу полеміку, більш церковно-політичного, ніж наукового характеру. З старших писань згадаю: Суші «Cursus vitae et certamen martyrii b. I. Kuncewicii», передр. Мартиновим в Парижі, 1865 р., його ж «Saint Josaphat et ses détracteurs», Ліон, 1875; A. Guepin «S. Iosaphat archeveque de Polock», Пуатьє, 1874, I — II (перекладене по-польськи Калинкою, Львів, 1885), нове видання 1897 — 1898 р. п. т. «Un apôtre de l'union des églises au XVII s. Saint Iosaphat et église greco-slave en Pologne et en Russie», Париж (рецензія в «Записках», т. XXXIX). З православного боку: Козлович «І. Кунцевичъ (1579 — 1623), изъ истории литовской церковной унін» («Правосл. обозрѣние», 1861); Говорського «І. Кунцевичъ, полоцкий униат архиепископъ, канонизованный папою Піемъ IX», Вільно (1865); Сікорського «Реликвін І. Кунцевича» («Журнал мин. нар. просв.», 1870). Осібно стоїть найновіша стаття Жуковича «Убійство Іосафата Кунцевича» («Христ. чтеніе», 1907, IX, передр. в IV вип. «Сеймової боротьби»), написана дуже об'єктивно.

Як джерела з пам'яток літературних важні особливо: полемічні брошури 1621 - 1622 рр. (частина їх видана в АЮЗР, I, VII, деякі, мабуть, вийдуть в I т. VIII); меморіали православних для правительства (там же, в «Статьях по славяновѣдѣнию», III, і в «Документах, объясн. исторію зап. рус. края»); сучасні записки київські — «Сборникъ лѣтописей, относ. къ исторіи Ю. и Зап. Рос.»; літопис Густинського монастиря («Лѣтописецъ о первомъ зачатіи и созданіи святыя обители монастыря Густинского»), списька я сій часті, очевидно, на підставі оповідань Ісаї Копинського, одного з ставлеників 1620 р. (вид. в «Чтеніях» московських 1848 року і осібно). Документальний материал до історії київського братства в «Памятниках кіев. ком.», III, і в додатку до «Ист. кіев. акад.» Голубєва, до подій 1620-х рр. — в додатках до «Петра Могили» його ж, т. І

9. Література до історії козаччини 1620 — 1625 рр.

Загальні праці до історії козаччини і відносин українсько-польських, турецько-татарських і московських в сих роках ті самі, що вичислені були в прим. 7. Спеціальна література до історії самої козаччини невелика: крім вичисленої вище літератури про Сагайдачного (прим. 7) і участі козаччини в церковних справах (прим. 8), маємо ще до історії козаччини рр. 1621 — 1625 нові статті Жуковича: «Первое вмѣшательство западнорусскихъ козаковъ въ сеймовую борьбу с церковной унией» («Христ. чтеніе», 1907, I — III), «Первый польскій сеймъ послѣ убійства Іосафата Кунцевича» (ib. 1908, I — II), «Передъ козацкимъ разгромомъ (варшавский сеймъ 1625 года)» (ib. 1908, VIII — IX). Статті сі увійшли в IV вип. «Сеймової борьби» автора. Історія козаччини (зверхня), участь її в тодішній релігійно-національній боротьбі і відносини до правительства служить головною віссю сих розвідок, що мають бути, по плану автора, доведені до р. 1632. Другу групу статей маємо до кампанії 1625 року: Никифоров, «Куруковскій договоръ козаковъ съ поляками 1625 г.» («КС», 1885, IV), Николайчик, «Новый источникъ о козацкомъ волнении 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковского договора» (ib. 1889, X), Рудницький, «Козацько-польська війна р. 1625» («Записки» львівські, т. XVII). Сими роками ближче займається також остання, недокінчена і слаба праця Куліша «Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе перед бунтомъ Б. Хмельницкаго» («Русское обозрѣніе», 1895). В польській історіографії розроблені найліпше кампанії 1620 і 1621 рр. Вичислю тільки важнішу літературу: X. Liske «Der turkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620» («Archiv fur österr. Geschichte», XLI) і його ж «Stanisława Zolkiewskiego kleska i zgon na polach Cecorskich» («Tygodn. literacki», 1869, ч. 1 — 16), зі збіркою документів з бібліотеки Ржучинських. Szujski, «Cecora i Chocim» («Przegl. polski», 1871, I, і потім в «Dziełach» серія II, т. VI); Górski «O wyprawie i klęsce cecorskiej» («Bibl. Warsz.», 1886, III); Dąbrowski, «Wojna Chocimska», 1862; Tretiak «Historya wojny chocimskiej» (1889, старанно і науково написана книга). Поза тим: Kondratowicz «Samuel Korecki» (1858); Bortoszewicz «Stanisław Koniecpolski («Tygodn. Ilustr.» 1863); Chometowski «Ksiaze Krzysztof Zbaraski koniuszy koronny» («Bibl. Warsz.», 1865). A. Golebiowski «Szahin-girej i kozacy» (ib. 1852). Про Олександра Яхію: Макушев, «Восточный вопросъ въ XVI и XVII в.» («Слав. сб.», III) і його ж стаття в «Журн. мин. нар. просв.» 1872, X; V. Catualdi (Гассек) «Sultan Jahia dell' imperial casa Ottomana», Трієст, 1889 (написано белетристично, а ненауково), витяги звідти надрукував А. Гірс п. т. «Графъ Александръ Черногорскій — султан Яхія. Страница изъ исторіи Запорожья» («Русская старина», 1890, III).

Багата література мемуарів для Хотинської війни зібрана почасти в збірці Ж. Паулі «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej» (1853).

Один дневник в «Starożytności» Грабовського, I, один в додатках у Третяка. Поза тим: Як. Собеського «Commentariorum Chotinensis belli libri tres» (1646, се розкішне сучасне видання не було повторене, і в літературі користуються частіше його перекладами — польським в збірнику «Dziejopisowie krajowi» (1854), або російським в II кн. «Мемуаров» Мельника-Антоновича, але переклади сі досить свобідні — пор. рецензію в «Записках» львівських, т. XXIV); Petricii «Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano gesti historia» (1637). Інша, менш важна література, вказана у Третяка.

Для українсько-польських відносин 1622 — 1625 рр. дуже цінний матеріал дає кореспонденція кн. Юрія Збаразького. Вона зібрана А. Соколовським і видана п. т. «Listy ks. Jerzego Zbaraskiego kaszt. krakow. z lat 1621 — 1631» в «Scriptores rerum polonicarum», т. V, і осібно (про се видання замітка Лазаревського «Украинскіе козаки в двадцатыхъ годахъ XVII в.» в «Чтеніях» київських, т. XV); збірка, одначе, не повна, є кілька листів в інших виданнях («Сборникъ лѣтоп.», «Жерела», VIII), і невидані в рукоп. Петербург. публ. бібл.).

(Інтересний лист Збаразького про українські відносини, цитований у розділі, а звісний досі в двох варіантах («Жерела», VIII, ч. 179 і у Куліша), зі значними відмінами читається в рукоп. Публ. бібл., Пол. F. IV. № 109. Найбільш інтересне для нас місце читається так: «Plebei presumptia złoczin[n]a in tanta potentia czego uczynić nie śmieją et quos ausus non meditantur. Nie jest bez tego zeby ich y popy, genus scelestum, horum nie mieli nadymać, y wiele inszych — ale to jest accessorium. Iako wiec owo bywa u dostatnich a młodych paniat, gdzie czeladz comites pereuntium patrimoniorum wiedzie ich do utraty i zbrodni». В дальшім: «onych samych liberatores w ucisku swoich kładą et non desunt falsa auguria, ktoremi y ich i siebie dementujac y obostrzajac», і т. д. — М. Г.).

Цінну колекцію матеріалів з краківських бібліотек для сих років дає т. VIII «Жерел». Про козацькі походи на море — збірки посольських депеш: англійські в «Zbiór pamiętników o dawnej Polsce» Немцевича, т. V, 1830 (р. 1620 — 1626), французькі в «Historica Russiae Monimenta», (р. 1620 — 1627). Для подій 1624 — 1625 рр. багато цінного в московських актах про приїзд Яхії, виданих Кулішем («Матеріали», I); натомість в «Актах Московскаго государства» для сих часів ще нема нічого інтересного. Для кампанії 1625 року маємо стару рукописну збірку, дуже популярну (наприклад, в Петербурзькій публічній бібліотеці є кілька копій її), вона містить дневник походу і акти комісії, видана ціла в VI т. «Zbiorów» у Немцевича, дневник, крім того, з іншої редакції в «Сборникѣ лѣтописей», акти в «Źródłach» Грабовського. Крім того, широко і докладно описує сей похід «Żywot Tomasza Zamojskiego», написане його дворянином Станіславом Журковським (видано у Львові 1860 р.). Дрібніше вказане при тексті.

Кінець першого тому

Том другий «Історії української козаччини» друкуватиметься з восьмої книжки нашого часопису цього року.

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

Зирянський фауст

Життя видатного сина комі К. Ф. Жакова (1866—1926) щонайкраще показує, яких верховин людського духу може дійти людина, що мислить широко, чиї очі розкриті для охоплення досягнень людської думки.

Мислитель, письменник, етнолог, фольклорист та педагог Калістрат Фалалейович Жаков народився в родині зирянського (комі) селянина. Разом з українським мистецтвознавцем Данилом Щербаківським та істориком Леонідом Беркутом навчався в Київському університеті. Написав багато книжок цікавої прози російською мовою, отже, правильно вважається за письменника комі й російського. Тривалий час жив у Ризі, а також в Естонії. Його поему «Біармія» переклав латиською Ян Райніс.

Твори Жакова — складова нашої культурної скарбниці. У листі до Леоніда Андреєва (1912) Горький писав: «Знаєш, у Росії є чудовий письменник Жаков, зирянин, прецікава постать». А в листі до О. М. Тихонова (1914) він же сповіщав: «Жаков був, лишив книжки свої. 2-й і 3-й томи «Крізь стрій (життя)»,— це, батечку, теж глибоко, страшенно цікаво». Статті про Жакова вміщено в «Краткой литературной энциклопедии» (том 9), в «Українському радянському енциклопедичному словнику» (том 1) та інших виданнях. На жаль, грунтовним знайомством із цим визначним діячем мало хто може похвалитися. На його батьківщині, в Комі АРСР, до К. Жакова ставились приблизно так, як у нас до Пантелеймона Куліша. В анонімній статті «Додержуватися партійності у висвітленні питань історії», надрукованій у сиктивкарській газеті «Красное знамя» (1977, 15 вересня), страдницьку постать Жакова просто-таки вщент уппшно найприкрішими ярликами: «Він ідеалізував патріархальщину, схилявся перед старовиною [...]». Звертання до його спадщини «призводить до плутанини, що дезорганізує читачів і перешкоджатиме успіхові роботи по формуванню наукового світогляду трудящих». На такому ж жаргоні написано й відповідні сторінки в тритомній історії комі літератури.

Це ж тільки подумати! Жаков і Питирим Сорокін — може, найбільші діячі культури, яких дав народ комі. Може, єдині, хто міг би посвідчити про цей народ на світовій, так би мовити, арені. І саме їх із комі культури вирубали. Тож і сталося, що край комі довгі роки був знаний не за іменами його світлих синів, а як місце заслання.

Спадщина Жакова — це не лише розділ в історії культури. Його твори пройме гостра мисль людини, що випередила час, людини, справді потрібної нащадкам. Але, може, найцінніше, що він лишив,— це його власний людський досвід, він сам як тип особистості, як спосіб життя й думання. «Друже мій! — писав він учневі Е. Гросвальду. — Я походжу з міфологічного середовища віддалених зирян...»

До десяти років Жаков не бачив книжок. А по кількох тяжких літах відчайдушної боротьби з життям він приїхав на свою батьківщину з Петербурга вже як професор філософії. Його звдоба пізнання вражала всіх. Іще під час навчання у сьомому класі гімназії Жаков прочитав Кантову «Критику чистого розуму». Ідея непізнаваності світу була сприйнята ним як марнота життя. Вражений, він випив розчин сулеми і тільки дивом не вмер... «Хоча восени 1916 року я був хворий,— розповідав він в одній із книжок,— але щодня писав казки і думав про буття й пізнання. Студенти приходили, брали мої рукописи й читали мої казки й щоденники. У мене не було таємниць від людей». Так могла жити тільки людина, яка не бавилась у науку, не «займалася» нею, а поклала для неї все своє життя.

В бентежній душі цього невгамованого шукача істини, закоханого в науку до самозабуття, було щось фаустівське: той самий допитливий розум, те саме відважне проникання у потаємні глибини буття, той самий сумнів у вартості науки, те саме непогамовне бажання «усе пізнати, все звідати». Для Жакова «прокляті питання» не були сухими академічними проблемами. Він дихав ними й переживав «світову трагедію» як особисту, зворушливу драму. Так розуміли його близькі друзі.

До самісінької смерті Жакову пощастило зберегти спосіб мислення лісової людини, яка синкретично, узагальнено сприймає світ у його цілості, в усьому багатстві його складників. Ось що писав він про найпершу свою публікацію: «Тут уперше в 35 років вийшов мій твір друком, і я не думаю, що це пізно. Якби люди серйозніше ставилися до друкованого слова й не поспішали наповнювати книжковий ринок малопродуманими творами, брехні було б менше в житті й прогрес просувався б швидше». А ось про його улюблену лектуру: «У цей час натрапив я на книжку Сервантеса «Дон-Кіхот із Ламанча» і читав її 15 років щодня». Як просто, чи не правда? Отак він умів підходити і до найзаплутаніших проблем науки.

(Якось висловився, що «навіть німців» можна перевершити в науках, якщо викласти їх у простому вигляді).

Бажаючи спопуляризувати науку, Жаков, одначе, ніколи її не вульгаризував. Сам він жартував: «Мене лякали з усіх боків і казали: «Гаραморт (Гараморт — ім'я ліричного героя автобіографічної трилогії «Крізь стрій [життя]». — С. Б.) — дивак! Захотів пізнати сутність буття. Гараморт — дилетант, він не знає останніх математиків Іспанії. Він не знає усіх гімнів Вед, складених у Пенджабі. Гараморт не знає всіх царів Пергамських. Гараморт не знає всіх биків Китаю. Гараморт не бував у англійських норів, а хоче пізнати Бога. Гарамортові не відомі всі тонкощі у Теренцієвих віршах. Гараморт не знає усіх плям на місяці». О мужі шановні, благодійники земної кулі! Усіх частковостей знати не можна, усіх імен не запам'ятати, усі горби не можна порахувати, але треба знати загальні світові закони. Типові відношення в бутті. Основні властивості людини й суспільства. Знання — це знання загального. Знання — це не значення всіх плям на всіх книжках».

Глибоко опанувавши найзаповітніші надбання європейської культури, Жаков показав, на що здатна справді роботяща людина. Коли в Петербурзі видавали твори Платона, Кнута Гамсуна, Леоніда Андреєва, грунтовні передмови до цих видань писав саме він. За дослідження в галузі математики й астрономії Паризьке астрономічне товариство обрало його своїм членом. Філософське тлумачення «Братів Карамазових», поезія Аполлона й Діоніса, проблема єднання слов'янства на грунті науки й філософії... — усе це охоплював він один.

Глибока ерудиція й популярний спосіб викладу — ось дві головні прикмети його інтелекту. «Моя селянська душа,— визнавав він,— не може перетворитись на «інтелігентську». В науках я не любив деталей та аналізу,— в цьому моє лихо. Я шукаю в філософії всесвітніх синтезів, а це йде всупереч із аналітичною течією думок сучасних філософів. Я селянин і ось загибаю. Тут класова боротьба виявилась у глибинах своїх».

Синкретизм мислення й грунтовні знання дали йому змогу створити оригінальне філософське вчення «лімітизм» — діалектичну теорію життя й пізнання. Як писав сам Жаков, великий вплив на його натурфілософські міркування про гомологічність явищ природи справили думки академіка В. М. Бехтерєва, президента психоневрологічного інституту, в якому Жаков викладав,— про єдність світу, його спроби зблизити фізичне й психічне за допомогою понять «енергія» та «воля».

До головної ідеї свого вчення Жаков прийшов так. «Одні вважають,— міркував він,— що все те, що бачимо ми, і чуємо, і сприймаємо на дотик,— це тільки наш сон. Прокинемося — і нічого немає. Те, що існує, невідоме й не буде ніколи пізнане. Інші гадають навпаки. Усі науки, всі кольори, всі наші гадки — усе існує так, як уявляється, і ми, коли хочете, все знаємо.

Довго про все це міркував я, років 25. Навіть отруївся раз, коли довідався, що сутність природи непізнавальна.

І ось років 10 тому я дійшов висновку, що неправильні ці обидві думки. Ми частково знаємо, частково не знаємо. В цьому принадність і трагедія науки.

Те, що я бачу, і чую, і сприймаю на дотик,— іще не зовсім знання і не зовсім незнання, воно якоюсь мірою відповідає сутності. Мало того, наука й філософія наближають нас дедалі більше й більше до пізнання сутності речей.

Ось до чого прийшов я, і вірю, і знаю, що це істина, хоча через цю істину мусив я піти з університету і назавжди втратив кар'єру; та моя кар'єра неважлива — важливі ідеї».

Своєю теорією Жаков розвинув той принцип прогресу в пізнанні, який у загальному вигляді висловив іще Гегель. Передбачалося, що лімітизм синтезує науки, мистецтва й навіть релігії. Латиський поет Ф. Лаціс свідчив: «Філософія К. Ф. Жакова вплинула на мене приголомшливо, адже вона синтетична, дає узагальнене поняття про світопорядок...» Серед послідовників вченого виникла домовленість після його смерті покласти забальзамоване його тіло в спеціальному храмі лімітизму, щоб звідти ця теорія розповсюджувалася по всьому світу...

Ось «Правила життя за лімітизмом» (рукопис датовано 9 грудня 1920 року). Перше правило: «Нікому не завдавай шкоди, а всім, як тільки можеш, допомагай». Друге: «Соромся усього, що нижче за твою людську гідність». Третє: «Жалій усе живуще, адже всі страждають, а найбільше — грішники». (Це перегукується з думкою Тичини, що понад правду треба любити людину)... Десяте: «Уникай найбільше тих, хто будує з голів людських драбину, яка веде на трон. Протидій цим людям якомога». Під кінець життя він писав уже самими тезами, афоризмами, притчами.

...Я натрапив на Жакова, зрештою, випадково. В одному з видань 1914 р. прочитав маніфест українських кверо-футуристів — Михайля Семенка та його друзів. Там, власне, й писалося, що вони такі самі кверофутуристи в поезії, як у філософії кверофутурист Жаков: «Лімітивний кверо-футуризм Жакова робить синтезу всього передуючого знання (!) і вносить еволюційний принцип в пізнання». Не більше й аж ніяк не менше. Таке, ясно, заінтригувало.

Пошукавши, чи пишуть наші літературознавці про філософські джерела українського футуризму, я не знайшов нічого. Жив тоді у Москві — у каталозі бібліотеки ім. Леніна виявив цілу паку карток на не відоме доти ім'я. Почав читати його книжки — захоплювався дедалі більше.

Ретельніший перегляд матеріалу навів на оголошення: «Готується до друку: «Михайль Семенко: Лімітивний футуризм (кверо-футуризм в фільозофії)». Книжка ця не вийшла. Її знищила військова цензура. Але було вже ясно, що Семенко виклав у ній теорію Жакова. А пояснюється це просто: молодий поет вчився у нього в психоневрологічному інституті (1912—1913). На одному із засідань гуртка з теорії пізнання (31 жовтня 1912 року) К. Жаков прочитав доповідь «Відношення фізики до теорії пізнання», а М. Семенко — «Відносність знання за Планком». Про це повідомляв рідкісний тепер журнал «Листок студентов психоневрологов» (1912, 28 жовтня, № 14, с. 6).

Таких точок зіткнення виявлено кілька.

Як бачимо, яскрава й самобутня особистість професора справила на молодого українського поета таке могутнє враження, що той, переїхавши до Києва, створив там невеличкий футуристичний гурток, до якого входили брат Семенка Василь (загинув на фронті, маючи двадцять літ) та художник-графік Павло Ковжун. Отже, Михайлові Семенку пощастило і друзів захопити ідеями петербурзького професора.

Щодо самого Жакова, то він сприймав українську культуру з великою повагою. У лютому 1914 року підтримав бажання студентів відзначити 100-річчя Шевченка і за тиждень до ювілею вивісив оголошення за власним підписом (як завідуючий студентськими справами інституту) про присвячений Кобзареві літературно-музичний ранок. У своїх книжках Жаков не раз писав про Київ і завжди з великим пієтетом: «Києве! Красо міст руських, невже судилось мені, понурому жителеві Півночі, поглянути на світлі твої горби [...] милуватися з різноманітності твоєї архітектури, де знайшов я всі переходи від українських хат на околицях міста до палаців, оздоблених усіма богами й дияволами всіх часів і народів [...] Не передати мені моїх настроїв, пережитих там, де я став уперше поетом, і проливав тихі сльози, ідучи вулицями, дивлячись на киян [...]».

Навкруг Жакова завжди гуртувалася молодь. Вчений багато думав і писав про виховання людини. В одному з його рукописів можна прочитати: «В осетинів людина до п'ятдесяти років не має права виступати перед народними зборами. Її вважають за людину незрілого розуму. Теперішні діти з п'яти років уже вивчають граматику й арифметику, уже відають скорботу життя. У них вже немає мрії небесної». Жаков вважав, що короткотривале дитинство згубне для генія, бо поети живуть враженнями дитинства. Газета «Голос Приуралья» від 14 червня 1912 року зберегла таку його думку: «Іноді для того, щоби поет загинув, достатньо, аби в дитинстві над його колискою мати не співала пісень...»

Знаючи вже трохи про цю дивовижну людину, можна припустити, що його власна метода викладання була цілком оригінальна. І це справді так. «Карєєв, Серебренников та Лазурський питали мене на раді: «За якими курсами ви влаштовуєте студентські іспити?» — «За своїми»,— відповів я. Вони сплеснули руками [...].

— Таж ваші курси не пройшли затвердження міністерства.

— Вони цього не потребують. Я не можу ходити з питань філософії та логіки до канцелярії міністерства. В них у канцелярії завдання інші, а не повчати філософів.

Сплеснули знов руками Карєєв та Серебренников, залишивши мене в спокої, пересвідчившись, що я безнадійний щодо кар'єрності й практики життя. А я міркував про те, як погодити аритмологію з алгеброю логіки і з вченням про тенденції...»

Докладні цитати наводяться в цій статті цілком свідомо, щоб познайомити читача з нашим героєм на його текстах. Такий метод застосовував і сам К. Жаков у власній педагогічній діяльності. Замість схоластичних літературознавчих вправ він проводив на уроках читання класичних творів. На іспитах виявлялося, що його учні засвоювали матеріал краще й грунтовніше. Щирими й сповненими болю словами картав він сучасну йому гімназичну систему: «Ми говоримо завжди на підставі підручників, написаних на Заході, і відвикаємо бачити що-небудь власними очима й чути власними вухами. Ми йдемо в напрямку, що суперечить великому вислову Сократа: «Пізнай самого себе». Ми додержуємося вислову: «Знай усе, крім себе». Це мимовільне лицемірство з юних років плекає слабкість характеру.».

«Чи вивчається де,— питав Жаков,— у нижчих та в середніх школах флора й фауна свого повіту, топографія місцевості, багатства краю, етнографічні особливості того куточка, де міститься та чи інша школа? Ні, в усіх школах ми вивчаємо або давній світ греко-римлян, або Захід [...]. Ось чому бачимо ми в нашому житті таку рясноту Рудиних, Тентетникових, Базарових, Раскольникових і Карамазових [...]. З одного боку, неосвічені самородки, самобутники, з другого — вчені, яких не знає народ».

Другу причину слабкості характеру молоді Жаков вбачав у доборі шкільної літератури. Література, яку вивчають по гімназіях, твердив він, дає самі лишень зразки невдах, а життєписи сильних людей ми не вивчаємо. «Необхідно вивчати біографії сильних, великих людей...»

Він звертався думкою до своїх земляків: «А тим із жителів Півночі, хто писатиме повісті й оповідання, захоплений моїм чи іншим прикладом, скажу ось що. Передусім треба вчитися. Скінчити університет неодмінно. Потім намагатися, як тільки можна, стати вченим чи лектором, бо це найбільш незалежні люди. Бути просто письменником — теж велике нещастя. Поміж літераторами обман, заздрощі, гонитва за славою, бідність, гоніння, за винятком кількох щасливців. На замовлення писати — це вже край. Писати треба від надміру почуттів і думок [...]. Крім того, додам, що письменник повинен пройнятися великими класиками. Господи! Чого може навчити Гомер! Коли читати його протягом цілого життя. Чи Сервантес, чи світозорий Аріосто!..»

Розробляючи теорію прогресу в науці, Жаков не міг не замислитися над майбутнім людей. Він вистраждав думку про світле прийдешнє. У своїй промові на відкритті психологічної секції психоневрологічного інституту Жаков сказав: «Ідеальний, грядущий соціальний колектив не ілюзія, його прихід гарантовано загальною еволюцією світу й діяльністю людей, цих згустків сонячної й земної енергії... Скінчимо свою промову нашим зачудуванням перед майбутньою людиною, що продовжить минуле й сучасне, але буде прекрасніша за всіх людей, що були перед нею,— нашим побажанням, щоб ніколи ми не забували ідеалу ще «ненародженого», в якому призначення землі й творчого начала природи, який живе в нас, а ми в ньому... Ми не можемо протистояти хвилі, що піднімає нас, рухаючись за законами ритмічної, світової еволюції!»

Яке натхнення, яке красиве пророцтво!

Так він і жив, невгамовний Калістрат Жаков — зирянський Фауст і професор філософії.

КАЛІСТРАТ ЖАКОВ

ІЗ КНИЖКИ «КРІЗЬ СТРІЙ ЖИТТЯ»

...Прямуючи на знамените місто (Харбін. — С. А.), сидів я коло вагонного вікна. До мене підійшов Кузьмич* і, вмостившися проти мене, повів інтересну розмову.

— Гарвморте, ось ти видав одинадцять книжок. Коли б ти був багатий, то збіднів би...

— Авжеж,— зауважив я,— але я ніколи не знав такого нещастя, як багатство...

— Тим,— вів далі Кузьмич,— тебе з дванадцяти років тільки гнобили, а ти розвинув усі види енергії, що мав од природи.

— Правильно,— казав я, не знаючи, куди провадить мій мудрий супутник.

— Не був гультяй...

— Так, бо від гультяйства добра не жди.

— Тож-бо й воно... Не знав ні щастя, ні насолод, навіть лазні уникав, щоб не розбестити тіло своє.

— Так, я волів митися холодною водою з криниці, це найкраще...

— Тож-бо й воно, ти привчився постійно стояти на ногах... Розум свій розвинув математикою.

— Але тут горе велике, Кузьмич. Я так по-дурному проциндрив своє математичне обдарування!

— То й що, ти створив свою теорію пізнання, свою метафізику, інакше невже б я й інші студенти тебе поважали? Адже базік багацько на світі...

— Виходить, я щасливий, мій любий Кузьмичу?..

— Блаженний, я б сказав... і, щоб підтвердити слова фактами, розкажу тобі таке: до нас у вагон сіла одна особа жіночої статі й хотіла познайомитися з тобою, а око моє не те що твоє,— бачить усе наскрізь, і сказав я особі: «Боже вас збав знайомитися з ним. По-перше, усі його гроші в мене, а по-друге, він страшенно не любить таких знайомств». І вона, вислухавши мене, махнула на тебе рукою. Адже, Гарвморте, ти, звісно, нічого не знаєш, бо газет не читаєш, людей не впізнаєш. Існують дивовижні професії, і хитрість людська досягла найвищих форм... Але ти блаженний, бо нічого в тебе нема, і спокуси до тебе не чіпляються... Як добре, що гроші не в тебе. Порожній гаманець сприяє праведному життю, бо ніхто не підлещується до його господаря.

— Кузьмич, ти мій благодійник!

— Авжеж, любий Гарвморте, будь завжди бідний і гнаний, безперестанку працюй, отоді проживеш сто років і видаси сто книжок...

Переклав С. Абаза

* Супутник Жакова по дорозі до Японії. Залагоджував побутові справи й організовував його публічні лекції в різних містах.

О. Пасіка. Різьблення по дереву

СЕРГІЙ АБАРБАРЧУК

ВУЛИЦЯ ПОЕТІВ

У різних куточках світу зберігають як пам'ятки місця, де колись збиралися митці, поети. Найчастіше це були кафе: відома «Ротонда» в Парижі, «Стійло Пегаса» в Москві, «Бродячий собака» в Петербурзі. В роки громадянської війни було подібне кафе і в Києві, в підвалі готелю «Континенталь», відоме під назвою «Хлам» (художники, літератори, артисти, музиканти). Але чи ви чули про вулицю поетів? А така вулиця в нашому місті є. Це Тарасівська, названа, як дехто вважає, на честь Кобзаря. Початок вона бере біля університету і Ботанічного саду. Звідси стрімко спадає вниз до вулиці Саксаганського.

Що ж дає підстави говорити про цю вулицю як вулицю поетів? По-перше, з кінця 50-х років минулого століття тут жило багато студентів. А хто ж із студентів, особливо філологів, не писав віршів? Та головне, що на вулиці Тарасівській справді жило багато літераторів. Ось хоча б кілька імен.

Принаймні три адреси на Тарасівській пов'язано з родиною Косачів. Михайло Косач, брат Лесі Українки, в різні часи мешкав у будинках №№ 7, 14, 18. Тут же деякий час мешкала їхня мати, відома українська письменниця Олена Пчілка. Сама Леся Українка зупинялася тут певний час у 1889 році і написала кілька віршів. Писала вірші й дружина Михайла Косача Олександра Євгенівна Судовщикова, яка ввійшла в історію української літератури під псевдонімом Грицько Григоренко. Серед представників творчої інтелігенції, які постійно збиралися у Косачів, був російський поет Григорій Олександрович Мачтет, автор відомого вірша «В неволі скатований люто», що став народною піснею.

У будинку № 2 на початку 70-х років минулого століття проживала родина Старицьких. Михайло Петрович Старицький — прозаїк, драматург, актор, режисер, організатор професійного українського театру, менш відомий як поет і перекладач. Але він переклав байки Крилова, «Пісню про купця Калашникова» Лермонтова, багато віршів Жуковського, Пушкіна, Некрасова, Міцкевича, Байрона, Гете, Гейне, Огарьова, Надсона, Сирокомлі, Словацького та інших. Старицькому належить вільна обробка сербських народних дум і пісень, що вийшли окремою збіркою. Вірші він писав протягом усього життя, назбиравши їх на кілька книжок. Деякі з них були досить відомі в свій час. Це «Поклик до братів-слов'ян», «Нема правди», «До молоді», «На Новий рік», «Нива», «До України», «На морі», «Вечір», «Весна», «Виклик», «Не сумуй», «На озері» і багато інших. Більшість цих віршів було написано саме на Тарасівській. Тут же Старицький перекладав і казки Андерсена.

Встановленню точних адрес на Тарасівській заважає те, що вулиця мала два періоди забудови: перший — у 50—60-ті роки минулого століття, коли вона забудовувалась одноповерховими будинками з садочками біля кожного, і другий — у 1912—1914-ті роки, коли на місці одноповерхових почали зводити 5—7-поверхові. Тому у посиланнях часто не збігається не тільки зовнішній опис будинків, а й їхня нумерація.

У садибі № 1 ще за старої забудови народився відомий російський поет і художник Макс Волошин. Під час революційних подій 1905—1907 років київська демократична преса часто друкувала його вірші й фейлетони.

Серед київських адрес Анни Ахматової є і така: Тарасівська, 25. Тут вона мешкала під час навчання на Вищих жіночих курсах. Саме у 1907—1909 роках, коли її адресою була Тарасівська, вона створює ряд віршів, що стали перлинами російської поезії: «Ночь моя — бред о тебе», «Когда друг друга проклинали», «Всю ночь не давали заснуть» та інші.

У 1911 році з Одеси перевівся на юридичний факультет Київського університету Бенедикт Лівшиць. Оселився він на Тарасівській, 3. Через кілька місяців з'явилася його перша поетична збірка «Флейта Марсія», 150 примірників якої вийшли коштом автора. Нині це бібліографічний раритет. Частіше можна зустріти його книжку мемуарів «Півтораокий стрілець», в якій викладено історію російського футуризму, що його деякий час сповідував автор. Київський період творчості Бенедикта Лівшиця був короткий, але найбільш плідний на оригінальні вірші.

У 1919 році в будинку № 3-а жив один з фундаторів української радянської поезії Василь Михайлович Еллан (Блакитний). Напередодні революції він вчився в Київському комерційному інституті. Був одним із засновників і співробітників журналів «Шляхи мистецтва», «Всесвіт», «Червоний перець». Твори свої підписував кількома псевдонімами: Маркіз Попелястий, Валер Пронoза, В. Еллан, Блакитний... У 1920 році в Києві вийшла збірка Блакитного «Удари молота і серця». Він очолював деякий час письменницьку організацію «Гарт», був редактором газети «Вісті», а також делегатом партійних з'їздів, з'їздів Рад, членом ЦК КП(б)У і ЦВК СРСР. Є підстави вважати, що саме на Тарасівській було створено вірші «Вперед» (1917), «Після Крейцерової сонати» (1918), «Червоні зорі» (1919).

У будинку № 21 народився Максим Тадейович Рильський. Пізніше, коли він жив у родині Лисенків і навчався в приватній гімназії Науменка, він щодня проходив повз Тарасівську. Якось Рильський казав Олександру Івановичу Білецькому, котрий жив поруч на Микільсько-Ботанічній, що на Тарасівській йому знайомий кожний камінець.

У серпні 1988 року на будинку № 3 було відкрито меморіальну дошку на честь Семена Петровича Гудзенка, який у цьому будинку народився і жив в 1922-1939 роках. Семен Гудзенко (1922—1953) належав до покоління, на долю якого випала війна. Тому більшість його творів присвячено війні: «Однополчане» (1944), «Закарпатские стихи» (1948)... Та саме на Тарасівській були написані його перші вірші...

Усіх літераторів, життя яких в різні часи було пов'язане з Тарасівською, важко й перелічити. Та коли вам доведеться опинитися тут, пригадайте, що ви на вулиці поетів.

КАРБИ НАШОЇ ПАМ'ЯТІ

Творчість народного майстра Остапа Пасіки прийшла до масового шанувальника прекрасного у другій половині 1988 року, а здобула широку популярність 1989 року. Хоч різьбленню по дереву Остап Адамович віддав уже чверть століття. Чому ж тоді його роботи не бачили світу?

Відповідь, очевидно, тут однозначна: творчість майстра дисонувала з тією застійною атмосферою, що панувала у повсякденному житті, у мистецтві, покликаному оспівувати прекрасні будні, звеличувати перспективу злиття націй, сірість і однобокість. Здавалося, все було. Не вистачало лише одного — духу, що дає життя єству, наповнює його довершеністю, величчю і значущістю.

Країна посідала перше місце в світі за кількістю бурхливих і тривалих оплесків. Багато людей вважало, що вони не припиняться ніколи, а отже, втрачало орієнтири духовності, вдавалося до підміни справжніх вартостей, сідаючи на мілину уявного благополуччя. Соціальні замовлення на духовній ниві регламентували творчі спади і злети, премії і звання. Представники всіх творчих професій говорили одне, думали інше, робили третє. Хто не йшов у ногу в офіційно заданому ритмі, той одразу опинявся на узбіччі, а то й значно далі... Не багатьом вистачало духу працювати просто для себе, не знаючи, чи потрапить його твір на людські очі.

Остап Пасіка також не знав, коли оприлюднить свій доробок. Але був певний, що це відбудеться.

— Я вивчав історію, особливо нашої країни, і бачив, як мінялися часи, закони, правила, що видавалися за монолітні. Така «філософія» життя, — усміхається Остап Адамович. — А мене ніколи не полишала надія на краще, на торжество справедливості. Розмінюватися на підробки під мистецтво не хотілося. Ні розум, ні душа не сприйняли б компромісу, а відтак повстали б.

Майстер вів свій діалог із часом. Він дозволив собі це просте і природне правило. Багато що у житті було утаємничене, сховане, деформоване. Лишався власний досвід і власне бачення й осмислення явищ і подій «бурхливого» життя. А критерієм їх оцінки була власна совість і порядність.

Народний художник Остап Пасіка одночасно працює в кількох тематичних напрямках: історія, літературна спадщина, музика, фольклор, народна етика і мораль. І гротеск, і гумор, і сарказм властиві його різьбярським оповідям. Минуле і сучасність — в тісному переплетенні, взаємодоповненні — спонукають до роздумів, філософського осмислення суспільного поступу на всіх його стрімких, бурхливих і трагічних етапах.

Людина, котра усвідомлює себе діяльною, мислячою, кидає виклик часові. Вона бореться за свою неповторність, непроминущість справ своїх, самобутність свого голосу.

— Актуальна тема. На жаль, у нас багато людей-манкуртів, які позбулися усього рідного, втратили земне тяжіння. І що найстрашніше: чимало не усвідомлює повноти власної трагедії. Людина ж, за природним законом буття, має бути національно свідомою, господарем у своїй хаті. Національна свідомість — це ключ до куль-

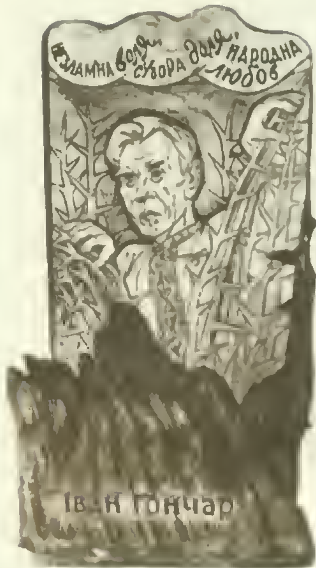

тури людини. Оце безбатченство, що віднедавна культивувалося теорією і практикою злиття націй, внесло свою левову частку до соціального деформування суспільства, демографічних проблем і духовного зубожіння,— майстер веде свій монолог, що згустками болю, відчувається, осів у його серці й думках.

Недавно він закінчив роботу, присвячену славетному українському поетові Володимиру Сосюрі. У характерній творчій манері він показує образ письменника у тісній зв'язі з часом, з трагедією всенародною, бо поет, час, народ — одвічно неподільне ціле. І лише лицедії від політики, претенденти на володіння істиною в останній інстанції завжди, в усі часи намагалися порушити цю споконвічну силу природного закону. Поезію Володимира Сосюри забороняли, намагалися її відредагувати й применшити, вбрати її в гамівну сорочку... Сам поет змушений був ходити у чорному тілі, коли найрідніші його люди, друзі потрапляли під полярне сяйво, щезали навіки у темних казематах. Плеяду талановитих літераторів, митців, справжній цвіт української нації поет згодом влучно назве розстріляним безсмертям («Вітчизна», 1988, № 1).

Майстер вдало закомпонував на невеличкій за обсягом площині композицію, що передає долю людини й цілого народу.

Серія цієї тематики робіт Остапа Пасіки викриває страшні злочини сталінської доби. Дивишся на них і думаєш: який-бо страх вселився в душі людей, іржею в'ївся у капіляри тіла! Страх породжував лицемірство, що проникало в науку, літературу, культуру загалом.

— Кожна людина, проходячи через муки, або ламається, або загартовується, стає борцем... І вже не за свою долю, за інших людей, за народ.

Так, погоджуюся з майстром, дуже вузька межа відділяє страх від хоробрості, від мужності. Але її треба переступити. Й далеко не кожен зважується на цей сміливий крок.

Творчість Остапа Пасіки є самобутнім явищем в українському народному мистецтві. Можна сперечатися, чи треба вважати людину з вищою гуманітарною освітою (за професією він журналіст, працював тривалий час на культурологічній ниві) народним майстром. Це явно бути традиціоналістом і свідомо звужувати межі творчого самовиявлення людських здібностей. З другого ж боку, освіченість допомагає митцеві розширювати тематичні обрії своєї творчості, заглиблюватися у пласти історії рідного краю, народної моралі, повносилі й далеко не вичерпані джерела якої невиправдано замулюються й не використовуються як напрочуд ефективний, перевірений віками досвід народної педагогіки.

Роботи Остапа Пасіки можна поділити на кілька серіалів, обравши принцип історичності — від глибокої давнини й до наших днів. Головним героєм постає рідний край на всіх перехрестях часу, а на його тлі — то тривожному, то погідному — діють генії людського духу, котрі були подвижниками на ниві української культури і несли прометеївський вогонь служіння рідному народові від покоління до покоління.

Київська Русь... З неї правитоки нашої культури і державності. Дві з робіт майстра («Данило Галицький» та «Королева Франції, Анна, дочка Ярослава Мудрого») відтворюють в дуже лаконічній формі цей період нашої історії. Митець своїм різцем в образах і символах пише історію народу, уславленого на всю Європу, який, всупереч лихоліттям та, здавалося б, уже неминучій загибелі як етносу й генезису, знову поставав із попелища.

Кожна робота майстра — то плід вдумливої, інтелектуальної і фізичної праці. Символіка задуму насамперед у фактурі дерева (з необхідним доповненням, композиційним вирішенням), потім майстер вирізає інші компоненти: людські постаті (в русі, в дії, в розвитку сюжету) і обов'язково доповнює текстом. Це можуть бути слова, взяті з енциклопедії, поетичних і прозових творів або ж власні.

Особлива сторінка творчості майстра присвячується кращим синам рідного народу. Данило Галицький... Іван Вишенський... Маркіян Шашкевич. Постать останнього виростає із землі і водночас з вогню, лунає дзвін просвітника. Чудові пластичні і змістові вирішення знайшов майстер у роботах, присвячених величній долі Лесі Українки, Соломії Крушельницької, Марії Заньковецької.

Гордістю нашої вітчизняної історії, науки і культури стала Києво-Могилянська академія (1632 – 1817 рр.). На дерев'яній планетці зображено жінку, родовід якої передано у рисах обличчя, підкреслюють це віночок, разок намиста на шиї. В руках вона тримає

ліру і книжку. Внизу напис, ніби на давньому пергаментному згортку: «Перша і довгий час єдина вища школа не тільки України, а всієї Східної Європи. Серед її викладачів і вихованців — багато відомих діячів науки та культури. 18 її випускників згодом були ректорами Московської академії».

Тема любові до рідної землі наскрізь пронизує всю творчість майстра. Це або лірична й щемлива картина «Глянь, мое дитино, через Україну, через нашу хату вже качки летять», і оптимістична «Ой роде наш красний, роде наш прекрасний, не цураймося, признаваймося, бо багато нас є!», утверджуюча «Я есть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була» та інші.

Чорні й криваві сторінки в історії нашої країни 30-х і 40-х років уже XX століття. Остап Пасіка не оминає їх у своїй творчості. Із покорченого судомою дерева виростає перетята колючим дротом стіна в'язниці, а на її тлі портрет одного з лицарів українського відродження, славетного режисера-новатора Леся Курбаса. Мов на стелі, обвуглилися слова: «І йому випала доля мільйонів закатованих сталінськими душогубами».

Інший сюжет. Можновладний чиновник, замість голови в якого стиснутий кулак, у правій руці він тримає медаль, а в лівій, схованій за спиною,— кайдани. І напис: «Хай знає той, кому сваволя мила,— не в силі правда, а у правді сила».

Митець розмірковує у своїх роботах про визначення суті людського діяння на землі. Для чого живу? Що і для кого роблю? «Ні перед ким не станеш спину гнути, не віддасися ворогу в ясу, якщо ти зміг, товаришу, збагнути свого народу велич і красу». «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину». Два сюжети, народжені творчістю Василя Симоненка. Його поезія асоціюється у народного майстра з вогнем, із незламністю сили духу і водночас із ніжністю й красою рідної землі.

Цікава робота Остапа Пасіки присвячена розвиткові нашої цивілізації. Майстер зображує кожен виток світобудови, коли все починалося з води, коли первісна людина освоювала природу й боролася за можливість існування. Розвивалася природа, змінювалася людина, стаючи цивілізованішою. І вже люди усміхаються чемно одне одному, а нишком готують ножі на брата по крові й подобі своїй. Навіть собака, найближча істота до людини, воюном від тієї дружби виє. Інформація прогресу накопичується, аже й драбини не стає, щоб сягнути її вершини. Проблеми ж лишаються незмінно земними й напрочуд актуальними й сьогодні. Робота має символічну й промовисту назву: «Планета чекає захисту».

Проблеми екології, духовної ерозії хвилюють авторську мисль і уяву. Одна з робіт називається так: «Для роздуму Історія і така ж алегорія, або Сьогочасні яничари». На одній з гілок дерева життя сидять двоє: один, наш рідний чиновник-бюрократ, хвацько рубає сокирою гілку під собою, другий, сучасний молодик, закинувши ногу на ногу, байдуже бренькає на гітарі.

Одначе історія стверджує незнищенність

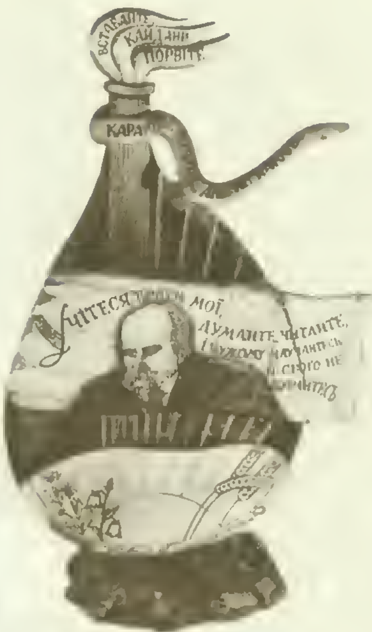

народного життя. Поезія Кобзаря освітлює творчість майстра, її напрямки й виднокола. Скажімо, на шматку дерева, що нагадує землю, стоїть кобза, обвита рушником, на вному зображено замисленого Тараса Шевченка. Сходить сонце, проростає з нього жито й пшениця, трава й квіти. І полум'яні рядки, мов гасла: «Вставайте, кайдани порвіте», «Караюсь, мучуся... Але не каюсь», «Учітеся, брати мої, думайте, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь». Над кобзою горить факел свободи.

Митець художньо осмислює історію. «Без знання історії нашої ми будемо стадом баранів» — так лаконічно й промовисто він характеризує нігілістичне ставлення багатьох людей, наших сучасників, до минулого свого народу, до духовних скарбів.

Майстер вправно володіє різцем і словом сатирика. Ти в його роботах не зустрінете просто кпинів чи зловтіхи щодо того чи іншого негативного явища. У них біль, жаль, скорбота. У них любов, що змушує говорити про те, що не дає байдуже пройти повз потворне, бездуховне, несправедливе. Тільки добро може творити красу. Від цієї аксіоми й слід вирушати в мистецтво.

Численні глядачі (а протягом останнього часу із творчістю Остапа Пасіки познайомилося багато людей різних національностей, різних професій і місць проживання) віддавали велику пізнавальну і виховну роль робіт майстра як історичного, так і сучасного циклу.

— Чимало бід, що вразили наше суспільство в усіх сферах його життєдіяльності, починаються, як я вважаю, з безкультур'я, що набрало масових масштабів,— ще над однією великою проблемою роздумує майстер. — Культура є основою основ цивілізації. Страшно бачити й нині печерних людей у сучасному вбранні. Душі ж у них печерні! А такі перевертні ще небезпечніші за первісних людей чи вовків. До цієї теми я також звертаюся у своїй праці. Переконаний, що у морально-етичній проблематиці, у вихованні людей народне мистецтво просто неперевершене. Воно спирається на споконвічні традиції краси й закони людських взаємин. Джерельна краса народного мистецтва очищає душу. На жаль, навіть і зараз, коли відбувається повернення багатьом поняттям їхньої природної суті, далеко не сповна використовується народна творчість. До речі, бюрократичні «творчі» апарати прагнуть керувати, регламентувати думки тощо. Все це зайве і навіть шкідливе для умов творчого самовиявлення майстрів. Численні написи, гасла на творах, що культивувалися апаратниками відпедавна, псували їхню естетичну цінність. Формалізм проник і в народне мистецтво. Бюрократи ж не перебудувалися враз! Так не буває: вчора застійник, а сьогодні — активний перебудовник. Це самообман і обман інших. Людина мусить любити справу, якій вона віддає свій час і вміння. Так має бути.

Творчість народного майстра синтезована, має глибинне коріння в рідній історії, естетиці й моралі. Роботи Остапа Пасіки хвилюють глядачів, будять думку, спонукають до пошуків своїх першоантонів. І в цьому їхня сила.

...«Остапе Адамовичу, ми схиляємося перед Вашим талантом і творчістю, ми сподіваємося, що ми переможемо, бо ми не хочемо бути хижаками і штампованими гвинтиками, а хочемо бути дивом всесвіту, людиною, якою Ви постали перед нами за такий короткий час знайомства, творитимемо добро, любитимемо свою Батьківщину, свій народ, свою мову. Ви яскравий приклад у цьому»,— учні п'ятого класу 167-ї середньої школи міста Києва.

«Влучно, дотепно й майстерно. Чути, як дерево говорить»,— Анатолій Кичинський.

«Як своєчасно, як актуально перегукуються це з сьогоднішніми нашими перебудовчими проблемами. Своєрідний оригінальний підхід у виконанні творів — це ще раз яскраво засвідчує, що є ще порох у порохівницях»,— Володимир Лупійчук.

«Впевнений, що такої виставки у Спілці письменників України ще не було. Надзвичайна вигадливість, винятково зіркість та вміння вихопити в чудовім образі саму суть того чи іншого явища. І ще злободенність, громадянськість. Це чудова виставка національна, глибинна, патріотична. Як чудово, що всі ці роботи з'явилися на люди. У цивілізованій країні для них давно було б відкрито якусь постійну експозицію у гарній залі»,— Анатолій Погрібний.

У цих записах із книги відгуків на виставку робіт О. А. Пасіки, що була розгорнута у Будинку літераторів, як у краплині роси, відбито думки, мистецьке поцінування і визначення непересічної ролі народної творчості у духовному житті.

МИКОЛА МАКІЇВСЬКИЙ

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА КІЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна») № 6, 1990.
Литературно художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054.
Киев-54, ул. Чкалова, 55. Тел. 216 25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.04.90. Підписано до друку 17.05.90. БФ 02670. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 23,45 умовн. фарбовідб. 22,97 обл. вид. арк. Тираж 53 793 прим. Зам. 030. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28 51, 293-58 12, 293 42-08, 293 01 73, 293-06-29, 293 26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

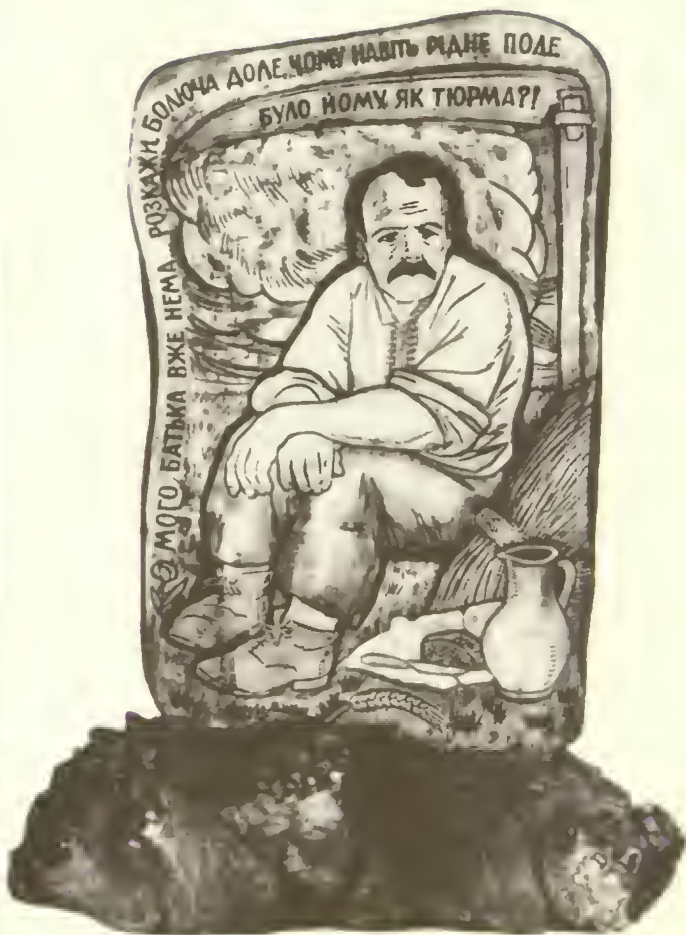

О. Пасіка. Різьблення по дереву